

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА, НАЦІОНАЛЬНА
СВІДОМІСТЬ, ДЕРЖАВНІСТЬ 2004/11

**УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА
АРМІЯ**

**В БОРОТЬБІ
ПРОТИ
ТОТАЛІТАРНИХ
РЕЖИМІВ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

**У БОРОТЬБІ ПРОТИ
ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ**

Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – 296 с.

Окремий випуск серійного видання “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” включає дослідження про внутрішні та зовнішньополітичні обставини створення УПА, етапи формування її структури, тактики і стратегії, роль у боротьбі за державну самостійність і соборність України, участь у рухові опору тоталітарним режимам Центрально-Східної Європи, за відновлення державної незалежності, про репресії фашистських і радянських органів стосовно учасників визвольних змагань та відтворення упівської епопеї у художній творчості.

Опубліковано завдяки сприянню Фонду Катедр Українознавства, освітньої неприбуткової благодійної інституції (США)

The Ukrainian Insurgent Army in the Struggle Against Totalitarian Regimes. Series editor Iaroslav Isaievych, compiled and edited by Iurii Slyvka. Lviv: I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2004 (Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood, vol. 11). – 296 s.

This special issue of *Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsionalna svidomist', derzhavnist'* includes studies on the domestic and foreign political circumstances of the creation of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), stages of the formation of its structure, tactics, and strategy, its role in the struggle for the independence and unity of Ukraine, its participation in the resistance movement against the totalitarian regimes of East Central Europe, about the repressions by fascist and Soviet authorities against the participants of the liberation movement, as well as about the representation of the UPA in art.

This publication was made possible by the Ukrainian Studies Fund, Inc., an US educational non-profit charity for the advancement of Ukrainian studies.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Редакційна колегія:

Ярослав Ісаєвич (голова), Юрій Сливка (упорядник та відповідальний редактор), Микола Литвин, Іван Патер, Любомир Сенік, Феодосій Стеблій, Олександра Стасюк (секретар)

ПЕРЕДМОВА

XX століття увійде в історію України як епоха відновлення її державної незалежності і соборності. Національну свободу український народ здобував впродовж тривалої і нерівної боротьби з іноземними окупантами його земель. На цій тернистій дорозі було чимало героїчних вчинків, але траплялися і невдачі та помилки, які мали трагічні, часом навіть фатальні наслідки.

Після поразки національно-визвольного руху 1917–1920 рр. Україна не тільки втратила державну незалежність, але й знову була розчленована та поневолена іноземними державами. А у 20–30-х роках трапилася ще більша національна трагедія: повіривши демагогічним запевненням більшовицької партії про будівництво у складі Союзу РСР рівноправної української держави, що виявилось насправді великою політичною провокацією, українство не тільки Наддніпрянської, але й Західної України продемонструвало готовність взяти активну участь у національному відродженні Батьківщини. Наслідки легалізації національно-патріотичних сил були фатальними для українського народу. Наприкінці 20-х і особливо у 30-х роках радянські каральні органи майже повністю винищили інтелектуальну еліту України, а внаслідок організації штучного голодомору реалізували підступну програму геноциду українського селянства.

Власне під впливом цих трагічних подій і формувалася спочатку Українська військова організація, а з 1929 року — Організація українських націоналістів на чолі з полковником армії Української народної республіки Євгеном Коновальцем. Молоде покоління українських революціонерів, різко засуджуючи нерішучість та непослідовність своїх попередників — головних винуватців, на їхню думку, поразки національно-визвольних змагань та втрати Україною державної незалежності, виявляло готовність зробити принципові висновки з цих невдач, насамперед, заявляючи про послідовну орієнтацію на власні сили і необхідність створення бойової, безкомпромісної організації, здатної очолити боротьбу українського народу за державну незалежність.

Однак і ОУН не уникла помилок, у тому числі визначального характеру, головна з яких — орієнтація наприкінці 30-х — початку 40-х років на Німеччину, як можливого союзника в реалізації програми відновлення самостійної соборної української держави. Арешт у липні—серпні 1941 року організаторів проголошення 30 червня у

Львові Акту державності України отверезив керівників ОУН та прискорив розробку нової стратегії боротьби за державну незалежність України. Основна суть цієї концепції полягала в тому, щоб інтегрувати український визвольний рух у спільну боротьбу всіх поневолених нацистською та радянською тоталітарними імперіями народів Центрально-Східної Європи за національну незалежність під гаслом "Свобода народам! Свобода людині!"

Після поразки фашистської Німеччини ця програма набула децю іншого звучання — як концепція антитоталітарної національно-демократичної революції поневолених радянською імперією народів Центрально-Східної Європи. Важлива роль у організації спільної боротьби поневолених народів за державну незалежність відводилась Українській повстанській армії. Тому українські повстанці боролися не тільки за державну незалежність України, але й інших поневолених тоталітарним режимом народів радянської імперії та Центрально-Східної Європи. І хоча наприкінці 40-х початку 50-х років ця боротьба успішно не завершилася — а за тих внутрішніх та зовнішніх обставин вона майже не мала шансів на перемогу — вже сам факт спроби реалізації програми спільної боротьби поневолених народів проти тоталітарних режимів мав винятково важливе значення. Адже наприкінці 80-х — початку 90-х років, саме завдяки спільним зусиллям народів радянської імперії та Центрально-Східної Європи, було зруйновано комуністичну тоталітарну систему і відновлено державну незалежність народів цього регіону, що повністю змінило геополітичну ситуацію не тільки в Європі, але й в усьому світі.

Самовіддана і мужня боротьба УПА за державну незалежність і соборність України безумовно заслуговує всенародного визнання і пошанування. В одній з повстанських пісень її невідомий творець написав такі пророчі слова: "А ти, славна Україно, не забудь за мене!"

На жаль, після відновлення державної незалежності України, за свободу якої віддали своє молоде життя тисячі повстанців, українське суспільство виявилось загалом не готовим належно оцінити цей мужній вчинок. Відчутнішою була, та й донині залишається, живучість радянських стереотипів стосовно українських націоналістів не тільки у середовищі багатьох функціонерів партійних і державних структур, але й значної частини широкого загалу.

Пропонована читачеві збірка статей є спробою відтворити складний і неоднозначний шлях УПА, насамперед її боротьбу за державну незалежність і соборність України, а також участь у рухові опору поневолених народів тоталітарним режимам і, таким чином, повніше розкрити вагомий внесок українського народу в розвал комуністичної системи й відновлення державної незалежності багатьох народів радянської імперії та Центрально-Східної Європи.

Юрій СЛИВКА

У ПОШУКАХ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

Загальновідомо, що головним і неупередженим суддею історичного процесу, діянь мільйонів його учасників, зокрема державних, військових та громадсько-політичних постатей є час. У пошуках історичної правди дослідникам належить, по суті, тільки роль асистента часу. У цьому дійстві вони або прискорюють, або уповільнюють наближення найоб'єктивнішої оцінки тих чи інших подій, процес пізнання яких є фактично безкінечним. Саме тому, всупереч здавалось би давно і нібито остаточно ustalеним поглядам, неблаганний час постійно вносить свої безжалісні корективи. Маємо безліч прикладів тому, як у світовій, так і, особливо, українській історії.

У ХХ столітті Україна пережила вельми драматичні потрясіння, внаслідок яких зазнавала чимало болючих поразок, але святкувала й радість перемог, насамперед здобула державну незалежність, що засвідчило конечність торжества ідей та волелюбних прагнень народу, за здійснення яких самовіддано і мужньо боролися багато поколінь українців. Ці події теж неоднозначно, а в багатьох випадках навіть діаметрально протилежно оцінювалися, та ще й нині характеризуються дослідниками.

Яскравим підтвердженням цьому є і доля Української Повстанської Армії. На її тернистому шляху теж були, з одного боку, жертвний героїчний чин во ім'я волі України, а також прикрі помилки і невдачі та багаторічне паплюження і забуття її історії в Радянському Союзі і не тільки. Але були й перемоги, головні з них – зруйновано фашистський Третій рейх та радянську тоталітарну імперію, на руїнах якої, окрім українського, здобули державну самостійність більшість народів Радянського Союзу та так званого соціалістичного табору, тобто здійснилася концепція ООН та УПА щодо боротьби проти двох тоталітарних систем, як головної передумови реалізації гасла “Воля народам! Воля людині!”

Глибоке і критичне осмислення місця і ролі УПА в українському й загалом у європейському рухові опору тоталітарним режимам, у боротьбі народів Центрально-Східної Європи за свою державну незалежність дає можливість масштабніше і виваженіше з'ясувати не тільки витоки та етапи політичних трансформацій у повоєнній Європі, але й чіткіше окреслити причетність до них України, українського фактору. Водночас такі дослідження конче потрібні і для того, щоб, нарешті, усунути багаторічні політичні, ідеологічні та методологічні інсинуації і штампи щодо оцінки УПА та її місця в політичній історії України середини ХХ століття і тим самим прислужитися консолідації українського суспільства, утвердженню справжньої соборності України. Як відзначає відомий політолог Анатолій Гальчинський, проблема поляризації України на Захід і Схід значною мірою може бути подолана

насамперед завдяки глибокому з'ясуванню історії УПА – “найбільш складної і однієї з найактуальніших проблем нашого національного відродження”¹.

Поява УПА, як і ОУН, на політичній арені України та й багатьох народів Центрально-Східної Європи була закономірним наслідком поразки українських національно-визвольних змагань перших десятиліть ХХ століття, чергового розчленування та поневолення України іноземними державами, актуалізацією українського питання у політиці країн Європи напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, а, у зв'язку з цим, активізацією боротьби за державну незалежність та соборність України.

УПА створювалася у найкритичніший для українського народу період Другої світової війни, коли йому реально загрожувало фізичне винищення та усунення з політичної карти Європи. І той факт, що вона без будь-якого сприяння, не говорячи вже про підтримку чи допомогу іноземних держав, за дуже короткий час сформувалася у багатотисячну військову потугу, яка майже впродовж 10 років вела мужню боротьбу спочатку проти двох тоталітарних імперій, а після завершення війни проти радянської репресивно-каральної машини, засвідчувала безмежний патріотизм та героїзм українських повстанців, безстрашну і самовіддану їх підтримку широким загалом, головним чином, на західних землях України.

І все ж, за тих конкретно-історичних обставин, як внутрішніх, так і міжнародних, розраховувати на переможне завершення багаторічної визвольної боротьби за самостійну і соборну Україну було вельми проблематично. Причин цьому безліч, виділимо найсуттєвіші і визначальні.

По-перше, напередодні Другої світової війни та й у подальшому Україна була не суб'єктом, а тільки об'єктом міжнародної політики, насамперед територіальних чи геополітичних інтересів великих держав, зокрема Німеччини та Радянського Союзу, які прагнули переглянути Версальську систему договорів та черговий раз поділити сфери впливу у Європі і світі.

По-друге, за умов початку Другої світової війни, особливо нацистсько-радянського військового конфлікту, українському народові доводилось вибирати між двома воюючими таборами – Німеччиною та Радянським Союзом. Перемога того чи іншого аж ніяк не гарантувала національну свободу, а тим більше створення незалежної соборної держави. Зате проблематичною була можливість уникнути в подальшому національної загибелі. Досить згадати політику геноциду керівництва Радянського Союзу щодо українського народу у 20–30-х роках – знищення державотворчих сил, інтелігенції та селянства, голодомори, тощо, чи масові репресії і депортації у Західній Україні у 1939–1941 роках, зокрема арешти і жорстокі вбивства під час відступу Червоної Армії у червні-липні 1941 року, а також людиноненавистницькі расистські концепції нацистсько-фашистських ідеологів щодо неарійських, насамперед єврейського та слов'янських народів.

І той факт, що переважна частина українського народу, зокрема на Наддніпрянській Україні, опинилася на боці Радянського Союзу та держав антигітлерівської коаліції, а національно-патріотичне підпілля й загалом більшість населення Західної України й частково Наддніпрянської – спочатку на

---

¹ Гальчинський А. Єдиний економічний простір – суто російський політичний проект // День. – Київ, 2003. – 7 червня.

боці Німеччини, сподіваючись за її допомогою відновити державну незалежність України, а потім повели боротьбу на два фронти, тільки посилювало трагізм українців як у період Другої світової війни, так і після її завершення, й загалом мало фатальний вплив на драматичну поразку УПА.

По-третє, як з'ясувалося, у тодішній реальній ситуації УПА доводилося боротися фактично не на двох, а на кількох фронтах. Справа в тому, що на території Західної України, зокрема на Волині, були сконцентровані значні збройні сили Армії Крайової, яка діяла від імені Лондонського еміграційного уряду Польщі і повинна була забезпечити відновлення східних кордонів післявоєнної Польської держави у межах до вересня 1939 року, тобто за рахунок входження до її складу споконвічних етнічно-українських земель – Східної Галичини та Волині. На цьому ґрунті розгорівся кривавий польсько-український військовий конфлікт, який до того ж штучно підігрівався керівництвом фашистської Німеччини та Радянського Союзу, зокрема за допомогою спеціальних кагебістсько-розвідувальних радянських так званих партизанських загонів. У кінцевому результаті польсько-українське збройне протистояння коштувало величезних людських і матеріальних жертв обом народам, обезкровлювало і послаблювало їх сили у боротьбі проти справжніх ворогів їх державної незалежності, зокрема у перші післявоєнні роки, коли було організовано примусову депортацію українців з Польщі, а поляків з України та насаджувався тоталітарний режим як у Польщі, так і в Україні, зокрема на західноукраїнських землях.

По-четверте, не справдилися стратегічні розрахунки керівництва ОУН щодо можливого, після завершення Другої світової війни, глобального військового конфлікту між основними учасниками антигітлерівської коаліції – державами Заходу, насамперед Англією, США та Францією – з одного боку, та Радянського Союзу з іншого на ґрунті боротьби проти комуністичної радянської експансії в країни Центрально-Східної Європи а також Азії. Передбачаючи цей конфлікт, теоретики ОУН та УПА розробили концепцію анти-тоталітарної революції поневолених Радянською імперією, зокрема уже і після Другої світової війни, народів. Окрім України, країн Прибалтики та інших народів Радянського Союзу, йшлося також про спільну боротьбу за державну незалежність і демократію народів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та інших. Керівництво УПА чимало зробило для підготовки такого повстання й загалом для мобілізації та розширення фронту боротьби поневолених Радянською імперією народів. Були встановлені контакти з опозиційними силами цих народів, розгорнута широка пропагандистська діяльність, зокрема за допомогою рейдів УПА.

І все ж реалізувати цей глобальний план не вдалося. Причини цього кореняться насамперед у тих особливих взаєминах, які на тому етапі склалися між Радянським Союзом та державами Заходу і які характеризувалися періодом тривалої “холодної війни”. Відзначимо, однак, що потенціал національно-патріотичних сил та Руху опору комуністично-радянській експансії в Україні, зокрема Західній, Прибалтиці, Польщі, Угорщині та Чехословаччині був досить потужний, підтвердженням цьому була тривала боротьба, а в окремих регіонах і збройна ще наприкінці 40-х – та початку 50-х років. Свідченням цього була і та обставина, що після смерті Сталіна Лаврентій Берія сподівався реалізувати свої, ще до кінця нерозгадані плани, спираючись насамперед на значний потенціал національно-патріотичних і антирадянських сил у Західній

Україні та країнах Прибалтики, а також на окремі держави так званої народної демократії, зокрема Польщі, Югославії та Східної Німеччини.

У зв'язку з цим принципово важливо підкреслити, що розроблена керівництвом ОУН та УПА концепція антитоталітарної революції поневолених народів Центрально-Східної Європи та Радянського Союзу за підтримки чи паралельно з рішучими діями країн Заходу щодо комуністично-радянської експансії, як головної передумови здобуття цими народами державної незалежності, була фактично реалізована на зламі 80–90-х років, коли саме внаслідок багаторічних спільних дій, з одного боку національно-патріотичних, антиімперських сил у Радянському Союзі та у країнах так званого соціалістичного табору, а з іншого – постійним військово-економічним та морально-політичним пресом США та їх союзників, комуністична система була зруйнована, а на розвалинах Радянського Союзу виникло чимало національних держав, що в кінцевому наслідку корінним чином змінило геополітичну ситуацію не тільки в Європі, а й у всьому світі.

Чимало було й інших об'єктивних та суто суб'єктивних причин, що зумовлювали поразку українських національно-визвольних змагань 40-х – початку 50-х років та трагічну долю УПА зокрема. Звичайно, при з'ясуванні цих питань ми повинні бути вкрай обачними і некатегоричними, враховувати насамперед винятково екстремальні умови, в яких діяла УПА, а у зв'язку з цим неможливість іншим разом спрогнозувати кінцеві наслідки тих чи інших ухвал та дій. І все ж, помилки та промахи були, окремі з яких мали істотне значення для подальшої боротьби та долі багатьох тисяч її учасників.

Насамперед вважаємо, що на початковому етапі Другої світової війни керівництво ОУН припустилося стратегічних прорахунків щодо вибору головного союзника у боротьбі за державну незалежність України. Після трагічної долі Карпатської України, серпнево-вересневих 1939 року угод та наступного майже дворічного нацистсько-радянського співробітництва, а також з уваги на відверто расистську ідеологію теоретиків і практиків Третього рейху щодо неарійських, зокрема слов'янських народів, здавалося, що уже не залишилося вагомих аргументів, щоб розглядати державне керівництво Німеччини союзником чи доброзичливим партнером у реалізації плану відродження незалежної, а тим більше соборної України. І все ж – надія помирає останньою – такий стратегічний план був визнаний доцільним. Відзначимо, однак, що уже на початковому етапі Другої світової війни, наприкінці 1939 – початку 1940 рр., певна частина провідних діячів ОУН, зокрема берлінська група Івана Міtringа відстоювала принципово іншу концепцію, а саме – союз і спільну боротьбу поневолених тоталітарними державами народів за національне визволення та відродження незалежності своїх держав. У лютому 1940 року на засіданні Секції міжнародної політики Іван Міtringа рішуче відкинув тезу про те, ніби “місце України в «Новій Європі»”. Навпаки, він заявив: “Разом з польським, французьким, народами СРСР – за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце”². Таким чином, уже тоді зароджувалася і утверджувалася ідея боротьби на два фронти, яка згодом у листопаді 1943 року трансформувалася в Антибільшовицький блок народів, а наприкінці та особ-

² Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна: наука і культура. – Київ, 1993. – Вип. 26–27. – С. 203.

ливо після завершення Другої світової війни у концепцію антитоталітарної революції поневолених Радянською імперією народів.

Хоча орієнтація на Третій рейх стосовно відродження державної незалежності України, зокрема в процесі нацистсько-радянської війни, незабаром поступилася засаді боротьби на два фронти, вона завдала великої шкоди як ОУН, так і УПА. Йдеться не тільки про масові арешти, репресії та вбивства нацистами чільних діячів і активістів ОУН, але й певну дезорієнтацію широкого загалу. Це давало також аргументи для дискредитації ОУН та УПА, як колабораціоністів, що вміло використовувалося різними політичними, в тому числі і зарубіжними колами для паплюження українського національного руху не тільки в період Другої світової війни, але й у післявоєнні роки. На жаль, цьому сприяло й те, що на початковому етапі оунівський рух формувався та утверджувався під відчутним впливом ідей інтегрального націоналізму та націонал-фашистської ідеології. Тоді ж від тоталітарних держав, зокрема радянської, було запозичено деякі антидемократичні принципи – культ вождя та його непогрішність, нетерпимість до інакомислення, жорстока розправа з непокірними, зокрема і у своєму середовищі тощо. Зрозуміло, що ці обставини теж негативно позначувалися на розгортанні національно-визвольного руху, особливо у Наддніпрянській Україні, загалом звучували та послаблювали національно-патріотичний фронт.

Вкрай трагічні наслідки для національно-визвольної боротьби та діяльності УПА мав розкол в ОУН та жорстоке протиставлення його двох напрямків – бандерівського та мельниківського, а також відсутність згуртованості та єдності національно-патріотичних сил. Свідченням цьому було створення Українським центральним комітетом вже наприкінці Другої світової війни дивізії Галичина, що йшло врозріз з тодішньою концепцією керівництва ОУН та УПА щодо згуртування поневолених тоталітарними імперіями народів до спільної боротьби за державну незалежність.

Однак, які б не були прорахунки керівництва на різних етапах становлення та боротьби Повстанської Армії, не вони визначали характер та її суть, а тим більше кінцеві наслідки її безприкладного подвигу, і тому вкрай несправедливо ставити під сумнів безкорисливість і щире самопожертву цих мужніх воїнів в ім'я національної незалежності українського народу та відновлення самостійної соборної України. Це був одночасно і героїчний подвиг і величезна трагедія мільйонів людей. Власне в цьому контексті і є всі підстави характеризувати історію та долю УПА тими ж мірками і критеріями, що й історію УНР та ЗУНР, а отже й трагічну долю українського народу загалом у ХХ столітті.

Підтвердженням цьому є визначальні та вельми знаменні, але водночас і дуже суперечливі та драматичні події в Україні на зламі ХХ–ХХІ століть. З одного боку – це роки, коли український народ здобув державну незалежність, а Україна поступово повертається у світове співтовариство самостійних демократичних країн, “в коло народів вільних”. Ця епохальна подія викликала особливу радість багатьох поколінь мужніх борців за державну незалежність України, зокрема і ветеранів УПА, як довгоочікуване сповнення їх устремління. З іншого боку, це період, коли державне керівництво у спілці з мільйонною армією корумпованого чиновництва та “зłodіїв у законі” брутально розкрадає національне добро, наживає баснословні багатства, а десятки мільйонів своїх співвітчизників перетворює, по суті, в обездолених та

беззахисних жебраків і тим самим дискредитує саму ідею державної незалежності та спроможності українського народу самостійно будувати демократичне заможне суспільство, а отже, створює сприятливий ґрунт для стимуляції ностальгічних марень про “радянський соціалізм” та “велику і спільну радянську батьківщину”. Вельми цікаву, але й дуже прикру інформацію оприлюднив Центр соціального прогнозування, опитуючи 1–6 серпня 2003 року 1200 респондентів України. Відповідаючи на запитання “Які почуття викликає у Вас святкування Дня незалежності?” – лише 23% заявили, що відчують гордість з приводу незалежності України, 25,4 – розчарування у зв’язку з розпадом СРСР, 26,2 вбачають у Дні незалежності лише додатковий вихідний день, а 20,5 – байдужі до цього дня. Отже, робить висновок керівник Центру, ті, хто ставиться до незалежності України негативно або байдуже, становлять 74,6% опитаних³. Надзвичайно тривожний сигнал про наслідки антиукраїнської політики державних чиновників.

Водночас ті ж державні структури та їх багаточисельна челядь широко розкрили шлюзи для тотальної русифікації всіх ділянок життєдіяльності людини, послідовного знищення українського книговидання, засобів масової інформації, зокрема найбільш доступного для широкого загалу – телебачення та створили умови для безкарної українофобії, коли шовіністична рать в Україні та за її межами настирливо заперечує самий факт існування українського народу та його право на державну самостійність, брутально глузує з нашої історії, мови та традицій. Такого відвертого цинізму не могло бути навіть за радянських часів. Ось як описує кореспондент з Донецька остаточно руйнацію уже у 2003 році решток українського шкільництва: “... Схоже на те, що українська мова в Україні – дитина безпритульна. Численні повідомлення з регіонів про закриття класів та шкіл з українською мовою навчання говорить про те, що справа державної ваги – українська освіта віддана на відкуп місцевому самоуправству чиновників, які брутально порушують законодавство України” і своїми діями “виписують фігури кострубатого пілотажу під назвою “Мертва петля для державної мови”. Робиться це доволі цинічно й з особливим блюзнірством”⁴.

Цілком природно, що така ситуація образлива для всього українського народу, але особливо болюча і нестерпна для ветеранів визвольних змагань, насамперед упівців, які, після багаторічних поневірянь та страждань в гулагівських таборах, у незалежній Україні, волю якої вони самовіддано виборювали, опинились до того ж на маргінесі суспільної драбини, стали ізгоями без соціального, а, головне, морально-політичного визнання їх заслуг та пошанування. Тому десятиліття на зламі століть виявилось для УПА ніби заключним, специфічним акордом її трагічної долі.

Ставлення до УПА та аналогічних національно-патріотичних сил державних структур та їх керівників, значна частина яких є нащадками і спадкоємцями тих, які за радянських часів розпинали Україну, абсолютно мотивоване і пояснення не потребує. Для них учасники національно-визвольних змагань

³ Тихолаз А. Україна, яку ми не знайшли. Незавершений проект – одночасно надія і її крах // День. – Київ, 2003. – 23 вересня.

⁴ Олександрова Г. Територія війни з майбутнім. У Донецьку українські школи оголошують... неперспективними // День. – Київ, 2003. – 2 жовтня.

є “персоною нон грата”. Складніше з’ясувати та пояснити негативну чи байдужу позицію до УПА та її бійців значної частини українського суспільства. Хоча і в цьому випадку неважко спрогнозувати поведінку людей старшого покоління, яке десятиліттями зазнавало систематичного і жорсткого пресу войовничої пропаганди про “українських буржуазних націоналістів – запеклих ворогів радянського народу, платних агентів міжнародного імперіалізму”, пропаганди, яка, на жаль, про що вже йшла мова, тою чи іншою мірою не припиняється і в незалежній Україні. Є ще чимало інших факторів якими можна пояснити таку ситуацію.

Вагома доля вини в цьому падає і на дослідників політичної історії України, зокрема періоду Другої світової війни. Вже опубліковано великі серії збірників документів і матеріалів про УПА, спогади учасників подій, а також різноманітні монографічні праці, значення яких важко переоцінити для осмислення цієї драматичної сторінки історії ХХ століття. Все ж у цих публікаціях історія УПА розглядається, головним чином, як регіональне явище з точки зору причин її виникнення та діяльності. Між тим, широкомасштабне дослідження УПА у загальноукраїнському контексті з урахуванням визначальних аспектів причин виникнення Другої світової війни та геополітичних цілей її головних дійових фігур дозволило б уникнути чимало усталених штамів та внести суттєву корекцію в характеристику політики керівництва УПА та краще збагнути мотиви його дій та кінцеву мету. Тим більше, якщо ту чи іншу концепцію та дії керівництва ОУН і УПА розглядати не як застиглу догму, раз і назавжди визначену позицію, а в еволюції, зокрема на кожному етапі його діяльності.

Візьмемо, наприклад, вельми поширене твердження про співробітництво керівництва ОУН та УПА з державними структурами Третього рейху. Перш ніж з’ясувати це питання, повернемося на хвилинку до передодня Другої світової війни, коли в жовтні 1938 року державні мужі Англії та Франції “умиротворяли” Гітлера, дозволивши йому почати розчленування, а по суті анексію Чехословаччини, а у вересні 1939 року, коли “великі друзі” Гітлер та Сталін напали на Польщу, започаткувавши реалізацію серпневих домовленостей про поділ сфер впливу в Європі. Підкреслимо, що це співробітництво названих керівників європейських держав з Гітлером було не заради збереження власної державної незалежності, а для здобуття імперських геополітичних чи територіальних цілей. Однак після завершення Другої світової війни “демократична громадськість світу” чомусь не побачила на лаві підсудних у Нюрнбергу, поряд з нацистсько-фашистськими верховодами, державних мужів згаданих держав, які своїм співробітництвом, тобто колаборацією з фюрером розв’язали світову бойню, під час якої загинули десятки мільйонів людей та знищено безцінні надбання світової цивілізації. Та й згодом щось не було чути бажаючих посадити цих діячів на лаву підсудних.

А тепер щодо співробітництва ОУН та УПА з Третім рейхом. Дійсно, у 30-х роках керівництво ОУН та деяких інших політичних партій західноукраїнських земель, сподіваючись що Німеччині вдасться переглянути Версальську систему договорів, яке вона намагалася реалізувати під гаслом захисту прав національних меншин та права націй на самовизначення (суто більшовицька демагогічна програма з національного питання), підтримувало її зовнішньополітичну діяльність. Найбільш послідовно цю лінію поведінки ОУН

демонструвала під час чехословацької кризи та створення Карпатської України. Цими мотивами вона керувалася і у 1939–1941 рр. аж до оголошення акту 30 червня про відновлення державності України. Наступні дії німецьких каральних органів щодо творців цього акту й загалом оунівських провідників та активістів (Ярослав Стецько, Степан Бандера та інші) поступово отверезило їх від оманливих ілюзій стосовно ролі Третього рейху у відновленні державної незалежності України та визначило вибір нової тактики – боротьби на два фронти. Отже, керівництво ОУН йшло на співробітництво з Третім рейхом не заради здобуття чужих територій чи з геополітичних мотивів, а виключно задля національної незалежності українського народу і, коли це виявилось нереальним, – не тільки відступило від цього союзу, але й повело боротьбу проти німецько-фашистського війська.

Кілька слів про націоналістичну ідеологію ОУН, навколо якої теж є різні інсинуації. Про принципи формування цієї ідеології вже йшлося, але головне, як вона трактувалася та застосовувалася на практиці. Основною метою УПА було забезпечення національної свободи українського народу, здобуття самостійної соборної України. Реалізувати це завдання УПА прагнула не за рахунок інших народів чи держав, а навпаки, послідовним відстоюванням принципу права кожного народу на державну самостійність у межах етнічних кордонів. Тому головними гаслами УПА були – “Воля народам!”, “Воля людині!”, для реалізації яких було зроблено чимало, щоб згуртувати поневолені тоталітарними режимами народи для спільної боротьби за національну свободу. Слід особливо наголосити на істотній відмінності цієї позиції від більшовицького гасла “пролетарського інтернаціоналізму”, яке, по суті, на соціальному ґрунті провокувало міжнаціональну ворожнечу і фактично застерігало можливість його реалізації тільки за пролетаріатом. Згадаймо зловісну та неодноразово здійснювану “інтернаціональну допомогу” країнам так званого соціалістичного табору, коли, під приводом “захисту революційних завоювань пролетаріату”, керівництво радянської імперії вогнем і мечем душило прагнення угорців, поляків, чехів, словаків та німців реалізувати природне право на державне самовизначення, стати повноправним господарем в своєму рідному домі. Оунівсько-упівські принципи ставили національні інтереси народів вище інтересів якогось класу чи партії, а головне, поєднували право народів на самовизначення та державну незалежність із забезпеченням свободи людини.

“Реакційним і антинародним планам московських і німецьких імперіалістів, – читаємо в постанові Третьої конференції ОУН у лютому 1943 року, – що спровокували сучасну війну та, продовжуючи її коштом життя і страждань мільйонів і рівночасно прикриваючи свої загарбницькі плани забріханими планами про так звану Нову Європу або пролетарську революцію, змагають до тривкого поневолення всієї Європи, до їх заковання в кайдани націонал-соціалістичної германської або московсько-більшевицької тюрми народів, – протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях як найбільш прогресивну ідею сучасної доби, ідею ладу, опертого на принципі свободи народами і людині, що єдино забезпечить повну свободу розвитку всім народам і знищить дотогочасні імперіалістичні системи та обереже народні маси від небезпек наростання нових загарбницьких імперіалізмів та постійно провокованих ними воєн.

Визнаємо, що здійснення оцих прогресивних ідей майбутнього справедливого європейського ладу, що зродиться і буде побудований на згарищах сучасної імперіалістичної війни, можливо єдино шляхом спільної боротьби всіх поневолених народів Сходу і Заходу під гаслом національних революцій проти імперіалізмів⁵.

Все сказане засвідчує, що, виникнувши у найкритичніший для українського народу період Другої світової війни, Повстанська Армія мужньо боролася за відродження державної самостійності та соборності України у спілці з багатьма поневоленими тоталітарними державами народами і тим самим прискорювала сповнення пророчих слів гімну України, щоб, нарешті, “згинули наші воріженьки” і український народ таки “запанував у своїй сторонці”.

---

⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1995–1996. – Т. 24. – С. 137.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ПОЛЕМІКА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ СТОСОВНО ОУН ТА УПА

Діяльність ОУН та УПА у Другій світовій війні викликає величезний суспільний інтерес. ОУН(Б) і створена нею УПА перебувають в центрі жорсткої полеміки між різними політичними силами сучасної України. Виникла так звана “проблема ОУН–УПА”, яку пробують розв’язати історики, політичні партії, місцева і центральна влади.

Вважається, що Українська Повстанська Армія виникла восени 1942 р. У цьому твердженні є певна частка умовності, хоча воно є вірним по суті. Під іменем УПА “Поліська січ” діяли у Поліссі і на Волині загони Тараса Бульби (Боровця), який вважав себе прихильником уряду УНР у вигнанні. Паралельно з осені 1942 р. у цьому регіоні почалося формування збройних загонів Організації українських націоналістів (бандерівського напрямку).

Після численних, але безуспішних спроб знайти спільну мову з німецькою окупаційною адміністрацією, ОУН розгорнула збройну боротьбу. У квітні 1943 р. керівництво ОУН наказало підрозділам української допоміжної поліції перейти на нелегальне становище й об’єднатися зі збройними загонами ОУН. В один день, 18 серпня 1943 р. за його розпорядженням були роззброєні загони УПА – “Поліська січ”. Частина людей Т.Боровця приєдналася до бандерівців. Надзвичайний збір ОУН у серпні 1943 р. затвердив верховне командування УПА на чолі з Романом Шухевичем і встановив непартійний статус повстанської армії. Все ж УПА була тісно зв’язана з ОУН.

Боротьба УПА з окупантами відрізнялася від дій радянських партизанів. Радянські партизани у тилу вермахту підпорядковувалися потребам фронту: диверсії на залізницях, удари по об’єктах військового значення, збір розвідувальної інформації. УПА діяла як самооборона населення: витискувала окупаційну адміністрацію, захищала людей від сваволі властей, зривала спроби вивозу в Німеччину продовольчих ресурсів і робочої сили, проводила оборонні бої з карателями по периметру й усередині контрольованої території. Залізниці, комендатури і штаби, місця зосередження бойової техніки залишалися поза її полем зору. Повстанці нападали на німецькі військові об’єкти тільки з метою захоплення зброї.

Коли Радянська армія наблизилася до західних областей України, УПА почала згортати боротьбу з окупаційними гарнізонами. Деякі командири повстанців і керівники місцевих осередків ОУН домовлялися з німцями про зброю і спорядження в обмін на розвідувальну інформацію. Але керівництво ОУН не бажало компрометувати себе співробітництвом із нацистами. У 1944 р. воно вже не сумнівалося в остаточній перемозі Об’єднаних Націй.

У 1944 р. повстанці від епізодичних сутичок із радянськими силовими структурами перейшли до активної боротьби. З часу утворення УПА вело боротьбу з підрозділами Армії Крайової. Це був третій фронт, що продовжив тривале трагічне українсько-польське протистояння.

З 1945 р. у бійців УПА залишився, по суті, тільки один ворог – радянська влада. Партизанська армія змінила свою структуру і почала діяти невеликими загонами. Вона підтримувалася населенням і поповнювалася незадоволеними радянізацією, особливо примусовим насадженням колгоспів і розгромом греко-католицької церкви. Жорстока боротьба продовжувалася аж до загибелі Р.Шухевича в березні 1950 року. Окремі вогнища опору залишалися до середини 60-х рр.

Московський центр боровся з УПА здебільшого руками вихідців із східних областей УРСР. Негативне ставлення до українських націоналістів прищеплювалося населенню східних областей вихованням, пропагандою і масштабними чекістськими провокаціями (коли сформовані з працівників державної безпеки і військовослужбовців внутрішніх військ загони у формі партизан УПА лютували серед місцевого населення). Значна частина населення східних областей, особливо старшого віку, дотепер вважає націоналістів пособниками гітлерівців, зрадниками, карателями.

Навпаки, населення західних областей розглядає їх як героїв. Кожному зрозуміло, що без постійної підтримки населення партизани не вижили б у лісах і горах. Через УПА пройшли за увесь час її існування сотні тисяч чоловік. У місцевого населення утворився стійкий імунітет на чекістські провокації з перевдяганнями.

З 1991 р. у борців із радянською владою з'явилася національна держава, про яку вони мріяли і за яку вели безнадійну багаторічну війну з тоталітарною наддержавою. Над куполом будинку українського парламенту в Києві замайорів синьо-жовтий прапор, під яким вони воювали. Паспорти громадян незалежної України прикрашені головним елементом державного герба тризубом, що був невід'ємною приналежністю форми бійця УПА. Однак ця держава, як і радянська, не дає ветеранам УПА пільг, порівнянних із тими, що мають ветерани Радянської армії, правоохоронних органів, афганської війни.

Питання про визнання УПА відповідно до інтересів української національної державності було поставлене ще 1992 р. напередодні і під час відзначення її 50-річчя. Ряд обласних і районних рад народних депутатів західного регіону України звернулися до Верховної Ради з клопотанням офіційно визнати борців ОУН і УПА учасниками національно-визвольної боротьби. Тоді ж визначилося і протистояння між прихильниками і супротивниками цього визнання.

Організація ветеранів України направила серію протестів проти “бандеризації” України. 27 березня 1992 р. заступник голови Ради ветеранів України Ф.Іщенко у листі до парламенту заявив: “Твердження про те, що ОУН–УПА вела боротьбу на “два фронти” – проти гітлерівського і сталінського тоталітаризму за суверенну Україну не відповідає дійсності. Тому для надання упівцям рівноцінного статусу з ветеранами Великої вітчизняної війни немає підстав”¹.

¹ Національне примирення чи конфронтація? (Збірник документів) // К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 71.

При цьому радянські ветеранські організації послуговуються насамперед, пропагандистськими кагебістсько-партійними матеріалами про терор бандерівців у післявоєнний період та про їх колаборацію з фашистською Німеччиною, свідомо ігноруючи інформацію про боротьбу упівців проти німецького окупаційного режиму, а також про репресії німецької влади щодо ОУН та УПА.

Водночас робиться спроба “облагородити” радянський режим самим фактом існування антигітлерівської коаліції “Великої трійки”. Вони твердять, що коаліція СРСР із країнами Заходу ніби робила сталінський режим демократичнішим, а боротьбу ОУН і УПА з радянською владою характеризують як боротьбу українських націоналістів з Об’єднаними Націями, природно, на боці Німеччини. Цим самим свідомо ігнорується очевидна обставина, що антирадянська діяльність ОУН особливо посилилася після реалізації таємних нацистсько-радянських домовленостей серпня-вересня 1939 р., зокрема пакту Ріббентропа – Молотова. “Велика трійка” виникла аж ніяк не внаслідок дій Сталіна, а як наслідок, проколу радянсько-німецьких союзницьких домовленостей після нападу у червні 1941 р. Німеччини на Радянський Союз.

Цілком очевидно, що війна ОУН і УПА з радянськими силовими структурами лише хронологічно збіглася на своєму серединному етапі з війною між Об’єднаними Націями, серед яких опинився і Радянський Союз проти блоку фашистських країн. Але це були зовсім різні за характером і природою війни.

Особливої уваги заслуговує аналіз твердження про ОУН як тоталітарну структуру фашистського типу за ознаками ідеології, політики і соціальної практики. Називати ідеологію українських націоналістів тоталітарною логічно, бо при реалізації поставленої ними мети виникла б тоталітарна держава. Вони не допускали діяльність в державі інших партій, і тому, за їхніми уявленнями, Україна мала стати націократичною державою на чолі з “провідником” ОУН. Слово провідник мало таке значення, яке і у російській мові “вождь”, у німецькій – “фюрер”.

Однак ідеологія ОУН була такою лише до вирішальних поразок Німеччини на Східному фронті. З середини 1944 р. УПА була формально підпорядкована Українській головній визвольній раді (УГВР) – громадсько-політичному об’єднанню, частина членів якого представляла східні області України. Заснована на культі етнічності праворадикальна ідеологія ОУН не могла об’єднати суспільство. Крім того, керівники ОУН зрозуміли, що оновлення ідеологічної платформи необхідне для зміни міжнародних орієнтирів. Вони хотіли забути про близькі стосунки в 1939–1941 рр. з нацистською Німеччиною і налагодити зв’язки з демократичними країнами Заходу. Ідеологічний поворот здійснювався через УГВР, у документах якої засуджувалася етнічна винятковість.

Називати ідеологію українських націоналістів фашистською – абсолютно неправомірно. Вони не були расистами, на відміну від італійських фашистів чи німецьких нацистів. Зауважимо, що в СРСР, а опісля 1991 р. – у країнах СНД гітлерівців завжди називали фашистами². Цей стереотип має коріння у прямій забороні Й.Сталіна називати націонал-соціалістів Німеччини так, як вони самі себе йменували.

² Сталин Й. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т. 13. – С. 293.

Виступаючи у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б), генсек обурився тим, що слово “соціалізм” присутнє у назві партії Гітлера. Радянським пропагандистам і партіям Комінтерну було наказано називати нацистів фашистами. Сталінська заборона прищепилася, хоча між італійським фашизмом і німецьким нацизмом є глибока різниця.

Не витримує критики і спроба приховати злочиння радянського політичного режиму за широку спину Й.Сталіна, говорячи, що без його злочинь не було б і тоталітаризму. Ця теза була започаткована в концепції “культу особи”, вперше озвученій в закритій доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС. Кваліфікувати як таємні злочиння можна лише деякі: наприклад, “катинську справу” або документально не розкриті й дотепер убивство С.Кірова. Терор голодом, масові репресії і депортації цілих народів ставали відомими негайно і всім. Пропагандистським поясненням акцій подібного масштабу могли повірити тільки ті, хто виховувався радянською владою, починаючи з жовтеньських “зірочок”.

Політичний режим, який допускав злочини, що спричинили страждання і смерть десятків мільйонів людей, слід називати його власним іменем: комуністичний. Тоталітаризм – це родове визначення, що включає сукупність політичних режимів, відмітною ознакою яких було панування держави над суспільством. Тоталітарність комуністичного типу була абсолютною. По-перше, державна цілком підпорядкувала собі суспільство. По-друге, монополюючи існуюча партія підім'яла під себе державні структури. По-третє, вище партійне керівництво повністю контролювало всі інші ієрархічні структури багатомільйонної партії. По-четверте, після тривалої боротьби за владу у вищому керівництві з'явився вождь, що зосередив у своїх руках усі важелі так званої “диктатури пролетаріату”: підпорядкував собі політбюро ЦК ВКП(б), всю партію, державні установи і, нарешті, суспільство загалом.

Винайдений В.Ленінім владний тандем “партія – ради” зберігався у непорушеному вигляді аж до конституційної реформи М.Горбачова. Реформа 1988 р. уперше покінчила з диктатурою партійних комітетів і передала повноту влади радам, склад яких формувався шляхом демократичних виборів.

Проаналізувавши окремі звинувачення на адресу ОУН–УПА комуністичних противників українських націоналістів, ми не випадково вийшли на широкі загалення. Виявляється, що ця проблема відображає реально існуюче протистояння в пострадянському суспільстві, корені якого сягають у далеке минуле. Йдеться не тільки про гідні жалю явища, коли ветерани, які понад півстоліття тому боролися між собою зі зброєю в руках, не хочуть примиритися. Суть протистояння значно глибша: багато людей не приймає нової реальності і хотіли б повернутися в минуле. Цьому минулому вони присвятили все життя, і у них не залишилося ні бажання, ні уміння пристосуватися до сучасної дійсності. Їх обурює, що життя, прожите ними було не таким, яким вони його собі уявляли, що нове суспільство, на їх думку, не виявляє належної турботи про тих, хто знищив нацистську Німеччину.

Не випадково особливо гірку образу у радянських ветеранів викликає доля переможців і переможених у Другій світовій війні: перші тепер переможені, другі святкують перемогу. Їм важко зрозуміти, що в 1945 р. вони здобули перемогу не для себе, а для своїх вождів. Адже в післявоєнному світі з'явилася тоталітарна наддержавна, що не захотіла йти зі звільненої Європи аж до 1989 р. Ще важче їм зрозуміти, що саме переможені, а не вони, здобули свободу, якою розпорядилися у власних інтересах і перетворили

Німеччину в країну, що динамічно розвивається. Тому у середовищі радянських ветеранів знаходять відгук заклики їхніх незмінюваних керівників зберегти ту історичну пам'ять, що цілеспрямовано формувалася сталінськими пропагандистами.

1993 р. Президія Верховної Ради України вирішила організувати перевірку діяльності ОУН і УПА. Кабінету міністрів наказувалося створити спеціальну комісію. Формування її покладалося на міністерство юстиції³.

Постанова Президії Верховної Ради України від 1 лютого 1993 р. “Про перевірку діяльності ОУП–УПА” послужила стимулом до розгортання дискусії. Прихильники і супротивники ОУН та УПА провели в 1993 р. ряд конференцій. Зокрема набула громадського звучання організована Всеукраїнським братством УПА у Галичині конференція на тему “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність”. Учасники її відстоювали думку про те, що українські націоналісти є борцями за незалежність України, а тому заслуговують громадського визнання. Радянські ветерани провели в Києві свою конференцію на тему “Справжні і міфічні визволителі України”, на якій таврували ганьбою українських націоналістів.

“Війна конференцій” не справила враження на владу. 22 жовтня 1993 р. Президент України Леонід Кравчук підписав схвалений Верховною Радою закон “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. У ньому перераховувалися категорії громадян, визнаних учасниками бойових дій. До них відносилися, серед інших, “бійці Української повстанчої армії, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в 1941–1944 роках, які не вчинили злочинів проти миру та людства і реабілітовані відповідно до Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”.

З цієї цитати можна зрозуміти, що закон передбачав два обмеження стосовно бійців УПА: по хронології і по суті. По-перше, під його дію не підпадали бійці УПА, що діяли впродовж десятих років проти радянської влади (1945–1955). По-друге, закон вимагав від бійця УПА довести, що він не робив злочинів. Безумовно, ця норма була закладена в закон тими, кому з дитинства прищеплювалася ненависть до націоналістів.

Друга половина 1993 р. і перша 1994 р. характеризувалися гострою кризою влади, яка вичерпалася достроковими виборами. У березні 1994 р. був обраний новий склад парламенту, а у липні новий президент.

У середині 1994 р. Міністерство юстиції знову звернулося до проблеми ОУН та УПА. 14 червня відбулася робоча нарада разом із відповідальними працівниками Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України і Головного архівного управління. Було вирішено сформувати науково-дослідну групу для вивчення архівних документів з метою відтворити реальну картину діяльності ОУН і УПА. Однак засобів на фінансування діяльності робочої групи не знайшлося, і вона не завершила роботи. Все ж показово, що урядові структури визнали за необхідне провести науково-дослідну роботу стосовно ОУН та УПА, починаючи з її первинного етапу – вивчення архівних документів.

³ Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА // К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 12.

До того часу нагромадилася величезна кількість досліджень з історії ОУН і УПА, включаючи публікації архівних документів. Однак майже усе, що друкувалося, відтворювало точку зору людей, причетних до тієї або іншої політичної партії. Іншими словами, колосальна історіографія проблеми не давала уявлення про реальність.

З новою силою полеміка в суспільстві навколо проблеми ОУН та УПА спалахнула на п'ятому році існування незалежної України. 21–22 червня 1996 р. з ініціативи ради Організації ветеранів України була проведена науково-практична конференція “Доля Перемоги і переможців”. У зверненні до Президента України, голови Верховної Ради і прем'єр-міністра керівники ветеранських організацій зажадали засудити ОУН і УПА, а також припинити фінансування праць тих авторів, котрі не поділяли політичних поглядів комуністів⁴. Йшлося про прийняте, але не реалізоване рішення профінансувати з державного бюджету науково-дослідну роботу з проблеми ОУН та УПА.

Одночасно 95 народних депутатів України направили лист-звернення до урядів України, Беларусі, Росії, Ізраїлю, Польщі, Словенії і Югославії зі спробою залучити перелічені країни до кампанії осуду українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни. Лідер Компартії України Петро Симоненко під час перебування на засіданні Ради Європи в Страсбурзі у вересні 1996 р. зустрівся з представниками ряду європейських країн, намагаючись схилити їх до участі в цій пропагандистській кампанії⁵. Однак спроби комуністів інтернаціоналізувати дискусію не увінчалися успіхом.

Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України стало безсумнівною перемогою національно-патріотичних сил. На хвилі цієї перемоги вони відновили тиск на Верховну Раду з метою домогтися офіційного визнання ОУН та УПА владними структурами незалежної України. 13 вересня парламент створив тимчасову комісію щодо сприяння у вивченні питань, пов'язаних із перевіркою діяльності ОУН та УПА. На паритетних засадах у комісію увійшли народні депутати, що представляли різні погляди на конфліктну проблему. Очолив групу А.Юхимчук, що працював до свого обрання народним депутатом вчителем історії, а потім – заступником глави Жмеринської районної державної адміністрації.

Комуністична орієнтація Організації ветеранів України, яка так демонстративно засвідчила своє негативне ставлення до проблеми ОУН та УПА, викликала розкол у ветеранському русі. У жовтні 1996 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання ветеранів Другої світової війни. Нове об'єднання очолила людина з яскравою біографією – Ігор Юхновський: у 1945 р. – солдат-підривник, у 1965 р. доктор фізико-математичних наук, у 1982 р. – академік АН УРСР, в 1990–1991 рр. – лідер опозиції у Верховній Раді України, у 1992–1993 рр. – перший віце-прем'єр-міністр в уряді Л.Кучми.

З'їзд “розкольників” викликав гостру реакцію ліворадикальних політиків. Народні депутати України С.Довгань, М.Лавриненко, І.Найда, П.Симоненко, а також керівники радянських ветеранських організацій В.Бакушин, І.Герасимов, Д.Проценко, І.Хміль опублікували звернення “Хто насправді патріоти”, у якому звинуватили І.Юхновського в розколі єдиного ветеранського фронту і спробах реабілітувати ОУН і УПА⁶.

⁴ Вечірній Київ. – 1996. – 27 вересня.

⁵ Протистояння... – С. 14.

⁶ Ветеран України. – 1996. – № 20. – Жовтень.

Опоненти радянських ветеранів не приховували таких спроб, але не називали їх реабілітацією. Термін “реабілітація”, вперше застосований після смерті Сталіна для судового виправдання жертв масових репресій, мав у собі досить цинічний підтекст: держава, що посилала на смерть за надуманими обвинуваченнями мільйони своїх громадян, тепер заявляла, що у жертв, виявляється, немає провини перед нею. У новій політичній реальності термін виглядав зовсім безглуздо, хоча керівники радянських ветеранських організацій цього не могли збагнути. Адже зміною державної символіки незалежна Україна демонструвала ідеологічну непричетність до тієї тоталітарної наддержави, із якою боролися українські націоналісти.

Під час установчого з'їзду Всеукраїнського об'єднання ветеранів його учасники поклали квіти до пам'ятника Слави, пам'ятника в Бабиному Яру, до Мінори на єврейському цвинтарі, на похованнях німецьких і польських солдат. Цим демонструвалася готовність до громадського примирення усіх ветеранів Другої світової війни, під якими б прапорами вони не воювали.

У листопаді 1996 р. за згодою А.Юхимчука при раді Організації ветеранів України була створена робоча група ветеранів-істориків і архівістів. До складу групи увійшли голова Комітету ветеранів війни проф. І.Хміль, кандидат філософських наук А.Войцехівський, проф. А.Шиловцев, колишній директор Київського обласного державного архіву Ю.Борщ та ін. Комітет ветеранів війни організував масштабну “петиційну” кампанію. Комісія А.Юхимчука одержала більше тисячі листів громадян, а також звернення та заяви від 82 громадських організацій із вимогами не допустити офіційного визнання ОУН і УПА. Організація ветеранів України збрала понад мільйон підписів під колективною заявою з обвинуваченнями на адресу ОУН і УПА⁷.

22-23 лютого 1997 р. Комітет ветеранів війни провів науково-практичну конференцію “Злочини ОУН і її формувань проти народів України й інших країн Європи”. Конференція висунула вісім вимог до Верховної Ради України, що були викладені в офіційному листі голови ради Організації ветеранів України Івана Герасимова, главі українського парламенту Олександрові Морозу:

- про взяття під посилену охорону в архівах і опублікування документів і матеріалів про ОУН та її формування;
- про демонстрування на державному телебаченні відповідних кінофотодокументів і матеріалів судових процесів;
- про видання “Білої книги” – книги пам'яті всіх жертв оунівського терору;
- про прийняття закону, що порівняв би ці жертви і їх близьких до учасників Великої вітчизняної війни;
- про пропозицію парламентам і урядам сусідніх держав засудити всі різновиди фашизму, у тому числі український;
- про вимогу покаяння оунівців за злочини, вчинені ними проти нашого народу і народів інших країн;
- про скасування самочинних постанов, прийнятих у західному регіоні щодо визнання колишніх пособників фашизму ветеранами війни;
- про моральний осуд будь-яких спроб сучасних адвокатів і послідовників націоналізму виправдати ОУН і її збройні формування, фальсифікувати

⁷ Ветеран України. – 1998. – № 51(91). – Березень.

історію, вчиняти знущання над пам'яттю героїв Великої вітчизняної війни, моральний і фізичний терор стосовно її ветеранів⁸.

Сукупність перерахованих вимог переконує в тому, що керівництво радянських ветеранських організацій усвідомлено зайняло деструктивну позицію, відмовившись від спроб національного примирення.

Справді, залишаючись на компартійно-радянських позиціях, вони тим самим прийняли на себе моральну відповідальність за політичний режим, проти якого боролися свого часу українські націоналісти. “Білих плям” в історії більше нема, і ми знаємо усе, що відбувалося в процесі цієї боротьби. Як же можна вимагати покаяння від оунівців, не будучи морально готовими принести покаяння за усе те, що зробив сталінський режим у західних областях УРСР?

Звертає на себе увагу ставлення до націоналізму як такого. З контексту вимог випливає, що націоналізм в минулому і тепер підлягає моральному осуду. Для генерала І.Герасимова і його товаришів нічого не змінилося після 1991 року. У СРСР націоналізм будь-якого забарвлення підлягав не тільки моральному, але й політичному осуду. Вважалося, що демонстрація почуття любові до свого народу загрожує підірвати принцип “соціалістичного інтернаціоналізму” – евфемізм звичайної русифікації. Досить згадати гірку долю геніального вірша Володимира Сосюри “Любіть Україну”, в якому газета “Правда” знайшла “націоналістичні відхилення”.

Характерно, що у вимогах конференції радянських ветеранів, адресованих парламенту України, слово “український” зв'язується винятково з націоналізмом (під яким розуміється шовінізм) і фашизмом. Коли йдеться про народ, що живе в Україні, застосовується визначення “наш народ”. Більшість конкретних вимог коментарів не потребує. Відзначимо лише, що “відповідні кінофотодокументи і матеріали судових процесів”, що мали демонструватися на державному телебаченні, готувалися свого часу умільцями з відомства державної безпеки. У підготовці відкритих судових процесів вони набули великого досвіду, починаючи з кінця 20-х рр. – “шахтинська справа”, справа “Промпартії”, справа “Спілки визволення України” і т. п.

Відзначимо також безвідповідальність тверджень керівників ветеранських організацій про фізичний терор, нібито застосований в незалежній Україні стосовно ветеранів Великої вітчизняної війни. На жаль, вони праві в одному: у нинішній ситуації протистояння є чимало фактів морального терору стосовно ветеранів. Особливо погано почувають себе радянські ветерани, які живуть у західних областях, і ветерани УПА, яких доля (а точніше – радянська влада) закинула у східні області. Доказовим фактом морального терору щодо ветеранів УПА є проаналізовані тут вимоги.

Комісія А.Юхимчука повинна була виробити історичний і юридичний висновок з проблеми ОУН та УПА і представити його на розгляд Верховної Ради у березні 1997 р. Робоча група ветеранів – істориків і архівістів під керівництвом проф. І.Хміля розробила свої висновки і представила їх парламентській комісії. Після того, як ці висновки, що базувалися на стереотипах 40-х років, були відхилені, Комітет ветеранів війни 24 квітня 1997 р. звернувся безпосередньо до глави Верховної Ради Олександра Мороза. Кінцевий висновок цього документа звучав так: “Реабілітація злочинців ОУН і її формувань була б злочином проти правди історії; проти пам'яті мільйонів

⁸ Протистояння... – С. 170-171.

загиблих і покалічених у війні з фашизмом, проти совісті нинішніх і майбутніх поколінь нашого народу. Це було б злочином, рівнозначним моральному самогубству України”⁹.

Опоненти радянських ветеранів теж не втрачали часу даремно. У відповідь на документ, поданий І.Хмілем у Верховну Раду, референтура пропаганди ОУН опублікувала інформаційне повідомлення “До питання про так звану “злочинність” ОУН і УПА”. У ньому вказувалося: “провокаційна спроба обвинуватити українські політичні партії, що боролися за утворення держави, в антигуманізмі є спробою прикрити злочинну діяльність саме тієї державної влади, що утворила комуністичну ідеологію”¹⁰. Був створений комітет “Нюрнберг-2” під керівництвом народного депутата України Леся Танюка. До складу комітету, що повинен був зайнятися проведенням громадських судів на основі документів про злочинну діяльність КПРС, увійшли 42 організації”¹¹. 12 жовтня 1997 р. у Києві відбулося святкування 55-річчя утворення УПА. Ветерани Повстанської армії у своїй формі пройшли вулицями столиці.

28 травня 1997 р. Президент України доручив Кабінету міністрів створити урядову комісію з числа відповідальних працівників міністерств, відомств, державних установ і громадських організацій, до компетенції якої віднести питання вивчення діяльності ОУН–УПА і опрацювати офіційну позицію щодо діяльності цієї організації”. Урядова комісія була створена 12 вересня того ж року. Замість формулювання “перевірка діяльності”, що фігурувала у постанові президії Верховної Ради від 1 лютого 1993 р., була використана політично нейтральна формула “вивчення діяльності”.

Для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА при Інституті історії України НАН України створена робоча група з співробітників цього інституту, а також Національного інституту стратегічних досліджень, Служби безпеки України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Державного комітету архівів України.

23 грудня 1997 р. робоча група провела в Інституті історії України “круглий стіл” за участю різних політичних сил. Його метою було опрацювання програми науково-дослідних робіт для перевірки тверджень щодо ОУН і УПА – прихильників і супротивників цих структур. Організація ветеранів України відхилила таку постановку питання і категорично наполягали на тому, щоб Урядова комісія та її робоча група зосередили зусилля на “викритті злочинної діяльності ОУН–УПА”.

Через декілька днів голова Комітету ветеранів війни І.Хміль направив лист керівнику Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА, віце-прем’єр-міністру України В.Смолю (у копії – голові Верховної Ради України О.Морозу). У ньому повідомлялося, що ветерани відмовляються від співробітництва з робочою групою, поки нею будуть керувати “перевертні-ділєтанти”. Від Верховної Ради І.Хміль зажадав “закрити питання про оцінку діяльності ОУН–УПА відповідно до правди історії і вимог міжнародного права”. Якби парламент виявився не в змозі “закрити питання”, І.Хміль жадав

⁹ Протистояння... – С. 185.

¹⁰ Українське слово. – 1997. – 10 квітня.

¹¹ Там же. – 31 липня.

від Олександра Мороза винести його на всенародний референдум, сполучений із парламентськими виборами 29 березня 1998 р.¹²

Головним напрямком у діяльності робочої групи стала підготовка трьох взаємозалежних документів: короткого історичного висновку про діяльність ОУН і УПА; розгорнутої історичної довідки про діяльність ОУН і УПА, на матеріалах якої готувався історичний висновок; фундаментального збірника документів про діяльність ОУН і УПА, на матеріалах якого готувалася історична довідка.

Робоча група зосередила зусилля на виявленні документів ОУН і УПА, що відклалися в процесі досліджуваних подій. Документи, що видавалися через багато років, не могли не корегуватися видавцем у власних політичних інтересах. Документи, які виходили із середовища супротивників ОУН і УПА, мали для робочої групи обмежену цінність. Було б несправедливо оцінювати УПА, базуючись на поглядах її ворогів. Особливу джерелознавчу складність являли радянські документи. У цих документах історичні факти не тільки фальсифікувалися, але й навмисно створювалися владою з розрахунком дискредитувати націоналістів в очах населення.

Важливим напрямком у діяльності робочої групи стало упорядкування переданого їй архіву. Він складався з документів громадських організацій і окремих громадян з проблем ОУН та УПА, адресованих Президенту України, Верховній Раді, Кабінету міністрів, іншим державним органам. Привести колосальну кореспонденцію в упорядкований стан було, насамперед, знаком поваги до людей, які сподівалися на те, що їхній голос дійде до високих інстанцій. Крім того, тільки у формі упорядкованих книг цей архів ставав доступним для тих інстанцій, що мали право і повноваження вирішувати справи державної ваги. Нарешті, аналіз архіву давав робочій групі орієнтири для наукового пошуку. Знаючи конкретні питання, котрі хвилювали людей, ми звертали увагу саме на них, коли підбирали архівні документи. 1999 р. робоча група опублікувала дві книги листів, звернень і заяв. У 2002 р. була опублікована ще одна книга, у яку увійшли матеріали за період із 1999 р. Було опубліковано також бібліографічні покажчики і покажчики архівних матеріалів з проблем ОУН та УПА. Бібліографічний покажчик публікацій за 1945–1998 р. має 170 сторінок. Особливо багато публікацій з'явилося в останньому десятилітті, тобто коли проблема ОУН та УПА набула загальнонаціонального звучання.

У серії праць робочої групи надруковані книги А.Кентія, І.Ільюшина, В.Нікольського, Ю.Шаповала й ін., у яких досліджені маловідомі сторінки історії ОУН і УПА. Однак головні зусилля було скеровано на виявлення, дослідження та публікацію архівних документів. Оскільки публікації здійснюються на поліграфічній ділянці Інституту історії України, яка має скромні виробничі можливості, фундаментальний збірник архівних документів видаватиметься окремими випусками.

Як уже вказувалося, закон від 22 жовтня 1993 р. залишив за межею соціальних пільг основну частину бійців УПА, тобто тих, хто включився в боротьбу після звільнення України від гітлерівських окупантів. Крім того, пільги не поширювалися на багатьох повстанців воєнного часу, обвинувачених радянськими судовими органами.

¹² Протистояння... – С. 188-193.

В епоху М.Хрущова були реабілітовані сотні тисяч “ворогів народу”. Слідчі КДБ запозичили підхід до формули обвинувачення своїх винахідливих попередників із ДПУ і МДБ у героя розповіді А.Чехова “Лист до ученого сусіди”: “цього не може бути, тому що цього не може бути ніколи”. Такий примітивний підхід виявився досить ефективним, щоб у короткі строки ліквідувати ГУЛАГ. Однак закон від 22 жовтня 1993 р. не дозволяє слідчим СБУ керуватися таким підходом. Потрібно конкретно розглядати всі документи у кожній кримінальній справі. А як у ній відокремити істину від неправди?

Колишній політв'язень К.Громик, доля якого закинула в Харцизьк, у березні 2001 р. написав листа керівникам країни такого змісту: “Усім нам уже за 70. Слава Богу, що усе ж дочекалися заповітної цілі – незалежної України, за яку боролися і страждали. Багато хто з нас дотепер не реабілітовані, тому що наші кати – спецслідчі і військові трибунали – добре постаралися, щоб навіки нас очорнити. Чого тільки в наших архівних справах немає?! Що ми і вороги народу, і прислужники фашистів (який цинізм!), і ще Бог знає що. Наші працівники СБУ, піднявши таку справу, відкладають її в чорну шухляду, повіривши тій безпардонній брехні, не вислухавши самої жертви та очевидців тих подій. Багато хто з нас хворіють, прикуті до ліжка, страждають від ран, а інвалідності оформити не можуть, тому що не учасники бойових дій. У Донбасі працюють два госпіталі для ветеранів Великої Вітчизняної війни, але нам туди дорога закрита”¹³.

З огляду на вади в законодавстві, у червні 2000 р. Кабінет міністрів доручив міністерству юстиції підготувати проект нового закону. Працюючи над текстом закону “Про відновлення історичної справедливості щодо борців за свободу і незалежність Української держави в період із 1939 р. до середини 50-х років”, міністерство звернулося в робочу групу при Інституті історії України НАН України. Робоча група ще не була готова сформулювати історичний висновок про ОУН та УПА (як не готова й дотепер). Це не означало, однак, що вчені, які роками вивчали проблему, не мали цілісного і досить-таки повного уявлення про всю сукупність фактів. Неготовність до остаточного висновку пояснювалася: неможливістю в короткий термін розвіяти міфи, котрі десятиліттями цілеспрямовано створювалися радянською владою. Історичний висновок повинен опиратися на комплекс перевірених, проаналізованих і опублікованих документів. Трудомістка робота з архівними документами продовжуватиметься до 2003 р. включно.

Потреба міністерства юстиції в документі, на який варто було опиратися при розробці законопроекту, прискорила його написання. Документ був названий попереднім варіантом історичного висновку про ОУН та УПА. У скороченому вигляді його опублікувала київська газета “День” (6 грудня 2000 р.), а в повному – журнал “Сучасність” (лютий 2001 р.). У засобах масової інформації вже з'явилася чимало відгуків на цей документ, і ми переконалися в корисності публікації попереднього варіанта: полеміка стала більш цілеспрямованою, виявилися її основні “болючі точки”. Стало зрозумілим, що опоненти частіше за все сперечаються не щодо проблеми ОУН та УПА, а по значно ширшому колу проблем, зв'язаних із переходом від ко-

¹³ Поточний архів робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА.

мандної до ринкової економіки, від тоталітарного до демократичного суспільства. Над учасниками дискусії тяжіє різний історичний досвід. Ті, хто сформувався як особистість у довоєнній Польщі, нерідко не можуть зрозуміти тих, хто з дитячих років виховувався за умов радянської дійсності.

Однак немає потреби концентрувати увагу читачів на історичному висновку про ОУН та УПА. Адже його ще нема, опубліковано лише попередній варіант. Більш змістовна дискусія розгорнулася навколо законопроекту “Про відновлення історичної справедливості щодо борців за свободу і незалежність Української держави в період із 1939 р. до середини 50-х років”. Цей законопроект був розроблений з урахуванням попереднього варіанта історичного висновку про ОУН та УПА і у вересні 2000 р. розісланий громадським організаціям. Відгуки концентрувалися в Кабінеті міністрів України, а надалі направлялися в робочу групу істориків. Деякі з них друкувалися в газетах.

Аналізуючи ці відгуки, варто відокремлювати ветеранів воєнного часу від їхніх керівників. Інтереси перших і других не завжди збігаються. Високий моральний авторитет учасників Великої вітчизняної війни не може бути приватизований тими, для кого керівництво ветеранськими організаціями стало професією. Рада Організації ветеранів України на чолі з генералом Іваном Герасимовим розгорнула кампанію проти законопроекту. Президент України, Верховна Рада і Кабінет міністрів стали одержувати десятки листів-резольцій із усіх кінців України з його нищівною критикою.

Аналіз листів свідчить про те, що в усіх відгуках на законопроект (винятків не спостерігалось) йшлося тільки про період Великої вітчизняної війни. Керівники ветеранських організацій майже не торкалися протистояння УПА і радянської влади в післявоєнний період. У центрі відгуків – вимога не прирівнювати бандерівців до радянських фронтовиків і не давати їм відповідних пільг.

Ця масова кампанія різко загальмувала проходження законопроекту. З осені 2001 р. фактично розгорнулася передвиборна кампанія. Законопроект було подано у Верховну Раду тільки восени 2002 р. Він знаходиться там й досі, але не розглядається по суті.

Дивним чином ніхто з критиків законопроекту не звернув уваги на те, що вістря критики спрямоване на проблему, котра вже знайшла законодавче розв'язання. Адже бійці УПА воєнного часу визнані учасниками бойових дій законом від 22 жовтня 1993 р. Незручно говорити, але неможливо залишити без уваги непрофесіоналізм офіційних документів ветеранських організацій. У них можна зустріти навіть такий оксиморон, як “бандерівці Мельника” (у листі радянських ветеранів Тернополя, переданому народним депутатом України В.Симоновим Адміністрації Президента України 22 березня 2001 р.)¹⁴.

Червоною ниткою у документах ветеранських організацій проходить теза про осуд українських націоналістів Нюрнберзьким міжнародним трибуналом. Зокрема у зверненні до керівників держави голова ради Організації ветеранів України І.Герасимов, голова Міжнародного українського союзу учасників війни В.Бакушин, голова ради Київської міської організації ветеранів війни В.Анастасіїв і голова Київської організації ветеранів Г.Кушнир'єв пишуть: “Міжнародний трибунал, що відбувся в Нюрнберзі, із усією певністю

¹⁴ Там же.

встановив, що ватажки ОУН знаходилися у злочинній змові з владою фашистської Німеччини, метою якої було поневолення слов'янських народів, у тому числі українського, встановлення режиму нацистського гетто на завойованих землях, що передбачало знищення більшості населення Росії, України і Білорусії. Документально доведено, що вся злочинна діяльність ОУН–УПА здійснювалася у співробітництві зі спецслужбами рейху, зокрема абвера і гестапо”¹⁵.

У відповідь на це можна сказати, що перед утворенням УПА українські націоналісти дійсно прикладали великих зусиль, щоб знайти спільну мову з ворогами комуністичної Росії – німецькими націонал-соціалістами. Надати існуючим документам позачасовий характер, прив'язати документально зафіксовані спроби українських націоналістів “достукатися” до Берліна в період 1939–1941 рр. до Нюрнберзького процесу – це вдалий пропагандистський хід. Однак УПА не фігурує в матеріалах процесу. Усе процитоване у вищенаведеному зверненні – точно розрахована неправда.

Нюрнберзький процес не варто переоцінювати. Він мав трьох режисерів, що переслідували різні політичні цілі, але погоджували між собою дії, щоб домогтися кінцевого результату. Насамперед організатори домовилися про вилучення із розгляду неприйнятних для тієї або іншої сторони сюжетів. Сталін зокрема домогся того, щоб на процесі не фігурували радянсько-німецькі відносини у період із 23 серпня 1939 р. до 22 червня 1941 р. з таким же успіхом він міг домогтися розгляду на процесі (і відповідного осуду) питання про відносини нацистів і українських націоналістів. Однак політичної потреби в цьому не виникло, і сторони домовилися про те, що трибунал зосередиться на діяльності керівників Третього рейху.

Варто додати до цього, що в СРСР матеріали Нюрнберзького процесу ретельно відфільтровувалися: радянському керівництву не була потрібна вся правда про гітлерівську Німеччину, аж надто вона нагадувала їх власну країну. За післявоєнний період матеріали Нюрнберзького процесу видавалися в СРСР три рази. Останнє видання 80-х рр. було найповнішим, але й воно містило не більше третини матеріалів багатотомного англомовного серіалу 40-х рр., опублікованого у Нюрнберзі.

Дотепер не можна сказати, коли проблема ОУП–УПА набуде суто наукового історичного інтересу. Занадто великим є розрив між тим, що насправді трапилося і тим, що утвердилося в історичній пам'яті завдяки цілеспрямованій пропаганді.

¹⁵ Коммунист. – К., 2001. – 1 марта.

Анатолій РУСНАЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ 40–50-х РОКІВ

Вже склалася певна традиція розглядати український рух середини минулого століття тільки як національно-визвольний. При цьому якось обабіч залишаються оцінки і аналіз тих подій, які виразно говорять про те, що він був і революційним рухом водночас. Адже навіть самі учасники тих подій називали себе революціонерами і вели відповідний спосіб життя. Та й частина ОУН почала називати себе з часом революційною. Спробую зупинитися саме на такому визначенні того руху і подивитися, наскільки воно підходить до інших подібних рухів у Східній Європі.

Сучасна наука нараховує декілька системних підходів до теорії революції. Зокрема Томас Грін розрізняє чотири таких системи теорій революції: марксистська, системна, модернізаційна і структурна¹. Авторами останньої є Тед Скоцполь і Еден Трімберг². Вони слідом за попередниками вказують, що революція не є винятково продуктом суб'єктивних характеристик суспільства як культурні цінності, що розділяються його членами, чи соціальні та економічні сподівання. Революція залежить значною мірою і від специфічних об'єктивних умов. Держава в цій теорії розглядається як форма соціальної організації суспільства, що поєднує адміністративні і військові функції та притягує ресурси з суспільства, щоб підтримати соціальний порядок і бути спроможною змагатись з іншими націями економічно і мілітарно. Структурна теорія також приділяє значну увагу світовому контексту революції в економічному і технологічному смислі. Всі названі теорії підкреслюють, що розчарування мас є суттєвим елементом революційних рухів. Втім, ці теорії не є надто задовільними для пояснення феномену революції як такої, і тому доведеться використовувати ті частини цих теорій, де вони без сумніву сходяться: революція є швидка, фундаментальна і всеосяжна зміна існуючого ладу³. В інших випадках вдаємося до структурної теорії як базової, але не обійтися без залучення і елементів інших побудов. Проблема полягає в тому, що вчені, визнавши в цілому за національно-визвольним рухом право називатися революцією, не поспішають з розробкою особливостей останньої. Досліджувалися національно-визвольні революції в Китаї, В'єтнамі та ін.

¹ Green Tomas H. *Contemporary Revolutionary Movements*. Englewood, NJ.: Prentice-Hall, 1990.

² Skocpol, Teda, and Ellen Kay Trimberg. *Revolutions and the West: Historical Development of Capitalism // Berkeley Journal of Sociology*. – 1978. – № 22.

³ Motyl Alexander J. *Revolutions, Nations, Empires Conceptual Limits and Possibilities // Columbia University Press*. – New York, 1999. – P. 36.

Причинами українського визвольного руху даного періоду був, без сумніву, колоніальний стан, в якому знаходилися українські землі, поділені по-спільдовно між трьома, згодом чотирма іноземними державами. Якщо в СРСР за українством хоч і формально визнавалося право на державу, то в Польщі і в Румунії про те не могло бути й мови. З іншого боку, політична система Польщі, Чехословаччини давала певні легальні і нелегальні можливості вести політичну боротьбу за права українців як спільноти, але не як нації. Спроби ведення такої боротьби українськими політичними партіями в Галичині, а почасти і в Закарпатті переконали молодше покоління в неможливості таким чином здобути незалежну Україну. Саме молодше покоління інтелігенції в Галичині було найбільше позбавлене можливостей до свого соціального зросту і просто статусу. ОУН зачинали дещо старші, але членами її ставали молоді люди. Вони й розробляли програмові матеріали організації. Між тим, загальне розчарування польським пануванням і несприйняття його в українському суспільстві наростали, в міру неможливості легальним політичним українським партіям домовитися з польськими урядовими структурами.

Не було й мови, що можна буде шляхом переговорів змінити становище українства на теренах СРСР. Можемо додати сюди ще одне, соціально-психологічне пояснення революційної ситуації з точки зору концепції “визначення ситуації”. Відповідно до неї, соціальна і економічна нерівність та несправедливість толерувалися в минулому і є досі толеровані. Але вони стають головними винуватцями виникнення заворушень, безпорядків, насильства і, врешті, революції, коли нерівність і несправедливість стають нестерпними⁴. Тоді залишався один можливий шлях – розпочати нову революцію після невдалої попередньої 1917–21 років.

Члени ОУН добре проаналізували причини поразки тої революції, зокрема і відсутність справжньої підтримки з боку інших держав. Тому не дивно, що вони шукали таку підтримку від Німеччини і Литви, які були в напружених стосунках з Польщею, а перша й з СРСР.

Лідери цього руху були на першому етапі харизматичними – Є.Коновалець, А.Мельник, С.Бандера. Згодом, коли прийшов час дій, їх заступили люди іншого, більш ділового складу – М.Лебідь, О.Ольжич, Р.Шухевич. Подальша еволюція цих провідників мала йти в напрямку державних діячів – лідерів революції, що почасти спостерігається за О.Ольжичем, і особливо – Р.Шухевичем.

Радянська влада, що з початком Другої світової війни поширилася майже на всі українські землі не сприйнялася, як і польська, румунська, чеська, як своя. В очах місцевого населення вона не мала легітимності ні з правової, ні культурноцивілізаційної точки зору. Вищої культури вона не несла. Тому проти такої влади, як згодом і гітлерівської, можна було тільки боротися і застосовувати насильство у відповідь – інших можливостей не залишалося.

Як і всяка революція, український визвольний рух мав перспективи в період кризи держав-поневолювачів: Польщі, згодом – СРСР. Ця криза визначалася світовою війною, що змела польську державу, і, здавалося, змете й Радянський Союз. Власне з ходом війни стало можливим переходити від підпільної до масової діяльності й мобілізації мас, що було неможливо робити в попередні роки.

⁴ Blackey Robert and Payton Cliford. *Revolution and the Revolutionary Ideal*. Schenkman Publishing Company // Cambridge. – Massachusetts, 1976. – P. 47.

Те, що задуми руху були революційними, свідчать програмові документи обох ОУН: постава Української Самостійної Соборної Держави зі справедливим суспільним ладом. Зрозуміло, що постава такої держави означала б рішучу зміну в системі європейських і міжнародних відносин. Революційність намірів руху полягала й в тому, що вони прагнули змінити існуючий соціальний лад в Україні на корпоративний (спершу) та духовну і моральну настанову суспільства.

Втіленню цих задумів і була підпорядкована діяльність обох ОУН від 1941 р. – коли вони поширили свою діяльність на всю Україну, і особливо, з 1943 р., коли рух став масовим. Опираючись на підтримку населення обидві ОУН творили збройні сили повсталого народу, що привело врешті-решт до створення УПА як загально-національної структури, яка охопила не лише Волинь, але й Галичину, Буковину, а почасти й Центральну Україну. Лісові масиви на Волині і Поліссі вже в 1943 р. знаходилися під контролем цієї армії. Тут організовувалася українська цивільна адміністрація і, наскільки це було можливо, втілювалися в життя програмові принципи ОУН. 27 серпня 1943 р. було видано наказ командира УПА Кліма Савура (Д.Клячківського) “У справі виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді”⁵. За цим наказом негайно слід було приступити до виборів місцевих органів влади. Мали бути утворені й земельні комісії, які б займалися поділом землі серед селян. Ще раніше, 15 серпня, було видано розпорядження Головної Команди УПА, яким було запропоновано проект земельної реформи в Україні. Там зокрема стверджувалося, що на “всіх землях України, звільнених Українською Повстанською Армією від московських більшовиків і німців: а) касується засадничо колгоспна система... і впроваджується приватна селянська власність; б) всі землі бувших власників, землі (фільварків) і землі польських колоністів переходять на власність українських селян”⁶. Накази командування УПА виконувалися.

Розпорядження командування УПА віддзеркалювало зміни, які сталися в ОУН у перші роки війни, відображені у програмових Постановках III Збору ОУН(СД). А там мова йшла не лише про земельну реформу, але й про форми власності у промисловості, торгівлі, демократичні права, рівність всіх громадян незалежно від національності. Тобто від революції, очолюваної партією, переходили до революції загальнонародної. Певна лівизна вимог революції якраз і пов’язувала її з попередньою українською революцією, з іншого боку – ці вимоги відображали революційний і загальноукраїнський вимір подій. Інші вимоги у XX столітті революції у європейських християнських країнах не ставили.

Ця революція, як і кожна з такого роду подія, не обходилася без насильства, особливо за специфічних обставин війни. Насильство було зумовлене психологічним несприйняттям воюючих сторін. Відбулася дегуманізація політичних противників як ворогів. Поскільки кожний з противників українського національно-визвольного руху був колонізатором на Україні, то не важко було спрямувати на поляків, німців, а тим паче на совітів почуття ненависті за ті кривди, які вони заподіяли в минулому чи й під час війни.

⁵ Літопис УПА. – Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 10.

⁶ Там само. – С. 5.

З утворенням в липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради українська революція дістала і своє політичне представництво на загальнонаціональному рівні. Треба зауважити, що такого поєднання: армії, переважно політичної організації і загальнонаціонального представництва – не мав жоден з рухів у східноєвропейських народів у роки війни.

Важливе значення у визвольному русі відіграла ідеологічно-пропагандивна робота. Її завданням було не лише знищення старих вірувань і переконань привнесених більшовиками чи нацистами, але й заміна їх новими. Вона забезпечувала революціонерам почуття єдності та солідарності, з революційними принципами, готовності й здібності присвятити своє життя для здійснення національних ідеалів – здобути вільну і соборну Україну.

Загалом ідеологічно-пропагандистська робота є інструментом мобілізації мас до активних акцій⁷. Тому їй приділялася значна увага. А після 1949 р. вона вийшла на перше місце. Пропаганда визвольного руху творила, по суті, друге інформаційне поле. Вона заперечувала існування в Радянському Союзі соціалізму, показала імперський і тоталітарний характер цієї держави. Вплив виховно-пропагандистської роботи підтримав і розвинув революційний ідеал як квінтесенцію цінностей учасників руху⁸. Тим ідеалом і була власна державність нової якості. Пропаганда і діяльність українського руху поставили його в центрі боротьби з цією імперією. Революційним було визнання необхідності єдиного фронту поневолених Москвою народів Європи і Азії. Революційною була вимога перебудови СРСР на засадах самовизначення народів. Таке самовизначення принесло б рішучі зміни і в європейські, і в міжнародні відносини.

Який характер цієї революції? Без сумніву – народно-демократичний. В УПА та підпіллі були задіяні представники всіх соціальних груп народу, що згодом визнавали і ті, що поборювали той рух. Тому й не дивно, що там могла зродитися ідея “господарської демократії”.

Чому влада так поборювала український визвольний рух? Насамперед тому, що він заперечував саме існування радянської влади в Україні, легітимність СРСР загалом, як і окупаційну владу гітлерівської Німеччини. Сусідство ж України з Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Угорщиною і Білоруссю робило цю революцію особливо небезпечною для радянської влади. Найбільше піднесення цієї революції припадало на час війни, коли сили імперіалістичних держав були відвернуті іншими світовими подіями і вони не мали змоги приділяти відповідної уваги на поборювання революції. З кінця 1946 року можна говорити про різкий спад революційних подій в Україні. Цей спад протривав утім ще 9 років. Але він найменше був зумовлений внутрішніми обставинами, як це звичайно трапляється в інших революціях⁹, а внаслідок інтервенції контрреволюційних сил імперії – СРСР.

Чи можна вважати революціями рухи опору в країнах Прибалтики і Польщі? Беремо тільки ці країни, бо в інших сусідів України чогось подібного не спостерігалось. Думаю, що про революцію в тих республіках вести мову не

⁷ Blackey Robert and Payton Clifford. *Revolution and the Revolutionary Ideal* // Schenkman Publishing Company. Cambridge. – Massachusetts, 1976. – P. 47.

⁸ Ibid. – P. 265.

⁹ Hagopian Mark N. *The Phenomenon of Revolution* // Harper and Row, Publishers. – New-York, Hagerstown. – San Francisco; London, 1974. – P. 25.

можна. Завдання, яке ставили собі учасники тих рухів опору у Східній Європі, було таким: відновлення державної незалежності, втраченої внаслідок окупації СРСР і Німеччини. У міжвоєнний період державна незалежність вже існувала в Польщі, Литві, Латвії і Естонії. Рівень національної самосвідомості, ідентичності був високим – це пояснює і напругу боротьби на всій території цих країн. Тому в програмах тих рухів про революцію не говорилося. При перших сприятливих умовах в республіках Прибалтики була відновлена державна незалежність. Звичайно, певні кардинальні перетворення в майбутніх незалежних державах ці рухи таки припускали. У випадку Литви, на нашу думку, такі перетворення планувалися саме як революційні, хоч це слово і не вживалося¹⁰. Та все ж навіть у Литві це питання було другорядне, а не першорядне. До певної міри можна говорити про революційний характер майбутньої постави незалежної Білорусі, але такі ідеї залишилися тоді там тільки мрією.

У збройному відношенні революція зазнала поразки. Її мета – Українська Самостійна Соборна Держава зі справедливим і демократичним суспільним ладом не була досягнута. Причини поразки революції полягали як у внутрішніх, так і в зовнішніх обставинах. Революція широко не могла розгорнутися на більшій частині України в силу відомих історичних причин. ПOMEЖИ іншого – населення Великої України вело тривалу боротьбу з більшовизмом у 20-х роках, але було зломлене. Колективізація і голодомор довершили справу. Знову ж таки: потрібен був ще хоч рік дій українського підпілля на цих землях. Імперія СРСР зуміла здолати внутрішню кризу і вийшла з війни зміцнілою у мілітарному і політичному відношенні. Зокрема – на міжнародному відтинку. Ситуація в цьому випадку була гіршою, ніж у 1917–21 роках. Українська революція не отримала того, що Джеймс Дефронзо називає “допустимий світовий контекст”¹¹. Українці не здобулися на визнання своїх вимог у світі, не кажучи вже про якусь підтримку. Навпаки, сусідні держави, що стали прокомуністичними, допомогли СРСР в придушенні революційних сил. Західна допомога виявилася запізною і до того ж була на маргінесі.

З різних причин сусіди України не визнали, та й не усвідомили революційність подій на наших теренах України. Стосовно СРСР це зрозуміло. Польський рух, який теж змагався з українським, а саме через це не побачив революційності визвольних змагань українства або волів офіційно їх не помічати.

Отже, українська революція не перемогла. Але чи була вона на часі? Петро Полтава у праці “Концепція самостійної України і основні тенденції розвитку сучасного світу” писав, що постання нових незалежних держав – то є основна тенденція сучасного століття. Традиційні колоніальні імперії впали, згодом впав і СРСР. Україна постала як внаслідок нової незавершеної національно-демократичної революції і розвалу імперії, так і внаслідок незавершеної революції 1940–50-х років. З цієї незавершеності і походять наші теперішні проблеми. Для українського політикуму, українського руху було б вельми корисно вивчити досвід, наслідки цих незавершених революцій, щоб не повторювати помилок у переддень неминучого завершення національної революції, яка надходить.

¹⁰ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – С. 450.

¹¹ Defronzo James. *Revolutions and Revolutionary Movement* // Westview Press. – Boulder-Sanfrancisko-Oxford, 1991. – P. 19.

Юрій КИРИЧУК

ОУН і УПА у ЗАГАЛЬНОСВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ: ПАРАЛЕЛІ, ПОРІВНЯННЯ, АНАЛОГІЇ, УРОКИ

Місце та роль ОУН і УПА у загальносвітовому історичному контексті та міжнародних військово-політичних процесах 30–50-х рр. ХХ ст. ще не досліджено українськими істориками та політологами. В даній розвідці аналізуються, головним чином взаємини з керівництвом Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни, зроблена порівняльна характеристика УПА з іншими європейськими партизанськими рухами антигітлерівського спрямування, з'ясовано спроби налагодити контакти з керівниками руху опору західноєвропейських країн.

У міжвоєнний період внаслідок загострення соціально-економічних відносин та політичної нестабільності стрімко зростали праворадикальні тоталітаристські рухи. Правий радикалізм примусив переглянути погляди багатьох революціонерів, які дотримувалися лівих переконань. Найбільш яскравий приклад – переродження екс-соціаліста Б.Муссоліні. Серед інших достатньо згадати хорватського революціонера-республіканця А.Павеліча, російського політика Б.Савінкова¹. Суспільний маятник завершив свій рух у напрямку демократії та хитнувся у протилежний бік. У багатьох країнах виникають право-тоталітарні рухи і партії: у Німеччині – НСДАП А.Гітлера, в Італії – фашистський рух Б.Муссоліні, у США – Американський легіон, Друзі нової Німеччини, Срібні сорочки, Вартові республіки, Американська націонал-соціалістська партія, Мобілізовані християни, у Франції – Ліга патріотичної молоді, Французька дія, Французька солідарність, Королівські лицарі, Бойові хрести²; у Великобританії – британська фашистська спілка О.Мослі; у Бельгії – рух “рексистів” Л.Дегреля і Фламандський національний союз (ФНС) С. де Клерка³, в Австрії – “Оборона домашнього вогнища”, у Румунії – “Залізна гвардія”, у Нідерландах – Національно-соціалістичний рух (НСР) А.Муссерта і Націонал-соціалістична нідерландська робітничка партія (НСНРП) Р.ван Гаппарда, у Норвегії – Національне об'єднання В.Квіслінга, у Данії – Націонал-соціалістична партія на чолі з Ф.Клаузенном, у Іспанії – Фаланга⁴, в Угорщині

¹ Жаринов К. Терроризм и террористы. – Минск, 1999. – С. 10.

² Макачук В. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2000. – С. 339-346.

³ Панковський Р. Батьки-відновники: Мослі, Евола, Дегрель, Бардеш // І. – Львів, 2000. – № 16. – С. 41-51; Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. – М., 2000. – С. 365-366.

⁴ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм. Антологія. – К., 2000. – С. 682; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 65-67, 291.

– нілашисти Ф.Салаші, у Польщі – “Obóz Narodowo-Radykalny” та “Zadryga”⁵, у Хорватії – “Усташа” А.Павеліча і націонал-соціалістична партія праці С.Гаведича, у Сербії – “Збор” Д.Льотича⁶, у Словаччині – людацька партія на чолі з А.Глінкою, а згодом Й.Тісо, у Болгарії – фашистська партія М.Михайлова⁷, у Китаї – рух “синьосорочечників” та “синіх стріл”, у Японії – військова організація “Кривавий союз”⁸. Серед російської діаспори – фашистський рух К.Родзаєвського⁹, у білоруській еміграції – націонал-соціалістична партія Ф.Аксеньчиця¹⁰. Загальносвітова тенденція популярності правого радикалізму знайшла свій вияв і в українському національно-визвольному русі. У 1929 р. було утворено Організацію Українських Націоналістів (ОУН), яка базувалась на теорії т. зв. “інтегрального націоналізму” Д.Донцова¹¹. Серед правототалітарних рухів домінували фашисти Б.Муссоліні та нацисти А.Гітлера, яким вдалося захопити кермо державної влади у своїх країнах. Гітлерівці та муссолінівці у багатьох випадках стали джерелом натхнення, прикладом наслідування для своїх ідейних однодумців в інших країнах світу.

Духовна й ідеологічна спорідненість ОУН із нацизмом і фашизмом безсумнівна. Вона виходила із політичної атмосфери епохи. Однак не можна ставити знак рівності між цими політичними явищами. Український націоналізм не був механічним пересаджуванням на український ґрунт чужих зразків. Він виріс на власному корені й відрізнявся від фашизму і нацизму в головних питаннях, основна відмінність в тому, що фашизм і нацизм були націоналізмом державних націй, а український націоналізм – ідеологією поневоленої нації, що втратила державність, тобто насамперед ідеологією національно-визвольного руху, а вже потім одним із видів правототалітаризму¹².

Головною метою діяльності ОУН проголошувалося створення Української самостійної соборної держави. Логіка боротьби за незалежність штовхала оунівців до пошуків серйозної зовнішньополітичної підтримки. Тодішній повоєнний світ, породжений Версальською системою, присудив західне українство до повільної національної смерті в межах Польщі й Румунії і намагався не бачити, як сталінізм вбиває українство голодоморами і розстрілами. Отже, коли в Європі знайшлися сили, які обіцяли завалити той світ, стало зрозуміло, що оунівці сприйняли таку обіцянку з розпростертими обіймами¹³. Найбільш ображеною нацією на європейському континенті після

⁵ Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки //І. – Львів, 2000. – № 16. – С. 10.

⁶ Романенко С. Югославия: Кризис, распад, война. Образование независимых государств. – М., 2000. – С. 72; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 40.

⁷ Семиряга М. Вказ. праця. – С. 39, 60.

⁸ Генералиссимусы. Энциклопедия военного искусства. – Минск, 1997. – С. 688; Кульчицкий А. Новітня історія країн Азії та Африки. 1918–1999. – Львів, 2000. – С. 16, 32.

⁹ Кунецький Г. Там де сонце сходить. – Торонто, 1988. – С. 425.

¹⁰ Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 74-75.

¹¹ Кульчицкий С. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939) // Проблема ОУН–УПА. – Київ, 2000. – С. 13-15.

¹² Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті роки) //І. – Львів, 2000. – № 16. – С. 101; Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні уваги // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 13.

¹³ Листи до приятелів. – 1995. – Ч. 8. – С. 9.

Першої світової війни вважали себе німці, які вороже ставились до держав-переможців. Німеччина виявилась для ОУН ситуативним союзником. У 1933 р. до влади прийшов А.Гітлер, нацисти відверто почали вимагати ревізії Версальської системи договорів¹⁴. Жорстка антиверсальська позиція Берліна ще більше прив'язувала ОУН до Німеччини.

У повсякденній політичній практиці Гітлер рядився у тогу захисника пригноблених народів. Геббельсівські пропагандисти часто цитували слова Р.Вагнера: "Промені германської свободи принесуть світло, тепло і козакам, і бушменам, і китайцям"¹⁵. Насправді, існування в багатьох країнах антиколоніалістських настроїв, гострих міжнаціональних суперечностей, включаючи і безправне становище національних меншин, складало солідний резерв для успішної реалізації агресивного зовнішньополітичного курсу Берліна. Тому нацисти в якості "п'ятої колони" вміло використовували німецькі етнічні меншини у багатьох країнах Європи¹⁶. Гітлерівці підтримали націоналістичні рухи басків, корсіканців, бретонців у Франції¹⁷. Особлива прихильність Берліна була до сепаратистів Бретані, рух яких існував ще з середини XVI століття, коли цю провінцію приєднали до Франції. Лідери бретонських самостійників Ф.Лебове і О.Мордрель постійно фінансувалися німецькими націонал-соціалістами¹⁸.

В Азії роль Лоуренса Аравійського (тільки навпаки – Ю.К.) намагались виконувати посол Німеччини у Туреччині Ф.Папен та німецький розвідник у столиці Афганістану Кабулі доктор Ф.Гробба. Вони організовували мусульманський антианглійський рух від північно-західного кордону Індії до Персидської затоки¹⁹.

У своїх інтересах німецька розвідка використала антифранцузькі настрої арабського і берберського населення Північної Африки²⁰. Гітлерівці також намагались проникнути в Латинську Америку. Особливо тісні контакти було нав'язано з диктаторським режимом А. Стресснера у Парагваї. Нацисти вміло експлуатували традиційну ненависть латиноамериканців до "янки", тобто США²¹.

Подібну політику проводили і союзники Німеччини. У 1931 р. лідер індійського національно-визвольного руху М.Ганді на запрошення Б.Муссоліні відвідав Італію, яка прийняла його з високими почестями²². На початку 30-х років Японія відторгла від Китаю Маньчжурію і утворила маріонеткову державу Маньчжоу-Го. Крім того, японська агентура, плануючи і надалі розширювати експансію, провадила незалежницьку пропаганду серед мусульманських народів Китаю – дунган, тангутів, уйгурів²³. Навіть Болгарія намагалась дестабілізувати політичне становище сусідньої Югославії, використовуючи її

¹⁴ Гротов Г. Герман Геринг – маршал рейха. – Смоленск, 1998. – С. 273.

¹⁵ Цит. за: Канигін Ю. Арійський гітлеризм // Дніпро. – 1997. – № 7-8. – С. 115.

¹⁶ Пэдфилд П. Рудольф Гесс – сподвижник Гітлера. – Смоленск, 1998. – С. 119.

¹⁷ Деларю Ж. История гестапо. – Смоленск, 1998. – С. 274.

¹⁸ Семиряга М. Вказ. праця. – С. 361.

¹⁹ Дамаскин И. Сто великих разведчиков. – М., 2001; Великие шпионы (Под. ред. А.Даллеса). – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 12-38.

²⁰ Митчем С., Рольф Д. Война в Северной Африке. 1942–1943. – М., 2002. – С. 654-662.

²¹ Павленко П. Мартин Борман – "серый кардинал" III Рейха. – Смоленск, 1998. – С. 263.

²² Козицький А. Вказ. праця. – С. 50.

²³ Операции военной разведки. Энциклопедия военного искусства. – Минск, 1997. – С. 271-277; Козицький А. Вказ. праця. – С. 16.

національні проблеми. Болгарські спецслужби підтримували Внутрішню македонську революційну організацію (ВМРО), яка добивалась виходу Македонії зі складу Югославії²⁴.

У реальній політиці А.Гітлер планував використати й ОУН як “троянського коня” передусім проти Чехословаччини, Польщі, а потім СРСР. Виникає цілком резонансне запитання: звідки такий політичний дальтонізм оунівців? Невже ніхто з лідерів ОУН не читав праць А.Гітлера, А.Розенберга, інших нацистських теоретиків, що були нашпиговані ненавистю до слов'янства. Лідер усташів А.Павеліч одного разу зауважив, що задля незалежності Хорватії здатний піти на союз “бодай із пеклом”. Така формула підходила й ОУН. Щоправда, на відміну від А.Павеліча, який стверджував, що хорвати – це готи²⁵, оунівці ніколи не відмовляли українському народові у слов'янськості. Крім того, лідери ОУН вважали антислов'янські випадки Гітлера суто декларативним пропагандистським закликком, пустопорожньою риторикою, що ніколи не наповниться реальним змістом. Все це породило в оунівців мрію-ілюзію про те, що при сприянні Німеччини врешті-решт українська проблема розв'яжеться успішно для українців. Отже, союз ОУН і Німеччини напередодні Другої світової війни об'єктивно та логічно мав відбутися і відбувся. Американський дипломат у Варшаві Д.Біддл у звіті Білого Дому і держдепартаменту від 15 грудня 1938 р. писав, що самовизначення українського народу інспірується Берліном²⁶.

Безпосередньо у переддень Другої світової війни відбулась епопея Карпатської України. Спроба українських політичних чинників відновити національну державність на Закарпатті не викликала жодного співчуття серед країн західної демократії. Відомий англійський політичний журналіст М.Вінч назвав закарпатські події “марсіанською опереткою”²⁷. Не увінчались успіхом надії президента Карпатської України А.Волошина стосовно підтримки Берліна. Нацисти зрадили українців і віддали Закарпаття мадярським гортистам²⁸.

23 серпня 1939 р. СРСР і Німеччина підписали т. зв. пакт Молотова-Ріббентропа. Червона Москва і коричневий Берлін стали союзниками²⁹. У Німеччині було суворо заборонено висувати будь-які ідеї утворення “Великої України” з німецькою допомогою. Незважаючи на таку атмосферу, оунівці продовжували вбачати в особі Гітлера єдиного опікуна України³⁰. Надії небезпідставно підігрівала доля Словаччини, яка 15 березня 1939 р. проголосила незалежність. Виникла своєрідна теократична держава на чолі з єпископом Й.Тісо, що опиралась на активність кліру та націоналістичного руху глінківців і користувалася заступництвом Берліна³¹.

²⁴ Жаринов К. Вказ. праця. – С. 139-140; Семиряга М. Вказ. пр. – С. 331.

²⁵ Романенко С. Вказ. праця. – С. 80.

²⁶ Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. – № 2-3. – С. 64.

²⁷ Християнська родина. – 1998. – № 10. – С. 9.

²⁸ Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Ужгород, 1997. – Т. 1. – С. 3-326; Т. 2. – С. 3-198.

²⁹ Млечен Л. Предатели КГБ. Рассекреченные судьбы. – М., 1999. – С. 195.

³⁰ Гальчевський Ф., Ягнішак В. Україна у планах Німеччини в міжвоєнний період // Українські варіанти. – 1998. – № 2. – С. 102.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833 (Крайовий провід ОУН на українських землях). – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 8-11; Черная Л. Коричневые диктаторы. – М., 1992. – С. 127.

1 вересня 1939 р. розпочалась Друга світова війна. Через деякий час значна частина Європи була окупована військами Німеччини та Італії. Знову ж таки нацисти і фашисти намагались використати у своїх інтересах національний фактор. 10 квітня 1941 р. було проголошено Незалежну Хорватську Державу (Nezavisna Drzawa Hrvatska – NDH) на чолі з лідером усташів А.Павелічем. Фактично НХД була маріонеткою в руках Гітлера. 21 квітня 1941 р. німці утворили Незалежну Державу Сербія, уряд якої очолив генерал М.Недич. Від Гітлера намагався не відставати Муссоліні: італійці проголосили “незалежним королівством” Чорногорію, яка фактично була захоплена їх військами.

У ряді окупованих країн Берлін та Рим, зважаючи на національні почуття народів, дозволили функціонування колабораціоністських урядів. Такими були у Франції – уряд Петена і Лавалля, Греції – С.Ралліса, Албанії – особистого ворога колишнього короля цієї країни А.Зогу крупного поміщика Ш.Верляці³². Така позиція німецьких та італійських політичних чинників створила у деяких лідерів різноманітних національних рухів надію на те, що при допомозі Берліна і Рима можна буде реалізувати на практиці ідею побудови власної державності.

Після початку війни відбувся розкол в індійському національно-визвольному русі. М.Ганді і Д.Неру підтримували шлях ненасильницької боротьби. Їхнім опонентом виступив популярний лідер Індійського національного конгресу (ІНК) С.Бос, який закликав до збройного опору англійським колонізаторам. У квітні 1941 р. він втік через СРСР до Берліна, де організував комітет “Вільна Індія” і оголосив війну Англії³³. В травні 1941 р. англійці придушили в Іраку інспіроване німецькою розвідкою антиколоніальне повстання місцевих арабських племен³⁴.

Аналогічну практику застосовували і японці. У 1937 р. Японія започаткувала широкомасштабну агресію проти Китаю. В окупованих китайських регіонах японська адміністрація створила маріонетковий уряд, головою якого став колишній чільний діяч гоміндану Ван Цзінвей. 30 листопада 1940 р. Японія підписала з цим урядом мирну угоду. Одночасно японці розпочали педагогання пропагандистської кампанії “боротьби з білим імперіалізмом”. Проголосивши себе захисниками пригноблених європейцями та американцями народів Південно-Східної Азії, японці намагались замаскувати свою експансію гаслами звільнення від “білих імперіалістів”. У листопаді 1940 р. Японія підштовхнула союзний їй Таїланд до війни з Францією за анексовані французами в 1907 р. тайські території. Хоча в сухопутних, а особливо морських боях, французам вдалося майже повністю розгромити таїландців, 10 березня 1941 р. під тиском японців та німців уряд Віші мусив поступитися спірними територіями на кордоні Лаосу та Камбоджі. Остаточну мирну угоду між Францією і Таїландом було підписано 9 травня 1941 р.

Адекватно до своїх противників діяла й Великобританія, намагаючись знищити італійські впливи у Лівії. Створена 20 жовтня 1939 р. в Олександрії

³² Семиряга М. Вказ. праця. – С. 179, 181, 239, 260, 268, 270.

³³ Там само. – С. 546.

³⁴ Вестфаль З., Крейке В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтлер К., Циммерман Б., Манштейфель Х. Роковые решения вермахта. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 60.

Об'єднана рада представників Кіренаїки та Тріполітанії розпочала формування лівійських військових підрозділів на боці англійців³⁵.

Зміни старих державних кордонів, тектонічні територіальні зрушення у світі підсилювали надії ОУН на допомогу країн "Осі". Проте організація опинилась в серйозній політичній кризі. Загибель визначного вождя Є.Коновальця, радикальна зміна політичного становища, можливість німецько-радянського конфлікту, особисті чвари й незгоди призвели до міжусобної боротьби³⁶. Свою роль у розпалюванні конфліктів виконали німецькі та радянські спецслужби, зацікавлені в ослабленні оунівського політичного впливу. В 1939–1941 рр. гестапо і НКВС часто виступали єдиним фронтом. Так, у січні 1940 р. було створено "Товариство дружби НКВС–СС". Весною того ж року гестапівці та чекісти розпочали спільні операції проти польського підпілля у Кракові³⁷. Чекістським агентом був шеф румунської сигуранци М.Морузов (його називали бухарестським Фуше). 26 листопада 1940 р., після викриття, М.Морузова розстріляли за наказом диктатора Румунії Й.Антонеску³⁸. Особливий внесок у виникненні міжпартійної колотнечі в ОУН зробив член Проводу, мабуть радянський агент, Ріко Ярій³⁹. Усе закінчилось поділом українських націоналістів на самостійні угруповання – ОУН(б) на чолі з С.Бандерою та ОУН(м), що складалася із прихильників А.Мельника⁴⁰. Розкол ОУН зумовив зниження її авторитету в Україні і за кордоном, мав згубні наслідки для подальшої долі організації як монолітного організму⁴¹.

Обидві оунівські організації організували похідні групи. У випадку німецько-радянської війни, вони повинні були вслід за гітлерівськими передовими підрозділами вирушити на українські землі й захопити там владу. Окрім того, бандерівці створили два військових легіони – "Нахтігаль" і "Ролянд", що мали стати основою для майбутніх українських збройних сил. У кожному із батальйонів налічувалось по 350 осіб⁴².

³⁵ Козицький А. Вказ. праця. – С. 17, С. 34-35, С. 139; Шорт Ф. Мао Цзедун. – М., 2001. – С. 599.

³⁶ Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – № 1-4. – С. 137-143; Климишин М. В поході до волі. – Торонто, 1975. – С. 293; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 5.

³⁷ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. – Москва, 1998. – Кн. 1. – С. 450; Судоплатов А. – Кн. 2. – С. 473; Тайна Зои Воскресенской. – М., 1998. – С. 250; Дамаскин Л. Вказ. пр. – С. 78; Командиры второй мировой войны. Энциклопедия военного искусства. – Минск, 1997. – С. 9; Бушков А. Россия, которой не было. – Красноярск, 1997. – С. 13; Бунич И. Операция "Гроза" или ошибка в третьем знаке. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 43; Гнедин Е. Себя не потеряют // Новый мир. – 1998. – № 7. – С. 196-197; Перро Ж. Красная капелла. – М., 1990. – С. 41.

³⁸ Морозов Н. Глава сигуранцы – казак из Запорожья // Эхо планеты. – 1996. – № 34. – С. 21-22.

³⁹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України). – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 92-98.

⁴⁰ Киричук Ю. Нариси... – С. 5.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3967 (Фонд коменданта військового району "Іскра" Української Повстанської Армії. 1943-1944). – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5-6.

⁴² Соколов Б. Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. – Минск, 2000. – С. 217.

Крім Німеччини, націоналісти прагнули заручитися підтримкою її сателітів. За усташівської Хорватії на підставі угоди між ОУН(м) і урядом А.Павеліча у Загребі В.Войтанівський організував українське представництво на правах посольства. З українських поселенців і емігрантів при хорватській армії створено (“домоброні”) у Варяждіні “Український легіон”⁴³. Гірше склалось у Словаччині: глінківський уряд намагався словакізувати українське населення Пряшівщини⁴⁴. Коли А.Бюлошин приїхав до Й.Тісо і просив полегшити долю Пряшівщини, то почув у відповідь: “Забери всіх своїх русинів у пуптон (пуптон – наплечна бочка для носіння винограду – Ю.К.) і винеси їх із Словаччини”⁴⁵.

Напередодні вибуху німецько-радянської війни в оунівському середовищі зароджувалися ревізійні теоретичні тенденції. Авторитетний член організації І.Мітринга намагався скерувати націоналістичний рух на антидонцовські позиції, використання демократичних ідей, він висунув лозунг: “Свободу народам! Свободу людині”. У 1940 р. Мітринга у брошурах “Гітлер і Україна”, “Наш шлях боротьби” виступив із критикою тенденції С.Бандери орієнтуватися на нацистську “Нову Європу”, пропагандуючи гасло: “Разом з поляками, французами, народами СРСР, за вільну Європу без Гітлера і Сталіна”⁴⁶. Демократичні настрої І.Мітринги не отримали серйозної підтримки серед тодішнього членства ОУН. Він опинився в організації на становищі “білої ворони”.

Напередодні німецько-радянської війни у західних регіонах СРСР – Прибалтика, Західна Білорусія та Західна Україна, Буковина і Бессарабія було проведено масові депортації та репресії⁴⁷. Тому відступаючі частини Червоної Армії, крім вермахту, отримали ще одного противника в особі місцевого повстанського руху. 22 червня 1941 р. литовські патріоти з Литовського фронту активістів захопили радіостанцію Каунаса і проголосили створення тимчасового уряду на чолі з Ю.Амбазевічусом. 25 червня німецькі війська увійшли в Каунас практично без бою. 28 червня латвійські націоналісти тимчасово захопили радіостанцію в Ризі. На момент вступу німців у Ригу там було створено два центри, що претендували на роль уряду Латвії. В Естонії з естонських територіальних частин, які з 1940 р. входили до складу Червоної Армії, виникли т. зв. батальйони безпеки “Омакйтсе”, які у липні захопили м. Тарту⁴⁸.

Збройні сутички також відбувалися на західноукраїнських землях. Населення Західної України в основному зустрівало німців прихильно. Цьому сприяли й пропагандистські німецькі відозви у червні 1941 року: “Українці! Ви будете вільні і рівні в сім’ї європейських народів”⁴⁹. Міністр озброєнь III

⁴³ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3626.

⁴⁴ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2995; Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Братіслава, 1985. – С. 89; Український самостійник. – 1959. – Квітень. – С. 36.

⁴⁵ Цит. за: Стерчо П. Словацько-українські взаємини 1938–1939 // Сучасність. – 1965. – Ч. 9. – С. 100.

⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 2. – С. 255; Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 476.

⁴⁷ Суворов В. Ледокол. “День М”. – Москва, 1996. – С. 67–69.

⁴⁸ Емельянов Ю. Сталин. На вершині влади. – М., 2002. – С. 219; Бунич І. Таллінський перехід. Операція “Нептун”. – Ростов-на-Дону, 1994. – С. 185; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 525.

рейху А.Шпеер згодом згадував: “У той час жителі України переважно були налаштовані доволі миролюбно, і я навіть міг дозволити собі гуляти без охорони у її старовинних лісах”⁵⁰. Населення було переконане, що з німецькою допомогою вдасться відновити українську державність, припиняться репресії, зміниться форма власності, зокрема на землю.

30 червня 1941 р. представники ОУН(б) разом з німецькими військами та батальйоном “Нахтігаль” увійшли до Львова. Увечері того ж дня бандерівці проголосили відновлення Української Держави і створили уряд – Українське Державне Правління на чолі з Ярославом Стецьком. Нова держава орієнтувалась на Німеччину. Водночас українці не бачили себе васалами Німеччини, війська Рейху розглядалися як союзники: С.Бандера, Я.Стецько не вважали Гітлера за сюзерена, а прирівнювали до себе⁵¹.

У липні 1941 р. В.Черчилль, перебуваючи на нараді британських військовиків у Єгипті, зазначив, що з цієї хвилини буде стежити за політичними діями Гітлера в Україні. Він вважав, що якщо фюрер проголосить Україну незалежною, то західні союзники програють війну, якщо ж ні – то Великобританія переможе⁵².

Стосовно майбутнього України у вищому німецькому військово-політичному керівництві існували дві точки зору. А.Розенберг вважав за доцільне підтримати деякі національні прагнення українців⁵³. Переважив погляд А.Гітлера, який розглядав українські землі як колонію. Уряд Я.Стецька було розігнано, розпочалися арешти та страти членів ОУН, а після окупації всієї території України, гітлерівці встановили жорстокий окупаційний режим. Нацистський “новий порядок” викликав хвилю обурення в Україні. Певна подібність спостерігалась у країнах Балтії. Німеччина не санкціонувала відродження урядів прибалтійських держав, що було кінцевою метою лідерів місцевого націоналістичного руху⁵⁴, лише у Литві було дозволено виконувати старий національний гімн, вивішувати герби і прапори⁵⁵.

Зазначимо, що в деяких інших окупованих регіонах Радянського Союзу гітлерівці проводили зовсім іншу політику. Наприклад, на Кубані козакам повернули землю і майно, відібрані під час колективізації. Багато вихідців із козацьких родин добровільно пішли на службу в німецькі допоміжні частини⁵⁶. Для того, щоб використати козацьке населення Тереку, німецьке командування скерувало на Північний Кавказ із широкими повноваженнями представника емігрантського білогвардійського “Козачого Національного центру” Р.Алідзаєва. Після захоплення вермахтом Дону, 15 листопада 1942 р. була опублікована Декларація Війська Донського про відновлення конституції 1918 р. і встановлення на Дону “козачої влади”⁵⁷.

⁴⁹ Цит. за: Коваль В. Ми українці. – Німеччина, 1948. – С. 11.

⁵⁰ Цит. за: Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск, 1997. – С. 328.

⁵¹ Українське державотворення. – Львів; Київ, 2001. – С. 3-241.

⁵² Нагаєвський І. Спогади польового духовника. – Торонто, 1985. – С. 31.

⁵³ Штрассер О. Гитлер и я. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 318.

⁵⁴ Лавренов С., Попов И. Крах III Рейха. – М., 2000. – С. 424.

⁵⁵ Семиряга М. Вказ. праця. – С. 674.

⁵⁶ Тлстой Н. Жертвы Ялты // Юность. – 1991. – № 6. – С. 54.

⁵⁷ Киричук Ю. Нариси... – С. 33; Квицинский Ю. Генерал Власов: путь предательства. – М., 1999. – С. 45.

Гітлерівці вміло спекулювали на антиросійських почуттях кавказьких горців. Вони загравали з мусульманським духовенством, масово відкривали мечеті. Окрім того, Гітлер був оголошений “великим імамом” Кавказу, а командувач 1-ю танковою армією генерал С.Макензен прийняв іслам і регулярно відвідував мечеть. Чеченський політик О.Авторханов (майбутній знаменитий історик – Ю.К.) почав видавати газету “Газават” з епіграфом: “Гітлер з нами, аллах над нами”, а його земляки подарували фюреру білого коня і білу бурку. Місто Нальчик зустріло німецького уповноваженого на Північному Кавказі генерала Е.Кестрінга з великою пошаною, місцеві кабардинці несли німця на руках. У дар вермахту передано кілька тисяч овець і сто скакунів знаменитої кабардинської породи⁵⁸. Антинімецького повстанського руху на Кубані, Дону, Північному Кавказі не існувало.

Подібна практика також приносила нацистам певні дивіденди і в інших країнах Європи та світу. 2 лютого 1942 р. було проголошено створення “норвезького національного уряду” на чолі з В.Квіслінгом. Його функціонування частково ослабило норвезький рух Опору⁵⁹. 31 грудня 1942 р. під час німецько-італійської окупації було сформовано “незалежний” уряд Туніса на чолі з Мухамедом Шеніком⁶⁰. Після вигнання окупантів Де Голль не притягував до відповідальності за співробітництво з німцями місцеве арабське населення, побоюючись викликати його збройний опір⁶¹. На початку 1942 р. німецький фельдмаршал Е.Роммель, під час свого маршу на Олександрію, одержав підтримку не тільки короля Фарука, майбутніх єгипетських лідерів Г.Насера й А.Садата, але й єгипетських міщан і фелахів, що прагнули звільнитися від британського колоніального ярма⁶².

У ході війни вміло вдавалися до підтримки національних рухів на території колоніальних володінь своїх противників японські політичні чинники. У 1941 – на початку 1942 р. великі території Південно-Східної Азії (В’єтнам, Лаос, Камбоджа, Бірма, Філіппіни, Малайя, Індонезія) були окуповані Японією. Токіо одразу надавав самоуправління представникам місцевого населення, а також створював національні військові формування у Бірмі та Індонезії⁶³. Прояпонською була позиція й майбутніх перших президентів незалежної Індонезії Сукарно, національного героя Бірми Аун Сана⁶⁴.

Після початку воєнних дій, М.Ганді заявив про підтримку антияпонської боротьби англійців. У відповідь Лондон пообіцяв незалежність після перемоги над країнами “Осі”. Однак успіхи японців змусили ІНК змінити позицію. М.Ганді виступив за негайну незалежність. 9 серпня 1942 р. англійці заарештували керівництво ІНК, а саму організацію розпустили. До травня 1944 р. М.Ганді перебував під домашнім арештом⁶⁵.

⁵⁸ Медведев Р. Связь времен. Исторические очерки. – Ставрополь, 1992. – С. 501; Киричук Ю. Нариси... – С. 33-34; Квицинский Ю. Вказ. пр. – С. 41-42.

⁵⁹ Семиряга М. Вказ. пр. – С. 295.

⁶⁰ Козицький А. Вказ. пр. – С. 138.

⁶¹ Семиряга М. Вказ. пр. – С. 800.

⁶² Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії. – К., 1995. – С. 345; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997. – С. 31; Пикуль В. Площадь павших борцов. – М., 1992. – Т. 1. – С. 106.

⁶³ Козицький А. Вказ. пр. – С. 6.

⁶⁴ Дюрозель Ж.-Б. Вказ. пр. – С. 316; Советская историческая энциклопедия. – М., 1970. – Т. 2. – С. 413.

⁶⁵ Козицький А. Вказ. пр. – С. 51.

Деякі далекоглядні діячі з оточення А.Гітлера дуже добре розуміли, що політику спекуляції на національних почуттях слід проводити і в Україні. 25 квітня 1942 р. Й.Гейбельс записав у щоденнику: "Мешканці України були спочатку прихильні прийняти фюрера як рятівника Європи й сердечно зустрічали німецькі війська. Це становище повністю змінилося протягом кількох місяців. Ми надто боляче вдарили росіян, особливо українців, по голові"⁶⁶. Але міністр пропаганди на берлінському політичному олімпі погоди не робив, домінуючою була позиція А.Гітлера, який маніакально вірив: "Я йду своїм шляхом..., бо цей шлях вказаний мені провидінням"⁶⁷.

ОУН(б) і частково ОУН(м) внаслідок антиукраїнської лінії Берліна поступово відмовлялися від німецької орієнтації. Те, що Німеччина взагалі не хотіла мати українців за партнерів, звільнило українських націоналістів від ролі, відведеної хорватським усташам чи словацьким глінківцям. Національно-державницькі сили створили Українську Повстанчу Армію (УПА), яка розпочала збройну боротьбу проти гітлерівців⁶⁸.

Відхід ОУН від німецької орієнтації начебто відкривав можливості політичних контактів із Англією та США. Однак Сталін став партнером В.Черчилля у боротьбі з Гітлером, тому англійський прем'єр зайняв негативну позицію до українства. Москва йому віддячила: 1942 р. СРСР офіційно засудив індійський національно-визвольний рух на чолі з М.Ганді і Д.Неру як такий, що підриває воєнні зусилля його союзників-англійців⁶⁹. Також не хотіли псувати відносини з Кремлем через українські проблеми США.

Вестернізація політики українських політичних чинників не могла мати успіху. Контакти з німцями створили прірву між українськими націоналістами і Заходом⁷⁰.

1943 рік став переломним у Другій світовій війні. Стратегічна ініціатива перейшла до рук антигітлерівської коаліції. У критичній ситуації країни "Осі" ще більше почали експлуатувати національно-визвольні рухи. У березні 1943 р. один із лідерів литовських націоналістів Плехавічюс домовився з німцями про створення 10,5 тис. литовської армії⁷¹. У Латвії гітлерівці вирішили використати генерала Власова. Однак його візит, що мав на меті пропаганду спільної російсько-латвійської антибільшовицької боротьби, латиші зустріли демонстраціями протесту⁷². Тому 16 листопада 1943 р. у великому залі Ризького університету німці проголосили створення латвійського національного уряду⁷³.

Із числа захоплених у полон індійців, що воювали в Північній Африці, було сформовано індійський легіон СС⁷⁴. У 1943 р. відбулися спровоковані німецькими спецслужбами збройні повстання кашкайських, лурських, бахтіарських племен та курдів в Ірані. Особливо сильним повстанський рух був у зоні англійської окупації на півдні країни⁷⁵.

⁶⁶ Цит. за: Костюк Г. Сталінізм в Україні. – К., 1995. – С. 40.

⁶⁷ Цит. за: Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1. – С. 435.

⁶⁸ Киричук Ю. Нариси... – С. 34; Кершоу Я. Гітлер. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 279; Зегер А. Гестапо-Мюллер. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 231.

⁶⁹ Солженіцин О. Вказ. праця // Сучасність. – 1974. – ч. 7-8. – С. 212.

⁷⁰ Киричук Ю. Нариси... – С. 46.

⁷¹ Лавренов С., Попов И. Вказ. праця. – С. 426.

⁷² Квицинский Ю. Вказ. праця. – С. 121.

⁷³ Лавренов С., Попов И. Вказ. праця. – С. 429.

⁷⁴ Уильямсон Г. СС – інструмент террора. – Смоленск, 1999. – С. 207.

⁷⁵ Козицький А. Вказ. праця. – С. 86.

У лютому 1943 р. німецький підводний човен біля берегів Мадагаскару переправив на борт японської субмарини С.Боса. В Сінгапурі сформувалася “Індійська Національна Армія”. 21 жовтня створено маріонетковий індійський уряд на чолі з С.Босом, який оголосив війну США та Англії⁷⁶. Подібну увагу Японія надавала національним рухам інших країн Азії. В Індонезії були сформовані допоміжні підрозділи “ромусю”. У вересні 1943 р. японці створили на Філіппінах маріонетковий уряд на чолі з Хосе Лорелем. У серпні 1943 р. Токіо проголосило незалежність Бірми, перший уряд якої очолив Ба Мо. Було сформовано і Бірманську національну армію⁷⁷.

Стосовно України позиція Німеччини та її союзників залишалась незмінною. Гітлерівці обмежились лише кількома демагогічними заявами і пішли на створення дивізії СС “Галичина”, що мала б виконувати роль “гарматного м’яса”.

За конкретних історичних обставин ОУН(б) та її дітище УПА пройшли складну політичну еволюцію. Радянський Союз залишався для оунівців ворогом № 1. Антиукраїнська позиція Берліна штовхала на продовження збройної антинімецької боротьби. Бандерівці фактично дотримувалися принципу І.Міт-ринги: “За Європу без Гітлера і Сталіна”. Водночас на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН відбувся перехід організації від постулатів Д.Донцова до демократичних засад⁷⁸.

Така військово-політична концепція боротьби ОУН(б) позбавила її зовнішньої підтримки. Наприклад, радянський партизанський рух щедро фінансувався з Москви⁷⁹. Армія Крайова отримувала велику матеріальну допомогу від Великобританії та США. Польському підпіллю допомагали навіть японські спецслужби, оскільки Токіо хотів використати АК проти Німеччини та СРСР⁸⁰. Тітоїсти та четники в Югославії користувалися підтримкою відповідно СРСР, британців і американців⁸¹. УПА могла лише опиратися на власні сили і підтримку українського населення, що створило унікальний прецедент у тодішній військово-політичній практиці. Лише литовський визвольний рух та заснована ним у листопаді 1943 р. Верховна Рада Визволення були у подібній ситуації⁸².

Парадоксальність становища також полягала у тому, що гітлерівська пропаганда стверджувала те, ніби український партизанський опір є замаскованим Москвою комуністичним рухом. Радянська пропаганда, навпаки, звинувачувала бійців УПА у змові з нацистами⁸³. Безумовно, мали місце спільні

⁷⁶ Бьянка Ш. К развитию общественно-политических взглядов С.Ч.Боса в 30-е годы // Политическое развитие и политическая мысль Индии. – М., 1976. – С. 334-335; Шеленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. – М., 1991. – С. 247; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 546; Козицький А. Вказ. праця. – С. 52.

⁷⁷ Козицький А. Вказ. праця. – С. 36.

⁷⁸ Киричук Ю. Нариси... – С. 72.

⁷⁹ Там само. – С. 39-40.

⁸⁰ Шеленберг В. Вказ. праця. – С. 138.

⁸¹ Емельянов Ю. Вказ. праця. – С. 355; Романенко С., Улуния А. Как поссорились Иосиф с Йосипом. Почему не дошло до войны между СССР и Югославией? // Совершенно секретно. – 2002. – № 8. – С. 18.

⁸² Маркус В. Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час Другої світової війни (проба порівняння) // Сучасність. – 1986. – Ч. 7-8. – С. 210; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 526; Лавренов С., Попов И. Вказ. праця. – С. 426.

⁸³ Семиряга М. Вказ. праця. – С. 125.

дії упівців і червоних партизанів проти німецьких окупантів (під час рейду Ковпака в Карпати – Ю.К.) та загонів УПА і гітлерівців проти радянців⁸⁴. Однак це були короточасні союзи, що обумовлювалися конкретною тактичною необхідністю. Подібні явища спостерігались у Югославії між четниками Михайловича та партизанами Тіто⁸⁵.

Через деякий час УПА була втягнута у боротьбу на третьому фронті – проти польського партизанського руху. У цій трагедії було щось від селянської Жакерії. Українсько-польська боротьба проходила як “селянські війни”, типові в цей час на Балканах, де відбувалось запекле протистояння між сербами і хорватами⁸⁶. Українсько-польська взаємна різня 1943 р. нашкодила обом народам, ще більше посіяла зерна ненависті та недовіри.

Впродовж 1943 р. українські націоналісти гарячково шукали союзників на міжнародній арені. В першу чергу зондувався ґрунт у середовищі сателітів нацистської Німеччини. Так, А.Мельник вміло підтримував обмежені дипломатичні контакти, доступні для ОУН. Його найбільше притягувало до ватажка хорватських усташів А.Павеліча. Однак хорватські лідери мали забагато власних проблем і не хотіли дратувати своїх берлінських покровителів якоюсь зацікавленістю в українських справах⁸⁷. Не підтвердились сподівання А.Мельника на Словаччину⁸⁸. Відомий мельниківський діяч Є.Онацький, що мешкав у Римі, часто передавав журналістам матеріали “про варварства німців, які вони чинили в Україні”, сподіваючись таким чином повернути італійський політичний та державний істеблшмент обличчям до української проблеми. Результати діяльності виявилися незначними. Після капітуляції Італії, гестапо заарештувало Є.Онацького і відправило у концтабір Заксенхаузен⁸⁹. Активну українську пропаганду вів у Фінляндії мельниківець Б.Кентржинський. Незважаючи на доброзичливе ставлення фінського лідера К.Маннергейма до українців, зрозуміло, це не могло похитнути головної лінії Берліна щодо України⁹⁰. Бандерівці на початку 1943 року встановили контакти з румунським урядом⁹¹.

У жовтні УПА розпочала переговори з угорцями на Волині. Наприкінці листопада переговори продовжились у Будапешті. Головним позитивом перетрактацій стало порозуміння щодо нейтралітету, надання УПА свободи

⁸⁴ Руднев С. Щоденник про карпатський рейд. – К., 1998. – С. 58; Брайко П. В августі сорок третього (как погиб комиссар Руднев) // Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К., 1991. – С. 198; Киричук Ю. Нариси... – С. 66.

⁸⁵ Лэннинг М. Сто великих полководцев. – Москва, 1998. – С. 405.

⁸⁶ Тито И. Избранные статьи и речи. – Москва, 1973. – С. 97-98; Дашкевич Я. Польсько-українські відносини: українська меншина в Польщі, польська меншина в Україні // Український час. – Львів, 1998. – № 1. – С. 11.

⁸⁷ Армстронг Д. Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років // Україна модерна. – 1998. – Ч. 1. – С. 110; Киричук Ю. Нариси... – С. 89.

⁸⁸ З минулого і сучасного українців Чехословаччини. – Братислава, 1973. – С. 207.

⁸⁹ Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією. (1894–1979) // Український історик. – 1980. – № 1-4. – С. 161.

⁹⁰ Українець у Фінляндії. – 1943. – 5 березня. – С. 4; 1 жовтня. – С. 2; Український літопис. – 1943. – Ч. 1-2. – С. 4; Киричук Ю. Нариси... – С. 91.

⁹¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР // Сучасність. – 1986. – Ч. 7-8. – С. 194

на контрольованих угорцями територіях та угода про передачу повстанцям військового спорядження і складів зброї⁹².

Українські націоналісти зробили кілька спроб нав'язати контакти з нейтральними країнами. Мельниківцям вдалося створити базу ОУН у Стамбулі, однак вона виявилась цілковито бездіяльною⁹³. Два особистих представники А.Мельника побували в Іспанії, де зустрічались з Ф.Франко. Бандерівці також відвідали іспанського каудільйо, який тепло зустрів українців, але жодної конкретної допомоги не обіцяв⁹⁴.

Серед українського населення бандерівці розповсюджували чулки, що Великобританія і США не допустять, щоб після війни в Росії був більшовизм, і тому підтримають Українську державу⁹⁵. Бажане видавалось за дійсне. ОУН(б) не вдалося налагодити контакти з американцями й англійцями. Лише завдяки протекції В.Вишиваного (єрцгерцога Вільгельма Габсбурга, відомого діяча українського руху періоду Першої світової війни) представники бандерівського проводу Р.Новосад і Г.Прокопович (Л.Тулъчин) зустрілися з працівниками західних спецслужб, яка закінчилася безрезультатними розмовами⁹⁶.

Наприкінці 1943 р. німці захопили папери англійського розвідника, в яких містилися докази того, що мельниківці Р.Сушко і О.Ольжич-Кандиба пробували налагодити стосунки з представниками альянтів. Емісари ОУН(м) побували в Каїрі, а мельниківський посланець З.Книш поїхав до Стамбула. Але як і бандерівців, ОУН(м) теж чекала запрограмована невдача⁹⁷.

Байдужість до української справи мотивувалась у США та Великобританії небажанням псувати відносини з кремлівськими союзниками. Можна цілком погодитись із О.Солженіциним: "... для Заходу кожен, хто хотів би звільнитися від комунізму в ту війну був зрадником справи Заходу. Пропади хоч всі народи Радянського Союзу і загинь у радянських концтаборах скільки завгодно мільйонів – лише би Заходу успішно і якнайшвидше вийти із цієї війни"⁹⁸. Американські та британські лідери повірили, а вірніше зробили вигляд, що вірять більшовикам, які оголосили український націоналістичний рух "сліпим знаряддям Німеччини"⁹⁹.

На початку 1944 р. Червона Армія вступила на західноукраїнські землі. 18 січня відбулася перша збройна сутичка УПА з регулярними частинами радянських військ. Український повстанський рух опинився між Сцїллою і Харибдою – німцями та червоними військами. Командувач УПА Роман Шу-

⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3837 (З'єднання південних груп Української Повстанської Армії "УПА-Південь". 1942–1945 рр.). – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 4; Літопис УПА. – Торонто, 1985. – Т. 5. – С. 51; Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті (II) // Сучасність. – 1985. – Ч. 7-8. – С. 192–193; Боляновський А. Переговори Української Повстанської Армії з угорською армією (кін. 1943 – поч. 1944 рр.) // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 54.

⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 86.

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 3; Стельмахів Я. Українська еміграція в Іспанії // Сучасна Україна. – 1953. – № 1. – С. 10.

⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 62 (Український штаб партизанського руху). – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 21.

⁹⁶ Шлях перемоги. – 1947. – 27 березня. – С. 7.

⁹⁷ Книш З. На порозі невідомого. – Париж, 1955. – С. 8.

⁹⁸ Цит. за: Штурман Д. Солженицын и национальный вопрос // Звезда. – 1992. – № 9. – С. 140.

⁹⁹ Киричук Ю. Нариси... – С. 91–92.

хевич чудово розумів, що ні чисельність, ні рівень озброєння його армії не залишають підстав для ілюзії щодо перемоги. Однак за будь-яких змін постійним для ОУН(б) було визнання СРСР першочерговим ворогом. Бандерівці вирішили обрати найменшу біду – знову спробувати порозумітись із нацистами. Журнал “Ідея і чин” обґрунтував необхідність союзу так: “Німеччина, що стоїть перед катастрофою, не становить для нас загрози... Німеччина, що програє, вживаючи відомого вислову – не варта костей одного українського націоналіста. Збройна боротьба з німцями в тому стані не доцільна”¹⁰⁰.

Початок переговорів між українською та німецькою сторонами припадає на перші числа березня 1944 р.¹⁰¹ Наступний раунд відбувся 23 і 28 березня. Ще одна зустріч відбулася у середині квітня. Кінцеві перетрактації відбулись у травні 1944 р. Гітлерівці погодились звільнити кількох українських політв'язнів, надати військовій поставці УПА за умови взаємної неагресивності та постачання розвідувальної інформації про Червону Армію¹⁰². Союз 1944 р. відрізнявся від союзу 1941 р. Він базувався на голому матеріальному прагматизмі бандерівців – якнайбільше урвати в німців зброї та амуніції.

Контакти УПА із гітлерівцями давали радянській пропаганді привід для дискредитації українського визвольного руху. Західна громадськість продовжувала негативно реагувати на будь-яку згадку про УПА.

На початок літа 1944 р. майже вся Україна, за винятком Галичини та Закарпаття, були в руках радянських військ. У цей час бандерівці створюють Українську Головну Визвольну Раду – уряд майбутньої незалежної України. УГВР вирішила продовжувати опір радянським військам. Лідери ОУН–УПА вірили, що збройна боротьба потрібна і важлива, оскільки радянська окупація триватиме недовго. Сподівання на те, що західні союзники укладуть мир з німцями та повернуть сили проти Радянського Союзу, були бажаною надією. Звідси випливав висновок: нація повинна зберегти свій рух і збройну силу впродовж певного періоду, поки СРСР не буде розгромлений. В основі цього лежала невірна оцінка міжнародної ситуації. Західні союзники не прагнули розриву з Москвою. Про це чітко та неоднозначно заявив у британському парламенті В.Черчилль: “Я не обмовлюся на слові, сказавши, що коли б мені довелося вибирати між комунізмом і нацизмом, я вибрав би комунізм”¹⁰³.

Після свого остаточного вигнання з України нацисти вирішили знову розіграти українську карту. Гітлерівці випускають на волю С.Бандеру, Я.Стецька, А.Мельника, З.Матлу, Л.Ребета, О.Тюшку та інших політичних діячів¹⁰⁴. Берлін сподівався, що українські націоналісти займуть одне з провідних місць у блоці поневолених комунізмом “народів Росії” на чолі з генералом А.Власовим. Власівці обіцяли після повалення радянського режиму перебудувати

¹⁰⁰ Цит. за: Ідея і чин. – Львів, 1994. – Червень. – С. 138.

¹⁰¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3 (Львівський обком комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 81-82.

¹⁰² Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. – Warszawa, 1972. – S. 300-301.

¹⁰³ Цит. за: Хміль І. Правдиво – значить конкретно-історично і всебічно (про місце і роль України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945) // Україна у Другій світовій війні. – К., 1990. – С. 43.

¹⁰⁴ Киричук Ю. Нариси... – С. 124; Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. – С. 60.

Радянський Союз на принципах чесного федералізму (щоправда, реальних гарантій не давали – Ю.К.) із правом відокремлення націй. Оунівці безапеляційно відмовились співпрацювати з А.Власовим та його прихильниками, не довіряючи останнім¹⁰⁵.

Активізація власівського руху змусила українських політиків прискорити об'єднавчі зусилля. 15 листопада 1944 р. було утворено Український Національний Комітет (УНК) на чолі з А.Мельником. УНК висунув перед німцями вимогу негайного визнання повної самостійності України (вимоги А.Мельника були розцінені як політичне нахабство). Гестапо не заборонило УНК, але тримало його під невпинним контролем, Бандера одразу перейшов на нелегальне становище¹⁰⁶.

З кінця 1944 р. УПА і провід ОУН(б) в краю уже не мали з німцями жодних військово-політичних контактів, однак нацисти розуміли, що українські повстанці – його об'єктивні союзники. Тому вони, хоча не виконували принципових українських претензій, однак формально демонстрували проукраїнські симпатії. Німецьке радіомовлення часто передавало репортажі про бої УПА з Червоною Армією. Радіостанція в Кенігсбергу постійно завершувала передачі в українській мові гаслом “Слава Вільній Україні”¹⁰⁷. Геббельс ставив у приклад діяльність УПА німецьким партизанським загонам “Вервольф” (“Перевертень”), що повинні були діяти в тилу Червоної Армії. До речі, нацистам так і не вдалося підняти німецьке населення на масову партизанську війну¹⁰⁸. Проте дешева геббельсівська реклама УПА шкодила українській справі. В країнах західної демократії сформувався міф про українського самостійника як німецького прислужника.

У березні 1945 р. нацисти виступили з програмою, з якою треба було починати війну. А.Розенберг повідомив УНК, що Німеччина задовольняє його вимоги. Діячі комітету сформували власні збройні сили – Українську Національну Армію (УНА). Незважаючи на підкреслену українськість, УНА до останнього дня війни була частиною німецьких збройних сил і діяла згідно з наказами гітлерівського командування. Правда, у січні 1945 р. при дивізії СС “Галичина” утворився таємний комітет українських офіцерів, що намагався налагодити контакти з військами союзників. На початку березня Микола Лебедь віддав комітетчикам наказ: підняти збройне повстання, обеззброїти німців, пробитися на південь Югославії, здобути порт на Адріатичному морі та утримуватись до приходу англійців. Наказ не виконали, бо він прийшов лише у квітні, коли дивізії в Югославії вже не було¹⁰⁹. У цьому плані дивізія СС “Галичина” виглядала невігдно навіть на тлі власовців, які 5-7 травня

¹⁰⁵ Киричук Ю. Нариси... – С. 125; Лавренков С.Я., Попов И.М. Вказ. пр. – С. 390; Семиряга М. Вказ. праця. – С. 477; Колесник А. РОА – власовская армия: Судебное дело А.А.Власова. – Харьков, 1990. – С. 58; його ж. Грехопадение. – Харьков, 1991. – С. 156-160; Генерал Власов в планах гитлеровских спецслужб // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 130-146; Заказные преступления. Энциклопедия преступлений и катастроф. – Минск, 1996. – С. 262; Сто великих казней. – Москва, 1999. – С. 531-537.

¹⁰⁶ Український самостійник. – 1960. – Січень. – С. 26.

¹⁰⁷ Вісті комбатанта. – 1970. – Ч. 3-4. – С. 43.

¹⁰⁸ Центральний Архів Міністерства Оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 32 (Головне політичне управління Червоної Армії). – Оп. 11306. – Спр. 623. – Арк. 159-163.

¹⁰⁹ За Вільну Україну. – Львів, 1993. – 7 серпня. – С. 2; Підгайний Б. Два шляхи – одна мета. – Броди. – Торонто, 1959. – С. 64.

1945 р. вибили штурмом із Праги німецькі війська¹¹⁰. Зрозуміло, що всі “коллабораціоністські гріхи” УНА механічно перекочувували на плечі УПА.

Завершення Другої світової війни в Європі принесло українському націоналізму великі розчарування, знаменуючи провал українських державницьких ілюзій. Трагедія також полягала в тому, що ОУН–УПА в очах західної громадськості опинились в одному човні з усіма європейськими коллабораціоністами та диктаторським режимом Салазара в Португалії, що єдиний у світі проголосив загальнонаціональний траур за Гітлером¹¹¹.

У повоєнні часи ОУН і УПА продовжували запеклу боротьбу проти могутньої радянської каральної машини. Її унікальність полягала в довготривалому хронологічному періоді.

В Югославії збройний націоналістичний рух було придушено протягом неповного року після захоплення влади комуністами Тіто. В березні 1946 р. біля м. Вишеград частини Народно-Визвольної Армії Югославії оточили групу четників на чолі з генералом Д. Михайловичем, яка без опору склала зброю. У липні 1946 р. генерала розстріляли у Белграді¹¹². В Прибалтиці, найбільше в Литві, “зелені брати” активно діяли ще приблизно три-чотири роки¹¹³. У Польщі, уряд т. зв. національної єдності утворився через місяць після закінчення війни і за рік-півтора підірвав усі шанси підпільної антикомуністичної боротьби¹¹⁴. Чехословаччина (крім словацьких “білих партизанів”, що оперували кілька повоєнних місяців – Ю.К.), Румунія, Болгарія, не кажучи вже про Східну Німеччину і Східну Австрію покірною схиляли голову і склали руки без наміру творити будь-яке антикомуністичне, а тим більше збройне підпілля¹¹⁵. Угорщина відродилась до боротьби лише через більше, як десять років¹¹⁶. Українські повстанці чинили опір до середини 50-х років. Це свідчить про широку підтримку ОУН–УПА місцевим населенням. Приблизно так само довго трималися окремі групи гомінданівців у Китаї. Вони вели партизанську боротьбу на материк до початку 60-х років¹¹⁷. Однак гоміндан мав міцну позаконтинентальну базу – острів Тайвань, звідки черпав матеріальну та моральну підтримку. Крім того, бандерівці виявились єдиним підпільним антикомуністичним рухом в Європі, з яким влітку 1953 р. Л.Берія прагнув вступити в переговори для того, щоб вони на певних умовах склали зброю¹¹⁸.

Будь-який партизанський рух, крім підтримки місцевого населення, повинен мати серйозну зовнішню допомогу. Без поєднання цих факторів він рано чи пізно буде розгромлений. Так, наприклад, комуністи в повоєнній Греції, за допомогою Москви розв’язали у країні громадянську війну. 17 січня

¹¹⁰ Лавренев С., Попов И. Вказ. праця. – С. 399.

¹¹¹ Семиряга М. Вказ. праця. – С. 775.

¹¹² Там само. – С. 779.

¹¹³ Будрецькіс А. Литовський рух Опору. 1944–1952 // Свобода народів. – Львів; Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1995. – № 3. – С. 68–84.

¹¹⁴ Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944–1948. – К., 1984. – С. 3–164.

¹¹⁵ Амальрик А. Просуществоет ли Советский Союз до 1984 года // Огонек. – 1990. – № 9. – С. 21.

¹¹⁶ Крючков В. Личное дело. – М., 1996. – Часть первая. – С. 35–64.

¹¹⁷ Козицький А. Вказ. праця. – С. 21; Юрьев М. Вооруженные силы КПК в освободительной борьбе китайского народа. 20–40-е годы. – Москва, 1983. – С. 290–330.

¹¹⁸ Зенькович Н. Маршалы и генсеки. – Смоленск, 1997. – С. 298–299.

1948 р. впевнений у перемозі Г.Димитров заявив про доцільність створення федерації або конфедерації балканських і придунайських країн із включенням Польщі, Чехословаччини і, зрозуміло, Греції. Але, завдяки політичній ізоляції комуністів та відкритій допомозі Англії і США, громадянська війна у Греції завершилась перемогою антикомуністичних сил¹¹⁹. На відміну від грецьких комуністів українські повстанці були позбавлені серйозної зовнішньої військово-політичної підтримки.

Країни Заходу, навіть за умов “холодної війни”, не збиралися вступати у прямий конфлікт із СРСР через українські справи. США, Англія, Франція лише у потрібний момент використовували українську еміграцію як засіб тиску на СРСР, а потім, коли мавр зробив свою справу, відвертались від українців, як від Медузи Горгони¹²⁰.

Безперечно, за таких умов українські емігрантські чинники, що репрезентували ОУН за кордоном, були приречені на постійні контакти з країнами, що не боялись радянської реакції або не мали з Москвою дипломатичних стосунків. Ярослав Стецько неодноразово зустрічався з диктатором Іспанії Франко, який вважався тоді патроном правих у Європі. У Мадриді було вчинено спробу навіязати контакти з болгарським царем Симеоном II¹²¹. Проте підтримка іспанського лідера ОУН(б) носила чисто символічний характер.

Значно більший інтерес, ніж політичні керівники своїх країн, виявили до українського націоналістичного підпілля західні спецслужби. Американці та британці вбачали у бандерівцях надійне джерело для збору шпигунських даних. В обмін на гроші, радіостанції, зброю, інше технічне спорядження від крайовиків вимагались інформація про оборонні заводи, військові частини, поклади урану тощо. Агенти найчастіше переправлялись в Україну шляхом парашутного десантування. Після прибуття вони повинні були вступити в контакт з місцевим підпіллям¹²². Вперше парашутна висадка була здійснена у західних областях України 5 вересня 1949 р. На радянську держбезпеку працював високопоставлений англійський розвідник Кім Філбі, завдяки повідомленням якого майже завжди парашутистів чекав провал¹²³.

Американці почали сумніватися в доцільності співпраці з ОУН. Як заявило ЦРУ, взимку 1949–1950 рр. воно прийняло кількох кур’єрів з України, “однак мізерна кількість їхньої інформації”, засвідчувала, що це “босяки, котрі побували в чужій країні”. Спецслужби США також висунули три серйозні застереження проти Бандери: “1) його крайній націоналізм є перепоною для залучення інших національностей, в першу чергу росіян; 2) Бандера не має зв’язків з новою еміграцією”; 3) бандерівців звинуватили в антиамериканських настроях”¹²⁴.

¹¹⁹ Емельянов Ю. Вказ. праця. – С. 412; Чуев Ф. Молотов – полудержавный властелин. – М., 2002. – С. 106.

¹²⁰ Киричук Ю. Нариси... – С. 303.

¹²¹ Часовой. – 1965. – Август. – С. 13; Боргезе – черный князь людей-торпед. – М., 2002. – С. 473.

¹²² Найтли Ф. Ким Филби – супершпион. – М., 1994. – С. 198.

¹²³ Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. – Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк, 1982. – С. 96; Найтли Ф. Вказ. праця. – С. 5; Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. – К., 1995. – С. 213.

¹²⁴ Філбі Кім. Моя таємна війна // Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К., 1994. – С. 97.

У квітні 1951 р. у Лондоні відбулась конференція американських і англійських розвідників. Англіїці не підтримали американську вимогу порвати співпрацю із Бандерою, британські літаки продовжували з аеродромів на острові Кіпр скидати парашутистів на українські землі¹²⁵. Оунівських десантників чекала гірка доля їх попередників¹²⁶.

Постійні провали нарешті переконали англійську розвідку в недоцільності повітряних десантів, і вони припинилися 1953 р. Західні спецслужби почали публічно відхрещуватися від контактів із ОУН. Коли 19 травня 1954 р. київське радіо повідомило про засудження В.Охримовича до смерті, англійська газета "Манчестер гардіан" поквапилась повідомити, що Охримович жодного відношення до розвідувальної служби не мав¹²⁷. Контакти ОУН із західними розвідками мали для організації невігідний політичний резонанс. Комуністична пропаганда відразу почала виставляти українське підпілля як шпигунську філію ЦРУ та "Інтелідженс Сервіс".

В Україні крайове підпілля ОУН зрозуміло безперспективність надій на широкомасштабну допомогу країн західної демократії. У 1950–1953 рр. тривав воєнний конфлікт між Південною та Північною Кореєю, де були задіяні СРСР і США. У пропагандистських цілях оунівські агітатори поширювали серед населення чутки про неминучість третьої світової війни, та водночас підкреслювалась необхідність опертя тільки на власні сили¹²⁸.

В середині 50-х років український повстанський рух зазнав поразки. Стало зрозумілим, що організувати масову збройну боротьбу проти радянського тоталітарного режиму, яка б загрожувала його існуванню і отримала кінцевий успіх, не можливо. Центр політичної активності змістився з площини боротьби за незалежність в площину ратування за удосконалення радянського способу життя. Так бере свої початки дисиденство.

***

Витоки правототалітарної ідеології ОУН та її політичної орієнтації на гітлерівську Німеччину напередодні і в перший період Другої світової війни лежать в тих винятково важких і складних економічних, політичних і національних умовах, що були породжені Першою світовою війною і Версальським мирним договором, а також тоталітарним режимом багатьох країн у 20–30-ті роки.

Переконавшись в антиукраїнській позиції Берліна, ОУН(б) відмовляється від співпраці з нацистською Німеччиною. Утворюється УПА, що розпочинає збройну боротьбу проти гітлерівських окупантів, водночас в теоретичному плані відбувається перехід організації на демократичні засади.

УПА опиралась на мілітарні потуги українського населення. Вона не отримувала жодної допомоги зовні. Всі інші партизанські рухи щедро спонсорувались з-за кордону, навіть сучасна партизанка не могла функціонувати

¹²⁵ Там само. – С. 98.

¹²⁶ Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 441.

¹²⁷ Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – К., 1971. – С. 172.

¹²⁸ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів. – Львів, 1997. – С. 34; Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. – Дрогобич, 1994. – С. 48.

без зарубіжної підтримки. Чеченський рух Опору фінансується країнами Близького Сходу, Аравійського півострова, Туреччиною тощо¹²⁹.

Головний напрямок боротьби українського самостійницького руху Опору спрямовувався проти найбільших мілітарних держав тодішньої Європи – СРСР та гітлерівської Німеччини.

Розрахунки керівників українського повстанського руху та бандерівського підпілля ґрунтувалися на неправдивій оцінці міжнародної ситуації – надії на майбутній конфлікт між СРСР та західними демократіями. Створення незалежної України було нереальною ідеєю, бо вона не враховувала тодішніх політичних умов. УПА оперувала в політичній ізоляції. Ніхто за кордоном не бажав, ані не міг допомогти українським патріотам в їхній боротьбі за державну незалежність. Великою політичною помилкою було дозволити радянській владі те, що вона у своїй пропаганді порівнювала чи ототожнювала український націоналістичний рух з Німеччиною.

У повоєнний час надії ОУН та УПА на допомогу Заходу знову виявилися марними. США, Великобританія, Франція та інші країни вирішували свої проблеми, не збирались кардинально конфліктувати з СРСР через українські справи. Без могутнього хору західних демократій соло українського повстанства перетворилося в його лебедину пісню. Організований партизанський рух та самостійницьке підпілля в післявоєнній Україні, з яким впродовж десяти років не міг дати собі ради всемогутній державний апарат, – унікальне явище в історії СРСР та світу.

---

¹²⁹ Баранец В. Генштаб без тайн. – Москва, 1999. – Кн. 1. – С. 320-325.

Євген СТАХІВ

РОЛЬ СХІДНОЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ НОВИХ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ОУН-Б

Будучи з кінця 30-х років активним учасником національно-визвольного руху за відновлення державної незалежності і соборності України, я мав щасливу нагоду не тільки боротися за реалізацію політичної програми ОУН, а згодом і УПА, але й тією чи іншою мірою прислужитися формуванню нової політичної концепції, яка в загальних рисах у лютому 1943 р. була схвалена Третім Надзвичайним Великим Збором ОУН, а у липні 1944 р. конкретизована і доповнена Українською Головною Визвольною Радою

Ідеологія та політика ОУН формувалася, насамперед, під впливом трагічних наслідків національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність та соборність в 1917–1923 рр., черговим розчленуванням та поневоленням України сусідніми державами, а також політикою країн Заходу, в першу чергу Антанти щодо реалізації українським народом права на самовизначення.

Загальновідомо, що основні ідеологічні і політичні концепції ОУН створювалися на теоретичних засадах ідеологів інтегрального націоналізму, головним чином Д.Донцова, М.Сціборського й інших вітчизняних та зарубіжних філософів і соціологів. Донцов, а вслід за ним і керівництво ОУН вважали, що головний урок поразки національно-визвольної боротьби та втрати державної незалежності, а також тієї реальної ситуації, в якій після цього опинився український народ, диктує неохідність відмовитися від “гнилої демократії” та приступити до створення авторитарної організації, здатної реалізувати ідею самостійної та соборної України. Саме у зв'язку з цим вони різко критикували і відкидали погляди не тільки видатних діячів українського відродження М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика та інших, але насамперед, творців Центральної Ради, УНР та ЗУНР. Керівництво ОУН, таким чином, спрямовувало національно-визвольний рух не у демократичне, а у авторитарне русло. Утвердженню цих принципів в діяльності ОУН сприяла і націонал-фашистська ідеологія, загалом політика Третього рейху щодо перегляду Версальської системи договорів, яка проводилася під демагогічними гаслами права націй на самовизначення. Власне під впливом націонал-фашистської ідеології та практики в ОУН формувався культ вождя та партії, авторитарні принципи внутріпартійного життя та вкрай нестерпне ставлення до інакомислячих.

Ці ідеологічні засади мали вирішальний вплив і на зовнішньополітичну орієнтацію ОУН на Третій рейх, як на єдину реальну силу в боротьбі за реалізацію основного її постулату – відродити незалежну і соборну Українську державу. Це відверто, а головне безкритично керівництво ОУН демонструвало

впродовж 30-х років, зокрема під час існування Карпатської України, коли українське питання набуло широкого загальноєвропейського розголосу.

На нашу думку, у тій конкретній ситуації Карпато-Українська держава мала перспективу збереження та розвитку тільки в складі Чехо-Словацько-Української федеративної держави. Тому логіка політичної боротьби підказувала необхідність зміцнення, а не розхитування єдності і цілісності цієї федеративної держави. Адже Гітлер, прагнучи анексувати всю Чехо-Словачину, штучно роздмухував міжнаціональні конфлікти, створюючи, таким чином, сприятливі умови для її розчленування та остаточної окупації. На жаль, керівництво ОУН, засліплене демагогічними закликами Гітлера та німецько-фашистської преси до словаків і українців виступити проти засилля чехів, фактично підтримало цю провокаційну пропаганду. 22 січня 1939 р. січовики, керовані ОУН, провели багатотисячну демонстрацію в Хусті, яка завершилася сутичками з чеськими військами генерала Сирови. Січовики вигукували гасла: “Батько Волошин – вуйко Гітлер” та “Нам допоможе вуйко Гітлер і батько Волошин чехів воювати”. Зрозуміло, що такі і подібні дії не були в інтересах будівництва української державності, навпаки, вони прискорювали її падіння та окупації Закарпаття Угорщиною – союзницею Німеччини в остаточному розвалі та окупації Чехо-Словацько-Української федерації.

Прикро, але подібних помилок та недостатньо виважених дій керівництво ОУН припускалося і в процесі підготовки та реалізації нацистсько-радянських угод в серпні-вересні 1939 р. та на початковому етапі радянсько-німецької війни.

Відаємо, однак, належне принципівості керівництва ОУН, його мужності і здатності зробити висновки зі своїх помилок та, з уваги на зміну зовнішньої і внутрішньополітичних обставин, визначити нову тактичну і стратегічну концепцію боротьби за незалежну і соборну Українську державу.

З уваги на те, що Гітлер та його оточення рішуче виступило проти Акту 30 червня 1941 р. щодо проголошення державності України, арештувало керівників та активістів ОУН, а також здійснювало жорстоку окупаційну політику та встановлювало нацистський режим у поневоленій Україні, ОУН перейшла до тактики боротьби на два фронти – проти імперського Радянського Союзу та фашистського Третього рейху – і приступило до формування Української Повстанської Армії.

На формування нової соціально-політичної програми та утвердження демократичних принципів в діяльності ОУН вирішальне значення мала також незвична ситуація, в якій опинилися похідні групи на території Наддніпрянської України. Як свідок і активний учасник тих подій можу ствердити наступне.

Відомо, що в Галичині, яка до війни була головною базою дій ОУН, визвольна боротьба проходила в рамках двох концепцій: так званої органічної і революційної. Органічна концепція полягала в тому, щоб у рамках політичного устрою, який тоді існував в Польщі, розбудувати національне життя на окремих відтинках, посилювати національний потенціал і на тій базі домагатися політичної автономії. Революційна концепція мала своїм завданням нищити тодішній політичний і соціальний устрій і будувати новий український порядок. З падінням 1939 р. Польської держави органічна легалістична концепція втратила основи існування. Революційна концепція виходила з позицій, що боротьбу за Українську державу в польській дійсності треба проводити революційними методами. Однак вона не могла вийти поза рамки

польської дійсності та дати ширшу концепцію побудови Української держави і шляхів боротьби за неї в рамках соборної України, тобто з урахуванням підрадянської дійсності.

Таку концепцію побудови Української держави, а так само шляхів боротьби за неї міг дати революційний рух, щойно зустрівшись з східноукраїнською дійсністю, врахувавши процеси, що там пройшли. Це могло здійснитися практично лише шляхом поповнення революційних лав новими людьми з підрадянської України.

У 1941 р. на центральні українські землі галицькі націоналісти йшли тільки з самою ідеєю самостійності держави і з думкою революційними методами здобути ту державу. Але рівночасно з цим, націоналістичний рух, як продукт західноукраїнських умов під польською дійсністю, з певним урахуванням тих сил Західної Європи, що боролися проти Версальської системи, відстоював концепцію монопартійності та тотального контролю суспільства. Зустрівшись зі Сходом, та концепція зазнала повної поразки. Будучи під тиском чужої тоталітарної системи, український народ не міг симпатизувати такій системі загалом, а тим більше у власній державі. Для того щоб здобути підтримку широкого загалу і мобілізувати його на боротьбу проти німецьких окупантів, ОУН мусіла висунути гасла демократії, отже, такого політичного устрою, який відповідав би інтересам народних мас. Тому на Наддніпрянській Україні ОУН змушена була відкинути гасло “Україна для українців”, бо виникало питання ставлення до різних національних меншин, які, подібно до українців, теж були позбавлені соціальних і політичних свобод. Тому нова революційна визвольна концепція, яка виникала внаслідок зустрічі зі Сходом, гарантувала рівні права національним меншинам в Українській державі.

У соціальному плані націоналісти не мали розробленої концепції, виходячи з засади, що побудова соціального устрою – справа другорядна і на її розв’язку буде час в майбутній державі. Натомість для українського суспільства східних земель це була першорядна справа. Крім цього, західноукраїнські націоналісти вважали, що Українська держава на Наддніпрянщині не існує, а більшовицька пропаганда втовкмачувала в ментальність народу, що Українська держава, як форма, таки існує, і тому українські маси Наддніпрянщини хотіли знати про зміст цієї держави, за яку повинна була йти боротьба, про місце в ній пересічного громадянина, про її політичний і економічний устрій.

Тому український визвольний рух, якщо він хотів бути фактором на цьому етапі боротьби, мусів розв’язати ці питання, так як цього прагнув сам народ, а не як голосила націоналістична доктрина. Отже, ОУН мусіла піти на ревізію цієї доктрини і то в дусі дійсності, яка існувала в центральних землях України. І на ці зміни організація пішла щиро з внутрішньою вірою і непохитною рішучістю ці позиції захищати.

Власне, виходячи з тогочасної внутрішньополітичної ситуації на всіх українських землях та враховуючи міжнародне становище, насамперед масове розгортання боротьби поневолених народів Європи проти нацистського окупаційного режиму. Третя конференція ОУН в лютому 1943 р. прийняла історичні доленосні ухвали. “Реакційним і антинародним планам московських і німецьких імперіалістів, – читаємо в постанові, – що спровокували сучасну війну та, продовжуючи її коштом життя і страждань мільйонів і рівночасно прикриваючи свої загарбницькі плани забріханими фразами про так звану

Нову Європу або пролетарську революцію, змагають до тривкого поневолення всієї Європи, до їх заковання в кайдани націонал-соціалістичної германської або московсько-большевицької тюрми народів, – протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях як найбільш прогресивну ідею сучасної доби, ідею ладу, опертого на принципі свободи народам і людині, що єдина забезпечить повну свободу розвитку всім народам і знищить дотогочасні імперіалістичні системи та обереже народні маси від небезпек наростання нових загарбницьких імперіалізмів та постійно провокованих ними воєн.

Визнаємо, що здійснення оцих прогресивних ідей майбутнього справедливого європейського ладу, що зродиться і буде побудований на згарищах сучасної імперіалістичної війни, можливо єдино шляхом спільної боротьби всіх поневолених народів Сходу і Заходу, під гаслом національних революцій проти імперіалізмів¹.

Важливо відзначити, що Третій Надзвичайний Великий Збір обрав не провід, а бюро проводу у складі Р.Шухевича, Д.Маївського і Р.Волошина, яке забезпечувало колективне керівництво національно-визвольною боротьбою. Особливо велика роль у цьому процесі належала генералу Роману Шухевичу.

Отже, український націоналізм, чи краще, український визвольний рух, перестав бути доктриною, яку накидали народів. Свідченням цього було включення у визвольну боротьбу найширших кіл суспільства на всіх українських землях. Гасло “Воля народам – воля людині”, яке висунула ОУН, а автором якого був Іван Міtringа, знайшло прихильний відгук також серед інших народів і мобілізувало їх на боротьбу проти двох тоталітарних режимів.

У подальшому демократичні принципи у постановці соціально-політичних питань й загалом у практичній діяльності ОУН та УПА посилювалися. Нова демократична програма була теоретично обґрунтована видатними ідеологами Петром Федунтом-“Полтавою”, Осипом Дяковим-“Горновим” та іншими активними учасниками національно-визвольного руху. Дуже важливе значення для утвердження цих засад в діяльності ОУН та УПА мало залучення до національно-визвольної боротьби відомих і авторитетних діячів з інших політичних партій, зокрема Василя Мудрого з УНДО і особливо активних учасників державного будівництва в Українській Народній Республіці – Василя Потішка, Кирила Осьмака, Йосипа Позичанюка, Ростислава Волошина, Якова Бусела та інших, які сповідували демократичні принципи не тільки партійного але й громадсько-політичного життя.

Саме завдяки зусиллям цих та багатьох інших діячів національно-визвольного руху був визначений “новий соціальний зміст української революційно-самостійницької ідеї. Він у основу поставив право народу й людини на вільний розвиток, право людини на працю й забезпечення за нею користання з її плодів, право селянина на землю, визволення робітника з неволі заводу та зробив його співвласником усіх видів продукції.., ліквідація всіх більшовицьких систем визиску людини.., забезпечення права трудової інтелігенції на вільне, ніким необмежене використання власної професії, справжню соціальну охорону жінок, дітей, молоді та інше”². А в основу політичної концепції ОУН

¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1995–1996. – Т. 24. – С. 137.

² Радовий М. У спільному революційно-визвольному всеукраїнському фронті боротьби (До генези УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів; Торонто, 1992. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада: 1944–1946. – Кн. 1. – С. 78–79.

та УПА лягло, насамперед, усвідомлення того, що український народ веде свою визвольну боротьбу в гурті всіх поневолених московським більшовизмом народів та в переконанні того, що ця боротьба може бути успішною тільки за умов спільного фронту поневолених у їх змаганні за повний розвал СРСР. Прямим висновком з цього було і те, що все це стосувалося і широких мас російського народу, поневолених “імперіалістичною клікою Кремля, яка, граючи на шовіністичних струнах росіян, старається мобілізувати російських трудящих завжди до нових воєн і до нових підбоїв в ім'я своїх божевільних і шкідливих російським народним інтересам планів. Тому прямим висновком цього є спільна боротьба всіх народів СРСР проти сталінської кліки ворогів людства”³.

Власне ці теоретичні напрацювання і спричинили створення Української Головної Визвольної Ради, як представництва всього українського народу. Її “демократична платформа, – відзначалося у відозві ініціативного комітету створення УГВР, – давала можливість залучити до керівництва визвольною боротьбою всіх чесних і національно вартісних українських патріотів, незалежно від їх партійних поглядів”⁴.

У першому зборі УГВР 11-14 липня 1944 р. в Карпатських лісах на узбіччі гори Виділок брали участь представники всіх тих політичних сил з усіх земель України, що боролися за відновлення Української самостійної соборної держави, проти німецько-гітлерівських та сталінсько-більшовицьких націоналістів. “Таким способом, – пише М.Радович, – УГВР об'єднала довкола себе весь революційно-визвольний елемент України, з усіх прошарків народних мас та стала заступником їх інтересів. Їй, як найвищому всеукраїнському центрові, підпорядкувала себе революційно-самостійницька ОУН. Це не ліквідувало і не ліквідує цієї організації як окремого політичного тіла, якої кадри розкидані по всіх українських землях, це тільки підпорядковує її всенародному органу й найвищому понадпартійному репрезентантові суверенної волі народу. Втім, український самостійницький табір і далі залишається передовим загоном революції та одним із важливих елементів сили УГВР”⁵.

Ухвали першого збору Української Головної Визвольної Ради мали виключно важливе значення для подальшого розвитку українського національно-визвольного руху, для утвердження в ньому демократичних принципів та засад спільної боротьби поневолених нацистсько-німецькою та більшовицько-сталінською імперіями народів за свою державну незалежність, за свободу.

Ось такою мені бачиться еволюція ідейно-політичних засад ОУН та УПА з кінця 30-х до середини 40-х років – від авторитаризму та інтегрального націоналізму до демократії та реальної реалізації гасла “Воля народам – воля людині”.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Там само. – С. 9.

⁵ Там само. – С. 92.

Олександра СТАСЮК

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ ОУН

Зусиллями сучасних дослідників зруйновано суто негативний стереотип стосовно націоналізму. Як зазначає професор сучасної історії Кельнського університету Петер Альтер, "...глибше ознайомлення з націоналізмом та його історією утримало б кожного дослідника від бажання розглядати його насамперед під враженням націонал-соціалізму та самознекровлення Європи у Другій світовій війні". Проте в Україні тривають, і не завжди безплідні, спроби засудити діяльність ОУН-УПА як злочинне і вороже українському народові угруповання. Хресні батьки подібних теорій, спекуючи на контрастному сприйнятті подій Другої світової війни різними соціальними групами українського населення, переслідують єдину мету – не допустити до консолідації українського суспільства, щоб у відповідний момент використати це розбиття на свою користь. Внаслідок цього відчуження між Сходом і Заходом України, які і без того не лише різні за політичними орієнтаціями, але й становлять різні етнокультурні осередки, продовжує поглиблюватися.

Такий стан витворився внаслідок недостатньої уваги істориків і політологів до зазначеної теми. Численні праці першої половини 1990 рр., перейняті героїко-оптимістичним пафосом, можна не брати до уваги, адже тоді писати про ОУН-УПА вважав своїм обов'язком кожен більш-менш патріотично налаштований журналіст чи політик. В системі громадсько-політичної думки, яка заперечувала все, що було радянським, і возвеличувала національне вони сприймалися цілком природно, тим більше, що про глибинні чи протирічні процеси цього руху тоді мало хто знав. Поява досліджень, позбавлених політичного забарвлення, є і сьогодні швидше винятком, ніж нормою, оскільки протистояння у суспільстві часто змушує істориків і політологів вдаватися до невиразних, а навіть безхребетних формулювань і тверджень: "значна частина дослідників ніяк не відвикне від озирання на ідеологічні стереотипи, як минулі, так і новонадбані. Інших – дезорієнтує, пригнічує як дослідників відсутність "директивних настанов" і "вішок". Ще хтось у пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними, нерідко навіть антинауковими судженнями або стає на кон'юнктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів"².

Другою причиною, яка змушує науковців лукавити і шукати виправданя подіям та фактам, замість того, щоб їх логічно вмотивувати і тлумачити, є намагання й надалі розглядати діяльність ОУН-УПА винятково як внутрішньо-

¹ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм. Антологія / Упор. Проценко О., Лісовий В. – Київ, 2000. – С. 667.

² Коваль М. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 70.

українську проблему, а не як частину загальноєвропейських визвольно-революційних процесів. Тим часом, український визвольний рух діяв в системі найпопулярніших європейських ідейно-політичних течій і разом з ними пройшов еволюцію від захоплення фашизмом і нацизмом до їх повної негачії, а тому будь-яка спроба вирвати його з цього контексту є антинауковою. Як антинауковим є огульне звинувачення ОУН у інтегральності ідеології, адже між “дражливим” або “істеричним” (за влучним висловом Костя Паньківського³) націоналізмом 30-х років і післявоєнною ідеологією українського підпілля пролягає прірва.

Процес переосмислення ідеологічних засад і програмних положень ОУН прийнято пов'язувати із знаменним у цьому плані III Великим Збором (ВЗ) ОУН СД (серпень 1943 року). Проте він розпочався значно раніше, можливо, й супроводжував організацію з першого дня заснування, адже “ОУН вже при своїм народженні мала елементи, які обмежували її в діях і рості та зразу ж зарисували глибоку тріщину між теорією і практикою, між поставленими колосальними завданнями та дуже обмеженими засобами й можливостями їх реалізації”⁴. Ці протиріччя неодноразово ставали причиною появи ревізійно-ністських течій в середовищі ОУН, проте вперше серйозна дискусія про доцільність і можливі межі ідеологічних, політичних і тактичних змін в організації розгорнулася у націоналістичній пресі в другій половині 1930 рр., коли у зв'язку із наближенням Другої світової війни ОУН постала перед проблемою конкретних державотворчих дій.

Саме в цей час у середовищі ідеологів ОУН зароджуються ідеї і концепції, які у післявоєнній стратегії українського підпілля стануть пріоритетними. Одною з перших сформувалася опозиційна група, що пропонувала ревізію націоналізму донцовського зразка, який перемогу української революції ставив у пряму залежність від волі і фанатичної віри особистості, нехтуючи політичними, програмними і етичними заложеннями визвольно-революційного руху. У ідеологічній ділянці пропонувалось відкинути сліпу орієнтацію на фашизм і нацизм, як такі політичні течії, що не відповідають характеру української революції, оскільки сформувались у середовищі державних націй, тоді як український визвольний рух лише змагає до досягнення незалежності, а отже, має будувати свою програму на інших засадах⁵. Гостру критику українських германофілів знаходимо у статтях Ореста Чемеринського⁶, Дмитра Андрієвського⁷, Євгена Онацького⁸ і ін.

Протягом 1937–1939 рр. сформувалася думка про неприпустимість догматизації існуючої програми й тактики, які є невистачальними з огляду на нові умови і обставини, у яких опинився український визвольний рух, і вироблення чіткої концепції майбутньої української революції: “Життя, а ми разом

³ Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – С. 136.

⁴ Борковський Р. Тло конфлікту в ЗЧ ОУН // Кричевський Р. ОУН в Україні. ОУН і ЗЧ ОУН. – Нью-Йорк; Торонто, 1962. – С. 5-6.

⁵ Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму // На службі нації. – Париж, 1938. – С. 34-35.

⁶ Чемеринський О. Після останніх подій // Українське слово. – Париж, 1939. – Ч. 304.

⁷ Андрієвський Д. Дранг нах Остен // Українське слово. – Париж, 1939. – Ч. 312.

⁸ Онацький Є. Українська проблема й європейські інтереси // Українське слово. – Париж, 1939. – Ч. 312.

із ним, ідемо вперед і зовсім не дивно, коли на місце неодного, що видавалося нам ще не так давно стійким, можемо дати сьогодні ліпше рішення. Так, наприклад, підносяться зовсім оправдано заміти проти тези про розділ церкви від держави, невідповідного ставлення в питанні страйків і льокавів, невиважаючої окресленості українського націоналізму в питаннях державного устрою, далі про подрібне розроблення пляну боротьби, розроблення зовнішньо-політичних проблем, соціальних, тощо”⁹, – писав у одній із своїх статей Володимир Мартинець.

Ці зауваження зустріли активний опір ортодоксально мислячої частини керівництва ОУН, які заперечували будь-які зміни взагалі, вважаючи Постанови І Конгресу Українських Націоналістів (Відень, 1929) цілком самодостатніми. Висвітлюючи суть проблеми, Микола Сціборський у 1938 році писав: “Треба ствердити, що частина наших провідних кадрів ще не цілком здає собі справу, наскільки важною для націоналізму є програмова окресленість. Коли в початках розвитку нашого руху, його тодішня еліта виявляла до програмових питань певний індеферентизм із причин свого поглинення в сферах чистої чи абстрактної ідеології, то тепер цей індеферентизм деяких представників націоналістичного активу є наслідком їх нахилу до емпіризму й популярних загальників... Перед нами стоять дуже тяжкі завдання! Щоб бути здатними їх здійснити – треба вже тепер пильно вивчати всю сукупність зв’язаних із Україною суспільних проблем, мати на їх генезу ясний погляд і знати шляхи їх розрешення. Цим вимогам і має служити програма. Як платформа чину й його теоретичний дороговказ – програма для нашого руху необхідна. Без неї націоналізм був би лише вірою, емоцією, а не провідним політичним рухом, що має поширювати свої впливи не тільки в сферах духовності нації, але й в усіх ділянках її матеріального (державного, соціального, економічного і т. д.) існування, та що ставить перед собою широкі визвольні й суспільно-реформаторські завдання”¹⁰.

Почалось активне обговорення програми організації з окремими, але досить виразними тенденціями демократизації її суспільних критеріїв. Багато уваги приділялось висвітленню економічних і соціальних проблем. Тут доречно згадати роботи Миколи Сціборського “Проблеми господарської власності” (1938), “Земельне питання” (1939), “Україна в цифрах” (1940), П.Воїна “Соціальне” (1936), Михайла Подоляка “Суспільний зміст націоналізму” (1938) і ін., у яких автори піднімали такі питання, як співвідношення приватної і усупільненої державної власності, важливість промислового розвитку майбутньої Української Держави, зв’язок національної і соціальної революцій, відмінність соціального і економічного розвитку східно- і західно-українських земель, проблему перенаселення українських міст чужонаціональним елементом і т.д.

Водночас піднімається проблема етичності одніці. Керівники, що не дотримуються етичних засад, оголошуються небезпечними для революції, навіть якщо вони володіють багатьма іншими вартісними для політика якостями¹¹. Повновартісний людський тип, – зазначалось у одній із статей, – передбачає “чуттєво-волеву та інтелектуальну гармонію”, тоді як “позбавлена контролю

⁹ Мартинець В. За творчість і дух експансії // На службі нації. – Париж, 1938. – С. 28.

¹⁰ Сціборський М. До питань програмовості // В Авангарді. – 1938.

¹¹ Ф-чук. До питання програми й кадрів // На службі нації. – Париж, 1938. – С. 47.

інтелекту волевільність загрожує безкритичними відрухами й сліпими чинами”¹². Було відкинута тактична теза про “двоподіл фронту”, якою ОУН відмежовувала себе від усіх інших політичних груп і партій, та замінено її на значно конструктивнішу – створення єдиного націоналістичного фронту. У подібному ключі починали обговорюватися й інші питання визвольного руху, проте більшість авторів встигли лише наголосити на їх актуальності, не подаючи конкретних варіантів розв’язання.

Розвиватися цій роботі у плідному напрямку перешкодили початок Другої світової війни, а також внутрішньоорганізаційні складнощі, пов’язані із вбивством Євгена Коновальця. Різне бачення майбутніх шляхів розвитку української революції членами краювої і еміграційної частин ОУН у поєднанні із особистісними претензіями спровокували дискусію зовсім іншого характеру, що вилилась у написання досить об’ємних праць із нескінченним переліком взаємозвинувачень (“Біла книга ОУН”, “Чому потрібна була чистка в ОУН”, “На руках Бандери українська кров” і под.). Наближення радянсько-німецької війни змусило керівників ОУН повернутися до розгляду ідейно-політичних і програмних питань, але на цей раз кожна з фракцій вирішувала їх окремо, ревниво оглядаючись на недавніх союзників.

Лідери ОУН-м, плануючи свої перші кроки у радянсько-німецькій війні, керувалися Постановами II (Римського) Великого Збору ОУН, які в основному зберігали основні постулати ідеології інтегрального націоналізму. Пропагандивні матеріали, виготовлені для учасників Похідних груп Пропагандивним рефератом ОУН-м і групою культурників, рекламували сильну владу ініціативної меншості, пріоритет національних інтересів у вирішенні державно-політичних, економічних і соціальних питань, волонтаризм, ідеалістичний світогляд і т.д. Глибоких ідеологічних розходжень між ідеологами ОУН-м у цей період не спостерігалось. Певні дискусії викликали документи, виготовлені Комісією Державного Плянвання – “Проект Конституції України” Миколи Сціборського і концепція формування майбутнього суспільного ладу Атанаса Міляна, який пропонував організувати його “у станово-професійних клітинах”¹³. Проте внаслідок надання переваги організаційним справам ці питання було знято з порядку денного, попередивши такі чином можливі конфлікти.

Диференційованіше розвивались ідейно-політичні погляди у фракції ОУН-б, яка, маючи у своєму складі більше молоді, уявляла собою сприятливе середовище для ревізіоністських течій. Тому саме до неї примкнула група ідеологів на чолі із Іваном Мітрингою (Борис Левицький, Василь Ривак, Михайло Турчманович і ін.), що пропонували найглибшу ревізію націоналізму аж до ухилу вліво. Духовним гаслом мітрингівців стала теза – “Свобода народам і людині!”, яку використовували як ключову при розв’язанні ідейно-політичних, соціальних, економічних питань. У програмі українських націоналістів з’явилися пункти про гідність і свободу людини, відверте визнання своїх переконань, плюралізм, вільний вибір віросповідання, свободу слова і ін., які вперше були зафіксовані у Маніфесті Організації Українських Націоналістів (грудень 1940 р.).

Революційною в системі поглядів Івана Мітринги стала ідея спільної боротьби поневолених Москвою народів: “І тільки через повний розвал

¹² Там само.

¹³ Книш З. Б’є дванадцята (Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.). – Торонто, Б.д. – С. 171-172.

московської імперії і шляхом Української Національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів здобудемо Українську Державу та визволимо поневолені Москвою народи”,¹⁴ – стверджував публіцист. Приєднання до Радянського Союзу Західної України, а також прибалтійських республік Мітринга вважав надзвичайно вигідною кон’юнктурою для української визвольної справи, оскільки кількість неросійських народів у складі СРСР, що прагнуть волі, зростала. “Коли довкола України стане розпалена підкова повстань поневолених народів надбалтики, Ідель-Уралу, Туркестану, Кавказу, тоді нас не зможе поконати ніяка сила”¹⁵, – писав він у 1939 році. Охарактеризувавши політику нацистської Німеччини виключно як імперську і загарбницьку, І.Мітринга значно розширив бачення міжнародної концепції української революції, висунувши під час нарад Краківського Конгресу 1941 р. ідею перебудови європейського і російсько-азіатського простору на антиталітарних засадах, тобто без Гітлера і Сталіна.

Зовсім іншого бачення надав Іван Мітринга і внутрішнім проблемам української революції. На відміну від міжвоєнної тактики ОУН, що передбачала опертя на західноукраїнські селянські маси, він пропонував приділити максимум уваги політичній роботі на промислових підприємствах східної України, оскільки лише робітничий клас може стати справжньою базою української революції: “Без повного опанування і революційного зорганізування робітництва Донбасу, Керчі та Запоріжжя ми не можемо навіть мріяти про перемогу”¹⁶.

Враховуючи ситуацію на Сході України, він сміливо відстоював систему колективного господарювання, зазначаючи, що вона не є винаходом більшовиків, а відома людству ще з часів середньовіччя, описана у працях утопістів, кооперативних теоретиків. Великою перевагою колгоспів, які у майбутній Українській Державі наберуть зовсім іншого змісту, ніж вони мають за більшевицького режиму у московській імперії, І.Мітринга вважав ті позитивні зрушення, що відбудуться у свідомості селянської маси, адже спільна праця навчить селянина мислити інтересами цілої держави, що сприятиме зростанню патріотизму: “Замість любови до рідної нивки, хочемо, щоби селянин плекав любов до рідної країни, до своєї батьківщини, що своїм простором сягає понад один мільйон кв. км”¹⁷.

Вперті спроби мітрингівців “переорієнтувати цілу ОУН зі Львова і Києва на Донбас, із селянських хуторів на модерну робітничу класу в місті і селі, з міжнароднього фашизму на проблеми власного народу”¹⁸ не знайшли одностайної підтримки серед лідерів ОУН-б, внаслідок чого частина ідей так і не увійшла до Постанов ІІ ВЗ (Краків, квітень 1941 р.), а окремі тези мали виключно декларативний характер. Утім вони чітко засвідчували відхід частини членів організації, переважно молоді, від старих, віджилих ідеологічних

¹⁴ Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (Збірка документів). – Б.м., 1955. – С. 23.

¹⁵ Мітринга І. Боротьба за новий лад у світі і проблема державного визволення України. – Б.м., 1939. – С. 16.

¹⁶ Орелюк С. Наш шлях боротьби. – Б.м., 1940. – Ч. 1. – С. 100.

¹⁷ Орелюк С. Вказ. праця. – Б.м., 1941. – Ч. 2. – С. 1

¹⁸ Левицький Б. Історичне значення розламу в ОУН // Вперед. – Мюнхен, 1950. – № 2. – С. 5.

положень і засад. Як писала одна із газет ОУН-б у 1942 р., це був своєрідний “пролом у атмосфері тодішнього політичного блукання і вичікування на чужі сили, що в ній у той час находилась загальноукраїнська політична думка”¹⁹. Проте мине ще чимало часу, перш ніж ОУН-б візьме нові ідеї на озброєння і почне їх реалізацію.

Доказом неготовності керівників ОУН діяти у системі нових вартостей стали перші кроки організації у радянсько-німецькій війні, коли лідери обидвох фракцій кинулись реалізовувати довоєнну програму, перенасичену тоталітарними і шовіністичними тенденціями. Поки діяльність організації обмежувалась західноукраїнськими територіями, її програма майже не викликала заперечень. Змучені бездержавним існуванням західняки із захопленням вітали крайні націоналістичні ідеології (фашизм, нацизм), які у їх свідомості ув'язувались із нещодавним бурхливим розвоєм державно-національного життя у багатьох європейських країнах.

Інакше сприймали ідеологію ОУН мешканці східноукраїнських територій. Зазнавши жахливих утисків і терору у т. зв. незалежній Радянській Україні, вони значно уважніше ставились до внутрішнього устрою держави, відкидаючи будь-які форми насильства. Заклики творити Самостійну Україну під керівництвом збудованої за тоталітарним принципом організації, не лише не приваблювали східняків, але й викликали асоціації із зненавидженими більшовизмом і нацизмом.

Багатонаціональний Схід відлякувала і пропонована ОУН розв'язка національного питання, яка у стартових документах організації в основному зводилася до винищування, асиміляції або ж насильної депортації чужонаціонального елементу: “Винищувати в боротьбі зокрема тих, що боронитимуть режиму, переселяти в їх землі, винищувати головню інтелігенцію, якої не вільно допускати до ніяких урядів, і взагалі унеможливлено продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т. д. ... польських селян асимілювати... Жидів ізолювати... Асиміляція жидів виключається”²⁰. Представникам інших національностей відмовлялося у ряді соціальних і громадянських прав: виключення від права власності, заборона деяких родів праці і ін.²¹

Низку застережень викликали і пропоновані ОУН методи запровадження державності на українських землях, побудовані за принципом “з більшовиками – по-більшовицьки”. Насторожували документи, у яких рішуче відкидався демократичний принцип організації владних структур як абсолютно непридатний, як-от: “В демократичній партійній системі не рішає правдива воля народу і його потреби, але партійні вожаки й демагоги, що стараються здобути піддержку народних мас різними обіцянками, яких з правила не додержують”²², – а натомість пропагувалася сильна влада із необмеженими повноваженнями: “Наша влада мусить бути страшною для її противників”²³. Страшною цю владу мусять зробити насамперед т. зв. “Народні суди” (щось на зразок більшовицьких “трійок”), які будуть “безоглядно карати національних

¹⁹ За самостійність. – Б.м., 1942 // Центральный державный архив вищих органов власти (далі – ЦДАВОВ). – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 53.

²⁰ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 37.

²¹ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 65, зв.

²² Орлик М. Ідея і чин України. – Б.м., 1940. – С. 37.

²³ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 37.

й суспільних шкідників”²⁴. Основною засадою діяльності таких судів має стати “власне сумління” суддів, на яких планувалось обирати людей “великого характеру і особисто хрустально чистих”²⁵. Зрозуміло, що запровадженням такого “порядку” важко було спокусити людей, які нещодавно пережили сталінський терор. З цієї ж причини, жодних симпатій у східняків не викликала повне заперечення свободи слова: “Свободу слова допускається остільки, оскільки це доцільно з погляду добра народу. На ЗУЗ може бути преса лише націоналістичного змісту, як загалом видавнича діяльність”²⁶.

Не меншу критику у східняків, що у своїй більшості сприймали нацистів винятково як окупантів, викликали і початкові зовнішньо-політичні орієнтири ОУН. Визнавши пріоритетними геополітичні розрахунки (зацікавленість у війні, яку вели гітлерівці з найбільшим ворогом України – московським імперіалізмом), організація оголосила Німеччину своєю союзницею. “На українські землі ввійшла німецька армія (Дейтше Вермахт). Ввійшла як наша союзниця в боротьбі з Москвою і за таку її треба вважати”²⁷, - зазначалося в одній із листівок ОУН-б, датованій червнем 1941 року. Подібні твердження знаходимо і у текстах листівок ОУН-м: “У німецьких вояках бачимо ми тих, що під проводом Адольфа Гітлера прогнали більшовиків з України, їм ми зобов’язані свідомо і організовано допомагати в хрестоносному поході проти Москви, незважаючи ні на які труднощі”²⁸. І хоч стосовно цього вибору існувало безліч застережень, проте звільнення від більшовизму, яке несла українському народові німецька армія, видавалось у той час набагато важливішим, оскільки не існувало іншої сили, яка б “могла в існуючих умовах, в так короткому часі захитати так основно большевицьке панування на Сході”²⁹. Усвідомлення цього факту змушувало керівників ОУН закривати очі на певні ідейно-політичні невідповідності гітлерівської програми: “Тривога перед категоричними майнкампфськими вимогами “життєвого простору” усунулася в тінь, як обставина, з якою доведеться мати діло щойно пізніше. Найперше ж важне те, щоб упала Росія. Труднощі ж опанувати східні простори повинні приневолити німців скоротити на практиці свої плановані вимоги, бодай до таких меж, як були змушені зробити це 1917 р.”³⁰

Сподівання і розрахунки ОУН не справдилися. Нацисти, окрилені першими успіхами у війні, не потребували жодних союзників і розглядали територію України виключно як колонію Третього Рейху. Під час розмови представників німецької влади з членами Українського Національного Комітету, яка відбулась у Кракові 3 липня 1941 р., державний підсекретар Кундт недвозначно заявив: “...фюрер – єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує. Можливо, що українці особисто відчувають велике піднесення і почувають себе нашими союзниками, але в розумінні

²⁴ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 36 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 42.

²⁸ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 17 зв.

²⁹ Пролом. – Б.м. – 1942. – № 3. – Лютий // ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 2 зв.

³⁰ Бродовий О. До генези українсько-німецької війни 1941–1944 рр. // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто. – 1980. – Т. 8. – С. 263.

державної термінології ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території”³¹.

Однак, слід зауважити, що дії ОУН, спрямовані на відновлення державності України (Акт 30 червня, діяльність Українського Державного Правління, створення Української Національної Ради), хоча і відбувалися на окупованій території, не підпадають під визначення поняття колабораціонізму, оскільки українські націоналісти ніколи не мріяли про протекторат на зразок урядів Хорватії чи Словаччини, послідовно відстоюючи право українського народу на самостійну державу. Проголошення незалежності України у Львові й інших містах і селах Західної України відбувалось без згоди німецьких властей і було виявом самостійницької політики українців, які мислили себе рівноцінними партнерами Гітлера, вимагаючи такого самого ставлення до себе. “Ми боремося за самостійну Україну, отже проголошувати протекторату не будемо на те, щоби німці були вдоволені. – Заявив референт пропаганди Проводу Степан Ленкавський під час обговорення проблеми проголошення Акту 30 червня на розширеній нараді пропагандивних працівників Проводу ОУН-б у липні 1941 року. – Вони вдоволені з тих, що їм послушні... Це, що ми зробили, це є завершення факту права. Це є політичний капітал”³². Самостійницьку позицію продемонстрували Степан Бандера і Ярослав Стецько, відмовившись відкликати на вимогу німців Акт 30 червня і зупинити діяльність УДК. Не менш самостійницькою була позиція і групи культурників ОУН-м (Олег Кандиба, Олег Штуль, Орест Чемеринський, Іван Рогач, Олена Теліга), що власне і спричинило її трагічний кінець.

Колабораціонізм ОУН перекреслюється і політикою самих німців, які, як відомо, не шукали у Східній Європі колаборантів, як-от на Заході – “вони просто впроваджували там безпосереднє правління над особами, котрих вважали расово нижчими”³³. Доказом цьому є розформування українських військових загонів у перші ж дні радянсько-німецької війни, заборона державницьких актів, арешти і розстріли непокірних, а також безапеляційні заяви німецьких властей, які, окупувавши територію України, втратили потребу загравати з українцями.

Невдалі стартові позиції ОУН відразу ж використала радянська пропаганда, яка звинуватила українських націоналістів у вислужництві перед Гітлером і людиноненавистництві. Підсилена грабіжницькими діями німецької армії, розстрілами цивільного населення, ця пропаганда мала успіх, назавжди відірвавши значну частину східняків від боротьби під націоналістичними гаслами: “Колоніальна, надзвичайно брутальна політика Німеччини в занятих нею теренах дала большевикам деякі морально-політичні атути в руки. Вона зумовила внутрішнє скріплення СРСР і дала базу для поширення большевицьких впливів назовні”³⁴ – писала газета “Вісті” (редколегія “Юнака”) за 1943 рік.

³¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 509.

³² ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 12.

³³ Лакер В. Спадщина фашизму: очищення від колаборантів // І. (Незалежний культурологічний часопис). – Львів, 2000. – С. 36-37.

³⁴ Вісті. – Б.м., 1943. – № 3. – С. 2 // Науково-довідкова бібліотека Центрального державного історичного архіву (далі – НДБ ЦДІА).

Політична спрямованість документів ОУН викликала критику і серед представників українських партій державницького табору. Наприклад, гетьманська газета “Інформація! (1941, ч.7) писала, що націоналісти мусять піти з політичної арени, оскільки їхня програма, “підсичена концлягером і наганом”³⁵, і має дуже багато спільного з ідеологією большевизму.

Критикована з боку “своїх” і “чужих”, переслідувана німецькою владою, яка від адміністративних утисків перейшла до арештів і терору, ОУН опинилася перед вибором: “або зберегти свій ідейний характер і тим самим ставати продовженням того явища, на базі якого вона виросла (від волюнтаризму, декалогу, людиноненавистництва, реакційної соціальної програми, тоталітаризму до організаційної “фюрерської” структури включно), цебто ставати в Україні чужою агентурою або, залишивши свій центральний постулат – боротьбу за національне визволення, зближатися до народу, до рідних традицій і найважливіше – до конкретних умовин, в яких живе той народ”³⁶.

Кожна із фракцій обрала свою розв’язку дилеми. Лідери ПУН, усвідомлюючи, що це робота на роки, а також взявши до уваги несприятливу кон’юнктуру довкола проблеми української державності, обрали перший шлях, законсервувавши свою ідеологію і тактику, що неодноразово змушувало їх приймати недовірі рішення, штовхало на шлях колабораціонізму і нарешті змусило взагалі відмовитись від боротьби.

Дещо всупереч політиці ПУН діяла група ідеологів під керівництвом Олега Кандиби (Ольжич), які безпосередньо перебували в Україні і могли реально оцінити ситуацію. Київська трагедія, що забрала життя талановитої поетеси і патріотки Олени Теліги, а також багатьох інших членів Культурницької групи, остаточно переконала їх зайняти чітку антинімецьку позицію. Певні зміни вдалось їм внести й у програмні положення організації. На т. зв. “квітневій” нараді, яка відбулась на СУЗ у 1942 р., було висловлено згоду з міжнародною концепцією ОУН-б щодо національних революцій у московській імперії, які “проведуть у життя принцип самовизначення народів”³⁷. Немає сумніву у тому, що політика цієї частини ОУН-м і надалі розвивалась би по висхідній, але арешт Ольжича та інструкція ПУН про планове виведення членів організації з території України зупинили цю працю. Таким чином, про якісь кардинальні зміни в ідеології і політиці ОУН-м можна говорити лише після 1945 року. Їх ініціатором виступив талановитий публіцист і політик Осип Бойдуник, проте його пропозиції, що полягали у створенні нежиттєвого конгломерату тоталітарних і демократичних ідей, не знайшли підтримки.

Лідери ОУН-б обрали інший шлях. Відповідно до рішень I Конференції (вересень–жовтень 1941 р.) вони перевели організацію у підпілля і оголосили на найближчі зимові місяці т.зв. “вишкільний” період, протягом якого сподівались виробити нові ідейно-політичні орієнтири, що мали відповідати сучасному стану революційних сил з урахуванням останніх територіальних і політичних змін. Але цей процес виявився значно складнішим і зайняв весь 1942 і першу половину 1943 р., впродовж яких організація продовжувала ділитись на групи і фракції, кожна із яких заступала свої ідейно-світоглядні позиції або відстоювала свою концепцію боротьби.

³⁵ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 57 зв.

³⁶ Левицький Б. Вказ. праця. – С. 5.

³⁷ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 1-9.

У цей час у політиці ОУН-б набагато виразнішими стають тенденції, започатковані Іваном Мітрингою. Негативний досвід, отриманий на східно-українських землях, відіграв у цьому вирішальну роль. Найшвидше мітрингівські ідеї були реабілітовані при вирішенні зовнішньо-політичних проблем, у результаті чого у постановах II Конференції ОУН-б (квітень 1942 р.) з'явилась теза: “Московсько-більшовицькій міжнародній концепції – інтернаціоналу й німецькій концепції т.зв. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом “Свобода народам і людині”³⁸. Передвоєнні зовнішньо-політичні орієнтації були визнані помилковими, про що Провід відверто заявив у пресі: “Треба ствердити, що сам підхід українства до Німеччини як до держави, що мала бути заінтересована у повстанні української держави – був хибний. Гріх цей в'ється крізь останні десятиріччя української політики”³⁹. Проте відсутність власної військової сили, яка б дала можливість проводити самостійницьку політику, а також визнання протибільшовицького фронту головним, ще довгий час змушували керівників ОУН-б “удержувати до німців якнайстрогішу лояльність”⁴⁰.

В розмовах із представниками східноукраїнської інтелігенції, члени Похідних груп усвідомили, що хибність їхньої ідеології полягає у намаганні наслідувати зразки європейських профашистських течій без урахування українського фактора. У інструкції, складеній на нараді Проводу СУЗ Дмитром Мироном, Дмитром Маївським і Василем Куком відразу після I Конференції ОУН-б, наголошувалось на необхідності пов'язувати гасла боротьби за УССД із “боротьбою за суспільно-господарські права населення та за громадянські права одиниць (свобода людині)”, мобілізуючи народ не на боротьбу з “місцевим московським населенням, а проти імперіялістичної політики територіально чужої, політично ворожої Москви та інших імперіялізмів”⁴¹.

Слушність цієї позиції підтверджували і численні звіти зі східноукраїнських земель, у яких також йшлося про необхідність враховувати особливості мислення, політичні зацікавлення та історичний досвід українців-східняків. “Найцікавіша справа для них, – зазначалось у одному з таких звітів, – це розв'язка соціального питання в Українській Державі, для деяких також політичний устрій Української Держави і т.п. Ці речі треба подавати дуже просто і, думаю, що літератури про ці справи треба на Східні Землі кинути якнайбільше”⁴². Або: “Самостійницькі ідеї знаходять тут пригожий ґрунт, але треба підходити з сильними аргументами. На мою думку, треба абсолютно справу релігії й справу ідеалістичного чи матеріалістичного розуміння життя залишити на боці, залишаючи в тому повну свободу, нехай буде, як хоче, але Самостійна Україна і все. Дуже часто зустрічаються, власне, люди, які

³⁸ Постанови II Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (Збірка документів). – Б.м., 1955. – С. 62-63.

³⁹ Садовий В. До основ нашої міжнародньої тактики. – Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Маївського і Є.Штендери). – Львів; Торонто, 1996. – Т. 24. – С. 102.

⁴⁰ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 5 зв.

⁴¹ Бутко С. Кентій А. На шляху до збройного чину // УІЖ. – Київ, 1998. – № 4. – Липень-серпень. – С. 113-114.

⁴² Там само. – Арк. 84 зв.

погоджуються з думкою самостійності, але вони безбожники або матеріялісти і в тому тільки з нами не погоджуються. Залишім дискусії над тими справами з такими людьми, бо цим тільки можемо їх відштовхнути від себе”⁴³.

У доцільності пропонованих змін з кожним днем переконувалося все більше членів організації, проте ряд впливових політиків на чолі із Урядуючим Провідником Миколою Лебедем дотримувалися старих позицій. Будучи обтяженими відповідальністю за весь хід боротьби, вони воліли йти второваним шляхом, а не вдаватися до ризикованих експериментів і свідомо гальмували демократичні процеси. Догматизм їх мислення мав у своїй основі також дуже сильний психологічний фактор, адже сприйняття нових ідей вимагало не лише політичної мудрості, а, у першу чергу, цілковитої перебудови психології мислення, що давалось далеко не кожному політику, вихованому в дусі українського націоналізму донцовського зразка. Як зазначає Дарія Ребет, ідеї українського націоналізму настільки тісно переплітались із психікою і особистим життям членів ОУН, що “завершення суспільно-демократичного плюралістичного процесу в визвольному русі з його новою ідейною настановою та програмовим змістом становили одночасно й особистий психологічний злам”⁴⁴.

Кризовість ситуації у верхах загрожувала обернутися дезорієнтацією членства і бездіяльністю організації в цілому, що частково і спостерігається у цей період. Програма організації, хоч і продовжувала розвиватися у демократичному напрямку, не знаходила жодного реального втілення. Незважаючи на кардинальну зміну зовнішньо-політичних орієнтацій, керівництво ОУН-б продовжувало надсилати на адресу німецьких властей численні заяви, декларації, меморандуми, що мали на меті переконати німецьку сторону у необхідності рахуватися із державницькими планами українців. Проголошення ідеї спільної боротьби всіх поневолених народів не стримало членів організації від участі у жажливому етнічному конфлікті, що стихійно спалахнув навесні 1943 р. на Волині між українським і польським населенням. І хоча головними інспіраторами польсько-українського протистояння були радянська і німецька сторони, частина вини падає і на керівників ОУН.

Політична невизначеність керівництва стала причиною посилення фракційних тенденцій. Втративши надію дійти згоди із членами Проводу, Іван Міtringa відійшов від ОУН-б, створивши із своїми однодумцями партію соціал-демократичного характеру. Загибель цього талановитого політика у 1943 р. остаточно унеможливила його вплив на ідейно-політичні процеси, які нуртували у середовищі українських націоналістів.

На початку листопада 1942 р. від ОУН-б відкололася також група Андрія Білинського, що прибрала назву “Українські борці за самостійність”⁴⁵. Своєї ідеї (активна антинімецька позиція, відкрите обговорення проблем української революції, об’єднання двох ворогуючих відламів організації) фракціонери розповсюджували за допомогою часопису “Революція йде!”⁴⁶, а також листівок (“Революція у поході!” та ін.).

⁴³ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 84.

⁴⁴ Ребет Д. До початків УГВР (Спогади, коментарі, рефлексії) // Сучасність. – Мюнхен, 1986. – № 7-8. – С. 185-186.

⁴⁵ Косик В. Вказ. праця. – С. 606.

⁴⁶ Науково-довідкова бібліотека ім. В. Стефаника, м. Львів (далі – НДБ ім. В. Стефаника м. Львів), відділ україніки.

Усвідомлення жахливого обличчя нацизму, а також кардинальний перелом у радянсько-німецькій війні, що загрожував Україні новою більшовицькою навалою, мали позитивні наслідки для консолідації керівництва ОУН-б і прискіпили “революцію в революції”. Новий струмінь у політичну думку організації внесли також українці-східняки Йосип Позичанюк і Пантелеймон Сак, які, завдяки своєму публіцистичному талантові, остаточно зуміли переконати керівництво ОУН-б у тому, що реформи мають бути здійснені з урахуванням ментальності і політичних пріоритетів населення Східної України. “Треба наш рух запліднити політичною думкою і досвідом політичної еліти Східних і Осередніх земель”,⁴⁷ – писала газета “За самостійність”, редагована Йосипом Позичанюком, зміст якої повністю був присвячений проблемі переосмислення ідеології і тактики організації. Тут же лідери ОУН-б відверто визнавали хибність своїх стартових позицій: “В цей спосіб не відмовляємося також від наших помилок. Їх не робить напевно тільки той, хто не приймає участі у боротьбі”⁴⁸.

Таким чином, витративши майже рік на безрезультатне протистояння, організація нарешті приступила до демократичних реформ, поставивши перед ідеологами надзвичайно масштабні теоретичні завдання: “Без огляду, який вислід буде мати ця війна, стоїмо перед кончею нової переоцінки цінностей у всіх ділянках нашої роботи... – читаємо у брошурі “ОУН на СУЗ (1941–1943 рр.)”. – Першим предметом переоцінки – це ідея нашої боротьби, наша ідеологія і зв’язана з цим філософія та наш світогляд. Коли правильно хочемо поставити це питання, мусимо вийти з критики двох сьогодні воюючих ідей: імперіалістичного націоналізму, що проявився як фашизм і гітлеризм, і змасакрованого інтернаціоналізмом російського імперіалізму, що проявився як більшовизм. Обі ці ідеї спричинили сьогоднішню війну, здемаскувались і скомпромітувались, хоч до війни мали вплив, більший або менший, на життя народів. Сьогодні людство очікує нової ідеї, – цю роль носія нової ідеї – ідеї волі, – повинна перебрати на себе українська революція – найсильніша і природна революційна сила в нинішньому світі. Цього ми свідомі, чи зуміємо зробити і в якій мірі, від цього залежати буде наш майбутній ріст або зник. Розбудова нашої ідеї в філософському, господарському і політичному напрямку – наше найближче завдання”⁴⁹.

Нове бачення ідейно-політичних, економічних і соціальних проблем знайшло детальне обґрунтування у працях П.Думи (Д.Маївський) “Лицем до народу” (1942), Ю.Дажбожича “За єдиний революційний фронт” (1942), Карпатського (М.Палідович) “До питання аграрної проблеми в Україні” (1942), О.Іваненка “На порозі четвертого року війни” (1942), М.В.Вирового (М.Дужий) “Україна і Росія” (1943), Шахая (Й.Позичанюк) “Тактика щодо російського народу” (1943), В.В.Садового (М.Прокоп) “До основ нашої міжнародньої тактики”, О.І.Степанів (О.Логуш) “За правильний підхід” (1943) і ін. Завершенням ревізійністських процесів став III Великий Збір ОУН-б (серпень 1943 р.), який остаточно закріпив демократичний курс реформ організації.

Враховуючи швидкоплинність історичних і політичних обставин, а також опираючись на власний досвід, лідери ОУН-б не надавали Постановам III ВЗ

⁴⁷ За самостійність. – Б.м., 1942. – С. 11 // НДБ ЦДІА.

⁴⁸ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 52 зв.

⁴⁹ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 10.

характеру догм, оголосивши їх лише черговим етапом оформлення ідеології і політики організації: “Постанови ці – це добуток нашої політичної теорії й практики останніх двох років. Вони являються конкретним оформленням майбутньої української держави. Життя й дальша боротьба принесуть нові здобутки, вони дадуть можливість оформити програму ще більш чітко й детально”⁵⁰. Доповненням і логічним розвитком рішень III ВЗ, що були викликані новим розкладом сил у післявоєнній Європі і світі, стали Конференції 1946 і 1950 рр., а також ряд програмних документів, як-от: Платформа і Універсал УГВР (1944), Декларація Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни (1945), Звернення воюючої України до всієї української еміграції (1949) і ін., які уявляють струнку систему ідеологічних і політичних поглядів, що не втратили свого значення до сьогодні.

Про які ж конкретно зміни йшлося? У сфері державного будівництва керівники ОУН-б відмовились від концепції монопартійності та тотального контролю суспільства. “Українська держава має служити для цілого українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменою чи експлуатаційним тереном якоїсь одної групи. Якщо йде про нас, то ми завжди ставили справу виразно й ясно: не Україна існує для ОУН, але ОУН для України. І коли у Постановах III Великого Збору ОУН є мова про те, що “ОУН є самотнім, вповні незалежним, самостійницьким чинником революційно-визвольної боротьби українського народу за УССД”, то це являється ствердженням фактичного стану, який існує зараз, але це ні в якому разі не означає претензій до диктатури в майбутньому. Про форму і підмет влади рішатиме народ в майбутній українській конституанті. Не приймаємо засади монопольності. Кров наших найкращих друзів ллється за Україну, а не за державні посади”,⁵¹ – читаємо у журналі “Ідея і чин” за 1943 рік.

Ідеалом ОУН-б стала держава із демократичним устроєм та справедливим соціальним ладом. І хоч у Постановах III ВЗ ще не вживається вираз “демократичний” (він буде затверджений лише на нараді Проводу ОУН-б у червні 1950 р.), проте перелік зазначених там прав і свобод говорить сам за себе: свобода слова і друку, свобода профспілок, вільний вибір землекористування, справедлива оплата праці, відокремлення релігійних установ від держави, рівність усіх громадян України перед державою незалежно від національності і под.⁵²

Єдиноправильною революційною концепцією була визнана ідея спільної боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу проти імперіалізмів Москви і Берліна, яка відразу ж набула конкретного втілення – у листопаді 1943 р. відбулась Конференція поневолених московським більшевизмом народів, у роботі якої взяли участь представники 12 національностей. У Постановах Конференції зокрема зазначається: “Тільки національні революції поневолених народів припинять безглузду різанину й принесуть світові трив-

⁵⁰ Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (21-25 серпня 1943 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). – Б.м., 1955. – С. 100.

⁵¹ Ідея і чин. – Б.м., 1943. – № 5 // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Майвського і Є.Штендери). – Львів; Торонто, 1996. – Т. 24. – С. 242.

⁵² Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (21-25 серпня 1943 р.)... – С. 107-113.

ке замирення. Новий міжнародний лад, опертий на шануванні політичних прав кожного народу, дасть кожному народові повні можливості культурного й економічного розвитку”⁵³. Результатом діяльності Конференції стала масова підтримка боротьби ОУН неукраїнським населенням, що вилілась у створення національних відділів при УПА.

Зміна зовнішньополітичної концепції потягнула за собою перегляд стосунків з сусідніми народами. Зокрема кардинальних змін зазнало ставлення до росіян. Вирішальну роль у цьому відіграла блискуча робота Йосипа Позичанюка “Тактика щодо російського народу”, у якій автор пропонує не звинувачувати російський народ, який, на його думку, сам є жертвою московського імперіалізму, а використати його для розвалу спільної тюрми народів, бо “цей народ – то каркас, на якому тримається цілий СРСР... Стане російський народ разом з іншими народами проти більшовизму на шлях соціальної політичної революції (до чого він таки не раз поривався) – то ніщо, навіть ніяке зовнішнє втручання його не врятує, як не врятувало імперії Романових”⁵⁴, – стверджував публіцист.

Полемізуючи із “власними політичними недоростками”, які звикли вбачати у росіянах лише “відвічного північного ворога”, Йосип Позичанюк наголошував на тому, що лінія використання російського народу на даному етапі настільки важлива, що від неї буде залежати вислід боротьби за УССД.

Думки Йосипа Позичанюка щодо національних проблем розвинули ідеологи молодшого покоління. Наприклад, Осип Дяків-Горновий у статті “Наше становище до російського народу” (1949) наголошував, що український і російський народи можуть мирно співіснувати кожен на своїй етнічній території, бо демократична Росія не потребуватиме України. Свої доводи він підкріплював економічними розрахунками: “Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що зможе сам себе забезпечити, треба лише, щоб земля, багатства російської землі, промисловість опинилися в руках російського народу, а не в руках кляси більшовицьких вельмож... Перебудувавшись на національній основі, російська економіка закладе тривкі підвалини для свого розвитку, зміцнить свою силу, та, основне, стане на послуги російському народові, а не большевицьким експлуататорам”⁵⁵.

Виходячи з ідеї спільної боротьби всіх поневолених народів проти двох імперських потуг, ОУН-б виступала також за налагодження українсько-польських стосунків: “Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіалізмів, тільки спільний фронт поневолених проти імперіалістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневолених воюючим імперіалізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського. І тому ми сьогодні проти боротьби на цьому відтинку, тому ми також за знайдення мирних шляхів розв’язки існуючих

⁵³ Конференція поневолених московським більшовизмом народів // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Б.м., 1989. – С. 15.

⁵⁴ Шахай Д. Тактика щодо російського народу // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. П.Потічного і Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 210.

⁵⁵ Горновий О. Наше ставлення до російського народу // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 81-82.

питань між обома народами"⁵⁶, – писав Я.В.Борович (Василь Мудрий). З ініціативи ОУН-б впродовж 1944–1945 рр. було проведено низку переговорів між українським і польським підпіллям, які, хоч і на короткий час, зупинили братовбивчу війну. Апогеєм порозуміння двох сторін стали спільні акції проти загонів НКВС на Закарзонні.

Незаперечні аргументи на користь українсько-польської співпраці навели редактори газети “Вісті Української Інформаційної Служби” (1944, № 1), які в одній із статей наголосили, що боротьба проти українців не в інтересах Польщі і що поляки повинні бути зацікавлені у існуванні незалежної Української Держави, “бо власне сильна Українська Держава є найкращим гарантом проти росту московського імперіалізму і тільки в союзі всіх поневолених народів Сходу, до яких належить також Польща, лежить безпека тих народів проти Берліна і Москви”⁵⁷. На жаль, усвідомити правомірність цих тверджень поляки спромоглися лише на початку 1990 рр., коли Польща однією із перших визнала незалежну Українську Державу і почала активно любити її інтереси у багатьох європейських структурах.

Кардинального переосмислення зазнала проблема національних меншин. Революційною в цьому плані стала стаття Омеляна Логуша (О.І.Степанів) “За правильний підхід”, опублікована на початку 1943 р. у журналі “Ідея і чин” (№ 2). “Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національно-культурної толеранції, – писав публіцист, – не летіти на асиміляцію одиниць, натомість намагатися приєднати цілість для української політичної справи. Ліквідувати прояви шкідливих чужих впливів, зокрема впливи німецьких расистських концепцій і практик, наслідуювані в нас некритичними людьми, бо вони створювали б задириковато-презирливу поставу до неукраїнців і тим відштовхували б національні меншості від української національної справи”⁵⁸. Саме такий підхід до вирішення питання національних меншин був зафіксований у документах УГВР і став пріоритетним у подальші роки діяльності ОУН-б в Україні.

Позиція ОУН-б стосовно єврейського питання потребує окремого висвітлення. Радянська, а також частково зарубіжна історіографія традиційно тлумачать 17-й пункт Постанов ІІ ВЗ ОУН-б (квітень 1941 р.) про поборювання жидів, що є підпорою московсько-большевицького режиму як вияв природного антисемітизму ОУН. Насправді ж, українські націоналісти ніколи не культивували расистської антисемітської програми, а окремі шовіністичні гасла, декларовані ОУН на початку 1940 рр. були наслідком впливу расистської теорії Гітлера, від якої організація, як і від інших тоталітаристських тенденцій, дуже швидко позбавилася. Постановами ІІІ ВЗ було закріплено рівне ставлення до всіх національних меншин, що проживають на території України, а отже, і до єврейської, що знайшло відображення у реальній політиці організації: “У загоні В.Крука були єврейські біженці, у тому числі жінки і діти. В загоні С.Поліщука знайшли притулок 50 євреїв після ліквідації Ковельського гетто. Є свід-

⁵⁶ Борович Я. Україна і Польща // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Маївського і Є.Штендери). – Львів, 1996. – Т. 24. – С. 196.

⁵⁷ Вісті (видання ОУН-б Закарзонського краю). – Б.м., 1944. – № 1. – С. 7 // Державний архів м.Любліна, Польща. – УПА “Захід”, ІV військова округа “Сян”, П. – № 69. – Арк. 5.

⁵⁸ Степанів О. За правильний підхід // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Маївського і Є.Штендери). – Львів, 1996. – Т. 24. – С. 113-114.

чення євреїв, порятованих бандерівцями, деякі з них були в УПА вояками, лікарями, пропагандистами”⁵⁹. Ці факти спростовують тезу про агресивний антисемітизм ОУН і українського народу в цілому, а його спалах в західно-українському середовищі на початку 1940-х рр. “зумовлювала радше конкретна ситуація, аніж закорінені національні стереотипи”⁶⁰.

Зміни в ідеології і політиці ОУН-б мали ряд корисних наслідків. Як зазначав один із найгарячіших прихильників демократичних реформ організації Євген Стахів: “Ця наша переорієнтація мала великий успіх, до нас приставало все більше людей, а головне – молодого покоління і робітництва. Ми пішли з народом, почали говорити з ним мовою, яку він розумів, – і він почав з нами співпрацювати. І це був найбільший успіх всієї нашої підпільної роботи. Від цього часу в неї почали включатися інші національності: росіяни, татари, греки. Бо тепер цілковито змінилася роль підпільників-націоналістів: не керувати народом, який має бути тільки виконавцем волі малої групи керівного складу націоналістичної партії, а служити йому, бути з народом і для народу. Отже, ми стали на демократичну базу, і це був наш крок вперед”⁶¹.

Наслідки впровадження нової програми могли б бути значно більшими, якби не позиція керівників ОУН-м, які нещадно критикували самостійницькі дії своїх опонентів, вважаючи їх не лише помилковими, а навіть злочинними. В ході цієї полеміки, яка дезорієнтувала суспільство і знижувала вартість обидвох ідейних напрямків, якнайкраще відслідковується позиція лідерів ПУН, спрямована на збереження довоєнних ідеологічних і політичних орієнтирів.

Бурхливі заперечення у середовищі політиків ОУН-м викликали заяви “диверсантів” про перехід до демократичного курсу реформ. Звинувачуючи лідерів ОУН-б у наслідуванні більшовизму, вони протиставляли їм свою позицію, яка, однак, не відзначалася чіткістю і рясніла невизначеними фразами і формулюваннями: “ОУН не переходить на демократичні тори та не взорується на большевицькій революції – але переводить в життя Українську Національну Революцію, згідно зі своїм світоглядом та програмою, та потребами, що випливають з обставин”⁶².

Продовжуючи діяти як організація вождівського типу, лідери ПУН не допускали жодного плюралізму. Серед членства культивувалася віра у непомилність Проводу і безоглядний послух провідникові: “ОУН не роз’яснює своїх політичних недотягнень, бо кожен націоналіст свято вірить у правильність дії Проводу; це ізгідне із націоналістичною ідеологією та програмою. На цьому опирається, як і тому двадцять років опиралася, діяльність організації (пряме підпорядкування Провідникові, всякі застереження у виконанні обов’язків чи напрямних є виключені). Це Орден. Партійне ставлення справи не ізгідне з ідеєю націоналізму”⁶³.

Гостру критику викликала в ідеологів ОУН-м і ідея спільної боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу. Звертаючись до українського

⁵⁹ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – Київ, 2000. – С. 214.

⁶⁰ Грицак Я. Україна в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // І. Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1996. – № 8. – С. 61

⁶¹ Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони (Повість мого життя). – Київ, 1995. – С. 134.

⁶² ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 64.

⁶³ Там само.

населення, вони застерігали: “Той шлях, яким вони йдуть, веде до заглади українського народу з лиця землі, а не до волі. Бо хіба узбек, грузин чи татарин та свідомо відданий Москві лейтенант виборе нам волю? Ні! Чи він буде боліти душею, що за його безвідповідальні вчинки гинуть тисячі безневинних людей, дітей та немічних жінок? Ні! Чи хоч крок, який вони зробили для тебе, корисний? Ні!”⁶⁴.

Активний спротив з боку ОУН-м викликали і дії УПА, що відразу ж були оголошені несвоєчасними: “Хто кличе маси до безвиглядної боротьби, в якій можна хіба скривавитися і облизня впіймати – той “гірше ляха розпинає Україну”, той злочинно марнує українську кров, той авантюрист або ворожий агент, але не борець за Українську Державу”⁶⁵. Протестуючи проти участі в УПА представників інших націй і народностей Радянського Союзу, одна із листівок ОУН-м у вересні 1943 р. закликала: “Не кормить інтернаціональне збіговисько, що його бандерівці називають Українська Повстанча Армія. Придивіться, скільки там чувашів, татар, киргизів, що воюють за гроші або за хліб і кожного моменту готові продати за гроші їх самих”⁶⁶.

До кінця діяльності в Україні лідери ОУН-м не змогли побороти антипольського шовінізму: “Стережіться поляків, що в своїх підпільних органах пишуть, що “українські хлоп уважа сен за обивателя Жечипосполітей”, не вірте, що поляк може бути вам приятелем або що відречеться без боротьби нашої землі”⁶⁷.

Нові обставини боротьби, спричинені повторною окупацією українських земель радянськими військами, внесли свої корективи в ідеологію і політику обидвох відламів. Заступаючи старі позиції, лідери ОУН-м не вбачали жодних перспектив для української визвольної справи у боротьбі з більшовицькою системою, а тому припинили будь-яку діяльність на українських землях. Натомість ОУН-б, озброївшись у “нові віри і правди”, наважилася продовжити боротьбу.

Оновлена програма ОУН-б, дійсно, стала сильним поштовхом до популяризації самостійницьких ідей, проте впровадження її у життя було пов’язане із численними труднощами. Нещадний терор, який радянські спецслужби розгорнули супроти українського визвольного руху, змушував керівників ОУН-б знову застосовувати радикальні методи і засоби боротьби, зіштовхуючи політику організації у довоєнне русло. На початку 1944 р. необмежені повноваження отримав апарат СБ, заложниками якого дуже швидко стали не лише командири УПА, але й керівники ОУН⁶⁸. Було частково реабілітовано гасло “З більшовиками – по-більшовицьки”: “В своїй боротьбі ми на терор відповідатимемо терором”⁶⁹, – зазначалось у одній із пропагандивних інструкцій за 1944 рік. З’явилися інструкції, в яких учасникам підпілля наказувалося живими в руки ворога не здаватися.

Навесні 1944 р. з метою отримати необхідну зброю лідери ОУН-б знову вдалися до переговорів із німецькою стороною. За завданням Проводу переговори проводив Іван Гриньох, що виступав під псевдо “Герасимовський”.

⁶⁴ ЦДАВОВ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 68.

⁶⁵ Там само. – Арк. 70.

⁶⁶ Там само. – Арк. 69 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк. 64 зв.

⁶⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 40.

⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 927. – Арк. 15.

Утім, це був лише “тактичний хід, характерний для військових умов”⁷⁰, на що вказує той факт, що водночас із початком переговорів у березні 1944 р. ОУН-б видала “Комунікат”⁷¹, у якому під загрозою кари смерті заборонялося встановлювати будь-які контакти із нацистами.

У цей же час лідери ОУН-б з прикрістю змушені були визнати, що ідея визвольних революцій поневолених більшовизмом народів зазнала невдачі. Зокрема Йосип Позичанюк з цього приводу писав: “На жаль, в ініціаторів не вистачило послідовности, об’єктивних матеріальних та інших можливостей, закріпити й поширити вдало започатковане діло, доводячи його до максимального завершення. Чи не вистачило послідовности й розуміння ваги, недооцінка ваги цього, тактично єдиного й абсолютно правильного кроку (може найправильнішого з усіх зроблених)”⁷².

Наприкінці 1943 р. було припинено формування національних відділів у складі УПА, оскільки наявність чужонаціонального елементу полегшувала радянським спецслужбам впровадження своєї агентури. Уже сформовані відділи рекомендувалось не “призначувати до військово-боєвих завдань”⁷³ і утримувати у певній ізоляції від інших національних відділів. З’явилися документи, в яких висловлювалась недовіра до представників східноукраїнських земель: “Ні один “східняк” (українці зі східних областей України) не може бути у складі СБ чи перебувати на іншому відповідальному посту”⁷⁴.

Було б несправедливо звинувачувати у провалі концепції створення спільного фронту всіх поневолених народів лише лідерів ОУН-б. Звичайно, певні ідейно-політичні і організаційні прорахунки мали місце, але головною причиною було те, що ця ідея виявилась не на часі. Підрадянські народи, внаслідок слабкості своїх національно-визвольних рухів, не були готові виступити єдиним фронтом у боротьбі за своє політичне, економічне і культурне визволення. Їхні життєві сили і волю до боротьби міцно сковувала карально-репресивна радянська машина. Тим більше не почув цих закликів російський народ, який входить у новий виток успішного імперського розвитку, вже вкотре, ставши слухняною іграшкою в руках московських імперіалістів.

Частиною політиків невдачі з впровадженням нової програми були витлумачені як відхід від Постанов III ВЗ, в результаті чого у середовищі ОУН-б знову посилюлися фракційні тенденції. На початку 1944 р. з ініціативи Василя Кука і Якова Бусела було утворено Народно-Визвольну Революційну Організацію (НВРО), у документах якої вказувалося на потребу неухильно дотримуватися курсу демократичних реформ, а зокрема наполегливо впроваджувати у життя зовнішньо-політичну концепцію, оперту на ідеї спільної боротьби всіх поневолених народів. Зміна назви організації з суто націоналістичної на більш нейтральну мала сприяти більшій популярності новонародженого політичного тіла на східноукраїнських землях. Проте утворення у липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради (УГВР) зробило діяльність НВРО зайвою.

⁷⁰ Бондаренко К. До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році // Україна в минулому. – Львів, 1992. – Вип. 3. – С. 69.

⁷¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 16-17.

⁷² Шахай Д. Тактика щодо російського народу // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. П.Потічного і Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 244.

⁷³ Літопис УПА (Нова серія). Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали (За ред. П.Соханя, Є.Штендери і ін.) – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 77-78.

⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 931. – Арк. 41.

Постання незалежного надпартійного військово-політичного центру, до складу якого входили репрезентанти майже всіх українських політичних середовищ, стало черговим кроком ОУН-б в плані утвердження плюралістично-демократичних засад керівництва визвольною боротьбою в Україні: “УГВР об’єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень”⁷⁵, – зазначалось у Платформі УГВР. Проголосивши себе наступницею Української Центральної Ради, УГВР виступала гарантом демократії та конструктивного державного устрою майбутньої Української Держави. Документи УГВР вдихнули нове життя в ідею створення спільного фронту боротьби поневолених народів, сприяючи активізації боротьби і координації визвольних центрів. Існування УГВР дало українським націоналістам підставу стверджувати, що “події розвиваються в напрямі успішного завершення боротьби українського народу”⁷⁶ і продовжити цю боротьбу навіть після ліквідації УПА.

Це був добре продуманий крок, який не мав нічого спільного з політичним авантюризмом, у якому згодом звинувачуватимуть керівників ОУН-б представники різних українських і неукраїнських рухів і партій. Свої рішення політики ОУН-б будували, опираючись на “найновіші, найпередовіші досягнення сучасних суспільно-економічних наук і на досвід практичної як внутрішньої, так і міжнародної політики”⁷⁷. Геніальними у цьому плані треба вважати роботи Ярослава Старуха, Петра Полтави, Осипа Горнового та інших публіцистів, у яких накреслені чіткі стратегічні і тактичні схеми діяльності українського визвольного руху повоєнного періоду, що вилились у струнку систему поглядів, яка у багатьох аспектах випереджала тогочасну міжнародну політичну думку.

Особливу вартість мають праці провідного ідеолога ОУН-б Петра Полтави, у яких він вказав на необхідність перебудови Радянського Союзу на принципі незалежних національних держав, а також обґрунтував причини і неминучість розпаду радянської імперії,⁷⁸ на кілька десятироків випередивши теорію американського вченого Рендала Коллінза, який передрік крах СРСР щойно на початку 1980 рр. Україні ж публіцист відводив роль найважливішого чинника в процесі розвалу радянської імперії і впорядкування пострадянського простору: “Концепція самостійної України буде основним елементом плану знищити більшовицьку тюрму народів, яка є сьогодні гніздом найганебнішої реакції й найнебезпечнішої агресії у світі, буде основним елементом упорядкування Східної Європи та величезної частини Азії”⁷⁹. Події кінця 1980-х і

⁷⁵ Платформа Української Головної Визвольної Ради // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. П.Потічного і Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 36.

⁷⁶ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). Б.м., 1955. – С. 140.

⁷⁷ Полтава П. Елементи революційності українського націоналізму // Літопис Української Повстанської Армії (за ред. Ю.Маївського і Є.Штендери). – Львів, 1996. – Т. 24. – С. 459.

⁷⁸ Полтава П. Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав? – Б.м., 1950.

⁷⁹ Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Є.Штендери) – Львів, 1992. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 74.

початку 1990-х рр., пов'язані із утворенням незалежної Української Держави, підтвердили його пророчі слова.

Витримали перевірку часом і думки Петра Полтави стосовно місця української визвольної концепції в системі загальносвітових політичних процесів і тенденцій. Проаналізувавши розвиток ідеї нації від Французької революції до сучасності, Петро Полтава прийшов до висновку, що вона є домінуючою силою історичного процесу, і що світ розвивається “в напрямі творення самостійних національних держав усіх народів”⁸⁰. Визвольна боротьба українського народу не стоїть осторонь цих процесів, а є “одним із струмків, який, пливучи в спільному напрямі, вливається у загальне річище історичного потоку, посилює його і приспішує його просування вперед”⁸¹.

Водночас Петро Полтава застерігав від помилки очікувати утворення УССД виключно еволюційним шляхом: “Теорія про автоматичність поступу, теорія про самостійність як неминучий наслідок цього поступу – цілком безглузді. Немає в історії ні одного випадку, аби якийсь поневолений народ визволився “автоматично”, без повстань, без збройної боротьби, без жертв, без намагання визволитися за ціну чого б то не було”⁸². Тому основним завданням визвольного руху публіцист вважав організацію “масової безпосередньої нещадної боротьби за національне визволення, боротьби всіма засобами, які є в нашому розпорядженні”⁸³.

Моментом, який сприяє визвольній боротьбі поневолених народів, Петро Полтава вважав суперечності між супердержавами, які з часом неодмінно призведуть до збройного конфлікту, що значно полегшить визвольну боротьбу: “Конкуренція між імперіялістичними державами сьогодні посилюється. Вона неминуче приведе до нових імперіялістичних воєн. Це все тільки сприятиме поневоленим народам у їхній визвольній боротьбі. Шанси на перемогу часто створюватимуть їм самі імперіялісти”⁸⁴.

Впевненості у своїх діях політикам організації надавав також факт приєднання до фронту загрожених більшовизмом народів ряду європейських націй. “До фронту поневолених народів ССРСР, – зазначалось у “Декларації Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі” (1945), – долучується новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи останньо “визволених” Червоною Армією з-під німецької окупації. Перед тими народами на всю широчінь стоїть питання збройної революційної боротьби перед намаганнями Сталіна включити їх у склад ССРСР. З об'єднання цих двох фронтів повстане бльок поневолених і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії”⁸⁵.

Сталість і непорушність демократичних перетворень у середовищі українського визвольного руху були підтверджені позицією крайового керівництва ОУН-б стосовно конфлікту серед закордонних організаційних клітин. Прихильники Степана Бандери, який після виходу із концтабору очолив ЗЧ

⁸⁰ Там само. – С. 56.

⁸¹ Там само. – С. 19.

⁸² Полтава П. Елементи революційности українського націоналізму... – С. 454.

⁸³ Там само. – С. 455.

⁸⁴ Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу... – С. 52.

⁸⁵ Декларація Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі... – С.133-134.

ОУН, будучи ізольованими від боротьби в краю, не сприйняли демократичних нововведень, звинувативши ЗП УГВР у тому, що він “своєю теперішньою політикою намагається нав’язати визвольно-революційному рухові мінімалістичний, опортуністичний напрямок у зовнішній політиці, а сам визвольно-революційний рух хоче переставити з націоналістичних на націонал-комуністичні позиції”⁸⁶.

З цього приводу восени 1949 р. з України на еміграцію було вислано документ “Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном”, у якому керівництво ЗЧ ОУН звинувачувалося у відході від Постанов III ВЗ. Зокрема, роз’яснюючи свою позицію відносно державотворчих проблем, представники воюючої України писали: “Провід ОУН на Українських Землях вважає, що становище Проводу ЗЧ ОУН в питанні визначення внутрідержавного ладу Української Держави – неправильні... Ми сьогодні вже виразно сказали, що майбутній лад в УССД буде демократичний. Визначення форми державного ладу не означає, що наша організація ставить питання державного устрою понад саму державу, що ми цим підмінюємо основну мету – УССД”⁸⁷.

Полеміка спалахнула з новою силою, коли представники еміграційних націонал-соціалістичних партій на підставі нової програми ОУН-б почали писати у закордонній пресі про спорідненість націоналістичного і комуністичного рухів. Це надало Степанові Бандері цілий ряд нових аргументів на захист своєї позиції, він почав рішучіше виступати проти нових ідейних засад Проводу, стверджуючи, що використання ідеологічної зброї ворога навіть на тактичному рівні є незгідним із концепцією української визвольної революції: “Всякі пристосування власних ідеологічних і програмових засад до зовнішніх впливів, викривлювання чи применшення їх відповідно до тактичних вимог на відтинках нашої діяльності в чужому чи ворожому середовищі підкопує самі основи визвольної боротьби. Через ідейно-програмову опортунізацію, через відступлення від повноти і чистоти власних цілей, замазання їх в очах народніх мас ставиться під знак запиту успішність і доцільність визвольної революції, прищеплюється сумнів, чи можлива й доцільна така боротьба за применшені, половинчаті цілі, які цілком не відповідають духові і потребам України”⁸⁸.

Переконавшись на практиці у правильності програмних змін, вистраждавши їх у довголітній боротьбі із окупантами, ідеологи ОУН в Україні не менш активно відстоювали свою позицію. Намагаючись порозумітися з представниками закордонних націоналістичних центрів, від злагодженої роботи яких багато в чому залежав успіх діяльності підпілля в Україні, Петро Полтава писав, що зміни в ідеології і політиці ОУН-б є життєвою потребою організації і впливають із конкретних обставин, які склались на окупованих українських землях, і що голошення окремих соціалістичних ідей – це не ухил в бік комунізму, а служіння народним інтересам, оскільки ці ідеї якнайкраще їм відповідають: “Кажу, що ми щонайменше тільки до деякої міри “наближуємося” до соціалістичних теорій тому, що ці свої погляди ми сформували не як “учні

⁸⁶ Глід С. Проти зловживання крайовими позиціями // Визвольний шлях. – Лондон, 1953. – Ч. 6. – С. 4.

⁸⁷ Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном // Документи і проблеми. Бюлетень ЗЧ ОУН. – Мюнхен, 1954. – № 1. – С. 2.

⁸⁸ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс // Бандера С. Перспективи української революції. – Дрогобич, 1998. – С. 136.

Маркса”, не як послідовники соціалізму, а в боротьбі з марксизмом, як цілісною ідеологією, без найменшого захоплення марксизмом, в боротьбі з усіма практичними шкідливими наслідками марксизму на українському ґрунті. Ці свої погляди ми формували і формуємо цілком емпірично, виходячи з наших націоналістичних позицій. На якій же тоді основі можна зв'язувати з марксизмом нас, учасників сьогоднішнього українського визвольного руху в Україні, якщо наше становище до марксизму таке, як це ми вище з'ясували, тобто, коли ми виступаємо проти марксизму майже по всіх лініях? Такий погляд на нас цілком невірний. Ми рішуче спростовуємо такі твердження про нас”⁸⁹.

У цій дискусії, на жаль, кожна із сторін залишилася на своїх позиціях, що призвело до утворення ще однієї націоналістичної організації – ОУНз або “двійкарі”, названої за числом лідерів (Лев Ребет і Зенон Матла).

Звичайно, інтегральний націоналізм, що застосовує радикальні методи боротьби з тероризмом включно, нехтуючи етичними принципами, є мало-привабливим як політичне явище. Проте історія знає багато випадків, коли його вважали єдиною силою, здатною врятувати і відродити націю. Ця проблема не перестає бути актуальною і сьогодні, адже світ не живе за тими принципами, що урочисто проголошуються з найвищих трибун міжнародних об'єднань і організацій. Попираючи право націй на самовизначення, лідери найбільших держав світу, як і п'ятдесят років тому, продовжують звинувачувати окремі організації, а навіть цілі народи у тероризмі, забуваючи, що “уражений, так би мовити, народний дух схожий на притиснуту до землі гілку, яка люто шмагає, коли її відпускають”⁹⁰. У результаті кількість рухів і партій, що сповідують інтегральні методи боротьби, у сучасному світі не лише не зменшується, але й продовжує зростати. З огляду на це, відповідальність за їх появу мають нести не лише народи, у середовищі яких вони визріли, але також і ті сили, які спровокували їх виникнення, оскільки “чи інтегральний націоналізм може розвинутися і яким чином, залежить від специфічного політичного та соціального контексту”⁹¹.

Що ж стосується діяльності українського націоналістичного руху періоду Другої світової війни, то ні ОУН-б, ні ОУН-м не встигли реалізувати своєї стартової радикальної програми. Тож, як стверджує професор Ярослав Дашкевич, примінення терміну інтегральний націоналізм стосовно української реальності 40-50 рр. є неправомірним: “Україна досі не переживала панування націоналізму (бо тритижневе, дуже хистке, існування Української Держави 1941 р., проголошеної ОУН, надто короткий термін) і про його “інтегральність” на підставі агітаційно-пропагандистської літератури, твердити просто некоректно”⁹². Тим більше, що у повоєнний період ідеологія і політика діючого в Україні підпілля впевнено еволюціонувала у бік демократизму, завдяки чому в ідеологічній ділянці український національно-визвольний рух залишився непереможним. Створення і діяльність УГВР у цьому контексті слід вважати не лише доказом ідеологічного переродження українського визвольного руху, але й найвищим досягненням зреформованого націоналізму.

⁸⁹ Глід С. Вказ. праця. – С. 6-7.

⁹⁰ Повернення “народного духу” (інтерв'ю з Ісайєю Берліном). – Сучасність. – 1993. – № 3. – Березень. – С. 88.

⁹¹ Альтер П. Вказ. праця. – С. 686.

⁹² Дашкевич Я. Націоналізм і демократія // Українські проблеми. – 1994. – № 3. – С. 8

Володимир В'ЯТРОВИЧ

УПА І РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ АНТИТОТАЛІТАРНОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Утвердження впливу СРСР в Центральній-Східній Європі після завершення Другої світової війни викликало занепокоєння урядів Англії, Франції та США, а також національно-патріотичних сил в країнах так званої "народної демократії", зокрема в Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Румунії. Ця обставина створювала сприятливі умови для згуртування внутрішніх та зовнішніх опозиційних щодо Радянського Союзу сил.

Власне на цьому ґрунті керівництво ОУН та УПА й розробило концепцію національно-демократичної антитоталітарної революції народів Центрально-Східної Європи. На жаль, цей аспект діяльності українського визвольного руху ще досі залишається дуже мало дослідженим. Зазвичай діяльність Української Повстанської Армії розглядають ізольовано від загальноєвропейського контексту, обмежуючи фактично західноукраїнськими землями. У зв'язку з цим стає не зрозуміло, чому українські повстанці продовжували боротьбу ще багато років після Другої світової війни, коли у них не було жодних шансів реалізувати свої визвольні прагнення. Відтак керівництво УПА можна трактувати як безвідповідальних людей, які вели багато тисяч учасників національно-визвольного руху на неоправдану загибель, а це не відповідає історичній правді.

На певному етапі ідеологи ОУН дійшли висновку, що український національно-визвольний рух є лише одним із чинників загальносвітової тенденції – боротьби народів за створення власних незалежних держав. "Визвольна боротьба українського народу, – писав із цього приводу Петро Федун-“Полтава”, – є органічною частиною того великого історичного процесу, який проходить в цілому світі [...]. Ця боротьба, з точки зору прогресу, є цілком закономірним явищем, викликаним могутніми, діючими у всесвітньому масштабі, непереможними силами [...]. Ця боротьба є одним із струмків, який, пливучи в спільному напрямі, вливається в загальне річище історичного потоку, посилює його і приплишує через те його просування вперед¹. Тому й український національно-визвольний рух "є і мусить бути інтегральною частиною всієї протиімперіалістичної боротьби"².

¹ Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Полтава П. Збірник підпільних писань. – Мюнхен, 1959. – С. 16.

² Дніпровий К. Шляхи й перспективи // Ідея і Чин. – 1945. – Ч. 9. – Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 384.

Глибоке усвідомлення місця українського визвольного руху у загальноєвропейському контексті було передумовою вироблення концепції антиталітарної національно-демократичної революції поневолених народів, яка визначала діяльність ОУН та УПА після Другої світової війни. Основними елементами концепції була боротьба за національне самовизначення та демократію, як спільну політичну платформу для поневолених радянською імперією народів. Єдиний фронт поневолених народів мав стати новим потужним фактором міжнародного життя, визначати майбутнє країн Європи. Отже, йшлося про те, щоб за допомогою антиталітарної революції створити нову міжнародну систему на засадах національного самовизначення та демократії. “Свобода народам! Свобода людині!” – саме цей принцип, на думку ідеологів ОУН, мав забезпечити ефективне розв’язання двох найбільш важливих питань людського суспільства – національного та соціального.

Цілком зрозуміло, що реалізація цієї концепції, пришвидшила б відродження Української Самостійної Соборної Держави – невід’ємної частини нової міжнародно-правової системи, заснованої на принципі самовизначення націй. Таким чином, керівництво ОУН та УПА розглядало боротьбу українців за державність як чинник широкого революційного процесу, який мав докорінно змінити міжнародні відносини, зокрема в Центрально-Східній Європі. Один із творців цієї концепції Дмитро Мирон–“Орлик”, хоч і називав революцію українською національною, підкреслював її міжнародне значення. “Те, що не дала французька революція і більшовицька революція, фашистська і націонал-соціалістична, це має дати українська революція – самостійність всім поневоленим народам, свободу людині, свободу прав і віри. Ідея вільної нації, нового державного ладу, вільної праці, вільної людини, нового суспільного ладу й нові культурно-цивілізаційні цінності визначають Українську Національну революцію”³. Наголошувалося, що як здобуття української державності нерозривно зв’язане із вирішенням загальноєвропейської проблеми – становлення справедливої міжнародно-політичної системи та утвердження демократії, так і становлення цієї системи залежить від постання незалежної України. “Основною метою Української Національної Революції сьогодні – це Українська Самостійна Соборна Держава [...]. Це тому, що, поперше, УССД являється одною (найважливішою) з цілей, що її визначає наш клич “Воля народам і людині”, і, по-друге, лише наявність Української Держави може стати надійною передумовою і справжньою гарантією того, що основний клич нашої революції торжествуватиме свою перемогу”⁴.

Визначальний вплив на вироблення цієї концепції мала міжнародна ситуація після Другої світової війни. У світі сформувалася нова міжнародно-політична система, у якій, як і в довоєнній, знову не було місця для української держави. Конфлікт, який назрів між СРСР і країнами Заходу й розхитував стабільність цієї системи, також не обіцяв українцям нічого доброго. Вороги СРСР не спромоглися чітко сформулювати свою позицію щодо народів, які потрапили під владу Москви. Підтримувана США діяльність різноманітних

³ Орлик М. (Дмитро Мирон). Ідея і Чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму. – Київ, 2001. – С. 204.

⁴ Наш клич “Воля народам і людині” – найбільш прогресивний клич у світі. (Передрук із журналу “Революціонер-пропагандист”. – 1949. – Ч. 6.) – Видання ОУН, 1952. – С. 1.

політичних організацій, які об'єднували представників “народів Росії”, служила яскравим прикладом того, як могли розв'язати українське питання американці. Отже, і після завершення Другої світової війни актуальним залишався головний принцип націоналістичного руху – опора на власні сили.

Разом із цим керівники ОУН і УПА розуміли, що насаджуваній в половині держав Європи радянській тоталітарній системі не можна ефективно протистояти виключно на українському ґрунті. Потреба опертя української визвольної справи на якнайширші стратегічні основи диктувалася ідеологічними та геополітичними обставинами. По-перше, український визвольний рух протистояв більшовизму, а більшовизм завжди намагався стати міжнародною, загальносвітовою доктриною. Захопивши владу в колишній Російській імперії, він і надалі прагнув поширити її, зокрема на Захід, загалом реалізувати концепцію “світової пролетарської революції”. Тому протистояти більшовизмові винятково в українських рамках, тільки на засадах боротьби за відродження української державності було неможливо. Українська визвольна боротьба мала протистояти загальній міжнародній концепції більшовизму, реалізація якої загрожувала поневоленням також інших народів. Як відзначав Йосип Позичанюк: “Ми боротьбу ведемо не в вузьких суто українських націоналістичних рамках, а в імені єдиного народного фронту України і єдиного фронту поневолених народів, даємо їй якнайширший ідейно-політичний розгін, пам'ятаючи, що “інтернаціоналістичний” більшовизм протистоїть українському націоналізмові не на вузько українському полі, а в масштабі всесоюзному, світовому, поборюючи всякий найменший прояв цього, як і всякого іншого націоналізму. Відкидаючи більшовицьку практику (що проростає корінням з його ідеології, як зброї), ми мусимо протиставити ідеологію й гасла не провінції, а ті, які діяли б у самому його серці, в найбільш надійному для нього середовищі, гасла, які сьогодні є найпоступовіші і якими череватий сам СРСР, – гасла найширшого справжнього демократизму, гасла перебудови “тюрми народів” на основі демократичних принципів”⁵ Ще на початку Другої світової війни за створення якнайширшого антибільшовицького фронту виступав Іван Мітрінга. Він вважав, що виведення боротьби (ідейної та збройної) за межі українських земель означатиме вихід українського визвольного руху як нового чинника міжнародної політики у процесі перебудови світу⁶.

Виходячи з цих міркувань ідеологи ОУН та УПА розглядали українське питання як частину проблеми загальноєвропейського масштабу, тобто побудови незалежних національних держав в етнічних межах. “УПА вважає, – писав Осип Дяків, – що тільки система вільних національних держав гарантує повний всебічний розвиток окремих народів, що тільки така система забезпечує від поневолення однієї нації другою, або жмінькою найбільших і найсильніших націй всіх середніх і малих націй, що тільки вона створює можливості для справжньої співпраці між народами в політичній, економічній і культурній площині, що тільки вона ліквідує небезпеку війн і створює ґрунт для тривалого миру і справжньої дружби між народами. Лиш при такій системі повного свого розвитку може досягти і українська нація. УПА вважає, що

⁵ Шахай Д. Тактика щодо російського народу // Літопис Української Повстанської Армії – Торонто, 1980. – Т. 8. – С. 208.

⁶ Мітрінга І. Боротьба за новий лад у світі і проблема державного визволення України – Б.м і р.в. – С. 14.

визнання за кожною нацією священного її права на власну державу на її етнографічній території є не тільки передумовою спільної боротьби і перемоги народів, поневолених чи загрожених сталінським імперіялізмом у сучасному, а й основою для найширшої співпраці в майбутньому”⁷.

Очевидно, що реалізація таких глобальних завдань, як ідейне протистояння радянському тоталітаризмові в міжнародному масштабі та побудова нової міжнароднополітичної системи передбачала залучення союзників – визвольних рухів поневолених народів СРСР та народів Центрально-Східної Європи. Створення численних національних відділів в УПА, проведення Конференції поневолених народів Сходу Європи та Азії в листопаді 1943 р. свідчать про значні успіхи на цій ниві. На завершальному етапі Другої світової війни й особливо після її закінчення основні зусилля в реалізації концепції національно-демократичних революцій спрямовуються на народи Центрально-Східної Європи. Орієнтація на антирадянські визвольні рухи поляків, чехів, словаків, угорців, румунів, народів Прибалтики стає визначальною у післявоєнній стратегії українського визвольного руху. Усі інші зовнішньополітичні обставини, зокрема наростаюче протистояння між колишніми союзниками – СРСР та країнами Заходу, були лише додатковим фактором для реалізації концепції визвольної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. З цього приводу Василь Галаса писав: “Дуже важливе місце у всесвітньому протибольшевицькому фронті займає фронт поневолених більшовиками народів, а в його складі й Україна, що являється не менш сильною атомовою бомбою в нутрі СРСР від тої, що побудована з властивої атомової енергії”⁸. У “Декларації Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі” стверджувалося, що саме визвольна боротьба поневолених народів є одним із найважливіших чинників у сьогоденній ситуації і в майбутньому змінити світову систему на користь цих народів⁹.

Англо-американський блок, на думку ідеологів ОУН, навіть за наявності у нього атомної зброї, не може розраховувати на перемогу у боротьбі з Радянським Союзом, без підтримки поневолених народів. Свого часу за таку зарозумілість поплатилася Німеччина – небажання враховувати визвольну боротьбу поневолених народів СРСР призвело до її мілітарного і політичного краху. “Якщо б мало колись дійти до того, – писав Ярослав Старух, – що Англія й Америка лишилися би у цьому змаганні самі, без народів, поневолених в большевицькому ярмі, тоді не допомогла б їм нічого атомової бомба, ні інші подібні зброї. Повалення большевизму лежить не виключно на шляху атомових бомб чи інших мілітарних дій його зовнішніх противників, але на шляху розбиття його основи, на шляху розбиття того, чим він найсильніший, і заатакування його в тому місці, де він найслабший. А це його національна і соціальна політика, його пропаганда і його брехня, його фальшована “ідея” і його нефальшована, а насправжня, найважча і найстрашніша

⁷ Дяків-Горновий О. УПА – носій ідей визволення і дружби народів // Дяків-Горновий О. Ідея і Чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. – С. 100.

⁸ Савченко З. До характеристики міжнародних відносин // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 98.

⁹ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби. 1929–1955 – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 134.

тюрма народів і людей. У цьому ділі український нарід виконав вже до цього часу й виконує тепер величезну роботу для побороення московської тиранії та скаже ще в майбутньому своє може й вирішальне слово"¹⁰.

Аналізуючи перспективи визвольних змагань поневоленних радянською тоталітарною системою народів, ідеологи ОУН враховували наростання на міжнародній арені жорсткого протистояння¹¹. У цьому контексті провідники українського руху сприймали зростання радянського впливу в Європі не тільки як вияв ворожої сили, але й як можливість розширення горизонтів своєї боротьби через залучення до неї народів новоокупованих держав. "До фронту поневоленних народів ССРСР, – читаємо в уже цитованій декларації Проводу ОУН, – долучується новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи, останньо "визволених" Червоною Армією з-під німецької окупації. Перед тими народами на всю широчінь стоїть питання збройної революційної боротьби перед намаганнями Сталіна включити їх у склад ССРСР. З об'єднання цих двох фронтів повстане бльок поневоленних і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить рсзвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії"¹².

Ще до завершення війни у 1944 р. Михайло Палідович передбачав, що просування більшовиків на захід стане початком краху радянської імперії, бо вони зіткнуться з багатьма європейськими народами, які мають сильні державницькі та демократичні традиції. А СРСР не володіє ні достатніми матеріальними, ні тим більше ідейними засобами для тривалого утримування цих народів під своїм контролем. "На цих теренах він скоріше чи пізніше програє, а його програвш, що прийде як вислід боротьби усіх поневоленних – а в тому числі й українського – народів, створить передумови для завершення наших державницьких змагань"¹³.

За словами визначної діячки ОУН Катерини Мешко-"Верещаки", просування СРСР на захід, український визвольний рух може використати для розширення антибільшовицького фронту і таким чином організаційно вийти поза межі України, шукаючи собі опори в Східній та Центральній Європі та на Балканах¹⁴. Збільшення зони радянського впливу мало вирішальне значення для розвитку українського визвольного руху і на думку Петра Федуна. Відзначаючи високий рівень державницької та національної свідомості народів, приєднаних після війни до радянського табору, ідеолог ОУН наголошував, що на цих теренах уже ведеться збройна антибільшовицька боротьба, активні учасники якої є потенційними союзниками українців¹⁵.

¹⁰ Ярлан. Огляд політичних подій // Україна бореться. З документів краєвої боротьби. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1946. – С. 64.

¹¹ Про позицію керівництва визвольного руху у цьому конфлікті див.: В.В'ятрович. Позиція ОУН, щодо конфлікту між СРСР та Заходом // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 201-210.

¹² ОУН в світлі постанов... – С. 133-134.

¹³ Моряк Ю. Що далі // Ідея і Чин. – 1944. – Ч. 6. – Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 269.

¹⁴ Вер-к. Із думок членів. Завваги до напрямних нашої визвольної боротьби на всіх українських землях в умовах більшовицької дійсности // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 327-330.

¹⁵ Полтава П. Наша основна мета та революцій в ССРСР як один із шляхів до неї // Полтава П. Збірник підпільних писань... – С. 204.

Подібні міркування про розширення зони впливу СРСР на Центрально-Східну Європу висловлюють сучасні українські історики, які у своїх роботах розглядали українське питання у післявоєнному світі¹⁶. Юрій Сливка зокрема вказує, що, “вийшовши, так би мовити, за російські національні рамки, радянська система відразу незмірно збільшила шанси дискредитувати себе серед ширшого кола народів, які мали тривкі демократичні традиції вільного економічного, політичного і культурного розвитку. Це також створювало ширшу соціальну і національну основу для боротьби більшої кількості народів проти цієї тоталітарної системи за здобуття реальної державної незалежності. Іншими словами, в тій ситуації Україна, як і решта складових частин СРСР, стала однією з ланок у боротьбі країн і народів Європи проти комуністичного тоталітаризму за національну незалежність”¹⁷.

Цікаво, що такого ж погляду дотримується й сучасний експерт Комітету безпеки Державної думи Російської Федерації Наталія Нарочинська. На протипагу поширеній думці, вона вважає, що контроль над Східною Європою не стільки додавав могутності СРСР, скільки став для нього важким тягарем, необхідністю постійно слідкувати за своїми далеко не лояльними “братами” на зразок поляків чи угорців, що тільки й мріяли про реванш над Росією¹⁸.

Чи не найкраще перспективи співпраці з народами новоокупованих радянською армією країн розкрив один з провідних діячів українського визвольного руху Дмитро Маївський. На його думку, невдача попередніх спроб керівництва ОУН та УПА створити спільний фронт поневолених народів була зумовлена тим, що українцям часто доводилося мати справу з народами, які не надто добре пам’ятали часи своєї історичної державності і для яких ідея національної і соціальної свободи була такою ж невідомою, як і всі ленінські соціалістичні і комуністичні теорії¹⁹. Це дозволяло Москві зосереджувати свої сили на придушенні визвольних змагань українців. “Сьогодні, – писав Дмитро Маївський про повоєнну ситуацію, – справа виглядає краще. Сьогодні вістря большевицького меча прикладено до горла таким державним європейським народам, як-от: фіни, поляки, мадяри, румуни, болгары, серби, хорвати, словаки, чехи і це саме загрожує: шведам, норвежцям, грекам, туркам і іншим. Тут, для порівняння, треба пригадати, що найслабшим місцем у німецькій гітлерівській імперіалістичній стратегії було розпорошення німецьких сил на терені всієї Європи. Російський ведмідь сьогодні теж виліз зі свого “лігва” і грізно порикує по європейських столицях. І хоча щойно найближче майбутнє покаже, як це для нього скінчиться, то ми ні на хвилину не сумніваємося, що його кінець буде подібний до сьогоднішнього німецького”²⁰.

¹⁶ Див., наприклад: Іван Лисяк-Рудницький. Новий Переяслав // Історичні есе. – Львів, 1994. – Т. 2. – С. 299.

¹⁷ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 1997. – Вип. 3-4. – С. 27.

¹⁸ Нарочинская Н. Преемственность англосаксонских геополитических планов в отношении Европы // <http://www.pravoslavie.ru/analit/anglosaxplanseuro.htm> (2002).

¹⁹ Дума П. Большевицька демократизація Європи // Ідея і Чин. – 1945. – Ч. 9. – Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 377-378.

²⁰ Дума П. Большевицька демократизація Європи // Ідея і Чин. – 1945. – Ч. 9. – Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 377-378.

Намагаючись залучити народи Центрально-Східної Європи до спільної антикомуністичної боротьби, ідеологи українського підпілля досліджували причини, які призвели до швидкого перетворення щойно визволених країн у сателіти Москви. Цьому питанню було присвячено десятки аналітичних статей і ширших досліджень. Їх автори відзначали, що більшовизація, незважаючи на доволі грубе та зухвале її проведення, відбувалася під ідеологічним і політичним прикриттям. Радянська пропаганда стверджувала ніби на територію країн Центральної та Східної Європи Червона Армія ввійшла як визволитель від німецького панування. Це твердження використовувалося для створення позитивного іміджу в найрізноманітніших суспільних верствах. На думку Дмитра Маївського, в тридцятих роках більшовизм як явище у міжнародній політиці почав занепадати, ідея перманентної світової пролетарської революції була відкладена до кращих часів. Щойно з початком Другої світової війни більшовики знову виходять на світову арену, і найбільша заслуга в цьому належить німецькому імперіалізму, який, по суті, дав Сталіну нову ідейну зброю – боротьбу за визволення європейських народів. “Під яким іншим претекстом, – розмірковував автор, – увійшла б була червона армія до дев’яти європейських держав, якби не Гітлер? В якій іншій ситуації червону армію населення цих держав вітало б так, як все ж таки вітає сьогодні, після важких днів німецької неволі? Кожний в’язень тішиться, коли його звільняють з тюрми, і він, звичайно, усміхається не лише до того, хто звільняє його, але й до зустрічних людей, до сонця, до дерева, до рідної хати. Большевики все це поспішно для себе капіталізують і в годину підйому закріплюють свою позицію формальними державними актами, в роді хоч би таких, як творення “тимчасових урядів”, складених зі своїх випробуваних ставлеників. Так, отже, треба сказати, що большевики використали визвольні рухи поневолених гітлерівською Німеччиною народів до розбудови власної імперії”²¹.

Другим фактором, який Москва використовувала для прикриття своїх імперіалістичних планів, була внутрішньополітична ситуація в багатьох країнах регіону. Справа в тому, що більша частина суспільства не бажала повертатися до передвоєнних реалій, а прагнула глибоких перетворень. Це прекрасно бачили і в Москві. Саме тому зовнішньополітичний тиск на ці країни супроводжувався активною пропагандою необхідності внутрішньополітичних перетворень. Висувалися програми націоналізації підприємств, передачі землі селянам, загальної безкоштовної освіти і медичного обслуговування. Запроваджуваний політичний устрій було названо народною демократією, очевидно, для того, щоб аж двічі підкреслити його народний характер. Ця пропаганда знаходила жвавий відгук у втомлених війною масах. “Для позискання собі симпатії серед народу, – читаємо в публікації українського підпілля, – всі ті “уряди” [мається на увазі поставлені Москвою – В.В.] кинули клич “націоналізації великого промислу” та “передачі землі селянам”. Це внесло деяке замішання, особливо серед слабо політично виробленого елементу. Таким чином, агенти завоювали собі деякі позиції серед своїх суспільностей, щоби тим краще могли їх вдержати. При їхній допомозі веде Москва строгу централізаційну політику і “виховує” собі нових громадян советського типу”²².

²¹ Дума П. Большевицька демократизація Європи... – С. 379.

²² Закордонна політика СССР // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 353.

Про те, що це була лише зручна для Москви вивіска, мало хто думав. У звіті про ситуацію у післявоєнній Польщі повідомлялося, що для утвердження на цих теренах радянської влади НКВД розпочало масові арешти місцевих патріотів. Разом із тим оглядач відзначав помітний активний реформаційний рух у внутрішній політиці. Більшовики використовували прагнення суспільства до змін для досягнення власних цілей, що, врешті, призвело до розколу серед поляків: частина з них і надалі орієнтувалася на еміграційний уряд у Лондоні, інші ж під впливом цієї політики – на промосковський Люблінський уряд²³. Земельну реформу як засіб боротьби з підпіллям застосовували і в Литві. Анатолій Русначенко наводить факт, що вже на початку 1945 р. 14 тисяч селян отримали землю, відрізану від угідь багатших господарів. “Тим самим влада створила напруженість між селянами, а собі підтримку”²⁴.

Аналізуючи події в Центральній і Східній Європі, один з ідеологів українського визвольного руху Ярослав Старух виділив такі загальні причини відносно швидкої радянської окупації цього регіону:

– багато народів були незадоволені існуючою міжнародною ситуацією, розв’язанням наболілих політичних і соціальних питань, невиконанням Атлантичної хартії;

– світова громадськість не знала правди про СРСР, тоталітарний режим, який там панував;

– супротивники СРСР провадили поступливу, компромісну політику, намагаючись уникнути загострення взаємин із ним²⁵.

На підставі спостереження за утвердженням в країнах Центрально-Східної Європи тоталітарних режимів ідеологи українського визвольного руху розробляли програму дій. Про це свідчить зокрема публікація Петра Федуна “Наша основна мета та революція в СРСР як один з шляхів до неї”. Одним із першочергових і найважливіших завдань українського визвольного руху було порозумітися з опозиційними силами в країнах регіону й зреалізувати на практиці ідею спільного антитоталітарного фронту народів. Петро Федун зазначав, що таке об’єднання українцям вдалося утворити на еміграції у вигляді Антибільшовицького блоку народів (АБН) в 1946 році. “Вслід за об’єднанням протибільшевицьких сил на еміграції мусить прийти до встановлення фактичної співпраці між революційними протибільшевицькими рухами в межах самої більшовицької імперії та в т. зв. сфері її впливів”²⁶.

Другим завданням, за словами Петра Федуна, було показати реакційний характер більшовицького режиму та необхідність революційної боротьби із ним. При цьому, як стверджував автор, навіть у тих країнах, де існував активний антирадянський рух, більшовикам вдалося обманути його керівництво, і воно зробило ставку на легальну політичну боротьбу з ними. Так, в огляді політичної ситуації в Польщі за грудень 1945 р. говорилося: “У поляків зараз вкорінилася думка, що їм вдасться усунути більшовиків і їхні впливи з Польщі при допомозі

²³ інформатор. – 1945. – Ч. 2. // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 53.

²⁴ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках. – Київ, 2002. – С. 476.

²⁵ Чи атомовою бомбою врятує Англію // Україна бореться з документами краєвої боротьби. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1946. – С. 23-24.

²⁶ Полтава П. Наша основна мета... – С. 204.

виборів, і тому хапаються за концепцію легальної опозиційної боротьби, що вплинуло на частинний вихід з підпілля. Інакше кажучи, поляки вірять, що станеться “чуд над урнор”²⁷. У 1946 р. напередодні виборів український оглядач писав в “Інформативному звіті”, що поляки покладають на вибори великі сподівання, вірячи, що після них “зайдуть в нутрі Польщі великі зміни, після чого не буде внутрішньої боротьби і усім краще житиметься”²⁸. Анатолій Русначенко наводить у своїй книзі цікавий документ литовського руху опору – “Політичний огляд” від вересня 1945 року. Литовський оглядач також покладав великі надії на вибори в СРСР, що мали незабаром відбутися. На його думку, бойкот виборів у Прибалтиці та Україні міг би змінити ситуацію в цих країнах²⁹. Подібна ситуація була й у інших державах регіону. Проте, як показав час, сподівання перемогти більшовиків за допомогою засобів легальної політики були марними. Вибори, на які опозиція покладала великі надії, були нахабно сфальшовані, унаслідок чого до влади прийшли комуністи, які розправилися зі своїми опонентами далеко не легальними засобами.

Третім завданням співпраці з народами Центральної та Східної Європи, на думку Петра Федун, було переконати керівників тамтешнього підпілля в тому, що у своїй визвольній боротьбі вони мусять орієнтуватися на сили власних народів, а не на інтервенцію з боку наддержав – ворогів СРСР. Ця теза була дуже актуальною. Адже, наприклад, польська опозиція тривалий час була переконана, що справу незалежності Польщі вирішить Великобританія³⁰. Керівництво визвольних рухів Прибалтики теж вважало, що національне визволення можна здобути тільки в ході глобального конфлікту СРСР із країнами Заходу за цілковитої підтримки останніх³¹.

Нарешті, найважливішим завданням роботи з представниками руху опору інших народів було донести до їх свідомості, що боротьба з більшовизмом, як політичною та ідеологічною системою може бути успішною лише тоді, коли базуватиметься на демократичних гаслах та чіткій політичній і соціально-економічній програмі. Спираючись на досвід українського визвольного руху, Петро Федун так сформулював основні пункти цієї програми:

- система вільних національних держав усіх народів;
- побудова безкласового суспільства, заснованого на принципі суспільної власності на основні знаряддя і засоби виробництва;
- демократичний лад як основа внутрішнього розвитку держави³².

“Коли вони такої програми не приймуть, – застерігав український публіцист, – вони у своїй протибільшевицькій боротьбі програють; програють, головним чином, тому, що не зуміють здобути для себе мас”³³. Отже, єдиним

²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 103.

²⁸ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2002. – Т. 34. – С. 253.

²⁹ Русначенко А. Народ збурений... – С. 433.

³⁰ Ці настрої переважали в польському суспільстві ще довго після завершення Другої світової війни: див., наприклад: Інформативний звіт. 1.3-1.4. 1946 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 34. – С. 203; Інформативний звіт. 1.10-31.10. 1946 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 34. – С. 247 та ін.

³¹ Особливо це стосується тих держав, де збройний опір був менш розвинений, зокрема в Латвії та Естонії: А.Русначенко. Народ збурений. – С. 472, 480, 493, 495.

³² Полтава П. Наша основна мета... – С. 206.

³³ Там само.

способом визволення народів Центрально-Східної Європи є реалізація концепції анти тоталітарної національно-демократичної революції.

Про масштаби підготовки для створення анти тоталітарного фронту поневоєних народів свідчить донесення генерал-лейтенанта Іллічова Лаврентієві Берії в 1945 році. Згідно з документом керівництво українського визвольного руху планувало антирадянське повстання, яке мало охопити терени Польщі, Румунії, Угорщини та Болгарії³⁴. Для реалізації вищезначених завдань діячі українського визвольного руху проводили широко інформаційну роботу в країнах Центрально-Східної Європи. Поширювали спеціальні листівки-звернення до поляків, чехів, словаків та інших народів; їх рідною мовою публікували програмні документи українського визвольного руху – рішення III НВЗ, платформу та універсал УГВР, окремими брошурами виходили роботи провідних ідеологів ОУН та УПА про імперіалістичну політику СРСР та його справжнє обличчя³⁵.

З метою залучення до спільної боротьби українське підпілля проводило переговори із представниками інших народів. Про об'єднання на засадах спільного антирадянського фронту, ще під час війни велися переговори з угорцями та румунами, яким ще тільки загрожувало радянське поневоєння³⁶. Після війни українці намагалися домовитися з польськими та словацькими антикомуністичними рухами.

Важлива роль у реалізації концепції анти тоталітарної революції відводилася пропагандистським рейдам відділів УПА в країні Центрально-Східної Європи. Адже в СРСР та в інших підрадянських країнах за умов тоталітарного режиму, коли населення жило в постійному страху перед репресіями каральних органів, простого поширення листівок чи підпільної літератури серед народу було занадто мало, щоб підняти його на боротьбу з цією системою. Люди мали бачити конкретну збройну силу, що була б носієм пропагованих ідей і в разі потреби захистила б їх від сваволі загарбників. Такою силою міг бути рейдуючий відділ УПА, що, крім пропаганди серед населення з допомогою відповідного матеріалу, впливав на нього самим своїм виглядом.

З цього приводу один із чільних ідеологів українського визвольного руху Осип Дяків писав: "Засобом затіснення дружби між нами і сусідніми народами з'являються рейди відділів УПА на землі цих народів. Цим шляхом УПА інформує про визвольну боротьбу українського народу та про життя в СРСР (головне ті народи, які самі не пережили страхіть большевицького режиму), активізує революційні протибольшевицькі сили цих народів та підносить протибольшевицькі настрої цих народніх мас, створює практичні передумови для конкретної співпраці цих народів в єдиному протибольшевицькому фронті"³⁷.

³⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Київ: Либідь, 1994. – Т. 2. – С. 586.

³⁵ Зокрема перекладено на польську, чеську словацьку мови роботи "Кривавим шляхом сталінської демократії", Ярослава Старуха "Фашистське страшило", Дмитра Маївського "Большевицька демократизація Європи", всіма слов'янськими мовами було перекладено "Рішення III Надзвичайного Збору ОУН" та інші роботи.

³⁶ Документи, що висвітлюють перебіг цих переговорів див.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 26. – С. 133-153, 421-456.

³⁷ Дяків О. Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів // Дяків-Горновий О. Ідея і Чин. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. – С. 127.

Саме на рейди покладалося завдання ознайомити інші народи з українським визвольним рухом, його цілями, з'ясувати їм справжню суть більшовизму і його політики, закласти основи для створення спільного фронту антиімперіалістичної боротьби народів Центральної та Східної Європи. Рейдуючі повстанські відділи мали бути живим прикладом збройної боротьби, заснованої на концепції революцій поневолених народів.

УПА проводила рейди теренами країн Центрально-Східної Європи протягом всього післявоєнного періоду свого існування. Останню вдалу акцію такого типу було проведено на території Румунії влітку 1949 року³⁸. Ще одну спробу закордонного рейду було здійснено в 1950 р., тобто після офіційного розформування УПА. Тоді українські повстанці пробували дістатися до Литви, щоб налагодити зв'язок із тамтешнім антикомуністичним підпіллям³⁹.

Найефективнішими були рейди УПА в 1945–1947 рр., коли тоталітарні режими радянського зрадка в Центрально-Східній Європі перебували щойно в стадії формування. Активна пропаганда українських повстанців призвела до похвалення діяльності антикомуністичних рухів у країнах цього регіону.

Одним із основних напрямків рейдової діяльності українських повстанців був польський, адже там активно діяло потужне збройне підпілля. Тому керівництво ОУН та УПА розглядало поляків як стратегічних союзників у втіленні концепції національно-демократичної революції поневолених народів. Природно, що найбільше закордонних рейдів припадало на польські терени, найбільше листівок, звернень та інших пропагандистських матеріалів призначалося для польського населення⁴⁰.

Уже в травні 1945 р. командування УПА видало наказ, у якому говорилося: “Серед польського населення проводити зорганізовані рейди відділів, розповсюджувати літературу, проводити сильну пропаганду на предмет спільного визволення всіх поневолених і загрожених большевицько-московським імперіалізмом народів”⁴¹.

Керівництво українського національно-визвольного руху приділяло значну увагу цим акціям, підготовка до їх здійснення спиралася на відповідні теоретичні розробки. Зокрема серед занять, які проводили політвиховники зі стрільцями УПА було й таке “Значіння наших рейдів по польських селах та поведінка стрільців між польським населенням”. Заступник провідника ОУН на Закерзонні Василь Галаса написав спеціальну роботу “Рейди і політично-пропагандивна робота серед польського населення”, яка визначала такі завдання пропагандистської роботи:

“1. Піднести до максимального рівня антибільшовицькі настрої в польському середовищі і дати імпульс до активізації безкомпромісної револю-

³⁸ “Політично-пропагандивний рейд УПА на територію Румунії в 1949 р.” // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – Т. 1. – С. 241–245.

³⁹ Про цю акцію детальніше див.: В'ятрович В. Рейд українських повстанців на Прибалтику // Український визвольний рух. Зош. 1 / Від. ред. В'ятрович В. – Львів, 2003. – С. 144–151.

⁴⁰ Дрозд Р. у своєму збірнику документів у розділі “Ставлення ОУН–УПА до Польщі і поляків” наводить за період 1945–1947 років шістнадцять різноманітних звернень до польського народу. Див.: Drozd Roman. *Ukraińska Powstancza Armia*. – С. 138–206.

⁴¹ Karta. – 1999. – № 29. – С. 67.

ційної боротьби проти Москви і її варшавської агентури в як найширших розмірах.

2. Торувати дорогу ідеї польсько-українського порозуміння на антибольшевицькій платформі і взаємного респектування суверенності обидвох народів, а одночасно пропагувати ідеї Антибільшовицького Блоку Народів (АБН)⁴².

У листівці 1946 р. до поляків так визначено мету рейдів польськими землями: “Ми, Українські Повстанці, приходимо до Вас як приятелі і союзники. Метою нашого прибуття є детальне ознайомлення польського населення з фактами гноблення поневолених Москвою народів, поділитися з ним досвідом, як треба боротися з більшовизмом [...] Звертаємося до всіх поляків, щоб допомагали нам інформацією і всім, що буде потрібно для нас. Бо ми воюємо проти Вашого ворога – Москви і є вояками протибільшовицького фронту, який вирішує також і долю Вашої вітчизни”⁴³.

За доволі короткий період – 1945–1946 рр. – українським повстанцям вдалося змінити ставлення поляків до українців та їх визвольної боротьби. У звіті пропагандивної референтури ОУН надрайону “Холодний Яр” (Перемищина) за червень-липень 1946 р. зазначалося: “В зв’язку з рейдуванням відділів по терені та зміною постойв, майже всі вд. УПА відвідували різні місцевості, при чому дуже часто заходили до мішаних українсько-польських, а то й чисто польських сіл. Політиховники переводили тоді з населенням загальні збори, гутірки та часто уділювали йому відповідних порад. При цьому [...] підкреслювали вагу й необхідність співпраці українського і польського населення, наводячи факти спільної боротьби проти одного ворога (акція на Грубешів), поборювали сексотство, подавали пояснення до політичних подій чи наших збройних потягнень, наводячи образи визвольної боротьби українського народу в краю і за кордоном, поборювали ворожу агітацію, наводячи об’єктивні приміри про большевицьку імперіялістичну роботу в ССРСР і поза межами та постановя підпільних рухів у зайнятих большевиками державах”⁴⁴. Згідно з інформаційними звітами ОУН, великий вплив на поляків мала політична і пропагандистська література українського підпілля, зокрема про спільний фронт поневолених народів у боротьбі з большевизмом. У результаті поляки трактували український повстанський рух “як незнищенну силу, яка не тільки рішатиме в новій війні про долю українського народу, але також про долю других поневолених Москвою народів”⁴⁵. В іншому звіті після зауважень про вплив пропаганди УПА на польське населення говорилося: “Наша пропаганда, яку ми цілий час вели в польському середовищі, дала дуже позитивні наслідки. Поляки відносяться до нас з великим респектом і вважають нас за рівних собі [...] Пропагандивні рейди по польських селах переконали точно польські маси, що ми проти мирного польського населення не виступаємо, а б’ємо тільки агентів і вислужників НКВД. Зараз поляки від наших стрільців не втікають, а відносяться до них прихильно й говорять, що ми хочемо жити з українцями в згоді”⁴⁶.

Урешті, вдалося досягти найважливішого – співпраці з польським збройним підпіллям. Унаслідок українсько-польських переговорів сторони спочатку дійшли

⁴² Цитується за: Szczesniak A. Szota W. Вказ. праця. – С. 306-307.

⁴³ Drozd R. Українська Powstancza Armia. – С. 194.

⁴⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 34. – С. 799.

⁴⁵ Там само. – С. 411.

⁴⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 34. – С. 174.

до перемир'я, зобов'язалися не боротися одна проти одної, а пізніше, в 1946 році, – й до спільних збройних акцій⁴⁷.

Отже, завдяки рейдам польськими теренами українські повстанці домоглися значних зрушень в українсько-польських стосунках. Польське цивільне населення, незадоволене комуністичною владою, підтримувало українських повстанців, між представниками обох підпільних рухів велися переговори, більш того, дійшло до дієвої співпраці у проведенні спільних збройних акцій. Досягнутий прогрес в українсько-польських стосунках особливо вражає, якщо врахувати, яка глибока прірва взаємної ненависті ще зовсім недавно розділяла їх.

Найвдалішими пропагандистськими акціями були закордонні рейди УПА проведені у 1945–1946 рр. на словацьких землях⁴⁸. Успіх діяльності українських повстанців у цій країні проявлявся в підтримці місцевим населенням ідей, пропагованих УПА; у відсутності боїв під час проходження рейдів, що означало розуміння цих ідей і військами, кинутими на знищення українських повстанців; в активізації боротьби місцевих антикомуністичних рухів незабаром після закінчення рейдів. Українським повстанцям вдалося суттєво вплинути на внутрішньополітичне життя Чехо-Словацької Республіки: їх активна підтримка опозиційної до комуністів Демократичної партії Словаччини, безумовно, посприяла перемозі демократів на виборах 1946 року.

Значних успіхів у поширенні ідей українського визвольного руху, зокрема положень про національно-демократичну революцію поневолених народів, досягли також рейди 1947–1950 років. Вони відбувалися у край важких умовах, коли в країнах Центрально-Східної Європи вже, по суті, завершилося становлення тоталітарних комуністичних режимів радянського зразка, а в Україні каральна система СРСР черговий раз намагалася розгромити підпілля. Проте саме ці рейди, а зокрема так званий Великий рейд УПА в Західну Європу у 1947 р., мали великий успіх у прориві інформаційної блокади всього, що відбувалося у підрадянському просторі. Інформація про УПА та про визвольні антикомуністичні рухи на підконтрольній Союзу території чи не вперше тоді потрапила у вільний світ⁴⁹. Це також можна вважати значним кроком вперед на шляху до здійснення концепції антитоталітарної національно-демократичної революції поневолених народів. Таким чином, світ дізнався правду про радянський режим та про саму концепцію, що була ідейною основою боротьби українських повстанців.

Проте до ширшої реалізації концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи в той час не дійшло. Причини цього – не вади самої концепції чи певні прорахунки

⁴⁷ Питанню співпраці польського та українського підпілля присвячено дуже багато літератури, тому не будемо зупинятися на цьому детальніше. Серед найважливіших робіт слід назвати: Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia (Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN) /Zeszyty Historyczne. – 1985. – N 71. – S. 153-164; Motyka G. Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA.

⁴⁸ Про ці акції детальніше див. В'ятрович В. Рейди відділів УПА теренами Чехословаччини. – Львів; Торонто, 2001.

⁴⁹ Див. В.В'ятрович Українська Повстанська Армія у світлі західної преси 1946–1947 рр. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Львів, 2000. – Т. 7. – С. 471-488.

українських повстанців, хоча й такі, звісно, були. Найголовніша полягала в тодішньому стані антикомуністичних рухів у регіоні та спроможності їх об'єднатися з українським визвольним рухом – передумовою її реалізації. На жаль, вони були надто слабкими та розпорошеними для тривалого протистояння радянській системі. Для більшості з них була характерна прив'язаність до минулого. У лідерів цих рухів не було нового бачення боротьби, не було ефективної соціальної програми, яка могла б змагатися із запропонованою радянською. Гасло повернення до передвоєнних соціально-політичних реалій влаштувало тільки незначну частину цих народів. Те саме стосується зовнішньополітичної програми, яка далі пропагувала орієнтацію на великодержави Заходу, тоді як для більшості населення ця орієнтація асоціювалася з поразкою в Другій світовій війні.

Нездатність чи небажання позбутися тягара минулого (для деяких народів, зокрема угорців, румунів, словаків він був особливо важким, зважаючи на їх пронімецьку орієнтацію в роки війни) врешті й згубило ці визвольні рухи. Тамтешня демократична опозиція, як засіб протистояння використовувала абсолютно не дієві методи парламентської боротьби і через це швидко була розбита. Збройні антикомуністичні формування деяких народів навпаки не протиставили радянській системі нічого нового і прогресивного в своїх програмах і тому теж швидко припинили своє існування, не отримавши народної підтримки. У зіткненні з радянською тоталітарною системою вони зазнали в першу чергу ідейної поразки і вже, як наслідок, мілітарної.

Чи не найважливіша роль у загальному процесі боротьби із радянським тоталітарним режимом належить Українській Повстанській Армії. У той час, коли майбутні діячі угорської революції чи празької весни вітали побудову нового підтримуваного Москвою ладу, українські повстанці провадили з ним жорстоку збройну та ідейну боротьбу. Вони йшли на крок попереду інших ще й тому, що у своїй стратегії вийшли за національні рамки і розробили концепцію, що могла об'єднати у цій боротьбі визвольні рухи інших народів. Діячі українського підпілля розуміли, що протистояння тоталітарній радянській системі можливе тільки у двох площинах збройній та ідейній одночасно.

Поєднанням цих двох напрямків і була концепція антитоталітарної національно-демократичної революції поневолених народів. З висоти подій кінця 80–90-их років минулого століття, коли була розвалена радянська тоталітарна система, бачимо, з одного боку, велич творців концепції національно-демократичної революції поневолених народів, а з іншого, що вона дещо випереджала час, і діячі визвольних рухів інших народів виявилися неготовими прийняти її як ефективний засіб національного самовизначення та перебудови суспільства на демократичних засадах. Угорська революція 1956 р., празька весна 1968 р., події у Польщі на початку 1980-их рр. були тільки передумовами масової національно-демократичної революції, що охопила Центрально-Східну Європу в 1989–1990 рр. Як і передбачали ідеологи ОУН та УПА, радянська система розвалилася не через зовнішнє втручання чи народні повстання в якійсь із підкорених держав, а в результаті масових революційних дій народів Центрально-Східної Європи. Помітну роль у цих подіях відіграв український національно-визвольний рух, який у своїй ідеології та практиці значною мірою спирався на традиції ОУН та УПА.

Микола ПОСІВНИЧ

ВІЙСЬКОВА ДОКТРИНА ОУН 1929–1939 рр.

На Першому Конгресі Українських Націоналістів було задекларовано, що ОУН бореться за створення Української Соборної Самостійної Держави (УССД). І тому всі міжнародні акти, які закріплювали розчленування і поневолення України, вона не визнає¹.

Тоді ж була затверджена воєнна доктрина ОУН, в якій було сказано, що “організація військової сили поступово буде розвиватися, а її форми мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану в Україні: ворожої займанщини, національної революції та державного закріплення. В обставинах ворожої займанщини підготовку народних мас та її провідників і організаторів до збройної боротьби перебере окремих військовий осередок. Оборону упорядкованої держави перебере єдина, регулярна, національна армія та флот, що враз із територіальними козацькими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинності”².

Готуючись до безкомпромісної боротьби за відновлення УССД, керівники ОУН, серед яких було чимало офіцерів, глибоко усвідомлювали нагальну потребу створення власних збройних сил, військового вишколу молоді. Він мав проходити у двох напрямках: налагодження серед молоді широкої пропаганди військового навчання та створення відповідного центру, до складу якого мали увійти офіцери та генерали.

Для реалізації цієї програми у Празі було проведено конференцію офіцерів, в якій взяли участь генерали – Микола Капустянський, Михайло Омелянович-Павленко, Віктор Курманович, Антін Кравс, полковники – Роман Сушко, Костянтин Плохій, Микола Сціборський. Конференція схвалила обов'язково проводити військовий вишкіл всіх членів ОУН та розпочати видання журналу “Військові вісті”³. Газета “Сурма” зазначала, що наступна світова війна буде для України національно-визвольною, а цей зрив не може зреалізуватися без військових вишколів та вироблення тактики боротьби⁴. Згодом реферантура військового вишколу ОУН відзначила, що “на майбутнє ми не будемо вести війну силами регулярної армії, а при допомозі народної армії, яка творитиметься при ворожому нападі”⁵.

¹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1954. – [Без місця видання], 1955. – С. 15-16.

² Розбудова нації. – 1929. – № 5. – С. 177.

³ Бедрій А. ОУН і УПА // Визвольний шлях. – Лондон, 1983. – № 3. – С. 26.

⁴ Військове самовиховання // Сурма. – 1931. – № 46. – Липень.

⁵ Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 14 зв.

Військовий штаб Проводу ОУН діяв у трьох організаційних осередках. Перший – у Парижі на чолі з генералом Миколою Капустянським, в обов'язки якого входило опрацювання загальних планів мілітарної політики, координація всіх військових осередків ОУН, видання науково-дослідницької та навчальної літератури, налагодження контактів з іншими організаціями. Основною матеріальною базою для нього став створений у Франції “Український Народний Союз”. Другий – інформаційно-дослідницький – діяв у Голландії на чолі з підполковником Володимиром Колосовським та його заступником інженером Михайлом Сележком. Основним його завданням було вивчення військово-політичної ситуації у країнах-окупантах: СРСР, Румунії, Чехословаччині, Польщі. Третій – діяв у Відні на чолі з полковником Романом Сушком, згодом з 1933 р. – генералом Віктором Курмановичем, заступник – Костянтин Мельник. Вони займалися найближчим стратегічним плануванням та організаційною діяльністю⁶.

Паризький осередок у 1931–1932 рр. під загальною редакцією ген. М.Капустянського та полк. В.Колосовського видав сім брошур із циклу “Військове знання”. Серія складалася із – вступної лекції, розділів про – піхоту, танки, авіацію, кінноту, технічні та допомогові війська. У Відні ген. В.Курманович і полк. Р.Сушко підготували підручники для військових навчань та вправ⁷.

Щодо побудови та організації армії в ОУН існували дві діаметральні протилежні точки зору. Перша – українська армія має формуватися, як регулярна в еміграції. Її підтримували еміграційні діячі ОУН – М.Капустянський, М.Сціборський, В.Курманович, Р.Сушко, О.Сеник. Друга – національну армію необхідно творити на західноукраїнських землях, опираючись на власні сили. Цю точку зору обстоювали “крайовики” – Юліан Головінський, Степан Бандера, Степан Охримович, Іван Габрусевич, Зенон Коссак, Роман Шухевич, Олекса Гасин, Дмитро Грицай, Василь Сидор, Яків Бусел, Ярослав Старух. В ході дискусії Євген Коновалець бачив можливість втілення обидвох концепцій. У серпні 1931 р. в місті Карлсбаді у Чехії у розмовах з Романом Дашкевичем Коновалець зазначав, що “на випадок початку великої війни завдання еміграції буде полягати у творенні офіцерських кадрів, а в краю ОУН творитиме народну армію”. Таким чином, Євген Коновалець виступав за синтез обидвох концепцій⁸. У статті “Старшинський корпус” (“Сурма”, 1931) зазначалося, що офіцерські кадри творитимуться в іноземних арміях усього світу і там здобуватиметься технічна освіта та військовий вишкіл для членів ОУН⁹. Причини формування української армії дуже чітко окреслив Михайло Колодзінський у монографії “Українська воєнна доктрина”, опублікованій у 1935–1937 роках. У вступній її частині він писав: “Наші теперішні приготування мусять відповідати політичним вимогам ОУН та духові часу. Не важно де буде організовуватись армія над Дніпром, на Закарпатті, Поліссі чи в Америці,

⁶ Капустянський М. Військова підготовка ОУН / ОУН 1929–1954. – Париж, 1955. – С. 117-118.

⁷ Капустянський М. Нариси споминів 1929–1939 років // Український історик. – Київ, 1987. – С. 98-100; Розбудова нації. – Прага, 1932. – № 50-51. – С. 104.

⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121. – Оп. 3. – Спр. 1020. – Арк. 17.

⁹ Старшинський корпус // Сурма. Додаток. Для заокеанських українців. – 1931. – Червень–липень.

нам не треба гамувати духа народу і не душити його малими планами. Треба розбудити в ньому воєнний запал та жадобу боротьби проти кожного, хто проти нас. Впоїти в масу переконання, що все це наше, що це нам дав Бог і що від нас залежить це все забрати. Це найголовніші завдання сьогоднішнього військового відділу при ОУН... Ми хочемо виграти війну, велику і жорстоку, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українським націоналістам треба брати в цілісності, а не на рати (почастинно – *М.П.*)”¹⁰.

Мілітаризацію ОУН на західноукраїнських землях (далі – на ЗУЗ) проводили крайові провідники – Юліан Головінський, Степан Охримович і Степан Бандера. В кожному структурному підрозділі ОУН – окружних, повітових, районних проводах діяли референти військового вишколу. Основою для їхньої праці слугували теоретичні курси та навчальні табори. За підготовку та вишкіл відповідали бойові референти та референти військового вишколу в Крайовій Екзекутиві ОУН (далі – *КЕ ОУН*).

Організація виробила чітку позицію щодо мобілізації української молоді до польської армії. У листівці “Хлопці” ОУН закликала: “ідіть до польського війська і не дизертуйте, присягайте на вірність Польщі, але у своєму серці складіть іншу присягу – боротьби за волю українського народу. Вчіться добре володіти зброєю, ознайомлюйтесь з усім, що могло б колись придатись українській армії. Прийде слушний час, і Ви обернете ваші кріси проти Польщі. Серед найтяжчих терпінь в польських касарнях хай Вам сниться золотий сон боротьби за волю українського народу аж поки той сон справдиться”¹¹.

У 1932 році було створено десять інструкторських відділів в кількості дев'яносто осіб. Також було сформовано окремих вишкільний відділ для дівчат. Спочатку відбувалася теоретична підготовка – опрацювання військової літератури та закріплення знань практичними вправами. Після кожного півроку члени ОУН, які пройшли вишкільні курси, складали іспити¹². До боївкої організації обирали осіб із рішучим і стійким характером. Бойовикам заборонялося бути членами інших громадських організацій, щоб тим самим не наражати їх на репресії влади¹³.

Перший військовий вишкіл ОУН провела у 1930 р. в Подєбрадах у Чехії. Відповідальним за проведення курсів був Ярослав Барановський. В них брали участь – Гуменюк зі Львова, Пилипів із Бережан, Гоголь і Ясінський зі Станиславова та інші. Інструкторами були – Омелян Сенік, Володимир Мартинець, Яворський¹⁴.

Поряд із тим, у Празі та Гданську існували стрілецькі школи УВО – ОУН. Їх закрили 1933 року. 11-15 серпня 1933 р. в “Мимозівці” (Гданськ – *М.П.*) проходили військові курси для найкращих бойовиків із “Бази” (Галичина – *М.П.*). Їх організаторами і відповідальними за стрілецьку школу були Роман

¹⁰ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Торонто, 1957. – С. 22-23, 28.

¹¹ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 212; ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 15-15 зв.

¹² ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 3126. – Арк. 128.

¹³ ДАЛО. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 28.

¹⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 5-6.

¹⁵ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 2.

Сушко та інженер Зубейко¹⁵. Інструкторами на курсах працювали – Віктор Курманович, Ріко Ярий, хімік – інженер Андрій Федина та інженер Ян-Євген Вертипорох. Одночасно в Берліні було організовано радіо-телеграфічні курси. Того ж року у вересні в Парижі були проведені спеціальні курси з воєнної картографії¹⁶. Військові вишколи ОУН проходили 1930 р. – в Ліберцю, Брні (Чехія), Льєжі (Франція), Женеві (Швейцарія), США та Канаді.

Для полагодження суперечливих питань щодо військової політики ОУН, в 1933 р. у Берліні відбулася зустріч між представниками Військового штабу ПУНу – ген. М.Капустянським, ген. В.Курмановичем, полк. Є.Коновальцем, полк. М.Сціборським, В.Мартинцем та делегатами із ЗУЗ – С.Бандерою, Б.Кордюком, І.Габрусевичем, В.Янівим, Є.Врецьоною щодо подальшої діяльності¹⁷.

Військові вишколи ОУН на Західній Україні проводилися за таким планом: 1. Організація армії; 2. Теренознавство; 3. Зброезнавство; 4. Піротехніка та польова оборона; 5. Наука про гази та летунство (авіацію – *М.Л.*)¹⁸. Таку посилену військову підготовку організаційні чинники пояснювали в журналі “Юнак” тим, що “весь світ готується до війни, яка може вибухнути в будь-який час і ми повинні бути готовими до неї. Стрімкий розвиток науки та техніки у військовому комплексі призведе до того, що наступна війна буде ще жорстокіша, ніж попередня. В цій війні Україна стане епіцентром подій. Тому для захисту українського народу ОУН виробить воєнну тактику малої війни (партизанської – *М.Л.*), яка суттєво буде відрізнятися від тактики теперішніх регулярних армій. Вона має базуватися на використанню географічних прикмет кожної місцевості та повної підтримки народу”¹⁹. У статті під назвою “Партизанка” газета “Сурма” детально описувала основні прийоми та засоби ведення війни малими та середніми відділами²⁰. По суті вони були прообразом Української Повстанської Армії і нагадували дії її відділів. І це не дивно, бо згодом більшість авторів таких статей та їх читачів ставали кадровими старшинами УПА і провідниками збройного підпілля ОУН.

Коли ОУН стала масовою політичною організацією, почалося загальне ідеологічно-політичне навчання, включаючи ознайомлення з військовою справою. Спочатку воно проходило як виконання певних вправ. Це пояснюється тим, що більшість інструкторів були бойовиками УВО. Вони навчали користуватися зброєю та вибуховими матеріалами, стріляти з револьвера та крісів і кидати гранати.

На курсах навчали також правил конспірації, захисту перед провокаціями та конфідентами (таємні агенти поліції – *М.Л.*), техніки ведення слідства, вмінню поводити себе у поліції та на суді. Окремо вишколювалися особи, які працювали в розвідці ОУН. Для загалу членів ОУН газета “Сурма” друкувала статті про роботу розвідки: “Що треба знати при написанні листів і записок”, “Як заховуватися під час слідження”, “Про конфідентів і провокаторів”, “Як поводити себе в чужім місті”, “Правдиві й фальшиві документи та перехід

¹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 129; ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 28;. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 64.

¹⁷ Капустянський М. Вказ. праця. – С. 100.

¹⁸ ДАЛО. – Ф. 21. – Оп. 3. – Спр. 1020. – Арк. 16; Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 20-23.

¹⁹ ДАЛО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2-3.

²⁰ Партизанка // Сурма. – 1933. – № 68. – Червень.

кордону”, “Як ховати тайні річі пред поліцією”, “Хто працює у розвідці”, “Революційна праця поміж військом”, “Жінки-розвідчики”, “Роди розвідників”²¹.

В ОУН існував поділ розвідки на внутрішню – проведення слідства щодо членів організації та викриття зрадників-конфідентів та зовнішню, що протистояла польській службі безпеки та поліції і збирала інформацію про розміщення окупаційних військових частин. У 1931–1934 рр. розвідку ОУН очолював Ярослав Маракушка, а його заступником був – Олександр Паскевич. Кадри для розвідки надавала завжди бойова референтура. За свідченнями Я.Маракушки в його завдання входило: діяти у місті Львові, установлювати точну кількість польського війська, з’ясовувати функціонування системи складів воєнних запасів, виявляти свідомих українців у гарнізоні²².

На загал розвідка в ОУН мала поділятися на політичну, військову, економічну, технічно – промислову та загальну. До політичної належало слідкування за внутрішнім та зовнішнім положенням сусідніх держав, діяльністю її провідних політичних партій та міжнаціональних відносин. Своєю чергою, військова розвідка займалася складом іноземних армій, їх озброєнням, планами мобілізації та стратегії щодо ведення майбутньої війни. Основним завданням економічної розвідки було збирання інформації про господарське становище країни, її матеріально-сировинні ресурси і соціальну структуру населення. Всі ці заходи були підпорядковані підготовці до майбутньої “великої війни”²³.

Протягом 1931–1932 рр. була створена бойово-розвідувальна дівоча п’ятірка на чолі з Марією Кос. До її складу входили – Віра Свенціцька, Катерина Зарицька-“Орися”, Дарія Гнатківська, Ганна Недзвідська²⁴.

Майже кожного року для спеціально відібраних членів ОУН літом влаштовувалися спеціальні військові курси, переважно в Карпатах. У серпні 1933 р. такі курси організував Микола Лебедь – “Марко”, “Олег”. Вишкіл мав відбутися у районі Ворохти, але несподівано 18 серпня біля Надвірної поліція арештувала дванадцять бойовиків із повним арсеналом зброї, потрібної для проведення вишколів²⁵. На таких військових вишколах інструктори проводили відбір найкращих у бойові референтури. До середини 1930-х рр. нелегальну літературу та зброю для навчання членів ОУН перевозили через кордон у Карпатах трьома шляхами – поблизу Лавочного; біля Вороненки; та один невідомий. ОУН готувала четвертий пункт пересилки нелегальних матеріалів через Татри, а також магазинувала значні арсенали зброї в гірських місцевостях Карпат²⁶.

Активний військовий вишкіл проводила референтура юнацтва ОУН, яку очолювали Іван Габрусевич – “Іртен”-“Северко” та Богдан Кордюк – “Дік”-

²¹ Сурма. – 1929. – № 22. – Липень; Сурма. – 1929. – № 23. – Серпень; Сурма. – 1929. – № 25. – Жовтень; Сурма. – 1929. – № 26. – Листопад; Сурма. – 1930. – № 30. – Березень; Сурма. – 1930. – № 31. – Квітень; Сурма. – 1930. – № 36. – Вересень.

²² ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 128.

²³ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 20-23; Роди розвідки // Сурма. – 1930. – № 32. – Травень.

²⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 3126. – Арк. 145; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – С. 323-324.

²⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп.1. – Спр. 1035. – Арк. 1-5; Мірчук П. Вказ. праця. – С. 388-389.

²⁶ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр.330. – Арк. 142 зв.

“Новий”. В структурах юнацтва був військовий шеф, якому підпорядковувалися військові інструктори в низових організаціях²⁷.

Інструктором таких навчань був студент Д.Г. (особа не встановлена), який закінчив старшинські курси. Молодь навчали навичок володіння зброєю та вибуховими матеріалами – динамітом, екзаритом, ручними гранатами, що найчастіше використовувалися в організації. Їх виготовляв хімік ОУН Ю.К. (можливо, що це Юрій Дацишин – “Кришталь” – М.П.). 1930–1931 рр. у Львові військово-технічні вишколи проводили інструктори з бойової референтури КЕ ОУН – брати Володимир і Євген Врецьони, Ярослав Макарушка, І.П., В.І. (особи не встановлені). Їх навчали стріляти з “фльоберта” у залі “Сокола-Батька” на вул. Руській, а з револьверів – в ліску на Личаківському Ялівці. Теоретичні заняття проводилися на Високім Замку та Пісковій горі і виконувалися під прикриттям пластових таборів, адже більшість членів юнацтва ОУН були в Пласті²⁸.

У журналі “Юнак” щораз частіше публікували статті військово-технічного характеру. Усі схеми й малюнки до військових вишколів виконував Зиновій Матла. Їх видруковували циклостилевим способом у помешканні Євгена Бартоша у Львові на площі Єлизавети. Видруковані газети й журнали З.Матла відносив до Ярослава Спольського та Івана Малюци в Академічний Дім, які згодом розповсюджували їх між членами ОУН²⁹.

Напередодні Другої світової війни ОУН активізувала військові навчання та вишколи старшинських (офіцерських) кадрів. Для цього були організовані спеціальні закордонні курси, на які таємно викликалися найкращі члени організації. На таких курсах у Данцінгу, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Італії в основному звертали увагу на методи та засади ведення “малої (партизанської – М.П.) війни” та саботажну справу. Військова референтура та штаб ОУН опрацьовували мобілізаційні та оперативні плани у разі початку війни. У 1937–1938 рр. при об’єднанні бойової та військово-вишкільної референтур було сформовано Службу Безпеки ОУН, яка окремо проводила свої вишколи з правил конспірації та розвідки. З 1933 р., за даними поліції, у Берліні існувала офіцерська школа ОУН при Українському науковому інституті. Її деякий час очолювали Іван Мужинський та Іван Сабат-“Петро”. Основне завдання школи – виховання майбутніх офіцерів та провідників³⁰. У 1937–1938 рр. провідні діячі ОУН із ЗУЗ на чолі з Р.Шухевичем – “Дзвоном” та О.Гасином – “Лицарем” закінчили скорочені офіцерські курси Баварської воєнної академії. Також місячні офіцерські вишколи в Австрії та Німеччині пройшли члени військової референтури ОУН, зокрема у Зауберсдорфі, Віннер Нойштадт та над озером Гімзее у Баварії. Відповідальними за їх проведення були Р.Сушко та В.Курманович³¹.

²⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 964. – Арк. 1; 6.

²⁸ Питляр О. Початки Юнацтва ОУН в Академічній Гімназії // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. – Філадельфія, 1978. – Кн. 2. – С. 307.

²⁹ Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній Гімназії в 1929–1930 рр. // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. – Філадельфія, 1978. – Кн. 2. – С. 297.

³⁰ ДАЛО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 2; Мірчук П. Вказ. праця. – С. 567–568.

³¹ Дем’ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-“Лицар”. – Львів, 2003. – С. 68–69; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 26; Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. – Філадельфія, 1978. – Кн. 2. – С. 460–461.

Полковник Р.Сушко, ген. В.Курманович, сотник Борун (можливо це М.Колодзінський) нав'язали тісні контакти з австрійським генеральним штабом. У 1937 р. вони разом з іншими українськими старшинами були присутні на маневрах австрійських військ³².

На початку 1930-х рр. сотник Р.Ярий та Є.Коновалець налагодили тісні зв'язки з генеральним штабом Японії. У 1934 р. представником ПУН-у на Далекому Сході був Олександр Хмільовський, а з 1935 – Микола Митлюк і Роман Корда-“Федорович”. М.Митлюк загинув 1936 р. при переході радянського кордону на р. Амур³³. У 1937 р. на Далекий Схід, в місто Харбін були направлені Григорій Купецький, Григорій Файда-“Бомба”, Михайло Гнатів-“Чорний”. В 1938 р. далекосхідну станицю ОУН очолив Г.Купецький – “Борис Семенович Марков”. Також активніше почала працювати “Українська Далекосхідна Січ” (УДС). Організацію й керівництво збройними відділами було доручено Г.Файді-“Бомбі”, а за встановлення зв'язків з українцями Сибіру та Далекого Сходу відповідав М.Гнатів-“Чорний”, “Сергій Іванович Василів”. Зв'язок із японською Квантунською армією в Манджурії підтримувався через полковника Акукідзу³⁴.

У 1934 р. в Канаді на базі студентських груп було створено організацію Молодих Українських Націоналістів (далі – МУН), у програмі якої закладено допомогу діяльності ОУН в Україні. Не в останню чергу до зростання націоналістичних настроїв серед української молоді сприяли візити до Канади Є.Коновальця у 1929 р., Р.Сушка у 1932 р. та М.Капустянського 1935–1936 рр. Крім суто пропагандистської та організаційної роботи, МУН-івці відкрили школи для військових вишколів своїх членів: пілотів – в Оттаві (один із випускників Михайло Мушинський літав на літаку “Євген”) та радіо-телеграфічну в Торонто. Майже 40 локальних осередків організації та часопис “Новий шлях” становили організаційну мережу в Канаді. Першими організаторами МУНу стали П.Юзик, А.Глинка, А.Головач, К.Магера. В США Організація Державного Відродження України (ОДВУ) також проводила військові вишколи, зокрема воєнних пілотів на літаку “Націоналіст”³⁵.

На території північно-західних українських земель з ініціативи військового референта КЕ ОУН Василя Сидора у 1937 р. було сформовано повстансько-бойові відділи “Вовки” із найкращих бойовиків організації, які проводили рейди Волинню. Першу групу з 25 осіб очолив Василь Макар-“Сіроманець”. Подальшому створенню збройних загонів ОУН зашкодили масові арешти членів організації та їх керівника В.Сидора. Нові спроби створити власні збройні загопи зробили провідники КЕ ОУН на ПЗУЗ Іван Скоп'юк-“Сатана” та Андрій Закоштуй-“Василь”, що дали дозвіл на формування біля Янова на Берестейщині повстанського куреня під назвою “Поліське Лозове Козацтво” у кількості 500 осіб, який очолили “Гроза” та Петро Башук-“Чок”³⁶.

³² Капустянський М. Вказ. праця. – С. 106.

³³ Капустянський М. Вказ. праця. – С. 106; Мірчук П. Вказ. праця. – С. 483.

³⁴ Купецький Г. Там де сонце сходить. Спогади бойовика ОУН на Далекому Сході... – С. 20-21, 98-99, 475-478; Мірчук П. Вказ. праця. – С. 510-513.

³⁵ ОУН 1929–1954. – Париж, 1955. – Фото на С. 15,39,43; Капустянський М. Вказ. праця. – С. 102-105; Marunchak H. The Ukrainian Canadians: A History. – Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1970. – Р. 419.

³⁶ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 459-461; Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью Йорк, 1983. – С. 8-9.

У 1937–1938 рр. на Підгаєччині було організовано спеціальну школу для підготовки професійних кадрів ОУН. До військових вишколів у цій школі залучалися інструктори, які мали старшинські звання польської армії. Декілька підстаршинських і стрілецьких вишколів проводив В.Кук-“Юрко”. Також за селом Лиса було організовано хімічну лабораторію, де виготовляли ручні гранати, міни та самоzapalюючі пакети. У ній працювали В.Кук-“Юрко”, Петро Шав’як та “Обух”. Майже у всіх селах Підгаєцького повіту були створені збройні боївки ОУН³⁷.

До відвертого пристоюння двох воєнних доктрин – крайової та закордонної дійшло у 1938 р. під час подій у Карпатській Україні. М.Колодзінський, З.Коссак, Р.Шухевич, О.Гасин, М.Тураш, Д.Грицай, В.Тимчій виступали за створення збройних відділів, опираючись на власні сили. М.Капустянський, В.Курманович, М.Сціборський, Р.Сушко, Я.Барановський виступали проти заходів крайовиків і пропонували орієнтуватися на Німеччину. Через ПУН вони видали заборону членам ОУН із Західної України брати участь у подіях, що відбувалися на Закарпатті. Щоб полагодити суперечки ще за життя Євгена Коновальця було створено два штаби для вироблення спільної позиції щодо дій на Закарпатті. Перший – на чолі зі Сціборським, Сенником і Ярим розробляв політичний аспект, другий – на чолі з Капустянським, Колосовським, Курмановичем та Колодзінським – військову стратегію. Але трагічна смерть Євгена Коновальця знівечила ці заходи і в керівництві ОУН не було досягнуто спільної позиції³⁸.

Після поразки та окупації угорськими військами Карпатської України більшість членів ОУН перейшли до Румунії, згодом до Німеччини, де вступили у “Військові Відділи Націоналістів” під керівництвом полковника Романа Сушка. ПУН розглядав їх як основу майбутньої української армії, а також як добру нагоду здобути українцям військовий вишкіл. Їх навчання відбувалося в Альпах біля австрійського містечка Гакенштайн. Інструкторами були німецькі офіцери, які викладали топографію, зброезнавство, диверсійну справу, бойові заняття, дисципліну, стрільби з автомата й метання ручних гранат³⁹. ОУН також організовувала інші військово-навчальні табори для підготовки своїх членів. На початку серпня 1939 р. в горах поблизу Зальцбурга військову підготовку пройшло близько 250 осіб, яких навчали самостійних дій у складі невеликих ударних підрозділів. Друга військова школа знаходилася у гірському селі Зауберсдорф біля міста Віннер Нойштадт. На цих курсах навчали теоретичних військових дій, стратегії й тактики, міжнародних справ⁴⁰.

Навесні 1939 р. КЕ ОУН видавала накази та інструкції, згідно яких, у разі початку “великої європейської війни”, передусім німецько-польської, наказувала бути готовими до початку збройного повстання й відновлення Української Держави, захоплення військових складів та важливих стратегічних об’єктів. Також зазначалося, щоб члени ОУН за сприятливих обставин

³⁷ Василь Кук – полковник УПА // Сурмач. – Лондон, 1997. – Ч. 1-4. – С. 49; Спомини Семена Левицького про його працю в ОУН // Іван Шагай. Село Бишки. – Лондон, 2000. – С. 239-241.

³⁸ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 549-551; Капустянський М. Вказ. праця. – С. 131-133.

³⁹ Соттений Бурлака (Під. ред. В.В’ятровича). – Львів, 2000. – С. 23-24.

⁴⁰ Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля та кордони. – Київ, 1994. – С. 78.

мобілізувалися у власні військові загони на базі польських. Там, де це неможливо буде виконати, члени ОУН мали всіляко ухилитися від загальної мобілізації протягом двох-трьох днів та чекати подальших організаційних інструкцій⁴¹. Перед початком Другої світової війни КЕ ОУН на чолі з В.Тимчієм-“Лопатинським”, одержавши інформацію від референтури розвідки про загальну мобілізацію до польської армії, оголосила про початок створення власних повстанських відділів⁴².

Військово-політичною діяльністю Організація Українських Націоналістів у міжвоєнне десятиліття підготувала значну частину захіноукраїнського суспільства до збройної боротьби за незалежність України під час і після Другої світової війни. Подальший хід подій показав, що ОУН була фактично єдиною реальною політичною силою, яка зуміла протиставитися збройно окупаційним режимам Німеччини та Радянського Союзу.

---

⁴¹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 51. – Спр. 1057. – Арк. 79, 86; ЦДІАУЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 17.

⁴² Климишин М. В поході до волі. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 243; Гладилевич А. Володимир Тимчій – Лопатинський // Визвольний шлях. – Лондон, 1979. – Кн. 5. – С. 562-563.

Володимир КОСИК

ОБСТАВИНИ Й ПОЧАТКИ СТВОРЕННЯ УПА

Огляд національних сил

(1939–1941)

У житті народу, зокрема народу, що бореться за свою незалежність, головну роль сповняють зорганізовані політичні сили, тобто політичні партії й організації, які мають певну структуру, членство, але також і політичну програму. Народ своїм статичним (інертним) існуванням до волі не доходить, не отримує влади. Він мусить організуватися, мати зорганізовані активні національні політичні сили.

Які ж українські національні політичні сили існували на українській території напередодні і з початком Другої світової війни?

На території підрадянської України національні політичні сили не існували, вони були повністю знищені Москвою і її комуністичною партією в роках 1930–1938. Численні десятки тисяч звичайних українців, сотки представників інтелігенції, письменників, літераторів, працівників культури були знищені, включно з численними “національно-думаючими” керівниками КП(б)У. Чотирнадцятий з’їзд КП(б)У, який відбувся 13-18 червня 1938 р., закликав у резолюціях *“виходити з того, що Радянська Україна є західним форпостом країни соціалізму, що польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР з метою відторгнути Україну...”*¹. З’їзд констатував: *“Більшовики України... добились за останні місяці серйозних успіхів у викритті, викорчуванні і розгромі гнізд троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних агентів польсько-німецького і японського фашизму...”*². Проголошуючи тотальну росіянізацію, з’їзд стверджував: *“Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці ішли на мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів”*³. А Микита Хрущов у своїй звітній доповіді з’ясував причини росіянізації так: *“Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це вплив більшовизму, вплив вчення Леніна-Сталіна на уми українського народу...”*⁴.

Іншими словами, російська мова була потрібна, щоб “вчення Леніна-Сталіна” проникало в уми українського народу. Щоб це реалізувати, українців переконували (і якусь частину з них переконали), що українська мова –

¹ Комуністична партія України в резолюціях.... – Київ, 1976. – Т. 1. – С. 889-890.

² Більшовик України. – 1938. – Ч. 7. – С. 7.

³ Комуністична партія України в резолюціях... – С. 893-894.

⁴ Цит. за: Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979. – С. 170.

примітивна мова пастухів, а російська – вершок культури і цивілізації. Таким чином, пляни поширення комунізму було спритно перемінено в наступ проти української мови і національного духа. Як наслідок, в УРСР національна ідея була зовсім придушена, а національні сили знищені.

На українській території під Румунією якоїсь значної національної сили не існувало. Наприкінці 1930-их років репресії румунської влади посилилися внаслідок запровадження надзвичайного стану. Із впровадженням тоталітарної системи правління почалися арешти, переслідували навіть за вживання української мови⁵.

Закарпаття під Чехословаччиною у жовтні 1938 р. отримало автономію і прийняло назву Карпатська Україна. Однак 14 березня 1939 р. Гітлер віддав цю територію угорцям. Український автономний уряд того ж дня проголосив незалежність Карпатської України. Однак армія Угорщини, союзника Німеччини, побороючи український збройний спротив, зайняла територію. Українські національні сили Закарпаття емігрували або були жорстоко репресовані.

На українських землях під Польщею, попри несприятливі умови, існувало українське національно-політичне життя, діяли українські легальні політичні партії. Вони брали участь у політичному житті Польської держави, мали депутатів у польському сеймі і сенаті, боронили права українського населення в межах польських законів. Поруч українських легальних партій існувала від 1929 р. нелегальна Організація Українських Націоналістів (ОУН), яка розвинулася в потужну політичну силу.

Ситуація на західних українських землях докорінно змінилася внаслідок нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Декілька днів перед нападом, 23 серпня, Берлін і Москва домовилися про розподіл сфер впливу щодо східних територій Польської держави. Згідно з цим домовленням, українську територію по Сян і Буг зайняла у вересні Червона армія, а Засяння і Забужжя (т.зв. Закарзоння) опинилися під німецькою окупацією і були прилучені до Генеральної Губернії (ГГ), створеної з польських земель, із столицею у Кракові. У Кракові був осідок Українського Центрального Комітету (УЦК), створеного за згодою німців. УЦК займався питаннями допомоги, шкільництва і культурних потреб українського населення ГГ.

Із зникненням Польської держави, як завжди у таких випадках, зникли закони, які давали можливість українським легальним партіям існувати і діяти. Такої можливості не давала ні німецька, ні російсько-советська влада, і тому ці партії перестали існувати. Вони вже ніколи не відновили свого існування в Україні. У наслідок цих обставин напередодні нападу Німеччини на СРСР існувала і діяла тільки одна українська національна політична сила – ОУН. Сталось це тому, що вона була організацією нелегального типу. З цією політичною силою зударилася як Німеччина, так і Москва. Очевидно, перед війною українські національні політичні сили існували теж і поза Україною, наприклад у Польщі, Німеччині, але також у Франції, США, Канаді.

У Німеччині, внаслідок укладеного раніше німецько-московського пакту, діяльність українських (теж інших східноєвропейських) організацій була заборонена у жовтні 1939 р.⁶ Це розпорядження служби безпеки Райху за-

⁵ Енциклопедія Українознавства. – Мюнхен, 1949. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 571.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – С. 486-487.

лишилося в силі до початку німецько-радянської війни. У Німеччині було дозволене Українське Національне Об'єднання (УНО), яке об'єднувало українських робітників у Райху. УНО було під впливом ОУН-Мельника. Крім цього німці толерували "Українську Громаду", яка належала до руху гетьмана П.Скоропадського. "Українська Громада" діяла зокрема в Берліні, де вона мала гарну велику бібліотеку. Існувала ще Українська установа довіри, але вона була в дійсності німецькою установою для українців. Інші громадські чи політичні організації не мали законних підстав для існування. Гетьманський рух у той час втратив своє попереднє значення. Існували також політичні середовища, які виникали довкола керівників колишніх українських партій, стосовно яких німці вживали термін "група".

У лютому 1940 р. внаслідок серйозних розбіжностей між молодими і старшими керівниками ОУН прийшло до утворення двох ОУН: мережа в Україні і в якійсь мірі поза нею опинилася підпорядкована новоствореному Революційному Проводові на чолі зі Степаном Бандерою, а давній Провід під керівництвом А.Мельника взявся відновляти свою власну мережу (звідси ОУН-Бандери і ОУН-Мельника)⁷.

До війни у Варшаві існувало дуже активне українське наукове, політичне й громадське життя⁸. Там жив А.Лівицький, заступник голови Директорії і головний отаман військ УНР, який очолював державний центр УНР, та деякі члени екзильного уряду УНР. Після окупації Варшави німцями українське життя міста повністю завмерло. Перестав існувати також екзильний уряд УНР: він був перенесений до Парижа.

Справді, згідно з повідомленням Українського Пресового Бюро УНР, починаючи з 16 листопада 1939 р., через окупацію Варшави, осідком уряду УНР став Париж⁹. Уже раніше головою уряду був В.Пропокович, який жив у Парижі. 16 грудня 1939 р. він перебрав обов'язки голови Держави, тобто президента УНР у екзилі, а головою уряду став О.Шульгин¹⁰. Тому А.Лівицький у Варшаві уже не був президентом УНР у екзилі і такого титулу не вживав. Під листом до Гітлера з 14 січня 1942 р., який підписали також митрополит А.Шептицький, М.Величківський, ген. М.Омелянович-Павленко та А.Мельник, він підписався як заступник Симона Петлюри (в минулому), а не як президент УНР в екзилі¹¹.

Отже, починаючи від початку німецької окупації Варшави, там не було жодного уряду УНР і Андрій Лівицький під час окупації не був жодним президентом, не керував жодним центром УНР. При тому, у наслідок упадку Польської держави, яка підтримувала фінансово центр УНР у екзилі, А.Лівицький опинився у злиднях. За стараннями керівника гітлерівської партії Георга Ляйббрандта, райхслайтера відділення Схід, А.Лівицький отримував

⁷ Косик В. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів (2-е видання). – Львів, 1999; Розкол ОУН у світлі документів // Визвольний Шлях. – Лондон, 2001. – Кн. 7 (640). – Липень; також доповнений текст відбитки цієї статті, 14 сторінок.

⁸ Енциклопедія Українознавства. – Мюнхен: НТШ, 1955. – Т. 1. – С. 209-210.

⁹ Тризуб. – Париж, 1939. – № 40-41. – 31 грудня. – С. 24.

¹⁰ Там само. – 1940. – № 9-10. – 15 квітня. – С. 47.

¹¹ Україна в Другій світовій війні. Збірник документів В. Косика. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 85-92.

щомісячну допомогу в сумі 400 райхсмарок аж до лютого 1944 р.¹² Він ставився до Німеччини лояльно і, маючи понад 60 років, не займався політичними, а тим більше підпільними чи революційними справами. Зрештою, про щось подібне він ніколи не говорив і не згадував після війни (помер у січні 1954 р.). Це важливо відзначити тому, що дехто нерозважно і проти правди намагається твердити, що він, мовляв, давав якісь доручення чи накази про створення на Волині партизанських протинімецьких загонів. А.Лівицький привернув собі титул президента УНР в екзилі після війни, на еміграції.

Закінчуючи цей короткий огляд структурованих політичних сил, які мали можливість діяти в 1939–1941 рр., приходиться ствердити, що окрім двох ОУН тоді не існувало інших політичних сил, спроможних діяти.

Про можливість німецько-радянської війни говорили всі. У дипломатичних колах у Москві говорилося навіть про дату інвазії¹³. Теж і українське населення сподівалося війни. Не через будь-які симпатії до Німеччини, але в надії, що нарешті буде усунений знелюблений комуністичний лад, припиняться терор, депортації населення, репресії, розстріли.

Сьогодні легко твердити, що українські політичні кола поставили на карту Німеччини. У дійсності так воно не було. Якщо навіть деякі українці сподівалися, що Німеччина погодиться на існування Української держави, то треба підкреслити, що серед націоналістичних кіл існували поважні сумніви, викликані німецькою політикою по відношенні до Карпатської України, яку Гітлер віддав Угорщині.

Насправді ніхто не знав, якою буде політика націонал-соціалістичної Німеччини. Тому українці намагалися з допомогою меморандумів (пам'яток) вплинути на німецькі урядові кола в користь ідеї незалежності України. У 1941 р. таких меморандумів було чотири. Першим був меморандум ОУН-Мельника з 14 квітня 1941 р, в якому було сказано, що метою ОУН (під проводом А.Мельника) *“є відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем”*. Після роз'яснення питання кордонів України і ствердження, що *“вихід Української Республіки із Советського Союзу держав стане останнім вирішальним кроком на шляху поділу східно-європейського простору на расовому, національному і історичному ґрунті”*, меморандум вказує, що ОУН *“вважає бажаною тісну співпрацю з Німеччиною”*, але з іншого боку *“дуже важливо і бажано глибше ознайомитися із справжніми намірами Німеччини стосовно Східної Європи”*¹⁴. Другий меморандум з 3-го червня 1941 р. був від Т.Омельченка, голови централі УНО у Берліні. Він пропонував, між іншим, створити Український легіон, який міг би стати основою української армії¹⁵. Третій меморандум з 11 червня найбільший за обсягом. Його автори – Володимир Кубійович, керівник Українського Центрального Комітету у Кракові і Т.Омельченко, голова УНО. Написаний повністю в дусі документу ОУН-Мельника, меморандум спочатку описує боротьбу українців проти Росії, царської і СРСР. У меморандумі цікаві такі рядки: *“ґрунтуючись на традиціях української гетьманської держави,*

¹² Архів НФР, Кобленц, документи ВА R/151 f. 4-6, 11.

¹³ Косик В. Вказ. праця... – С. 87-89

¹⁴ Україна в другій світовій війні. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 17-21; 22-28.

¹⁵ Там само. – С. 29-32; 33-36.

майбутня українська держава буде мати авторитарну форму (конституцію). Основна (вирішна) влада буде зосереджена в руках вождя". В українській державі буде дозволена лише одна партія – націоналістична. Вождь покликатиме дорадче тіло, зложене з представників станів. Національним меншостям забезпечується захист і повна можливість культурного розвитку. Наприкінці меморандуму уточнюється, що вождем у державі повинен бути вождь ОУН полковник Андрій Мельник¹⁶.

Врешті четвертий меморандум – ОУН-Бандери. Його опрацювання закінчила група керівників організації за участю Степана Бандери 15 червня 1941 р., але меморандум був вручений канцелярії Райху 23 червня, тобто день після нападу Німеччини на СРСР. Він суттєво відрізняється від усіх попередніх меморандумів. У значній мірі він прибирає тон перестороги. Наприклад, дві цитати: *"Неправильно заведена політика (в Україні) може привести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде тяжко подолати"*. *"Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами"*¹⁷.

В іншому місці меморандум попереджує тоном перестороги, що в Україні *"найменший примус викличе протилежні наслідки"*¹⁸. *"Не можна панувати довго в Східній Європі за допомогою технічних державних і управлінських засобів, які спираються на сильну окупаційну армію"*¹⁹. Меморандум доказує, що лише Українська самостійна держава забезпечить стабільність на Сході і перестерігає німців перед таким вирішенням, якого українці не приймуть і перед методами, які вони будуть приміювати в Україні²⁰.

До меморандуму залучено "Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів" під проводом Степана Бандери, з яких цікаво зачитувати один важливий пункт: *"І. Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східньої Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах московської імперії ССРСР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східньої Європи"*²¹. А це значить теж і у випадку окупації України німцями. Як бачимо, різниця між меморандумами ОУН-Мельника і меморандумом ОУН-Бандери велика.

Проаналізуємо програму двох ОУН. Вже на початку треба ствердити, що хоча в них мета була ця сама – створення Української Соборної Суверенної Держави (УССД), програми двох ОУН, як це впливає з меморандумів, що їх ці дві організації передали канцелярії Райху, значно різнилися.

Однак меморандум – не плян дії чи боротьби. Щоб історик міг дослідити дійсні пляни, йому потрібні офіційно прийняті і записані рішення головних

¹⁶ Там само. – С. 38-47; 48-57.

¹⁷ Там само. – С. 58, 63; цілість документу С. 58-70; 72-85.

¹⁸ Там само. – С. 65.

¹⁹ Там само. – С. 67.

²⁰ Архів НФР, Кобленц, документи BA R II/1500 f. 64-67.

²¹ Там само. – С. 71.

проводів організації чи партій, які фіксували б плани дії і боротьби в наступаючий час.

Через відсутність документів трудно говорити про якесь плянування ОУН-Мельника (багато пізніші спомини і запевнення – не можуть служити документами). Зате історик має до диспозиції документи ОУН-Бандери про плани і приготування до війни. З них випливає, що ця організація наперед системно плянувала свою діяльність і боротьбу, навіть у випадку, коли німці займуть Україну.

У квітні 1941 р. Великий Збір ОУН-Бандери схвалив ряд вказівок. В одній з них сказано, що *“на звільнених від московсько-більшевицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановлює владу, яка має організувати державне життя в усіх ділянках та керувати ним...”*²². Щоб могли реалізувати постанови, таємно створено з членів організації т.зв. “похідні групи” (декілька тисяч осіб), завданням яких було негайно проникати в Україну за фронтом і організувати українське національне життя. Передбачалося створення української національної армії. Для цього, як і для революційної боротьби, потрібно було людей, які вміють володіти зброєю. Згідно з секретним домовленням з верховним командуванням німецької армії (вермахтом), німці погодилися вишколити два батальйони – “Нахтігаль” і “Ролянд”. Ці батальйони не вважалися німецькими і не мали номерів німецьких збройних сил.

Зараз же після початку німецько-радянської війни одна з похідних груп добралася до Львова і 30 червня 1941 р. проголосила відновлення Української незалежної держави. Створений 5 липня уряд не отримав німецького визнання. Почалися репресії. Бандеру заарештовано у Кракові 5 липня і вивезено до Берліна. 9 липня арештовано голову уряду Я.Стецька і теж вивезено до Берліна. На них роблено тиск, щоб вони відкликали львівське проголошення. Обидва керівники відмовилися.

Арешти членів ОУН-Бандери продовжувалися. Степан Ленкавський, член головного Проводу, був арештований 29 липня 1940 р. В половині серпня німці розпустили батальйони “Нахтігаль” і “Ролянд”. 16 вересня гестапо арештувало у Відні Ріка Ярого, який переговорював з вермахтом у справі українських батальйонів й був організатором батальйону Ролянд, та двох інших офіцерів цього ж батальйону – Г.Барабаша і Л.Ортинського²³.

Приготування повстання (1941–1942)

У 1939–1940 роках ті члени ОУН, які були відомі через процеси у Польщі, не були переслідуювані німцями. Переслідування членів і прихильників бандерівського руху почалися після нападу на СРСР, тобто на початку липня 1941 р. Заскочені проголошенням відновлення Української незалежної держави у Львові, німці усвідомили собі всю небезпеку, яку представляла для

²² ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби, 1929–1955. – Вид. ЗЧ ОУН. – Мюнхен, 1955. – С. 52.

²³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... – С. 152.

їхньої політики діяльність ОУН-Бандери. Німці почали репресії. Крім С.Бандери та Я.Стецька, арештовано також Р.Ільницького (9 липня), В.Яніва (5 липня), В.Горбового та багатьох інших членів ОУН-Бандери. Деякі були опісля звільнені (Янів, Горбовий), інші залишилися в ув'язненні до кінця війни.

Від половини вересня 1941 р. німці почали масово і систематично арештовувати й ув'язнювати у тюрмах і концтаборах усіх членів ОУН-Бандери в Німеччині і Україні. Багато з них були страчені, зокрема в Райхскомісаріаті Україна*.

Члени Проводу ОУН-Бандери, які врятувалися від арештів, зійшлися на конференцію у вересні 1941 р. Вони констатували, що у цей час ще не існувало можливостей розпочати негайно загальний збройний опір, повстання. Населення не було готове до загальної боротьби, не було потрібних військових кадрів. Треба було спочатку ширити ідею визвольної боротьби, розгорнути протинімецьку і протисовєтську пропаганду, настроїти населення проти німецької політики, приготувати його до боротьби, а зокрема – доручити членам організації збирати по лісах зброю, яку залишила совєтська армія. Треба було теж перевести військовий вишкіл молоді²⁴.

Почалися широкомасштабні заходи для приготування повстання. У зв'язку з тим посилено активність членів ОУН-Бандери на Волині, багатій на ліси. Німці, як скрупульозні спостерігачі, занотували збільшення цієї активності. В одному з донесень поліції безпеки і СД (служби безпеки) з 14 листопада 1941 р. сказано, що *“серед українських політичних течій, як зазвичай, найбільшу активність розгортає ОУН-Бандери”* та що лише ця організація являє собою небезпеку для Німеччини²⁵.

У жовтні 1941 р. німці (а з ними і багато українців з кіл ОУН-Мельника і УЦК) думали, що членів ОУН-Бандери було небагато. Німцям зокрема здавалося, що українське населення згідне з тим, щоб Україна підкорялась Німеччині. Значить, досить *буде “повністю придушити вплив Бандери і вести розумну пропаганду”*, щоб населення погодилось на німецьке панування над Україною та з усіма рішеннями Німеччини. Німці уважали, що українське населення пасивне, політично невироблене і несвідоме, і не має правлячої кляси, а тим самим воно не здатне до національної незалежності²⁶.

Відомість про те, що ОУН-Бандери приготує повстання дійшла до Берліна. Айнзацкоманда поліції безпеки і СД С/5 (Ц/5) видала секретний наказ знищувати бандерівців без суду. Документ настільки важливий, що подаємо його повністю:

Айнзацкоманда С/5 (Ц/5) Поліції безпеки і СД

Місце дислокації, 25 листопада 1941

* За офіційними даними, на 1 січня 1943 р. до Райхскомісаріату Україна входили округи Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ і Крим. До Райхскомісаріату Україна не входили Галичина, Закерзоння, т.зв. Трансністрія, яку німці віддали Румунії та східні регіони України, які належали до зони німецької армії і де адміністрація підлягала армії, а не німецьким цивільним властям. На 1 січня 1942 р. військова зона на східній території України була, очевидно, дещо більша.

²⁴ Лебедь М. УПА. – Мюнхен, 1946. – С. 17-18.

²⁵ Україна в Другій світовій війні... – Т. 2. – С. 56, 57.

²⁶ Архів НФР, Кобленц, ВА R 58/218 f. 159-160.

№ щод. команди 124321/41

Зовнішнім поштам: Київ

Дніпропетровськ

Миколаїв

Рівне

Житомир

Вінниця

Стосується: ОУН (Рух Бандери)

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріяті (Україна) з метою створити незалежну Україну. Всі функціонери (активісти) руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно страчені як грабіжники. Протоколи допитів належить переслати у айн-зацкоманду Ц/5. Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

СС-Оберштурмбанфюрер

Підпис (нечіткий)

Один примірник цього документу зберігся в центральному архіві в Берліні. Коли до Берліна зблизилася Червона армія, німці вивезли центральний архів на майбутню американську зону. Тому архів попав у руки американцям і був вивезений до США (біля Вашингтону). Там його упорядкували і він став доказовим матеріалом злочинів гітлерівської Німеччини. Цитований документ був залучений до звинувачувальних документів процесу над нацистськими злочинцями в Нюрнберзі під номером 014-USSR (7) як доказовий матеріал масового знищення населення в Україні. Він опублікований в 39 томі процесу (стор. 269-270)²⁷. Треба підкреслити, що цей документ відносився тільки до ОУН-Бандери, а не до якоїсь вигаданої “загальної” ОУН, якої не існувало.

Німецьке донесення з 8 грудня 1941 р. сповіщало, що керівник ОУН-Бандери Житомирщини признався, що члени одержали доручення відшукувати в лісах російську зброю та переносити її у сховки, щоб не потрапила до рук німців. Керівники ОУН-Бандери вважали німецьку армію головним ворогом України²⁸. Німецьке донесення з 31 грудня 1941 р. стверджувало, що “окрім групи ОУН-Бандери в Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку”²⁹.

Німецькі звідомлення постійно віддзеркалювали діяльність ОУН-Бандери на основі отриманих від арештованих членів оригінальних документів та зізнань. В середині січня 1942 р. німці вже знали, що ця організація проводить підпільні вишколи молоді та продовжує згромаджувати велику кількість зброї, призначеної для повстання³⁰. Підкреслюємо – для повстання, а не для якоїсь партизанки. У березні-квітні 1942 р. їм уже було відомо, що бандерівський рух поширився серед молоді всієї України, зокрема на Волині і

²⁷ Україна в Другій світовій війні... – Т. 1. – С. 367.

²⁸ Там само. – Т. 2. – С. 70-71.

²⁹ Там само. – С. 75.

³⁰ Там само. – С. 103-104.

Поділлі. На Волині ОУН-Бандери провадила серед молоді “таємну підготовку політичного і військового характеру”³¹.

Німецька служба безпеки СД отримувала інформації не лише від арештованих, але й своїх інформаторів. Вона їх мала теж у Києві (прізвища цих інформаторів є в німецьких архівах). Цікаво, що коли 7 січня 1942 р. невелика група членів ОУН-Мельника у Києві перейшла у підпілля, то про існування цієї групи німці були поінформовані, мабуть, наприкінці січня. Групу арештовано 9 лютого, серед арештованих була поетеса Олена Теліга. Більшість групи була страчена. Тоді у Києві значно посилювала свою революційну діяльність ОУН-Бандери, а між членами ОУН-Мельника були прихильники зближення з ОУН-Бандери.

ОУН-Мельника як організація не була переслідувана. Були переслідувані тільки ті члени, які переходили на заборонену підпільно-революційну діяльність, котру німці не мали наміру толерувати. Зокрема будь-яке зближення із ОУН-Бандери було жорстко переслідуване. Згодом, у лютому 1944 р., репресії супроти керівних членів належали до одного з останніх відруків вмираючого гітлерівського Райху.

У першій половині березня 1942 р. німецька служба безпеки повідомляла, що на території айнзацгрупи Ц (північ і центр України) у багатьох містах проведено арешти членів ОУН-Бандери. У Житомирі арештовано двадцять голів, між ними керівника обласного проводу Романа Марчука, якого убито під час спроби втечі³². Арешти не зупинили потужний розвиток націоналістичного руху.

У квітні 1942 р. обласне керівництво ОУН-Бандери під проводом Остапа Тимошука почало творити озброєні групи бойовиків, так звані групи самооборони. Першими двома групами командували Сергій Качинський-Остап та Іван Перегійняк-Довбешка. Незабаром були створені нові численні групи на Волині і Поділлі з 10-15 бойовиків. Метою цих груп була самооборона і, одночасно, акції для здобування і згромадження постачання, зброї, боеприпасів, як також переривання німецьких засобів зв'язку. Бої з німцями можна було проводити лише у крайніх випадках, щоб не зраджувати подальші пляни організування сил.

Існує один специфічний аспект творення повстанської сили, про який звичайно мало говорять. Все ж таки йдеться про українську підпільну армію, яка виникла із нічого. Її ніхто, жодна держава не скидала з літаків озброєння, командний склад, вишколених розвідників. Головний аспект, який ОУН мусіла брати до уваги при формуванні УПА, – це питання командних кадрів. Без цього заходу малі військові відділи ОУН ніколи б не перетворилися в армію. Командні кадри треба було підготувати. На західних землях України діяли три підпільні військової школи – дві в Галичині (одна старшин, друга підстаршин), а одна на Волині (підстаршин)³³. Крім цього на Волині і Поділлі діяли різні військові курси.

Згадаймо тут, що 24 липня 1942 р. у Києві німці попали на слід і арештували провідника ОУН Центральної та Східної України Дмитра Мирона-

³¹ Там само. – С. 166.

³² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... – С. 224.

³³ Там само. – С. 276.

Орлика. Він був убитий під час спроби втечі³⁴. Потрібно згадати про подібні жертви опору німцям цього часу також і тому, що численні автори згадують лише декілька членів ОУН-Мельника, які були арештовані разом з Оленою Телігою, як єдині жертви націонал-соціалістичного терору в Києві того часу. А так воно не було.

Впродовж літа 1942 р. число бойових груп ОУН збільшувалося. Це помітно теж із повідомлень німецьких служб безпеки. Згодом вони були змушені також ретроспективно (повідомлення датоване 23 жовтня 1942 р.) визнати, що рух опору Бандери все рішучіше переходив до “активної боротьби” та що вже у травні 1942 р. німцям вдалося встановити, що він серйозно зайнявся “створенням банд”, зокрема в західній частині України, а в липні цей рух спостерігався і в районі Кам’янця-Подільського³⁵. У повідомленні підкреслювалося, що мета цих заходів організувати збройну боротьбу проти Німеччини з метою відновити державну самостійність України³⁶.

Починаючи від липня-серпня 1942 р. волинські збройні відділи ОУН почали проводити спільні військові вправи, а в жовтні об’єднувалися у більші з’єднання. У районі Сарн утворилося перше значне формування українських вояків-націоналістів. Очевидно, що поява цієї озброєної великої групи привернула увагу німецької армії. Головне командування німецьких збройних сил 16 жовтня 1942 р. повідомило, що *“вперше українські націоналісти зібрані в районі Сарн у більшу банду і постійно отримують поповнення”*³⁷.

Так народжувалася Українська Повстанська Армія, яка почала широкомасштабні воєнні операції проти німецького націонал-соціалістичного (а не фашистського!) окупанта України і одночасно проти російсько-комуністичного (також соціалістичного) імперіялізму*.

³⁴ Україна в Другій світовій війні... – Т. 2. – С. 257.

³⁵ Там само. – С. 276 і 584; Україна і Німеччина в Другій світовій війні... – Т. 2. – С. 341.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – Т. 2. – С. 27; німецький оригінал С. 28.

* У травні 1942 р. на Волині почав діяти також незалежний партизанський загін Т. Бульби-Боровця, сформований переважно з колишніх членів міліції “Поліська Січ”. У 1941 р. “Поліська Січ” виконувала німецькі доручення і була розв’язана німцями 15 листопада 1941 р. Історія “Поліської Січі” (міліції і незалежного партизанського загону) вимагає окремої статті і не входить до історії УПА.

Ігор МАРЧУК

ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА УПА–ПІВНІЧ

Відомо, що певний час діяло аж дві Українські Повстанчі Армії: 1-ша – 300–500 вояків виникла весною 1942 р. на території Рівненської області під керівництвом отамана Тараса Бульби (Тарас Боровець), а 2-га створювалася волинським проводом ОУН (бандерівців) щойно у лютому 1943 року під назвою “Військові відділи ОУН”. Про це йдеться у матеріалах III Надзвичайного Великого Збору ОУН у серпні 1943 р.: “Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила”¹.

Свою позицію щодо цієї справи виклав і отаман Тарас Бульба у листі до керівника волинського крайового проводу ОУН(б) 25 березня 1943 р.: “З уваги на те, що визначена на минулу неділю дня 21.III.1943 р. спільна нарада, яка мала на меті організацію одного командування всіх українських військових відділів не відбулася, я примушений звернутися до організації цим листом... Організація зробила багато потягнень військово-політичної натури не узгіднивши тих питань перед розпочинанням акції з нами (бульбівцями – прим. І.М.) і сьогодні вимагає переводити цю акцію спільними силами”². Далі він пише, що військові відділи бандерівців розпочали боротьбу з німцями у формі розбивання адміністративних осередків та окремих акцій проти радянських партизанів, чим стурбували отамана і його військо, оскільки, на його думку, це не дало ніяких результатів, окрім зростання відплатних акцій з боку німецької окупаційної адміністрації. Проте, чому Тарас Боровець не підтримував активну збройну боротьбу, стає зрозумілим, коли знайомимося з його листуванням з представниками німецької поліції, яке він розпочав восени 1942 р. і продовжував до травня 1943 р. Занадто вже Тарас Боровець захопився недоречною дипломатичною грою, що було вигідно німцям. Його збройні операції на певний час зовсім припинилися, щоб не “заважати” переговорочому процесу³.

У літературі зустрічається багато помилкових тверджень про початковий період формування УПА і її тогочасну чисельність. Складається враження,

¹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. – Б.м., 1955. – Ч. 1. – С. 97.

² Фонд Рівненського Краєзнавчого музею (папка “Історія ОУН і УПА”).

³ Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. – Рівне, 1998 - С. 11-20.

що весною 1943 р. вже діяли тисячі добре озброєних і навчених повстанців. Хоча це зовсім не так.

Командир групи УПА “Турів” Юрій Стельмащук – “Рудий” під час слідства у лютому 1945 року розповів, що 15 лютого 1943 р. в селі Піддубцях Теремнівського району Волинської області крайовий військовий референт ОУН(б) Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) Василь Івахів – “Сом” скликав нараду з приводу створення партизанських загонів. Нарада визначила кількість людей кожної округи, які повинні були влитись у ряди повстанських відділів, розподілила командний склад, зброю, конспіративно провела військовий вишкіл з добровольцями⁴.

Фактично це була директива щодо створення УПА-Північ. Одночасно крайовий військовий референт “Сом” почав формувати військовий штаб (Головну команду), до якого увійшли “Гарпун”, “Сірко” та інші старшини. На жаль, цей штаб довго не проіснував, а його керівники 13 травня 1943 року загинули біля села Черниж Маневицького району Волинської області у бою з німецьким каральним підрозділом. З Галичини на Волинь знову було відряджено ще кілька старшин, які пройшли вишкіл у “Нахтігалі” і “Роланді”, зокрема Василь Сидор, який відновив діяльність штабу та продовжив створення нових відділів УПА.

За свідченням того ж “Рудого” Ковельський окружний провід ОУН весною 1943 року створив три сотні УПА і підстаршинську школу. Згодом виникла ще одна сотня. Між добровольцями було розподілено зброю – 450 гвинтівок. Пізніше ці чотири сотні командир “Рудий” реорганізував у три загони і назвав це формування Українська Повстанча Група “Озеро”. Чисельність її становила близько 500 вояків. 1-й загін “Стохід” очолив командир “Вовчак” (Олексій Шум), 2-й “Буг” був сформований з колишніх учасників 103-го батальйону поліції під керівництвом “Лисого” (Івана Климчака), 3-ім загonom “Тур” командував “Бистрий” (Пашкевич)⁵.

Але такі великі формування на той час були рідкістю. Діяли окремі невеликі боївки або відділи по 50-60 чоловік. До них слід віднести відділи “Остапа” (Сергія Качинського), “Коробки” (Григорія Перегійняка), “Яреми” (Никона Семенюка), “Стрибайла” (Леоніда Борейчука), “Крука” (Івана Климишина), “Аркаса” (Олексія Брися), “Острога” (Ярослава Ждана), “Саблюка” (Остапа Качана), “Чорноморця” (Євгена Басюка), “Шпака” та інших.

Заарештований органами НКВС курінний Олексій Брись-“Аркас” (“Остап”) 8 травня 1944 р. розповів: “27 березня 1943 р. я зі своїм загonom у 38 чоловік здійснив збройний напад на м. Горохів з метою захоплення арсеналу зброї і щоб забрати у загін поліцейських, з якими була домовленість про перехід у загін. Такий напад був здійснений ще й для того, щоб не дати приводу для переслідування сімей поліцейських та створення враження, що вони не самі пішли від німців, а їх забрали. Арсенал зі зброєю не вдалося захопити і приєднати до загону 30 поліцейських”⁶.

⁴ Марчук І. Воєнна округа (група) УПА “Турів” (виникнення та еволюція) // Воля і Батьківщина. – Львів, 1997. – Ч. 3. – С. 39.

⁵ Марчук І. Вказ. праця... – С. 39.

⁶ Наконечний В. Злочини ОУН-УПА на Волині (з ким і проти кого вони воювали). – Луцьк, 2001. – С. 24.

Обвинувачений радянськими каральними органами у грудні 1944 р. учасник УПА Мельник Григорій Миколайович, який очолював відділ постачання у загоні “Крука”, повідомив, що коли у квітні 1943 р. він потрапив до повстанського відділу “Крука”, в ньому нараховувались всього 45-50 осіб. Приблизно через три тижні після цього, наприкінці травня 1943 р., до загону прибув командир Південної групи УПА Петро Олійник – “Еней”, який реорганізував загін. Загін “Крука” став називатись не партизанським, а загonom УПА⁷.

Назва УПА закріпилася за військовими відділами ОУН(б) щойно у квітні 1943 р., після переговорів з отаманом Тарасом Бульбою, на яких вирішено використовувати популярну назву “Українська Повстанча Армія” для всіх збройних формувань. Ймовірно, 15 квітня 1943 р. був виданий навіть спеціальний наказ, про що згадує сам Тарас Боровець (отаман Тарас Бульба) у спогадах “Армія без держави”⁸. На Поліссі, біля с. Тростянець Костопільського району Рівненської області, 25 квітня 1943 р. відбулась перша присяга бандерівської УПА, на якій були присутні командир Іван Литвинчук – “Дубовий” зі своїм штабом і відділи “Яреми” (Никона Семенюка), “Вороного” (Василя Левковича), “Пугача” і “Шавули” (Адама Рудика), а також місцеві підпільники ОУН. Тоді вояки вперше дізнались про нову назву, під якою будуть діяти. Це ж підкреслює і київський дослідник О.Вовк: “у квітні-травні 1943 р., після прибрання назви Українська Повстанча Армія, збройні відділи ОУН почали офіційно її вживати”. Також він стверджує, що на основі крайового військового штабу на ПЗУЗ формується Головна команда УПА (ГК УПА) та створюються територіальні штаби, яких на той час було три: один у Волинській області і два у Рівненській⁹. Зокрема звіт 1-ї групи УПА за місяць травень 1943 р. повідомляє про склад штабу цієї групи:

Командир групи – “Дубовий” (І. Литвинчук); Оперативний відділ – “Маркаренко” (М. Левицький); Відділ розвідки – “Печериця” (А. Луцук), “Острий” (Я. Ждан); Відділ мобілізації – “Бескид”; Господарчий відділ – “Потан”; Вишкільний відділ – “Корбан”; Виховний відділ – “Рудящий” (І.Луцюк); Санітарний відділ – “Еней” (Д.Сагайко); Відділ зв’язку – “Горний”¹⁰.

Штабу підпорядковувались три сотні – “Яреми” (Никона Семенюка), “Шавули” (Адама Рудика) і “Романа”, підстаршинська школа та деякі дрібні боївки (“Галайди”, “Лайдаки”, “Кори”, “Ярмака”).

Зі свідчень керівників Південної групи УПА “Енея” вдалося визначити, хто належав до її штабу весною – влітку 1943 р.:

Начальник штабу – “Голубенко”; Оперативний відділ – “Поліщук” (М.Омелюсік); Відділ розвідки – “Немо” (А.Кисіль); Господарчий відділ – “Чорний” (Бригадир); Виховний відділ – “Максим” (В.Булавський); Відділ зв’язку – “Муха” (М.Мартинівський); Санітарний відділ – “Кучеренко” (Ю.Борщ); Полева жандармерія – “Зелений” (І.Богуславський)¹¹.

Ця група була чисельнішою, ніж група “Дубового” і складалася з відділів “Крука” (Івана Климишина), “Чорноморця” (Євгена Басюка), “Орла”, “Черника”

⁷ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. – Київ, 2000. – С. 38.

⁸ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ, 1996. – С. 204.

⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2 – С. 12.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія... – С. 171.

¹¹ Кокін С. Вказ. праця. – С. 38, 39, 40.

(Дмитра Казвана), “Саблюка” (Остапа Качана), “Докса” (Семена Котика), “Беркута”, “Юрка” (Юрія Чуйковського).

Від самого початку існування збройні відділи УПА розпочали активну діяльність: нападали на господарські, транспортні, адміністративні та військові об'єкти німецької окупаційної адміністрації. Цьому сприяв перехід української допоміжної поліції за наказом Головного командування Української Повстанської Армії на бік українських повстанців, що відбувся у період з 15 березня по 10 квітня 1943 року. Але теза про те, що в лави УПА влилося 4–5 тис. поліцейських значно перебільшена, оскільки чисельність УПА на кінець весни 1943 року заледве становила 2000–3000 вояків.

Для цього періоду (весна-початок літа 1943 р.) характерним було своєрідне двовладдя в УПА, яке виникло внаслідок відсутності чіткої структури армії і загибелі її командного складу, про що згадувалось вище. Політичний референт Воєнної округи “Заграва” Дмитро Худенко – “Остап” згадує: “Повинен відмітити, що до початку серпня 1943 р. організаційна структура ОУН і УПА та взаємовідносини між ними були досить таки незрозумілі, розпливчаті, непостійні. Строгої і чіткої схеми ОУН і УПА ще не існувало, в різних місцевостях України (мається на увазі Волинь і Полісся – прим. І.М.) з існуючою структурою ОУН і УПА вносились суттєві місцеві зміни.

Наприклад, в УПА ще не було куренів, сотень, чот, але в кожному районі існували боївки різної чисельності. Командири називались районними і надрайонними, а вищестоячі командири, напр. “Дубовий”, називались просто командирами з додаванням їхніх псевдонімів. У відносинах між ОУН і УПА та їх взаємодії я сам особисто багато чого не розумів. Тільки наказ “Клима Савура” у липні 1943 р. ввів точну схему організації УПА зверху до низу, була встановлена певна чисельність та назва підрозділів, частин і з'єднань УПА, штабів і референтур¹². За його ж свідченням – після цього наказу зовсім припинились розпорядження ОУН по лінії УПА, а серед повстанців ходили розмови, що керівництво УПА вважає шкідливим наявність організаційних осередків ОУН у лавах армії, бо це тягне за собою створення окремої партійної касти і розбрат в середовищі вояків. Тому ніяких зборів членів ОУН у підрозділах не практикувалось, а члени організації розчинились в загальній масі безпартійних вояків¹³.

Командир УПА Юрій Стельмацук – “Рудий” на допиті розповів, що “у середині липня 1943 р. він був викликаний в с. Журавичі Колківського району Волинської області на зустріч з “Климом Савуром”, якому доповів про проведеної роботу Української Повстанчої Групи “Озеро” на Ковельщині. Дмитро Клячківський (саме він використовував псевдонім “Клим Савур”) схвалив його звіт і передав директиву проводу ОУН про організаційну побудову УПА. Згідно з нею створювалися Військові округи, кожна з яких мала на своїй території групу УПА у складі 3-ох чи 4-ох загонів. Загін у свою чергу поділявся на три курені. Курінь – 3 сотні; сотня – 3 чоти; чота – 3 рої по 10–12 вояків у кожному. Загальний склад сотні 120–140 вояків, а куреня 360–400 вояків¹⁴.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36662. – Арк. 81.

¹³ Там само.

¹⁴ Марчук І. Вказ. праця. – С. 40.

Серед документів, які збереглися, виявлено кілька директивних матеріалів, які поділяють тогочасну діяльність ОУН(б) на фронт і запілля (тил). Власне фронт – це діяльність загонів УПА, а запілля мало забезпечити всім необхідним армію і перебрати в свої руки владу на місцях. Загалом територію ПЗУЗ переіменовано на Військову Генеральну округу (ВГО) на чолі якої перебував “Клим Савур”. До свого розпорядження він мав коменданта запілля (керівника оунівської сітки на Волині і Поліссі) “Горбенка” (Ростислава Волошина), шефа військового штабу “Гончаренка” (Леоніда Ступницького) і шефа політичного штабу “Галину” (Якова Бусла).

Військовий штаб (Головна команда) з літа 1943 р. складався з таких відділів:

Оперативний – “Поліщук” (М.Омелюсік); Розвідувальний – “Євшан” (І.Литвиненко); Господарчий – “Омелько” (Є.Татура); Вишкільний – “Крегул” (В.Сидор); Виховний – “Апостол”.

За інструкцією шеф штабу одночасно міг бути і керівником оперативного відділу, якщо штабу не вистачало досвідчених офіцерів.

Розвідувальний відділ отримував інформацію від військової розвідки та референтури служби безпеки ОУН.

Господарчий референт при штабі тісно співпрацював з відповідним референтом запілля, оскільки все постачання забезпечувалося саме підпільною мережею ОУН¹⁵. Це видно із окремих звітів господарчих референтів організації. Наприклад: “Господарчий відділ Орла видав: Шинель – 21. Черевиків – 13 пар. Плащів – 4 шт. Котелків – 11 шт. Мундирів – 2 шт. Рубашок – 1 шт. Чобіт – 4 пари”.

Вишкільний відділ проводив військові заняття у старшинських і підстаршинських школах, комплектував особовий склад. Підстаршинську школу організувала 1-а група УПА у квітні 1943 р. на чолі з колишнім учасником одного з українських легіонів “Корбаном”. Через місяць відбувся випуск підстаршин, або їх ще називали командири-інструктори.

Старшинська школа “Дружинники” була створена у липні 1943 р. і нараховувала всього 60 курсантів (по 20 від кожної групи УПА). Її очолив поручник “Горинь”, а викладачами були як старшини Головної Команди УПА, так і спеціально підібрані інструктори. Офіційний випуск цієї школи відбувся 6 грудня 1943 р., всім курсантам, які закінчили успішно навчання було присвоєно звання хорунжого.

Також шеф штабу мав у своєму підпорядкуванні дві підреферентури: червоного хреста і зв'язку.

Головній команді підпорядковувались відповідні штаби 4-ох груп УПА: Група “01”, “Заграва” (північна частина Рівненської області). Група “02”, “Богун” (південна частина Рівненської області). Група “03”, “Турів” (Волинська область і Берестейщина). Група “04”, “Тютюнник” (Житомирська область).

У штабі кожної групи створювалися додаткові відділи військово-польової жандармерії, яка слідувала за дисципліною і виловлювала дезертирів, технічні відділи (саперні). Наказ № 12 від 4 вересня 1943 р. вимагав створити у кожній групі курси картографів: заснувати картографічні відділи, вишколював польову військову жандармерію, а також на 20 вересня вислати по 30 чоловік до другої старшинської школи “Лісові чорти”, яка щойно формувалась¹⁶.

¹⁵ Державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 115-117.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія... – С. 42.

Кожна з груп УПА по-своєму підійшла до виконання розпоряджень ГК УПА. Найбільш чітко розбудувала свою інфраструктуру група УПА “Турів”. У склад якої увійшли:

Загін “01”, “Котловина” – командир “Юрій Рубашенко” (Степан Коваль).

Курінь ім. Евгена Коновальця – к-р “Рибак”.

Курінь ім. Богдана Хмельницького – к-р “Орел”.

Курінь “Погром” – к-р “Мороз”.

Загін “02”, “Озеро” – командир “Рудий” (Юрій Стельмащук).

Курінь “Стохід” – к-р “Назар”.

Курінь “Буг” – к-р “Лисий”.

Курінь “Тур” – к-р “Голобенко”.

Загін “03”, ім. І. Богуна (“Січ”) – командир “Лівар”.

Курінь ім. Богдана Хмельницького – “Голуб”.

Курінь ім. Князя Святослава – “Мирон”.

Курінь ім. Сагайдачного – “Вітер”¹⁷.

Група УПА “Заграва” у жовтні 1943 р. мала аж 6 загонів (так тут називали курені), кожен з яких мав 2–3 сотні:

Загін ім. Богуна – к-р “Ярема”.

1 сотня “Ворона”.

2 сотня “Пашенка”.

Загін ім. Остапа – к-р “Шавула”.

1 сотня “Свірка”.

2 сотня “Бурі”.

Загін ім. Коновальця – к-р “Кора”.

1 сотня “Однорога”.

2 сотня “Бедрижка”.

3 сотня “Бориса”.

Загін ім. Богдана Хмельницького – к-р “Острий”.

1 сотня “Цигана”.

2 сотня “Грабека”.

Загін ім. Дорошенка – к-р “Вороний”.

1 сотня “Дереша”.

2 сотня “Ярмака”.

Після відступу німецьких військ з території Рівненської області, у серпні 1944 р. відбулась нарада проводу ОУН ПЗУЗ за участю керівника ОУН на СУЗ Василя Кука – “Лемеша” між селами Суськ і Жильжа колишнього Олександрійського району (нині Костопільський район)¹⁸. Зі звітів командирів УПА стало зрозуміло, що протягом першої половини 1944 р. втрати особового і керівного складу становили 50%. Відповідно сили УПА-Північ значно зменшились. Розпорядженням було ліквідовано всі 4 групи УПА, перерозподіливши усілілі відділи. Група УПА “Богун” та її штаб увійшли до складу УПА-Південь, а курені групи УПА “Заграва” розподілені між групами УПА “Турів” і “Тютюнник”, ввівши нову назву “з’єднання груп”. З’єднання груп ч. 33 “Завихост” очолив Іван Литвинчук – “Дубовий”, а начальником штабу став Олексій Громадюк – “Остріжський”, оперативним старшиною призначено Леоніда Павловича-“Яворенка”. З’єднання груп діяло на території Волинської

¹⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник 2. – С. 172-173.

¹⁸ Со щитом и мечом. – Львов, 1988. – С. 134-135.

області, а також між річками Стир та Горинь. У грудні 1944 надійшли нові інструкції від проводу ОУН з вимогою розподілити територію ПЗУЗ на два крайових проводи – Північно-західний і Північно-східний край. Відповідно “Дубовий” став провідником ПЗК (Волинська область, частина Рівненської області між річками Стир і Горинь та Холмщина), а в його проводі з’явилась посада військового референта – тобто командира ЗГ ч.33, яку зайняв колишній командир групи УПА “Турів” Юрій Стельмащук – “Рудий” (“Кайдаш”). Змінилась і назва з’єднання груп. Замість “Завихост” воно почало називатись “ім. Хмельницького” і складалося з шести бригад:

Перша – ім. Лайдаки, “Память Крут” – ком. “Ярок”, у складі загонів: 1541, 1542, 1543. Район дії – Дубровицький, Висоцький, Володимирецький райони Рівненської області. Сотенні: “Аршин”, “Гаркун”, “Орел”. Чисельний склад: біля 260 стрільців.

Друга бригада – ім. Острога, “Жовті води” – ком. Галайда, у складі загонів: 1644, 1645, 1646, район дії – Цуманський ліс – територія Цуманського та Колківського районів Волинської області, чисельний склад: біля 110 стрільців.

Третя бригада – ім. Мазепи, “Холмська” – ком. Буря, Ткач, у складі загонів: 1747, 1748, 1749, район дії – Маневицький, Рафалівський, Любешівський райони Волинської області. Сотенні: “Дніпрович”, “Бродяга”, чисельний склад: біля 180 стрільців.

Четверта бригада – ім. Вовчака, “Соборна Україна” – ком. Ромб, у складі загонів: 1850, 1851, 1852, район дії – між річками Стохід, Турія, Прип’ять вздовж залізниці Ковель-Сарни. Сотенні: “Дубовий”, “Залізний”, “Тигр”, чисельний склад: біля 170 стрільців.

П’ята бригада – ім. Байди, “Пилявці” – ком. Ігор, у складі загонів: 1953, 1954, 1955. Район дії – Шацькі ліси Заболоцького і Шацького районів Волинської області. Сотенні: “Чумак”, “Чорний”, “Нерозлучний”. Чисельний склад: біля 215 стрільців.

Шоста бригада – ім. Назара, “Помста Базару” – ком. Верховинець. У складі загонів: 2056, 2057, 2058. Район дії – південні райони Брест-Литовської області. Сотенні: “Боз”, “Чорноморець”, “Яр”. Чисельний склад: біля 310 стрільців¹⁹.

Загальний стан з’єднання груп ч.33 складав 1300 стрільців. Вже наприкінці 1944 та початку 1945 рр. карально-репресивні органи УРСР в результаті активної агентурної та оперативної роботи завдали значних втрат цьому з’єднанню. 26 січня 1945 р. була знищена охорона “Кайдаша”, а сам він, важко хворий на тиф, потрапив до рук НКВС. 8-12 лютого біля села Трипутня Дубровицького району розбито бригаду “Пам’ять Крут” і знищено весь її керівний склад на чолі з командиром “Ярком”.

“23.02.45 в районі Майданського лісу Деражненського району війська НКВС, – читаємо в офіційному донесенні, – виявили банду “Галайди” (бригада “Жовті води” – прим. І.М.), після чого зав’язався бій, в результаті якого знищено бандитів 86 чоловік і захоплено в полон 33 чоловіки. Серед вбитих сотенний “Безіменний”, а сам “Галайда” захоплений живим у полон”²⁰.

¹⁹ Марчук І. Вказ. праця. – С. 39-40.

²⁰ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-688. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 43.

Значну частину вояків було знищено Службою безпеки ОУН у підозрі, що вони завербовані і є агентами НКВС. Звичайно, до складу бригад були закинуті агенти-внутрішники, але очевидно, постраждало багато невинних стрільців через невмілу діяльність самої СБ. Підсумковий звіт на 1 грудня 1945 р. повідомляє, що есбісти знищили 234 вояків УПА, в середньому по 20-40 у кожній бригаді, а також майже повністю ліквідували відділ охорони крайового провідника “Дубового” під назвою “Азіати” (всього 50 вояків)²¹.

На літо 1945 р. чисельність з’єднання груп ч.33 ім. Хмельницького складала біля 300-400 вояків. Це також підтверджує “План агентурно-оперативних заходів по ліквідації оуновського підполля” у Волинській області, складений управліннями НКВС та НКДБ 23 липня 1945 року. Під номером 1 подаються військові заходи та агентурно-оперативні заходи, спрямовані проти бригади “Соборна Україна” (у тексті “банда”Кубика” – “Ромба”): “на території північної і східної частин Ковельського району і суміжних з ним районів оперує і ховається банда силою до 150 чоловік, так звана бригада, яка входить у з’єднання банд груп УПА “Завихост”, якою керує Зінчук Тихон Миколайович, 1909 р. народження, уродженець і житель с. Несухоїжі Ковельського району, має псевдонім “Кубік” – він же “Ромб”. Озброєння банди: ручних кулеметів – 17, автоматів – 43, гвинтівок – 83²².

Про “Холмську” бригаду у цьому документі подається така інформація: “Банда “Ткача”, так звана бригада, яка входить до складу групи “Завихост”, – у складі біля 80 чол., озброєна ручними кулеметами, автоматами і гвинтівками, діє і переховується в лісових масивах в районі сіл Саф’янівка, Іванівка, Котівка; Мала і Велика Яблунька Меневицького району”²³. Також згадуються дрібніші відділи “Залізняка” (40 чоловік), “Ярослава” (35 чоловік) та ін.

На вересень – жовтень 1945 р. з’єднання груп УПА ім. Хмельницького (воно ж ЗГ ч.33 “Завихост”) припинило своє існування як бойова структура, залишки бригад і штаб розпущено, а уцілілі вояки і командири отримали різні призначення, поповнивши підпілну мережу ОУН (“збройне підпілля”). Інша частина УПА–Північ – так зване з’єднання груп ч.44 “Тютюнник” знаходилось під командуванням Федора Воробця – “Верещаки” (“Олексі”) і діяло на схід від р. Горинь на Рівненському Поліссі та у Житомирській області.

Штаб ЗГ ч. 44 “Тютюнник” сформовано у серпні-вересні 1944 р. у складі таких старшин: шеф штабу – “Василь Вечера”, референт розвідки – полк. “Дибов”, оперативний відділ – лейт. “Сірий”, вишкільний відділ – хор. “Орест”, персональний відділ – ст. бул. “Опанас”, господарчий відділ – ст. бул. “Карпо”, військова служба безпеки – бул. “Нечипор”, виховний відділ – “Святославич”, медичний відділ – лікар “Сокіл”²⁴.

А до складу самого з’єднання увійшли наступні відділи:

1) Загін “Дорощ”, командир “Стальний”

У складі відділів: ім. Тятиви – ком. “Пашенко” (“Хмельниченко”); ім. Коробки – ком. “Моряк”, ім. Буйного – ком. “Велес” (“Павленко”).

Район дії – Сарненський, Клесівський, Рокитнівський райони Рівненської області і північна частина Житомирської області, чисельний склад: 266 стрільців.

²¹ Державний архів СБУ – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 57. – Арк. 52-53.

²² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 1693. – Арк. 76-99.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3838. – Оп.1. – Спр. 87а. – Арк. 19-27.

2) Загін “Прилуцький” – командир “Дяченко”,

У складі відділів: к-ра “Кантового”, к-ра “Стріли”, к-ра “Мухи”, к-ра “Ольхи”.

Район дії – Костопільський, Березнівський райони Рівненської області і Житомирська область, чисельний склад: 278 стрільців.

3) Загін “Стародубський” – командир “Кузьма”.

У складі відділів: к-ра “Сіромахи”, к-ра “Сома”, к-ра “Моряка”.

Район дії – Березівський район по річку Горинь і Білоруська округа в басейні ріки Прип’ять, чисельний склад: 175 стрільців.

За звітом шефа штабу ЗГ “Василя Вечери” на 31 грудня 1944 р. у лавах цього формування УПА перебувало 830 вояків²⁵.

Бойові дії показували, що відділи УПА–Північ втрачають активність через погане матеріально-технічне забезпечення, не вистачало командного складу на середньому і вищому рівнях, лави УПА роз’їдала підривна діяльність агентури та низький моральний стан окремих вояків. Ще на початку 1945 року командир УПА–Північ “Клим Савур” порушував питання про розпуск існуючих загонів і створення в кожному районі на їхній основі відділів особливого призначення (ВОП-ів) кількістю 20–40 вояків, яким легше було оперувати у своїх рідних місцевостях та відповідно покращити матеріальне забезпечення.

1 вересня 1945 р. за даними нового провідника ПЗУЗ “Чупринки” (Б.Козака) в складі колишнього з’єднання УПА “44” під командуванням “Верещаки” нараховувалось лише 4 відділи (240 бійців) та 120 чоловік охорони керівного активу підпілля²⁶. Тобто чисельність цього з’єднання зменшилась на 43%. За свідченням захопленого органами НКВС командира “Верещаки” на початок 1946-го р. зі штабу живими залишились – шеф “Василь Вечера”, політичний керівник “Святославич” і референт військової СБ “Нечипір”, а з курінних командирів лише троє – Яків Яковлев – “Юрко”, “Ярославенко” і “Сівач”. З 50-ти сотенних командирів у строю залишалось теж троє – “Деркач”, “Лис” і “Остюк”²⁷.

Звіт шефу штабу ЗГ “44” за вересень 1945 р. засвідчує, що з’єднання як таке розформовано на дрібні відділи: “Командир Стальний з кіннотою 27 чоловік – рейдуюча група по терені ЗГ заходу і сходу. Командир Сіромаха з чотою 25 чоловік призначений до політично-пропагандивної роботи на терені сходу (Житомирська область – прим. І.М.). Загін “Дорош” розформовано... Відділ командира “Велеса” около 50 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові м. Сарни. Відділ командира Моряка около 25 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові надрайону Костопіль.

Загін командира Сівача розформовано... Відділ командира Ольхи 73 чоловіки, в тому 10 хворих ще без призначення”²⁸. Під кінець осені 1945 р. з’єднання груп “44” – “Тютюнник” теж припинило своє існування як бойова одиниця.

Загалом УПА–Північ проіснувала майже три роки (весна 1943 – осінь 1945 р.) маючи трьох командирів – 1-й Василь Івахів – “Сом” (весна 1943 р.), 2-ий – Дмитро Клячківський – “Клим Савур” (літо 1943 – 12 лютого 1945) і 3-ій Богдан Козак – “Чупринка”, хоча існує інформація, що коротко з вересня 1945 р. до лютого 1946 р. цю посаду обіймав Петро Олійник – “Роман”, а

²⁵ Там само.

²⁶ Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – С. 89.

²⁷ Державний архів УСБУ в Тернопільській області. – Спр. 1691. – Арк. 35.

²⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 45.

після його загибелі Іван Литвинчук – “Дубовий” (загинув 19.01.1951 р.). Останні два були формально командувачами, бо з вищезгаданих звітів видно, що УПА–Північ в той час вже не існувала, швидше це була данина традиції і своєрідний спосіб морального впливу. Згодом накази ГК УПА, які стосувались УПА–Північ, видавались лише з приводу підвищення військових звань і нагородження ще живих чи загиблих вояків і командирів УПА–Північ, що перебували в лавах підпільників ОУН і таким чином продовжували збройну боротьбу.

Динаміка чисельності УПА–Північ свідчить: увесь 1943 р. зростала кількість за рахунок добровольців і мобілізованих, пропорція між ними була приблизно рівною (50% на 50%). Надалі вона змінилась у бік зростання мобілізованих (до 70-80%). Інформацію про загальну кількість вояків у лавах УПА–Північ на кінець 1943 р. поки ще не виявлено, але з розрізнених звітних документів вірогіднішою є цифра 8-10 тис. вояків. Восени 1944 р. у двох з'єднаннях ч.33 і ч.44 залишилось всього 2120 вояків, тобто втрати склали 6-8 тисяч упівців, а якщо врахувати дезертирів і захоплених у полон, то вони були значно більшими. Секретар Рівненського обкому КП(б)У 25 лютого 1945 р. подає такі втрати УПА і ОУН:

Вбито... 15306 чоловік, захоплено і заарештовано 18066 чоловік²⁹.

Але ці дані, особливо стосовно кількості вбитих, сумнівні, бо Внутрішні війська НКВС завищували кількість вбитих, практично ніхто реальних підрахунків не робив, а звіти подавались так, щоб втрати ворога перевищували власні.

За даними Волинського обкому КП(б)У на 25 лютого 1945 р. було вбито... 6316 чоловік, захоплено... 4114 чоловік та вийшло з повинною 5121 чоловік³⁰. Сумарно втрати за цими партійними звітами становлять 48923 чоловіки.

Мобілізаційні резерви також були вичерпані вже влітку-восени 1944 р. у зв'язку з масовою мобілізацією у лави Червоної Армії. Втрати вдавалось поповнювати лише за рахунок дезертирів і юнаків 1927–1928 рр. народження. У відділи УПА карально-репресивні органи закинули перевірену агентуру, іноді навіть на керівні посади. Наприклад, агент НКДБ “Корж” працював референтом штабу південної групи УПА, а захоплений шеф штабу з'єднання УПА “Холодний Яр” “Чорноморець” погодився допомагати карально-репресивним органам у ліквідації керівництва УПА і ОУН, отримавши агентурну кличку “Кармелюк”³¹. Підрозділи внутрішніх військ НКВС дістали наказ переслідувати відділи УПА до повної ліквідації, не даючи можливості їм відійти у інші регіони і перепочити від безперервних боїв. Існування значних підрозділів УПА–Північ (курінь, загін) стало неможливим. Найрухомішими і бойовими виявились відділи кількістю 50-70 вояків, але і вони були приречені. Наближалась зима 1946 р. і керівництво ОУН на ПЗУЗ вирішило остаточно перейти до методів підпільної боротьби і суворої конспірації, що властиво для глибоко законспірованої організації, а не армійських структур, які завжди мусять вести бойові дії, щоб задекларувати своє існування. За цих обставин УПА–Північ фактично втратила можливість поповнювати свої ряди, а відсутність матеріального забезпечення та загибель значної кількості командирів зумовили припинення її діяльності.

²⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 4.

³⁰ Там само. – Спр. 1693. – Арк. 35-36.

³¹ Ткачук А. Перед судом истории. – Киев, 2000.

Андрій КУКУРУДЗА

УПІВСЬКІ ЗАГОНИ НА БЕРЕСТЕЙЩИНІ ТА ПИНЩИНІ

Апогеєм національно-визвольного руху у роки Другої світової війни стало утворення УПА, яка складалася з окремих територіальних корпусів: УПА–Північ, Південь, Захід, Схід. Попри підвищений інтерес до УПА все ще залишається чимало недосліджених проблем. Однією з них є український націоналістичний рух на Берестейщині і Пинщині 1941–1952 рр. Ці землі, в силу історичної несправедливості, були адміністративно відмежовані від сусідніх Волині і південного Полісся. Українське населення краю перебувало на найнижчому рівні політичної культури, це все дало змогу радянській владі зарахувати Пинщину і Берестейщину до БРСР.

З початком наступу німецьких військ з'явилися у регіоні члени ОУН, хоч ця місцевість була надзвичайно складна для формування підпілля. (Берестейщина і Пинщина були крайніми північно-західними землями України, де етнічну межу між білорусами і українцями встановити дуже важко). Все це надзвичайно ускладнювало роботу оунівців. Саме на землях Берестейщини знаходився сумнозвісний польський концентраційний табір Береза-Картузька, в якому було ув'язнено сотні українських патріотів. Як не дивно, але саме це певною мірою посприяло формуванню націоналістичної мережі в цьому краї, позаяк постійний рух в'язнів з табору і в табір посилював контакти Волині з іншими українськими землями. Саме ці території були стартовим майданчиком, звідкіль вирушали підпільники піднімати патріотичний рух на північному Поліссі.

Певна активізація національно-культурного життя в Україні на початковому етапі радянсько-німецької війни позначилася і на піднесенні визвольного руху на Берестейщині і Пинщині. На цих землях діяли українські школи, культурні товариства, в Бересті працював український театр, який гастролював не лише в Білорусі, а й в Україні. Українська Автокефальна Православна Церква висвятила єпископа в Бересті й архєєпископа в Пинську. Все це сприяло пробудженню національної свідомості українців, стимулювало їх участь у підпільних організаціях.

Український національний рух на північному Поліссі з 1941 р. по середину 50-х рр. умовно можемо поділити на два етапи. Перший – 1941–1942 рр., початковий, до зародження УПА. У цей час організований національний рух репрезентували в основному загони Тараса Бульби-Боровця. Другий період – 1942 – середина 50-х, ознаменувався утворенням УПА і поступовим підпорядкуванням їй решти повстанських формувань. Ще в червні 1941 р. в лісах Полісся Тарас Бульба-Боровець організував “Поліську Січ”. Попри те, що на цьому етапі “Поліська Січ” утворювалася за сприяння німців, підпільна мережа бульбівців охоплювала поліські землі, в тому числі й Пинщину. Таке територіальне близьке сусідство з Білоруссю неодмінно повинно було б привести

до взаємних контактів, які завжди залишалися дружніми. Плідна співпраця Бульби з білорусами і його дії на північному Поліссі призвели до того, що про нього, як національного героя Білорусі, писали перед розвалом СРСР білоруські самвидави¹. Для очищення поліських земель від решток радянських військ у липні 1941 р. було укладено союз Поліської Січі з Білоруською Самообороною². На території Пинщини діяли загони Поліської Січі. Про це йшлося і на переговорах з білорусами: "Всі райони на схід по лінії Луцьк-Лунінець у напрямку Мозиря мали очистити білоруси. Нашим завданням було витіснити росіян із районів Столін-Сарни-Олевськ-Звягіль і з'єднатися з білорусами у Мозирі"³. Але в ході дій зона бульбівців була розширена до ріки Прип'яті на півночі. Сам отаман їздив у інспекторську поїздку до Пинська. Про вплив бульбівців на Пинщину згадують і радянські джерела. Так, у звіті Пономаренка в грудні 1942 р. йдеться: "По сообщению Сабурова в лесах Полесья, в районах Пинск, Шумск, Мизоч имеются большие группы украинских националистов"⁴. Формування Бульби ділилося на окремі територіальні січі. Ядро війська становив загін з 300-350 загартованих повстанців, що охороняли штаб, але за лічені дні число партизан при потребі могло зрости до 5-7 тисяч бійців. "Поліська Січ" спиралась на великий особистий авторитет Тараса Бульби у поліщуків, здобутому вдалою пропагандою і діями щодо захисту місцевого населення. Отаман "Поліської Січі" вів переговори з керівниками радянських партизанів, зокрема з підполковником Лукіним. Досягнуте перемир'я в листопаді 1942 р. дало змогу червоним партизанам перекинути значні сили до південної Білорусі. Нарощування червоних партизанів почалося влітку 1942 р. і було цілеспрямованою акцією, продуманою в Москві. В Берестейщині і Пинщині з'явилися загони Федорова і Медведєва, а з лютого 1943 р. загін Сабурова та Ковпака чисельністю 2500 бoєвиків. При цьому, майже не зазнаючи опору з боку німців, вони оволоділи Берестейщиною, Ковельщиною, Сарненщиною, Костопільщиною. Одним з головних завдань Ковпака та інших командирів була боротьба з націоналістичними формуваннями, знищення їхніх діячів.

З часу створення у 1942 р. УПА її підрозділи найперше з'явилися в південній Рівненщині, а північ залишалася під контролем Бульби і червоних партизанів. Ситуація змінилася у серпні 1943 р., коли штаб УПА-Північ прийняв постанову про наступ на північ від лінії Ковель-Сарни, де діяли окремі радянські відділи. В результаті цієї операції УПА опанувала район Сарни-Дубровиця-Володимирець-Морочно, тобто північні межі УРСР⁵. Це давало змогу проводити подальші дії вже на північному Поліссі (Пинщині й Берестейщині). Це відразу й почалося у вигляді створення підпільної референтури на землях, що все ще знаходилася під радянськими і поліськими партизанськими формуваннями (Столинський і Пинський райони). До роззброєння в серпні 1943 р. "Поліської Січі" сюди проходили лише окремі рейди. У звіті за осінь 1943 р. вже йдеться про очищення цих земель від червоних, хоча

¹ Бульба і бульбаши // Збудінне. – 1999. – Дыкабр. – 1-31. – С. 1

² Бульба-Боровець Т. Збройна боротьба в Україні (1917–1950) // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. – Рівне, 1998. – С. 144.

³ Бульба-Боровець Т. Армія без держави // Волинь. – № 1. – 1991. – С. 74-135.

⁴ Марчук І. Стосунки між отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем і німецькою окупаційною владою // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця – Рівне, 1989 – С. 21.

⁵ Гриневич В., Гриневич Л. Історія українського війська 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 511.

загроза постійно існувала⁶. Осередки упівців були створені від Столина до Давидгородка. Основним завданням яких було вивчення терену, збір інформації про ворога, пропагандистська діяльність, вивчення настроїв населення та виховна робота з місцевою молоддю. Адаже підрозділи УПА потребували ідейно свідомих і фізично підготовлених юнаків. Саме для цього на півдні Білорусі, як і в інших районах керівники референтури юнацтва організовували систему виш-колів. Ці заходи включали в себе ідеологічні заняття та фізичні вправи. Низка виявлених в архіві звітів УПА 1943–44 рр. свідчить про наявність підпільної організаційної сітки. У звіті референта юнацтва (псевдо Молоток), що діяв в надрайоні Гало, за вересень-жовтень 1943 р. стверджувалося, що мережа підпільників нараховувала 28 юнаків, і це лише виховно-резервний підрозділ. Надрайон розбивався на райони “Нива” і “Пуца”. В першому діяв свій окремий референт, який працював у десятиох селах, в другому – у трьох, де було 32 підпільники. Люди, які давно підтримували контакти з підпіллям, збиралися два рази на тиждень, а недавно залучені – в неділю чи на свято⁷. Червоні партизани жорстоко розправлялися з національно свідомими селянами, священиками. Останні, рятуючись, тікали до міст під захист німецьких гарнізонів. Антирелігійні акції радянських партизанів сприяли тому, що священики підтримували УПА. Другою важливою проблемою в роботі з молоддю було те, що німці масово вивозили людей на роботу до Німеччини. У селах Тумень і Городище взагалі залишилися по одній молодій людині⁸. І це були непоодинокі випадки⁹.

Починаючи з 1944 р. проникнення УПА на північні Поліські землі посилилося. Підпілля Пинщини і Берестейщини було пов'язане з повстанськими структурами у Рівненській і Волинській областях на правах надрайонів. Так, до Військової округи “Заграва” (Рівненська область) входили надрайони: Болото (Пинський район) і Гало (Столинський і Давидгородський райони). Подібно на півночі Волинської області, де діяла ВО “Гроно”, знаходився Берестейський надрайон. Надрайони, своєю чергою поділялися на райони. У надрайоні “Гало” згадуються райони “Пуца” і “Нива”, що можуть відповідати Столину і Давидгородку¹⁰. Але вже у наказі референтури СБ вказується, що до призначення коменданта в район Давидгородка, та територія була віднесена до надрайону “Лиман”, а не “Гало”¹¹. Надрайон “Гало”, що зустрічається частіше, фігурує у документах за 1943 р., а надрайон “Лиман” – у 1944 році. Проте, можливо, дана розбіжність зумовлена особливими найменуваннями районів для СБ. Білоруські джерела КДБ, використані Валаховичем, подають ще іншу інформацію. Так, на місці діючих надрайонів “Болото” і “Гало” згадується надрайонний провід ОУН “Степ”, що діяв на території Пинська, а також Пинського, Луненського, Логишинського районів і надрайонного проводу ОУН “Круча” – в Берестейщині, підрозділу “Лан” – в Кобринському повіті¹².

⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р. 30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 35.

⁷ Там само. – Арк. 29.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк. 99.

¹⁰ Там само. – Арк. 29.

¹¹ Там само. – Арк. 102.

¹² Валахович І. Підпілля ОУН на території Білорусі // Військово-історичний альманах, 2002. – С. 58–61.

Щодо Берестейщини, то, можливо, “Круча” і “Лан” були складовими саме Берестейського надрайону. У звіті СБ за грудень 1944 р. села поблизу Столина – Рачицьк, Колодно – згадуються вже як район “Студений”, теж можлива складова надрайону “Гало”¹³. Може бути розбіжність, пов’язана з різною конфігурацією керівництва ОУН і УПА, але УПА завжди була організаційно тісно пов’язана з ОУН. Це не переривалося ніколи, особливо після повернення радянських військ.

З часу опанування північних теренів у 1943 р., УПА відразу розпочинає активні операції, спрямовані проти німецької адміністрації. Це відразу позначилося на зборі німцями врожаю. Поставки його в районі Пинська були виконані лише на 28 відсотків, а це менше, ніж у Костопільському і Сарненському районах¹⁴. Крім УПА в Пинщині розміщувалися великі загони червоних і польських партизанів, які дуже часто діяли разом проти бандерівців. З 1943 р., коли УПА роззброїло бульбівців, з червоними починається дедалі гостріше протистояння. Але до повернення радянських військ у 1944 р. головна боротьба ведеться все ж з німцями. На тому терені виділяються дві зони активних операцій: район Ковель–Камінь–Каширський–Берестя–Кобрин (у цій зоні німцями у вересні було спалено села Бірки, Заболоття, Борисівку, Кортеліси та інші села) й землі від Сарн до Пинська. Це відповідає північним надрайонам Військових округів УПА “Гроно” і “Заграва”, де діяли відповідно загони “Пімста Полісся” та “Загін ім. Колодзінського”. Ці два загони базувалися переважно на півночі Волинської і Рівненської областей, але постійно проводили операції в Білорусі. У виявлених щоденниках і наказах командира “Загону ім. Колодзінського” фігурують операції на півдні БРСР, коло Пинська і Столина. 17 грудня 1943 р. підрозділи цього загону на чолі з хорунжим Ярком здійснили рейд з села Мічуліщ коло Дубровиці по селах біля Висоцька і Столина. В селі Острів було взято у полон керівника штабу партизанського загону ім. Пархоменка Грицюка. Перед цим був розбитий загін ім. Кутузова¹⁵. При цьому було пройдено села: Лосицьк, Жовкин, Нечатово, Колодно, Голодно, Деревні, Голицю Пинського району, вступаючи в і сутички з червоними партизанами¹⁶. У документах згадуються командири Лайдака, Ярок, Микита, Скуба, Давун. Останнього в кінці 1943 р. було закріплено за Висоцьким, Морочнянським, Пинським і Серницьким районами¹⁷. З початком 1944 р. “Загін ім. Колодзінського” ще далі просунувся на північ, командир загону Лайдака з загonom в кількості 50 чоловік вирушає в район Пинська¹⁸. Через деякий час в липні 1944 загін розділюється на дві частини: одна з них числом 100 чоловік на чолі з Давуном прямує на Пинщину. З огляду на попередній рейд-розвідку Лайдаки – це виглядає продуманою операцією з опанування нового терену. При цьому з осередком загону коло Дубровиці налагоджується постійний зв’язок “Штафетою”¹⁹.

¹³ ДАРО. – Ф. Р. 30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 17.

¹⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів; Нью-Йорк; Париж, 1993. – С. 277.

¹⁵ ДАРО. – Ф.Р. 30. – Оп. 2. – Спр. 89. – Арк. 11.

¹⁶ Там само. – Спр. 28. – Арк. 10.

¹⁷ Там само. – Арк. 16.

¹⁸ Там само. – Спр. 89. – Арк. 12.

¹⁹ Там само. – Арк. 37.

Берестейщина теж була опанована упівцями. Саме в Бересті, як адміністративному центрі краю, знаходився окружний провід ("Кричевський") на чолі з Зіновієм Савчуком, влада якого поширювалася і на Пинцину²⁰. Сильне з'єднання діяло на межі Ковельщини й Берестейщини з центрами в селі Самарів (окрема боївка) і сусідніх селах. Біля Самарів у вересні 1943 р. оперувала і частина групи Яреми з загону "Пімста Полісся"²¹. Під кінець вересня ці частини вели бої з німцями і червоними партизанами, а також польською поліцією. У відповідь на дії УПА у Кобринській в'язниці було розстріляно всіх українських в'язнів²². У самому Бересті проводилися арешти представників української громади і навіть священників УАПЦ, запідозрених у зв'язках з УПА²³. Разом з тим наявність білоруського населення в краї не була перешкодою діяльності УПА, яка завжди з повагою ставилася до білорусів²⁴. Навіть після повернення радянських військ, коли підрозділи УПА зазнають дедалі більших переслідувань, їх активність в районі між Ковелем і Берестям не припиняється. В інформації за січень 1944 р. згадуються такі місця успішних боїв загонів "Пімста Полісся": Береза-Картузька, Красний Бір, Дивин, Любешів, Радовичі, Пнів, Нові Черевича, Седлища, – всі вони розташовані в різних місцях Берестейщини і показують розмах дій УПА в Білорусі²⁵. За період 1944–1946 рр. підрозділи УПА на території БРСР здійснили 2384 операції²⁶. У боротьбі проти УПА НКВС розпочало широкомасштабні операції з залученням військ. На початку 1945 р. за наказом начальника військ Українського військового округу стрілецька бригада ВВ НКВС, підрозділи НКВС і НКДБ прочисували Морочнянський, Висоцький райони крайньої півночі Рівненської області²⁷. З білоруського боку кордону в цей час було оточено 839 господарств, "обшукано 48479 дворів, перевірено 165137 осіб, прочисано 12 кв. км лісів і боліт"²⁸. У ході операції було знищено 33 боївки, вбито 98 і заарештовано 3808 осіб. Останні згадки про підпільників УПА на Пинщині і Берестейщині датовані 1953 роком. Це вже були поодинокі повстанці. Всього органи НКВС БРСР упродовж 1943–1953 рр. заарештували 1282 українських патріотів, вбили більше трьох тисяч²⁹.

Всі ці дані показують розмах українського підпілля на Берестейщині і Пинщині, який не поступався Волині, Рівненщині і решті земель України, триваючи аж до початку 50-их років, протидіючи регулярним радянським частинам.

²⁰ Валахович І. Вказ. праця. – С. 58.

²¹ Сіргійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 381.

²² Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 79.

²³ ДАРО. – Ф. Р. 30. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 146.

²⁴ Літопис УПА. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 589.

²⁵ Там само.

²⁶ Валахович І. Вказ. пр. – С. 60.

²⁷ Літопис УПА. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / Авт. Сохань П., Потічний П. та ін. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 30.

²⁸ Валахович І. Вказ. праця. – С. 60.

²⁹ Там само. – С. 61.

Олександр ВОВК

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УПА

За сучасними політичними визначеннями держава – це політична форма організації суспільства, його основна політична структура. Ознаки держави – органи верховної і місцеві влади, територія, на якій функціонує влада, встановлені або санкціоновані правила поведінки, господарсько-фінансова система, дипломатична служба тощо.

Наприкінці 1942 р. на окупованих Німеччиною північно-західних українських землях визріли умови для зародження великомасштабної збройної боротьби українського народу за своє визволення. Тоді на Поліссі почали творитися перші повстанські збройні групи. Ранньою весною 1943 р. з цих груп та з так званої української допоміжної поліції почали створюватися великі підрозділи Української Повстанської Армії, а весною 1943 р. на Волині і Поліссі уже були регіони вільні від німецького панування. Для впорядкування та налагодження суспільного життя в цих регіонах керівництво УПА встановлювало органи влади – військову адміністрацію. Першим актом, який фіксує постання “найвищої єдино-суверенної влади України” у вигляді новоствореного Головного Командування (Головна Команда, ГК) УПА стало його розпорядження від 1 травня 1943 року¹.

Головне Командування було створене на основі ухвал проводу Організації Українських Націоналістів (ОУН) Північно-західних українських земель і крайового військового штабу (КВШ). Першим командиром УПА до часу своєї загибелі у бою з німецьким військовим підрозділом 13 травня 1943 р. був колишній керівник КВШ пор. “Сом” “Сонар”, Василь Івахів. Після нього обов'язки Головного Командира УПА від 15 травня до листопада 1943 р. виконував колишній провідник ПЗУЗ “Клим Савур” (“Охрім”, Дмитро Клячківський).

Від середини літа 1943 р. до складу Головного Командування УПА входили: шеф військового штабу полк. “Гончаренко” – Леонід Ступницький, одночасно був заступником командира УПА з військових справ, керівник політичного відділу – шеф політичного штабу (ШПШ) “Роман Галина” – Яків Бусел, комендант заплілля “Горбенко” – Ростислав Волошин, був заступником по адміністративно-організаційній роботі. Начальнику штабу УПА підлягав

---

¹ Текст розпорядження не виявлено в архівах, однак, його існування викривається виявленим текстом “Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 р., як найвищої і єдино-суверенної влади України” від 15 травня 1943 р. (Див.: ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 76. – Т. 61. – Арк. 1-3).

військовий штаб, який складався з відділів: організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, медично-санітарного та ін. Керівнику політичного відділу (штабу) підпорядковувалися виховно-політичні відділи груп УПА та безпосередньо (фахово) суспільно-політичні референтури запілля. Коменданту запілля підлягали референтури – організаційно-мобілізаційна, господарча, Служби безпеки, зв'язку, Українського червоного хреста (УЧХ), суспільно-політична, а також новостворювана в рамках останньої референтури місцева адміністрація. Таким чином, у розгалуженій структурі ГК УПА створенням органів адміністрації опікувалися комендант запілля та керівник політичного відділу.

Наступним устійненим кроком повстанської влади на шляху державотворення стало “Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії, як найвищої й одиноко-суверенної влади на звільнених землях України з дня 15.08.1943 року”². Першим пунктом “Розпорядження” фіксувалося: “Всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами України становлять добро Українського народу”³. Далі повідомлялося про запровадження приватної власності українських селян на землю: “На всіх землях України, звільнених Українською Повстанчою Армією від московських большевиків і німців: а) Касується засадничо колгоспну систему, запроваджену большевиками і впроваджується приватну селянську власність”⁴. Розподіл колгоспів і радгоспів, фільварків і господарств колишніх польських колоністів у приватну власність між одноосібними, безземельними й малоземельними господарствами мали виконувати новостворені, затверджені УПА місцеві громадські управи і вибрані громадськими зборами земельні комісії. Нормою наділу землі для одноосібних приватних господарств мала бути кількість відповідна для проведення “самовистарчального господарства” і оброблення власною працею даної сім’ї. Щодо спільної земельної власності зазначалося: “Всі ліси й води становлять спільну власність українського народу. Користування лісами й водами встановляє громадська управа”⁵.

Для розподілу та надання землі у власність згідно наказу № 7 від 27 серпня 1943 року⁶ були вибрані земельні комісії. До 30 вересня 1943 р., згідно складених комісіями актів, всі колгоспні, фільваркові і залишені поляками землі мали бути розділені, поорані і засіяні. Проте не в усіх регіонах ПЗУЗ військово-політичні умови дозволили провести наказ у життя згідно встановлених термінів. Зокрема “Інструкція для працівників адміністративного відділу Рівненської воєнної округи” від 12 жовтня 1943 р. ще “заряджувала”: провести розподіл землі, подбати про засів розділених ділянок, прозвітувати про кількість розділеної та засіяної землі⁷.

В архівах України не виявлено повстанських документів з загальним обліком розділеної (наданої у власність) землі. Однак за наявними у Державному

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.

⁷ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 10.

архіві Рівненської області актами наділу землі можна стверджувати про надання декільком тисячам сімей селян Рівненської області землі у власність.

Черговим кроком творення основ української державності став санкціонований УПА наказ (№ 7, 27 серпня 1943 р.) про вибори у вересні 1943 р. первинних ланок місцевої адміністрації – сільських і районних Рад. Наступним розвитком цієї акції стало “Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії, як найвищої і єдино-суверенної влади на звільнених землях України, з дня 1 вересня 1943 року”⁸. Згідно цього розпорядження встановлювався адміністративний поділ та органи влади. Останні поділялися на сільські, районні, повітові (окружні), обласні ради та управи. Вибори рад проводилися місцевими мешканцями рівним, таємним, загальним, “безпосереднім стосунковим” голосуванням з-поміж постійних мешканців, що мали чинне виборче право і досягли 21-річного віку. Кількість членів у радах в залежності від населення могла складати від 12 до 60 чоловік. Обрані ради мали право на підставі дорученої їм компетенції, в межах свого регіону видавати відповідні розпорядження і т. п. Ради виступали помічними (дорадчими) органами відповідних управ.

Сільську, районну і міську (підлеглу району) управи обирали відповідні ради. Повітову (окружну) і міську (підлеглу області) управи призначала відповідна обласна управа. Обласну і міську (підлеглу Міністерству Внутрішніх Справ чи Раді Міністрів) управи мали б призначати Міністр Внутрішніх Справ чи Рада Міністрів очевидно новопосталої української держави. За штатом управи вклячали голову (посадник, староста), його заступника і секретаря. Міські, районні, повітові й обласні управи мали, крім того, відповідну кількість референтів (керівників відділів). Голови управ одночасно були головами відповідних рад.

Всі названі управи були виконавчими адміністративними органами вищої відповідної ради і одночасно контрольним органом нижчої адміністративної влади. Вони мали право на підставі дорученої їм УПА компетенції в межах своєї адміністративної території видавати різного роду розпорядження, накази, оголошення та ін. До компетенції міських, районних, повітових, обласних управ та рад належали всі справи адміністративного, економічного, культурного, поліційного характеру, а також деякі військові та судові господарські справи.

Про діяльність і масштаби місцевої адміністрації на ПЗУЗ зібрано небагато інформації і тому вони недостатньо устійнені та вивчені. Однак, виходячи з вищеназваної “Інструкції для провідників адміністративного відділу Рівненської воєнної округи” від 12 жовтня 1943 р., відомо про створення у Рівненській ВО (“Богун”) адміністративного відділу у складі завідувача, інженера “Чорного” та співробітників “Невідомого” і “Хвилі”. Зі змісту інструкції можна припускати, що відділ виконував у ВО обов’язки обласної управи. На час видачі інструкції відділ розпочав нормування та контроль організації нижчих адміністративних структур⁹. Окремі узагальнюючі інформації про місцеві адміністрації у воєнній окрузі “Заграва” можна отримати із звіту її політичного референта “Аскольда”: у вересні 1943 р. в окрузі діяли – 1 надрайонна, 9 районних, 3 міських і 226 сільських управ¹⁰.

⁸ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 15.

⁹ Там само. – Спр. 46. – Арк. 10-11.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 291.

До викладеного можна додати, що Головне Командування УПА не тільки санкціонувало творення адміністрації, а й відстоювало перед військовими чинниками її владу та діяльність. Сьомим пунктом наказу № 16 (26 серпня 1943 р.) наголошувалося: “Деякі бойові референти вмішуються не до своїх справ в терені (запілля). Пам’ятати, що до бойових референтів належить військо, а не справи цивільні і вони дбати мусять про військо, його школення, бойову справність і готовність, а не полагджувати справи адміністративні”¹¹.

Визвольна боротьба вимагала від військової адміністрації (ГК УПА) поладження багатьох нагальних військових, господарських, суспільно-політичних та інших потреб. Можна виділити такі справи: мобілізацію громадян до проведення жнив та збору сільсько-господарських продуктів, залучення до роботи в українських установах (“у наших апаратах”) всіх фахових господарських і адміністративних сил, підготовку воєнно-зобов’язаних до військової служби (“Розвивати бойові сили нашого власного народу, бо це запорука Вільної Української держави”), медичне обслуговування, суспільно-пропагандивна робота, організація Української пресової служби¹². Особливу увагу військова влада приділяла налагодженню системи освіти. Окремим пунктом наказу № 7 (27 серпня 1943 р.) ГК УПА запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді. До 30 серпня 1943 р. відчинялися всі школи. Шкільні справи підпорядковувалися політичній референтурі УПА через місцеві управи.

Влітку 1943 р. закінчився організаційний період творення УПА. Армія набула сталих організаційних форм, була устійнена територія, на яку розповсюджувалася її влада. Розпочався новий – державотворчий період діяльності УПА, певну аналогію якому можна знайти у військово-адміністративній діяльності Війська Запорозького часів національно-визвольної війни XVII ст. в Україні (полковий адміністративний устрій тощо). Наприкінці літа на території ПЗУЗ, Українська Повстанська Армія, після часткової розконспірації, перейшла на воєнний стан та поділялася на фронт і запілля. В даному випадку фронт – це діяльність УПА, а запілля – військово-адміністративна діяльність ОУН. Керувала фронтом і запіллям на території ПЗУЗ військова влада – Головне Командування УПА. Вся територія ПЗУЗ складала генеральну округу (ГО) УПА.

Генеральна округа поділялася на чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи, в яких базувалися відповідні групи УПА на чолі з оперативно-територіальними командуваннями. Військово-адміністративний (територіальний) устрій та керівництво УПА на ПЗУЗ були наступними:

– ВО “Заграва” – північна половина Рівненської області й південні райони Поліської області Білорусі; командир “Максим Дубовий” (Іван Литвинчук), комендант “Юрко” (Юрій Рибак), ШПШ “Остап” (Василь Худенко);

– ВО “Богун” – південна половина Рівненської області і Кременеччина; командир “Еней” (Петро Олійник), комендант “Пташка” (Сильвестр Затовканюк), ШПШ “Максим” (Василь Булавський);

– ВО “Турів” – Волинська область й південь Берестейської області Білорусі; командири “Олег” (Микола Колтонюк, Якимчук), “Рудий” (Юрій Стельмащук), комендант “Ярослав Кармелюк”, ШПШ “Хмурий”;

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 121.

¹² ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 110.

– ВО “Тютюнник” – Житомирська область і західні райони Київської області; командир “Верещака” (Федір Воробець), ШПШ “Орел”.

Військові округи мали нижчі ланки – військові надрайони (наближено відповідали колишнім польським повітам), військові райони (наближено відповідали районам радянської адміністрації), військові підрайони (включали 2-5 кушів), кущі (по 2-5 сіл) та станиці (одне село). Ці військово-адміністративні установи, створені на основі раніше діючої організаційної мережі ОУН, склали запілля УПА. Створена на місцях цивільна адміністрація (управи, ради) співпрацювала з запіллям УПА і підпорядковувалися його комендантам та політичній референтурі.

Від початків організації ГК УПА у звільнених від чужинців регіонах ПЗУЗ встановлювалися певні правові норми та організовувалися судові органи. Єдиним відомим юридичним нормативним актом ГК УПА стало підписане командиром УПА “Климом Савуром” (Дмитро Клячківський) 15 травня 1943 р. “Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 р., як найвищої і єдино-суверенної влади України”¹³.

Згідно з розпорядженням, до часу організації судового управління, при УПА та мережі постійних судових органів встановлювалися воєнно-польові суди і революційні трибунали у складі трьох осіб. Вони мали скликатися в кожному окремому випадку командиром групи УПА, який також затверджував присуди.

Воєнно-польові суди розглядали справи і видавали присуди щодо вояків УПА та допоміжного персоналу, а революційні трибунали – “по обвинуваченню всіх інших громадян України”. Покаранню підлягала кожна винна у скоєнні злочину особа, яка була розумово здорова і досягла 17 років життя. Розпорядженням визначалися провини, за які виносилося найвище покарання воєнного часу – смерть. Тяжким злочином вважалося: “Карну дію на шкоду і проти інтересів Українського Народу, проти його законної влади, проти життя поодиноких громадян України, проти майна Українського Народу та майна поодиноких громадян”¹⁴. До переліку злочинців входили – вбивці, грабіжники, палії (підпалювачі), члени банд, злодії, присвоювачі майна, саботажники та ін.

З розвитком масштабів боротьби, великого значення в діяльності УПА набрала господарська референтура. На її штатному забезпеченні у 1943 р. перебувало більше 10 тис. чол., що потребувало організації потужного апарату заготівлі і постачання. Такі автономні господарські структури були створені у всіх, крім ВО “Тютюнник”, військових округах. Остання округа через нерозвинутість господарського апарату запілля УПА в Житомирській і Київській областях користувалася послугами ВО “Заграда” та “Богун”.

Накопичене в процесі господарської діяльності майно потребувало обліку. З цією метою, зокрема у воєнній окрузі “Заграда”, від 31 серпня 1943 р. вводилися класифікація груп товарів і матеріалів, обрахункові плани та норми видачі продуктів¹⁵. Тоді ж була скликана комісія господарської референтури

¹³ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 1-3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 220-226.

ВО, яка встановила ціни на сільськогосподарські продукти, напівфабрикати, худобу, інвентар та інші вироби з метою обліку всього майна, що має і буде мати у своєму розпорядженні УПА¹⁶. Облік склав 18 груп загальною чисельністю понад 300 назв. Вартість продуктів і товарів обраховувалася у карбованцях, які певно використовувалися окупаційними органами Райхскомісаріату Україна.

Викладеним вище фіксується запровадження українськими господарськими структурами в регіонах діяльності УПА власної, незалежної від окупаційної, цінової політики. Цю акцію можна назвати першим необхідним кроком при створенні державної господарсько-фінансової системи.

Зростання масштабів революційно-визвольного руху, зміни військово-політичної ситуації на території ПЗУЗ в ході Другої світової війни (воєнні поразки Німеччини, вихід Італії з війни тощо) призвели до контактів УПА та заплілля з представниками різних формацій у складі німецької армії, адміністрації й поліції. З цього приводу шеф господарчого відділу Головного Військового Штабу (ГВШ) УПА Роман Петренко (“Омелько”) переказував слова командира УПА¹⁷ “Клима Савура” (Дмитро Клячківський): “Помимо принципів заложень політичної чи іншої натури, контакти з зовнішнім світом, навіть ворожим нам, завжди існували і від них не можна відмежовуватись. Це реальний світ і з ним треба рахуватись”¹⁸.

У 1943 р. значного розмаху набрали контакти та перехід на бік УПА різнонаціональних відділів (узбеків, татар, азербайджанців, грузинів та ін.) німецьких військово-поліцейських підрозділів. Найбільш широкими і результативними були започатковані у тому ж році контакти (переговори) з командуванням угорських військових частин, що діяли на Волині й Поліссі. Зокрема досягнуто угоду про ненапад та відмову угорської сторони провадити насильницькі реквізиції серед цивільного населення. Одним з наслідків українсько-угорських переговорів стало створення при ГВШ УПА Відділу зовнішніх зв'язків, який мав перевести контакти на офіційний, дипломатичний рівень. Отже, діяльність УПА була одним з кроків до розгорнутої у подальших роках міжнародної діяльності створеного у 1944 р. українського “передпарламенту” – Української Головної Визвольної Ради.

Швидка зміна військово-політичної ситуації, наближення лінії німецько-радянського фронту в кінці 1943 – на початку 1944 рр. не дали можливості Українській Повстанській Армії як на ПЗУЗ, так і в інших регіонах України розвинути і реалізувати всі наміри та заходи. Однак наявність органів влади, визначеної території, правових норм, а також певної господарсько-фінансової і дипломатичної діяльності свідчать про те, що створення повстанської армії було реальним проявом українського державотворення в роки Другої світової війни. Також це є свідченням того, що сучасна українська державність мала державотворче підґрунтя.

¹⁶ Там само. – С. 226-234.

¹⁷ Від листопада 1943 р., у зв'язку з реорганізацією УПА, Головним Командиром УПА став “Тарас Чупринка” (Роман Шухевич), а “Клим Савур” (Дмитро Клячківський) став командиром УПА–Північ.

¹⁸ Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 193.

Володимир МАКАРЧУК

ПОШУК СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРА

Прийнято вважати, що будь-яка армія воює до того часу, поки зберігає надію на перемогу чи, принаймні, порятунок. Винятки – триста спартанців Леоніда чи стара гвардія під Ватерлоо – тільки підтверджують загальне правило. Двічі в ХХ ст. без єдиного пострілу капітулювала цілком боєздатна чехословацька армія; Наполеон III під Седаном мав ще 100 тис. добре навчених вояків; після повторного (1864 р.) обрання на президентський пост А.Лінкольна на очах почало розвалюватися військо Конфедерації – в усіх цих випадках подальша боротьба бачилася безперспективною.

Феномен УПА полягає у тому, що майже півтора десятиріччя збройна боротьба велася проти сил, кожна з яких багатократно переважала потенціал українського повстанського руху. Дослідники УПА прямо вказували на цю обставину: “Постає питання: на що ж розраховували Бандера і його прибічники, втягуючись у затяжну, криваву і, головне, безнадійну міжусобну війну в краї, залучаючи до неї мирне населення?”¹.

Поставимо питання в дещо іншій площині. Чому УПА була створена лише через три роки після початку світової війни, восени 1942 р., а активні бойові дії розпочала аж у лютому-березні 1943? Відомо, для прикладу, що польський генерал Ровецькі (Грот) розпочав формування структур Армії Крайової (АК) мало не на наступний день після катастрофи вересня 1939 року. Чому не мали особливого успіху усі оголошені радянським урядом амністії повстанцям (остання, як відомо вийшла аж у 1956 р.)? Оцінюючи загальну чисельність УПА в 400 чи навіть 500 тис. чоловік, історики вважають, що в часи німецької окупації вона не перевищувала 100-200 тис., тобто основна маса повстанців узяла в руки зброю уже після Ялти і навіть після Потсдама. Чому пік діяльності оунівського підпілля припадає власне на 1944–1946 рр., але сама боротьба триватиме ще довгих 5-6 років? Відмітимо побіжно, що й польська націоналістична партизанка (АК та ін.) знала свої періоди припливів і відпливів.

У вересні 1939 р., пише Володимир Косик, “українці не підняли повстання, обмежившись локальними діями самозахисту від польських військ, що, безладно відступаючи, утікали в напрямку Румунії. Ці локальні дії спостерігалися в околицях Миколаєва, Ставчан і Стрия”². В націоналістичній літературі даний факт пояснювали арештом Бандери і тією обставиною, що

¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань. Організація українських націоналістів: урок історії // Політика і час, 1997. – № 9. – С. 70.

² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 75.

Андрей Шептицький нібито через канали Ватикану отримав інформацію щодо умов радянсько-нацистського секретного протоколу про поділ Польщі і поставив до відома А.Мельника. Додамо від себе, що “перших совітів” українське населення сприймало з ентузіазмом, загальні настрої поки що виключали появу масштабного руху опору. Але після репресій кінця 1939 р. і особливо після початку масових депортацій населення (перша хвиля припадає на лютий 1940 р.) симпатії до Москви і Києва змінилися глибоким розчаруванням. Поляки на окупованих Німеччиною і СРСР землях уже з осені 1939 р. розбудовують підпільні структури Союзу Збройної Боротьби, який 1942 р. був перейменований в Армію Крайову (АК) – потужну підпільну армію, що нараховувала понад 400 тис. вояків³. І це без врахування Польської армії на Заході, прокомуністичних структур Армії Людової (АЛ) тощо. Не забуваймо, що значна частина кадрових польських військових була інтернована у фашистські та радянські концтабори, загинула на фронтах і знищена в Катині, а цивільне населення чотирма хвилями депортацій вивозилося на Схід. І все ж уже в 1940 р. на окупованих землях довоєнної Польщі існував достатньо потужний польський рух опору. Українське націоналістичне підпілля в 1939 – першій половині 1941 рр. зовнішньо не виявило себе в плані активного опору практично нічим, якщо тільки не брати до уваги судових процесів, як наприклад, Львівський, Дрогобицький, Луцький.

Пояснення потрібно шукати не лише у внутрішніх факторах, але й у зовнішніх. Довоєнна Польська держава, припинивши існувати де-факто, зберігала своє існування де-юре; її уряд продовжував свою державницьку діяльність у центрі антинімецької коаліції – Лондоні, що дозволяло сподіватися на переміни в майбутньому. Українські націоналісти усіх трьох відламів – УНР-івського, монархічного та ОУН-івського – на цьому етапі орієнтуються переважно на ті зовнішні сили (уряд УНР спеціальною декларацією восени 1939 р. солідаризувався з демократичним світом; гетьманці Скоропадського – з Німеччиною, близькі до монархістів позиції аж до квітня 1941 р. офіційно займали і обидва відлами ОУН), які нібито створять в майбутньому сприятливі умови для виходу з підпілля і державницької діяльності українців. Проте непевність цих надій відчувалася, принаймні, частиною націоналістів. Досить відвертим був у своїх спогадах Т.Бульба-Боровець: “Насамперед треба підкреслити, що в 1940 р. антикомуністична боротьба поневолених Москвою народів нікого не інтересувала. Західні демократичні країни намагалися утримати якнайкращі взаємини з большевицькою Москвою, а Гітлер підписав з нею союз. Відбувалася поважна своїми наслідками гра великодержав за те, хто має панувати над світом: фашизм, комунізм чи демократія? Іншими словами – чи переможе раса, чи клас чи каса?”⁴. Скликавши у квітні 1941 р. II великий Збір ОУН, революційне керівництво Бандери уперше підтвердило принцип збройної боротьби, що спирається “на власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили”. Українська суверенна держава може утворитися тільки внаслідок національної революції. ОУН

³ Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів (За ред. Леоніда Зашкільняка). – Львів, Львівський Національний університет ім. І.Франка, 2001. – С. 466.

⁴ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Спогади. – Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – С. 49.

Бандери повинна стати революційною політичною силою, здатною здійснити збройне повстання⁵.

Після розгону нацистами уряду Я.Стецька, проголошеного 30 червня 1941 р. у Львові, та арешту і ув'язнення в Заксенхаузені С.Бандери, після перших розстрілів членів ОУН в Житомирі, Кривому Розі, Києві логічним було б сподіватися, що ОУН(б) негайно поверне зброю проти фашистської Німеччини, подібно до того, як це двома роками раніше зробили поляки. Натомість І конференція ОУН, яка таємно пройшла на Львівщині наприкінці вересня – на поч. жовтня 1941 р., прийняла вичікувальні рішення. Матеріали цієї конференції, здається, безповоротно втрачені, але на виконання її рішень спеціальна комісія склала інструкцію (опублікована в 1998 р.) для низових організацій та рядових членів ОУН(б). В параграфі 3 Інструкції прямо вказувалося на недоцільність відвертих конфліктів з новим окупантом на “біжучий період організації праці”⁶. Як вказує С.Кульчицький: “Стратегічну лінію, проголошену на І конференції ОУН(б) у жовтні 1941 р. і розроблену в рішеннях ІІ конференції у квітні 1942 р., можна вважати вичікувальною. Німеччина визнавалася окупантом, однак збройна боротьба з нею не допускалась як передчасна⁷. І далі: “Опинившись перед необхідністю боротьби на два фронти, керівництво ОУН(б) почало узгоджувати свою стратегію з ходом німецько-радянської війни. До кінця 1942 р. воно не сумнівалося у поразці СРСР. ІІ конференція висунула вимогу готуватися до збройної боротьби “в слушний час”, коли СРСР буде розбитий, а Німеччина виснажитися внаслідок великих втрат на фронтах і внутрішніх потрясінь (...) Навіть у цей час основним ворогом вважався СРСР, а не Німеччина (...) ІІ конференція ОУН(б) головним визнала “фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою машкарою він би не виступав (білогвардійщина, більшевизм, слов'янофільство тощо)”⁸.

Зазначимо лише, що реально фронтів уже на той час було не два, а три: окрім власне фашистських окупантів та прорадянських партизанів підрозділи Поліської Січі, а згодом і УПА в якості чи не найдошкульнішого на найближчий історичний відтинок часу ворога матимуть поляків, зорганізованих в підпорядковану лондонському емігрантському уряду Армію Крайову, у прокомуністичні Армію Людову і Батальйони хлопські та у німецьку допоміжну поліцію. З врахуванням факту приєднання СРСР до Атлантичної хартії (вересень 1941 р.) польські націоналістичні кола були переконані у правовій обґрунтованості своїх претензій на західноукраїнські землі, а отже їх активність у цьому регіоні мала сильне психологічне підґрунтя. І лише рішення Ялтинської конференції (1945 р.) відібрали у поляків надію на збереження довоєнних кордонів.

На Другій конференції Проводу ОУН-б (квітень 1942 р.) війну між СРСР та Німеччиною було кваліфіковано як боротьбу “двох імперіалізмів за володіння Україною”. Учасники конференції вважали, що війну Радянський Союз

⁵ ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Мюнхен, 1955. – С. 24–27.

⁶ Бутко С., Кентій А. На шляху до збройного чину. Інструкція до переведення в життя цілоти діяльності ОУН // УІЖ. – К., 1998. – № 4. – С. 111.

⁷ Кульчицький Ст. Історичний висновок про діяльність ОУН–УПА (Попередній варіант) // Сучасність. – К., 2001. – № 2. – С. 53.

⁸ Там само. – С. 54.

безнадійно програв, і тому виборювати незалежність доведеться у протистоянні з фашизмом. Прийняте конференцією рішення розпливчато закликала “організувати та мобілізувати планово сили на всіх ділянках”.

Маючи офіційну дату створення УПА (14 жовтня 1942 р.) та хроніку її перших боїв (лютий–березень 1943 р.), не повинні забувати того факту, що, навіть за оцінками націоналістичних істориків, “навесні 1943 р. чисельність збройних груп українських націоналістів становить кілька тисяч осіб”⁹.

Поворотним пунктом в справі розбудови УПА прийнято вважати III Надзвичайний збір ОУН (серпень 1943 р.). Він затвердив верховне головнокомандування УПА на чолі з Р.Шухевичем (пост Головного командира УПА був створений восени того ж року). На цей час, окрім первісних районів дислокації, уже були зорганізовані відділи УПА на Правобережжі, почалася переорганізація у повстанську армію Української народної самооборони в Галичині, повстали дві нові військові групи УПА-Захід та УПА-Південь, був створений Крайовий Військовий Штаб. Тобто український повстанський рух набував організованих форм, розрізнені загони поступово перетворювалися на армію – структуру з єдиною стратегією і тактикою, підпорядковану єдиному провідному центру тощо. Цікаво, що в постановках III Надзвичайного Збору був проголошений позапартійний статус повстанської армії. Ст.Кульчицький зазначає, що “організаційне відокремлення УПА від бандерівського проводу мало формальний характер”¹⁰, але цікава сама тенденція. Звернемо увагу ще на одну обставину, відому, але недостатньо прокоментовану в історичній літературі. III Надзвичайний Великий збір ОУН, пише М.Коваль, “прийняв нову програму організації, що відрізнялася від попередньої в бік певної демократизації, надання політичних прав всім громадянам України, незалежно від національності. Такі зміни були (...) як нам уявляється, початком переорієнтації керівництва ОУН на США та Англію, громадськість яких, безумовно, не могли б улаштувати програмні настанови бандерівської організації, прийняті напередодні Другої світової війни”¹¹.

У серпні 1943 р., після висадки Союзників на Сицилії та Курської битви, блискуче виграної Червоною Армією, перемога антигітлерівської коаліції уже бачилася справою часу. Доводилося рахуватися з новими політичними реаліями. Однак бачення РСР як основного ворога української незалежності зберігалось. Забігаючи уперед, відмітимо, що коли на поч. 1945 р. окремі провідники УПА, такі як начальник головного штабу УПА Дмитро Маївський, командувач округом УПА-Захід Олександр Луцький та деякі інші командири нижчого рангу, повели мову про можливість принаймні тимчасового перемир'я з радянською владою, Головнокомандувач УПА Роман Шухевич звернувся за роз'ясненнями до С.Бандери. Відповідь не забарилася: “Про переговори з більшовиками не може бути й мови. Що стосується панікерів і капітулантів, то про них повинен потурбуватися М.А.” (Микола Арсенич-“Безрезовський” – шеф СБ головного проводу ОУН)¹².

⁹ Червак Б. Чи буває переможною правда? Ще раз про визнання ролі й заслуг ОУН та УПА // Сучасність. – К., 2001. – № 2. – С. 69.

¹⁰ Кульчицький Ст. Вказ. праця... – С. 54.

¹¹ Коваль М. Вказ. праця... – С. 81.

¹² Цит за: Довгань В. Кем был Бандера? Штрихи к политическому портрету // Спецвыпуск “Правды Украины”. – 1991. – С. 12.

Проте в таборі переможців Гітлера (а те, що ці сили визначатимуть обличчя післявоєнної Європи, не було ані найменшого сумніву) були і західні демократії. “Протягом 1944 р., – пише Б.Червак, – у діяльності УПА відбувалося певні зміни (...) політичний провід ОУН-б та верховне головнокомандування УПА таємно перевели свою штаб-квартиру з Волині у Карпатські гори. Це рішення було ухвалене в очікуванні конфлікту між колишніми союзниками. Керівники УПА вважали, що зажерливість сталінського режиму матиме наслідком спробу захоплення Західної Європи та війну з США і Великою Британією¹³. Готуватися до такого розвитку подій почали завчасно, коли ще конфлікт усередині Об’єднаних Націй здавався лише гіпотетичним. За свідченням Миколи Лебеда, уже навесні 1944 р. “працює фонічна радіостанція УПА “Самостійна Україна”, на хвилі 43 м., яка надає щоденно дванадцять чвертьгодинних авдіцій в чотирьох мовах – українській, російській, французькій і англійській”¹⁴. Коментарі, здається, просто зайві.

Переорієнтація проводу ОУН–УПА на західні демократії мала відчутні наслідки в плані чисельної розбудови УПА, в тому числі і за рахунок неукраїнських її вояків. “Сили УПА, – свідчить П.Мірчук, – зросли на початку 1944 р. до кругло 50 куренів власних та 15 куренів заприятельних народів. В хвилі приходу большевиків на західно-українські землі кількість бійців УПА доходила до 80 000 українців і около 20 000 чужонаціонального елемента. Крім цього до диспозиції командування УПА стояла сітка українського підпілля, революційної ОУН та симпатиків кількістю понад 100 000 люда”¹⁵. Схожі цифри називали й німецькі офіційні джерела (100-200 тис. чол. станом на 1944 р.) та радянські історики (90-100 тис.). Щоправда, в іншому місці той же П.Мірчук пише: “Тактичною одиницею був курінь УПА, який мав три до чотири боєві сотні та потрібні технічні частини. Боєва сотня числила за правильником 136 бійців, фактично ж сотні УПА мали по 130-200 бійців”¹⁶. Тим самим згадані 65 куренів виносили від сили 40-45 тис. бійців. Певний сумнів викликають і цифри чисельності особового складу УПА в 1945–1952 роках. Так, уже згаданий Б.Червак вважає, що за весь час існування УПА (1942–1956 рр.) через неї пройшло понад 400 000 людей – майже вдвічі більше, ніж через усі “червоні партизанські загони за часів Другої світової війни”¹⁷. Завідувач відділу Інституту історії України НАН України М.Коваль ще збільшує цю цифру: “Завдяки самостійницьким, а також антинімецьким, антипольським і антирадянським гаслам оунівському керівництву вдалося залучити до УПА і підпілля загалом за весь час їх існування понад 500 тисяч учасників”¹⁸. Про боєздатність армії можуть свідчити показники тих втрат, які вона завдає ворогові, цей же показник в певній мірі може бути застосований для оцінки її чисельності (принаймні, якщо мова йде про активних бійців). Так от, вже на початку 1991 р. львівська “Вільна Україна”, залякуючи громадян “бандерівським терором”, писала: “Під час сутичок зі збройними форму-

¹³ Червак Б. Вказ. праця... – С. 71.

¹⁴ Лебідь М. Українська Повстанська Армія. – Мюнхен; Рим, 1946. – С. 76.

¹⁵ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952 рр. – К., 1991. – С. 11.

¹⁶ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 41.

¹⁷ Червак Б. Вказ. праця. – С. 69.

¹⁸ Коваль М. Правда безнадійних змагань. Організація українських націоналістів: урок історії // Політика і час, 1997. – № 10. – С. 73.

ваннями ОУН–УПА загинуло 20 тисяч військовослужбовців Червоної Армії і партизанів”¹⁹. Цікаво, що самі “бандерівці” оцінювали власні здобутки дещо скромніше: реєстр дій УПА у 1946 р. налічує близько двохсот операцій²⁰; в 1947 р. на теренах восьми областей УРСР занотовано 906 різного роду збройних і збройно-політичних акцій УПА та українського збройного підпілля (...) у висліді цих акцій загинуло 1018 большевиків, переважно провідних членів НКВД²¹; в 1948 р. на терені УРСР мало місце 1422 акції УПА та збройного підпілля. Втрати большевиків в 1948 р. виносили 910 вбитими. УПА та українське збройне підпілля втратило за 1948 р. 347 вбитими, в тому числі 122 бійців УПА та 225 членів ОУН²². Згадаємо відому істину, що на війні всіляко перебільшують втрати ворога і применшують свої власні.

Польський дослідник Збігнєв Пальський на основі аналізу великої кількості архівних документів з фондів Державного військового архіву Російської федерації склав зведену таблицю втрат українського підпілля в 1944–1947 р. та втрат радянських внутрішніх військ за той же період. Так от, загалом з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. українське підпілля втратило 262364 особи, серед яких 59 514 загиблих, 2359 поранених, 128902 полонених, 34896 осіб затриманих за сприяння підпілля та 36693 особи, що добровільно вийшли з підпілля. Якщо у 1944 р. загинули 27587 повстанців, у 1945 р. – 21521, то у 1946 р. – 6406, а у 1947 р. – 4000. Натомість динаміка безповоротних втрат внутрішніх військ у вказаний період змінювалася у дещо інших пропорціях: 683 убитих у 1944 р., 506 – у 1945 р., 213 – у 1946 р., 310 – у 1947 р.²³

Висновок напрошується сам по собі: реальна чисельність УПА (якщо брати до уваги її активний озброєний елемент) немає нічого спільного з офіційними фантастичними цифрами. Що це за війна, коли на одного убитого вояка внутрішніх військ припадає близько 60 виведених з ладу внутрішніми військами повстанців – переважно убитих і полонених. Пояснення цьому дивовижному факту слід, напевно, шукати в офіційній радянській пропаганді, яка відносила до числа “знешкоджених бандерівців” жертви розстрілів та інших сталінських репресій проти мирного населення.

Проте звернемо увагу на ще один важливий аспект: абсолютні показники активності ОУН–УПА в її протистоянні з Радянською владою (доволі, до речі, скромні з огляду на тотальний сталінський терор) практично не зменшуються протягом кількох післявоєнних років. Документи Центрального державного військового архіву Російської федерації свідчать, що у 1946 р. внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України зареєстрували 1600 виступів українських підпільних організацій, а всі органи МВС – 2064 такі випадки. Внаслідок цього з життям розпрощалося 2439 осіб, 343 було викрадено, поранено 455 осіб. Терор передусім був спрямований на партійних

¹⁹ Чумак В. Пам’ятати уроки історії. Закінчення // Вільна Україна. – 1991. – 26 січня. – С. 2.

²⁰ Мірчук Петро. Українська повстанська армія 1942–1952 рр. – Київ, 1991. – С. 31.

²¹ Там само. – С. 37.

²² Там само.

²³ Пальський З. Втрати українського населення на Волині та в Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квітня 1999 року. – Варшава, 1999. – С. 286–287.

активістів, 2001 з яких убито або викрадено²⁴. В 1947 р. відмічено 1603 збройні виступи підпілля, причому в першому півріччі – 698, у другому – 905. Внаслідок цього загинули 1962 особи: 933 – у першому півріччі, 1029 – у другому²⁵. Дивовижність ситуації у тому, що, незважаючи на усі несприятливі внутрішні і зовнішні чинники, свою майже очевидну безперспективність, український рух опору не припинявся.

Уже в середині 1944 р., після наступальних операцій Червоної Армії на теренах Західної України, зазнавши тяжких втрат, командування УПА вирішило розформувати УПА–Південь, включаючи уцілілі частини УПА–Південь до УПА–Захід, а в деяких випадках до УПА–Північ²⁶.

Уряд УРСР уже у вересні 1944 р. видав офіційне звернення до всіх бійців УПА із запевненням повної амністії для них. У грудні 1944 р. видано нове звернення – “остання нагода для добровільного виходу з лісу”. В травні 1945 р. після закінчення радяно-німецької війни видане третє звернення, а в липні 1945 р. – четверте, яке визначало останнім терміном 20 липня 1945 року. П’яте звернення НКВС УРСР видав в середині листопада 1945 р. “УПА, – стверджує Б.Червак, – скористалася цими амністіями, відправивши додому тих, хто фізично був нездатний до подальшої боротьби, або тих вояків, у лояльності яких були сумніви (...) У січні-квітні 1946 р. відділи НКВД після значного поповнення своїх сил провели масовий виступ проти УПА, втрати повстанців досягали 40%. У червні 1946 р. УГВР та Головний військовий штаб УПА вирішили поступово демобілізувати всі регулярні відділи УПА. Протягом 1946–1949 рр. це рішення було виконане; УПА перейшла до стану збройного підпілля”²⁷. Тобто – за усіма міркуваннями активність повстанського руху мала б іти на спад, натомість бачимо досить несподівані показники.

Історики радянської доби мали для цього парадоксу своє безапеляційне пояснення: мовляв, зрадники українського народу в черговий раз знайшли собі нових господарів в обличчі США і, розраховуючи на близький початок нової світової війни, віддали наказ низовим підрозділам активізувати діяльність. На перший погляд усе логічно. Промова У.Черчилля в американському м. Фултоні (1946 р.) започаткувала “холодну війну”, а там і до “гарячої”, ядерної війни недалеко. Саме такої концепції, наприклад, дотримувалися В.Небесний, В.Малисевич та Ю.Магур, автори тенденційної праці “ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів”²⁸, інші автори тієї ж радянської школи. Але навіть вищезгаданий В.Довгань, у чиєму розпорядженні на 1991 р. були усі доступні радянській пропаганді документи, датує початок співробітництва Бандери і Підгайного з англійською (а не американською! – В.М.) розвідкою тільки 1949–1950 рр.²⁹ Він же, посилаючись на мемуари відомого радянського агента Кіма Філбі, одного з колишніх керівників британської розвідки, пише: “Філбі підкреслив, що американці з ЦРУ, які конкурували в той час з англійськими спецслужбами, негативно ставилися до того, що СІС вико-

²⁴ Пальський З. Вказ. праця. – С. 283.

²⁵ Там само. – С. 285.

²⁶ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 19.

²⁷ Червак Б. Вказ. праця. – С. 72-73.

²⁸ Небесний В., Малисевич В., Магур Ю. ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів. – Київ, 1962.

²⁹ Довгань В. Вказ. праця. – С. 13.

ристовувала Бандеру. Вони запевняли своїх англійських колег, що притаманний Бандері “крайній націоналізм з фашистським відтінком виступає перепорою, що заважає Заходу вести підризну роботу в Радянському Союзі з використанням осіб інших національностей, наприклад росіян”³⁰. Щоправда, американці приблизно в цей же час розпочали співробітництво із Закордонним представництвом Української Головної Визвольної Ради, об’єднаної навколо Миколи Лебеда, Дарії Ребет та Мирослава Прокопа. Але ЗП УГВР мало ще менший вплив на діючі підрозділи ОУН–УПА в Україні, ніж група Бандери.

Проти УПА воюють не лише радянські частини і підрозділи, але й польські та чехословацькі. Парадоксально, але антиукраїнські акції комуністичних властей Польщі активно підтримувалися підпільними формуваннями АК. Польські партизанські загони під командуванням Волиняка, Майки, Лиса та ін. приступили до “пацифікації” українській сіл. Протягом якихось шести тижнів АК-івцями було убито і закатовано 1500 українців, серед котрих було чимало жінок і дітей – про це писав у серпні 1990 р. в “Комсомольской правде” польський історик Стефан Лузни³¹. 28 травня 1947 р. підписано у Варшаві польсько-чесько-радянський договір про спільні військові дії Польщі, Чехословаччини та СРСР проти УПА. В ході сумнозвісної операції “Вісла” було виселено з місць проживання 150 тис. українців т.зв. Закерзонського краю. Самовільне повернення каралося ув’язненням до концтабору Явожно, створеного властями на місці філії колишнього нацистського концтабору Освенцім.

І ще одна промовиста деталь. Сподіватися в 1947–48 рр. на швидкий, з дня на день, початок нової світової війни було б невиправданим оптимізмом навіть для “найзапекліших ворогів Радянської влади”. СРСР у 1945 р. зупинився на рубежах, визначених Ялтинськими угодами. Західна Європа до наступальної війни проти свого недавнього союзника не була готова ні матеріально, ні тим більше психологічно. В урядових та парламентських структурах Франції та Італії були відчутними ліві і навіть комуністичні впливи, лейбористський уряд Великобританії теж не надто прагнув нової війни. В самих США суспільна думка ще перебувала під впливом популярної в роки Другої світової війни тези про “неможливість війни слона і Китаю”, тобто двох наддержав, розділених океаном і Європою. Звичайно, все могло в одну мить змінитися, розпочни Сталін військовий напад на Західну Європу. Але Кремль ще мусив переварити Європу Східну, що потребувало би принаймні кілька десятиріч. З Мюнхена це було навіть видніше, ніж з галицької криївки. Після того, як у 1949 р. СРСР здійснив випробування власної атомної зброї, надії на близьку війну стали ще більш примарними. Абсолютно логічним в цій ситуації було б вдатися до вичікувальної тактики 1941–1942 рр., коли ОУН-івські керівники усіяко намагалися вберегти потенційні повстанські кадри від несвоєчасних втрат аж до сподіваного “вирішального моменту” у радянсько-німецькому протистоянні.

Все ж у 1947 і 1948 рр. боротьба, всупереч зовнішньополітичним факторам, тривала. Від оперування кількасотенними “курнями” керівництво УПА переходить до партизанських акцій у виконанні летючих загонів. Удень в містах і селах Галичини та Волині влада радянська, уночі – часто повстанська. УПА проводить збройно-пропагандистські рейди на територію Чехословаччини

³⁰ Там само.

³¹ Комсомольская правда. – 1990. – 29 августа.

(1947), Угорщини (1947), Східної Пруссії (1947–48), Румунії (1948, 1949). Навіть після загибелі Т.Чупринки збройне підпілля під командуванням полковника Василя Кука продовжувало організований опір до 1954 року. Остання амністія воякам УПА була проголошена аж у 1956-му.

Очевидно, що у другій половині 40-х років головним чинником, який стимулював активність повстанців був не зовнішній фактор розрахунку на військове зіткнення Заходу і Сходу, на швидку й неминучу антикомуністичну інтервенцію США та їх союзників проти СРСР – той фактор, який допомагав розбудовувати УПА в 1943–44 рр., залучаючи до її складу представників інших національних груп з числа поневолених сталінським режимом народів СРСР. Активність УПА, її чисельність тепер майже стовідсотково ґрунтувалася на факторі внутрішньому. Чим жорстокішими були сталінські репресії, чим більше невинних людей потрапляли у лабеті НКВД та до спецпереселенських вагонів, тим відчайдушнішими і, на жаль, кривавішими, були дії у відповідь. Жертвами УПА на цьому етапі стають не лише офіційні особи радянської держави і комуністичної партії, працівники міліції та “стрибки” з числа місцевих жителів, але й безневинні селяни, на яких упала підозра в таємному співробітництві з органами держбезпеки. Зрештою сталінський репресивний апарат виявився могутнішим і жорстокішим за сили опору, УПА була розбита і винищена фізично.

Окремо слід принаймні згадати про саму можливість співпраці з польським емігрантським урядом в Лондоні. Польський історик Роман Дрозд вказує, що ще 31 березня 1943 р. еміграційний уряд видав постанову в справах України. В цьому документі українську національність Польської держави запевняли у тому, що їй буде надана повна юридична і фактична рівноправність в галузі політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній, а також територіальне самоврядування аж на воєводському рівні включно. Зокрема також було обіцяно відкриття у Львові українського університету. Р.Дрозд підкреслює, що ці пропозиції загалом відповідали українським прагненням і запитам довоєнної доби, але “було мало правдоподібним, щоб у час, коли українці підняли боротьбу за власну державу, вони могли б задовольнитися пропозиціями польської сторони³². Не будемо забувати, що в червні 1943 р. проти цих ініціатив різко виступила варшавська делегатура польського уряду: “Мусимо підкреслити, що ухвала уряду в справі українській, де мовиться про територіальну автономію – може викликати серед польського населення огірчення, обурення й заколот”. Східне бюро Делегатури у Варшаві вказувало на шкідливість переговорів у тій справі з українцями з таких мотивів: а) Під сучасну пору серед українців немає середовища, з яким можна би було вести політичні розмови (...); б) Обстоюємо думку, що свободи і привілеї для українців мусять залежати від їх постави до польської держави, зокрема в кінцевій фазі війни; в) Різні відозви до українців в сучасний час українці сприйняли б як доказ нашої слабості (...). З тої причини матимемо до діла із ще більшою їх самовпевненістю (...). При тому треба брати до уваги, що запевнення не збільшать довір'я, бо нам

³² Drozd R. Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1919–1944. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 269-270.

пригадають зобов'язання з минулого; г) Серед польського суспільства такого роду декларація викличе враження пригноблення, а з тим й недовіру до спроможності уряду вести самостійну політику”³³ (17, 35). З свого боку додамо, що з огляду на подальші події Другої світової війни така загалом малоімовірна співпраця була б не лише безрезультатною (Сталін, як відомо, установив кордони комуністичного блоку західніше Берліна), але й шкідливою для інтересів майбутньої незалежної України – з огляду на шовіністичні позиції частини польського суспільства в роки розпаду радянської імперії.

Як підсумок пропонуємо наступну схему. Відсутність бачення зовнішньополітичних перспектив та стратегічних союзників Української держави зумовили відносно незначний український збройний рух опору у 1939–1942 рр. Надії на взаємне виснаження Німеччини і СРСР та на неминуче зіткнення західних демократій і Сталіна після того, як буде знищений Гітлер, стимулювали розгортання структур УПА і навіть появу цілих куренів з представників неукраїнських національностей у складі повстанської армії. Після того, як виявилася примарність цих надій, збройний рух опору втратив перспективу міжнародної підтримки свого прагнення самостійної держави. Незважаючи на вказану обставину, сталінський гніт був настільки нестерпним для західноукраїнського населення, що збройна боротьба тривала уже без огляду на перспективи кінцевої перемоги – за законами помсти, відчаю смертельно пораненої істоти. Ця безнадійна боротьба останніх хоробрих матиме у свій час чи не вирішальне значення, коли перед західними демократіями виникне питання про їх ставлення до національних рухів в Радянському Союзі періоду горбачовської “перебудови”. Українці, подібно до народів Прибалтики, історично довели своє прагнення самостійної держави, свою готовність приносити найкривавіші жертви на олтар цієї боротьби. УГС, РУХ, перші демократичні партії ніби стояли на плечах своїх безталанних попередників.

---

³³ Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крові з поляками (1939–1945) // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – Ч. 2 (172). – С. 35.

Юрій СЛИВКА

УПА І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

За понад тисячолітній період українсько-польські відносини були головним чином конфронтаційними і такими вони дісталися у спадщину нашим народам у ХХ ст., коли, з одного боку, обидва народи на певний час відроджували державну незалежність, але незабаром її втрачали, а з іншого – перебували у постійному протистоянні, яке виникало переважно на ґрунті територіальних суперечок.

За таких обставин годі було сподіватися, що цей складний клубок українсько-польських суперечностей вдасться легко розплутати. Свідченням цьому були безуспішні спроби українських та польських політичних партій, зокрема у середині 30-х років, нормалізувати ці взаємини. Після окупації 1939 р. Німеччиною Польщі, а у 1941 р. й України, українсько-польські стосунки ще більше ускладнилися, при чому також не без участі Німеччини та Радянського Союзу, які вмело підігрівали ці суперечності у власних геополітичних цілях. Тому, в силу цілого ряду обставин, українсько-польські взаємини були приречені на різке загострення, в центрі якого опинилися головні збройні формування обох народів – УПА та АК, а жертвами – тисячі й тисячі українців та поляків.

З уваги на те, що ОУН та УПА були головними дійовими особами польсько-українського протистояння, а також у зв'язку з тим, що саме на них спрямовані основні звинувачення польської сторони щодо “геноциду українських націоналістів супроти польської людності Волині 1939–1945 років”, більш детально розглянемо їх діяльність у період Другої світової війни, насамперед в світлі програмних засад, зокрема щодо розв'язання українського питання, а отже, і полагодження українсько-польських взаємин.

Відомо, що на початку ХХ століття всі українські політичні партії, а згодом і творці та керівники УНР та ЗУНР, послідовно відстоювали фундаментальні засади щодо прав польського народу на відродження своєї державної незалежності в етнографічних межах. Ці принципіві постулати були загалом покладені і в основу програмних завдань ОУН, а опісля й УПА. 2 лютого 1929 р. у постанові Великого збору ОУН було стверджено, що її головною метою є створення Української самостійної соборної держави шляхом “усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції”, та що у визвольній боротьбі ОУН “здійснюватиме свої завдання шляхом зв'язків з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для осягнення суб'єктивної ролі України у міжнародній політиці”. У зв'язку з цим ОУН заявляла, що з позиції самостійності і соборності

України, вона не визнає “всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання ствердили та закріпили”¹.

Ця вимога найперше стосувалася як Ризького договору 1921 р., так і ухвал Ради послів від 14 березня 1923 р. про анексію Східної Галичини Польщею, здійснену всупереч принципу права націй на самовизначення та волі її населення. Тому в ухвалі Другого великого збору (квітень 1941 р.) було підкреслено, що “ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація проти українських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською і польською націями”².

Наприкінці 30-х р. ОУН сподівалася, що у боротьбі за відновлення державної незалежності та соборності України вона зможе розраховувати на допомогу чи сприяння Німеччини, яка виступала тоді за перегляд Версальської системи договорів під гаслом права націй на самовизначення. Саме тому керівництво ОУН брало активну участь у проголошенні автономії та державної незалежності Карпатської України, що здійснювалося фактично за директивними вказівками з Берліна з метою розчленування та анексії Чехословаччини. Незважаючи на вирішальну і підступну роль Німеччини в окупації Угорщиною у березні 1939 р. Карпатської України, ОУН все ж таки не втрачала надії реалізувати ідею державної незалежності України за сприяння Німеччини, цього разу в процесі неминучої війни Третього рейху з Радянським Союзом. У грудневому 1940 р. маніфесті, ОУН висловлювала впевненість у розвалі СРСР і тому закликала українців та інші поневолені народи боротися “проти московського імперіалізму всіх видів, а зокрема проти більшевизму” та встановлювати “новий лад у Східній Європі й підмосковській Азії”³. Загалом, на певному етапі, зокрема у 30-х – початку 40-х рр. в ідеології та політиці ОУН домінували засади інтегрального націоналізму та застосовувались переважно терористично-революційні методи боротьби.

Однак відзначимо, що не всі в ОУН поділяли оптимістичні сподівання щодо ролі Німеччини у відродженні державності України й загалом у встановленні з її допомогою “нового ладу” в Європі та ідеологію інтегрального націоналізму. Наприкінці 30-х років в ОУН почала формуватися група з визначних політичних діячів, куди входили – Степан Ленкавський, Іван Міtringа, Роман Поладійчук, Василь Ривак, Михайло Турчманович, Борис Левицький та інші. До неї прихильно ставився також Богдан Кравців. Група виступала за поєднання легальних і нелегальних методів боротьби, проти вождівської ідеології, за демократичні засади розбудови не тільки власної організації, але й України загалом, вважала, що “майбутнє наше суспільство мусить бути плюралістичне, що система багатопартійна більш прогресивна, як однопартійна диктатура”⁴. Вони висловлювали занепокоєння безоглядною орієнтацією ОУН на гітлерівську Німеччину, застерігали про імперські людинонависницькі плани Третього райху щодо українського та інших слов'янських народів. Ще за кілька років до початку Другої світової війни Іван Міtringа висунув

¹ Причинки до суспільного мислення (збірка статей). – Торонто, 1989. – С. 5, 12, 15.

² Там само. – С. 36.

³ Там само. – С. 21.

⁴ Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю з Б.Левицьким // Діалог. – 1979. – Ч. 2. – С. 12-14.

тезу, що з хвилею нападу нацистів на Польщу “мусять бути для нас поляки приятелями, бо не Польща, а Україна є для гітлерівців найважливішим “лебенсраумом”⁵ – тобто “життєвим простором”.

Після вересня 1939 року ця концептуальна теза в лютому 1940 р. була оприлюднена Політичною комісією на засіданні Краківського конгресу і особливо на грудневому 1940 р. зібранні Секції справ міжнародної політики у Берліні. У гострій дискусії з прихильниками будівництва “нового ладу” за допомогою Німеччини, Іван Міtringа від імені берлінської групи заявив, що місце України не у “новій Європі”, а “разом з польським, фанцузьким, підсовєтськими народами у Вільній Європі без Гітлера та Сталіна. Там наше місце”. Власне тоді народилося гасло “Свобода народам, свобода людині”, автором якого вважається Іван Міtringа. Як стверджує Борис Левицький, група Міtringи була рішуче проти комбінації про можливість існування “вільної України” в рамках “нової Європи”, тому вже у липні 1941 р. вона поширювала летючку, яка починалася словами: “Українці! На нашу землю прийшов новий окупант – гітлерівська Німеччина”⁶.

Важливо відзначити, що вже в 1940–1941 рр. група Міtringи налагоджувала контакти не тільки з польським, але й білоруським, італійським і австрійським підпіллям. На початку вересня 1941 р. Борис Левицький приїхав до Варшави, щоб підготувати умови для переговорів, які б “привели до вироблення спільної політики щодо німців, бо “нова Європа” мусить створюватися за англійськими, а не німецькими рецептами, та що польська сторона мусила б “виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українських кордонів обговорювалася б після війни”⁷.

Після того, як у другій половині 1941 р. верховоди фашистської Німеччини арештували та частково знищили ініціаторів проголошення 30 червня у Львові Акту відновлення державності України, керівництво ОУН почало розробляти програму боротьби на два фронти – проти Третього рейху та Радянського Союзу. Тому з часу формування УПА налагодження українсько-польських взаємин набуло особливого значення, зокрема з метою не тільки уникнути можливого третього – польського фронту, але й для об’єднання українсько-польських сил у спільній боротьбі проти двох, з точки зору ОУН, основних супротивників державної незалежності як Польщі, так і України. У цьому контексті пильної уваги заслуговує та частина ухвали Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), у якій йшлося про союз з усіма силами, що сприяють відновленню державності України та підкреслювалося значення “створення широкого фронту боротьби поневолених народів Сходу та Заходу Європи”, а також про те, що “московсько-большевицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т.з. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних держав під гаслом – “Свобода народам і людині”, яке і стало головним гаслом створеної у жовтні 1942 року Української Повстанської Армії. Власне в цьому контексті у поста-

⁵ Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв’ю з Б.Левицьким... – С. 10.

⁶ Там таки. – С. 14-17.

⁷ Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна: Наука і культура. – Київ, 1993. – Вип. 26-27. – С. 203; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 42.

нові стверджувалося, що ОУН виступає “за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та їх апетитів щодо Західних українських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки громадсько-адміністративного апарату Західноукраїнських земель коштом відсторонення українців”⁸.

Заради спільної боротьби проти імперіалізму у постанові Третьої конференції (17-21 лютого 1943 р.) ОУН закликала поневолені народи Європи, зокрема і поляків, усунути дрібні неістотні суперечки. Водночас вона засуджувала “всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами як шкідництво і зраду українському народові”⁹.

У четвертому номері офіційного органу ОУН “Ідея і чин” за 1943 р. була опублікована концептуальна програмна стаття відомого діяча УНДО Ярослава Боровича – Василя Мудрого “Україна і Польща”. Автор глибоко проаналізував історичну тяглість суперечливих українсько-польських відносин, зокрема у ХХ столітті, політику міжвоєнної Польщі щодо Східної Галичини і Західної Волині, з’ясував причини безуспішних спроб налагодити рівноправний союз двох народів та негативні наслідки українсько-польських конфліктів для долі України і Польщі. З’ясувавши причини різкого загострення українсько-польських взаємин за умов Другої світової війни, Василь Мудрий обґрунтовував вкрай необхідне для обох народів примирення та спільні дії на платформі відновлення і визнання державної незалежності України та Польщі. “Об’єктивні умови національно-державної української рації, – писав Василь Мудрий, – наказували б жити в приязних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога Москву. Знов же об’єктивні умови національно-державної польської рації наказували б полякам жити у приязних відносинах до державної України ще й з уваги на польського західного сусіда Німеччину. Одначе, ці дві тези виключають себе тому, що поляки в своїй мегаломанії усе будуть собі легковажити як не одну, то другу небезпеку. А будуть це робити з цієї причини, що віритимуть у свою “силу”, але досягнути коштом поневолення і українців, і білорусів, і литовців. На беззастережне признание української державности в українських етнографічних межах вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтрощені колесами історії”¹⁰.

Автор статті переконливо доводив, що український народ з часу останніх визвольних змагань 1917–1920 рр. ні на момент не переривав своєї боротьби за власну державу, а у роки Другої світової війни створив вагому політично-військову організацію, яка “дозволяє нам одверто говорити про конечність розв’язки питання нашої боротьби на польському відтинку. Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіалізмів, тільки спільний фронт поневолених проти імперіалістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною

⁸ Причинки до суспільного мислення... – С. 62-63, 69-70.

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 1995–1996. – Т. 24. – С. 137, 141.

¹⁰ Борович Я. Україна і Польща // Ідея і чин. – 1943. – № 4. – С. 20.

відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського. І тому ми сьогодні проти боротьби на цьому відтинку, тому ми також за знайдення мирних шляхів розв'язки існуючих питань між обома народами. Якщо ж боротьбу цю польська верхівка хоче нам накинати, то це буде завзята боротьба всього українського народу проти ворожих імперіялістичних зазіхань”¹¹.

Отже, ОУН, цього разу устами авторитетного громадсько-політичного діяча Василя Мудрого, який тісно співпрацював з підпіллям, закликала до українсько-польського примирення та союзу двох народів на платформі боротьби проти імперіялізмів, за відновлення державної незалежності Польщі та України.

Винятково важливе значення для визначення подальшої програми боротьби за незалежну і соборну Україну, а у цьому контексті і пошуків шляхів українсько-польського порозуміння, мали постанови Третього Надзвичайного великого збору ОУН, який відбувся 21-25 серпня 1943 року. На підставі аналізу тодішньої міжнародної ситуації, зокрема у зв'язку з відкриттям другого фронту країн антигітлерівської коаліції, ОУН ствердила, що війна засвідчила “слабкість” німецької і московсько-большевицької імперій та створила поневоленим народам реальну можливість здобути свободу і державну незалежність. “Система вільних народів і самостійних держав – це одинока і найкраща розв'язка питання порядку в світі. Спроби упорядкувати світ на інших основах не дали ніколи позитивних результатів. Всі понаднаціональні державні творіння виявлялися завжди чинниками історичної реакції і занепаду. В імперіях завжди один нарід поневолює і веде до занепаду інші народи. Тому ОУН обстоює право всіх народів на самостійне життя у власних державах, на повний їх культурний і економічний ріст, бо тільки таким шляхом іде людство до поступу”¹².

Консолідацію українського народу на платформі боротьби за незалежність ОУН прагнула прискіпити шляхом знищення всіх економічних і соціальних нерівностей. “Вважаємо, – записано у постанові Великого Збору, – що в сучасну історичну добу є всі дані для побудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад. Тільки при такому суспільному ладі і буде запорука, що державна влада не стане на службі одній клясі, буде організуючим, плануючим і керуючим органом цілого народу”.

ОУН ще раз заявила, що, борючись за визволення українського народу, вона послідовно виступає за політичну співпрацю з іншими поневоленими народами нині і в майбутньому, що “основою цієї співпраці є тільки взаємна пошана і визнання права всіх на вільне життя”. У зв'язку з цим у постанові відзначалося, що польська верхівка є “вислужником чужих імперіялізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому і московському імперіялізмові винищувати український нарід”. Усе ж ОУН продовжувала виступати “за вилучення всіх

¹¹ Борович Я. Україна і Польща... – С. 20.

¹² Літопис Української Повстанської Армії... – Т. 24. – С. 227.

другорядних фронтів”, тобто українсько-польського протистояння, за союз поневолених тоталітарними державами народів у боротьбі за національне визволення. “У наших зносинах з сусідніми народами, – йшлося далі у постанові великого збору, – розраховуємо на співпрацю з їхніми народними масами та з їхніми революційними неімперіалістичними елементами й поборюємо всіх попутників імперіялізмів”¹³.

Ці концептуальні засади союзу поневолених тоталітарними державами народів у боротьбі за національне визволення були схвалені Українською Головною Визвольною Радою (УГВР) – представницькому органу українського народу, створеному з ініціативи Української Повстанської Армії. Перший великий збір УГВР відбувся 11-15 липня 1944 р. у карпатських лісах на узбіччі гори Виділок, неподалік села Сприня на Самбірщині. Президентом УГВР обрано Кирила Осьмака. У політичній платформі УГВР було стверджено, що вона бореться за українську самостійну державу в союзі з усіма поневоленими народами Європи й Азії і “прагне порозуміння та мирного співіснування з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу”¹⁴.

Таким чином, у період Другої світової війни, особливо на завершальному її етапі, ОУН та УПА послідовно боролися за відновлення незалежної і соборної України, відстоювали права інших поневолених тоталітарними державами народів на національну свободу та відродження своїх самостійних держав. Це стосувалося і польського народу, щодо якого керівництво ОУН та УПА на засадах рівноправності прагнуло налагодити добросусідські взаємини, як важливу запоруку державної незалежності України і Польщі.

Щодо позиції керівників польського підпілля, насамперед еміграційного уряду в Лондоні та створеної ним Армії Крайової, можна без перебільшення ствердити, що всі впливові тодішні польські політичні сили виступали за відновлення кордонів Польщі 1939 р., а отже, й збереження в її складі Східної Галичини та Західної Волині. З першого погляду ця позиція була цілком логічною, але тільки за однієї умови: якщо розглядати її винятково з точки зору оцінки таємного договору Молотова-Ріббентропа про поділ сфер впливу у Центрально-Східній Європі між Радянським Союзом і Німеччиною, а не брати до уваги, а тим більше ігнорувати обставини, за яких 1919–1923 рр. ці землі опинилися в складі Польщі. По-перше, загалом відомо, що 1917–1918 рр. на руїнах Російської та Габсбурзької імперій була відновлена Польська держава, 1917 р. створена Українська Народна Республіка, а у листопаді 1918 р. – Західноукраїнська Народна Республіка. У січні 1919 р. УНР і ЗУНР ухвалили акт соборності України. Відомо також, що країни Антанти – переможці у Першій світовій війні визнали за населенням Східної Галичини право на державне самовизначення, але у червні 1919 р. уповноважили Польщу бути її тимчасовим військовим окупантом, головним чином для зміцнення “санітарного кордону” з метою захистити Центральну Європу від більшовизму, а у березні 1923 р., всупереч волі українського народу, дали згоду на анексію Східної Галичини Польщею. Український народ, а також уряд ЗУНР та тодіш-

¹³ Там само. – С. 235-237.

¹⁴ Українська Головна Визвольна Рада. – Кн. 1: 1944–1945 // Літопис УПА. – Львів, 1992. – Т. 8. – С. 34-38.

ній уряд Радянської України рішуче виступили проти цієї ухвали, не вважали її законною та зобов'язуючою і продовжували боротьбу за соборність України.

По-друге, рух за возз'єднання західних земель з Україною, який активізувався після вступу у вересні 1939 р. Червоної Армії, був, по суті, продовженням національно-визвольної війни населення Східної Галичини та Західної Волині 1918–1919 і наступних років і аж ніяк не був спричинений таємними радянсько-нацистськими домовленостями. У зв'язку з цим, незважаючи на певні специфічні особливості, зокрема присутність радянських військ, ухвала Народних зборів за возз'єднання Західної України з Україною радянською загалом відтворювала волю населення Галичини і Західної Волині і була фактично легітимізацією, з точки зору широкого загалу, Акту злуки 1919 року. Таким чином, на захисті соборності України стояло не тільки волевиявлення всього українського народу, але й державні структури Радянського Союзу, складовою частиною якого була Україна¹⁵. Керівництво ОУН та УПА, хоч і гостро негативно ставилося до інтервентських дій радянського уряду та Червоної Армії щодо Польщі, ніколи не ставило під сумнів законність соборності українських земель. З уваги на це позиція ОУН та УПА щодо соборності України, а отже й східних кордонів Польщі, не була якоюсь особливою чи відмінною від прагнень усього українського народу.

З уваги на це суперечки між польським підпіллям в особі лондонського уряду і Армії Крайової – з одного боку, та українським національно-визвольним рухом, який тоді репрезентували, головним чином, ОУН та УПА – з іншого щодо східних кордонів Польщі та долі Східної Галичини і Західної Волині, був фактично конфліктом з усім українським народом та Радянським Союзом загалом, який тоді виступав гарантом західних кордонів України. Тому збройним протистоянням з українським патріотичним підпіллям з приводу східних кордонів майбутньої Польщі тодішні польські політичні сили об'єктивно погіршували свої шанси у боротьбі проти справжніх ворогів відновлення державної незалежності Польщі.

І все ж, незважаючи на неодноразові звернення керівництва ОУН та УПА полагодити польсько-українські взаємини на платформі спільної боротьби проти тоталітарних режимів, еміграційний лондонський уряд, а також керівництво Армії Крайової, настирливо продовжуючи відстоювати відновлення довоєнних кордонів польської держави, фактично ігнорували ці заклики і тим самим ускладнювали власне становище у Східній Галичині та Волині. Як згадує безпосередній учасник тих подій генерал Мар'ян Голембійовський, після арешту головних дійових осіб проголошення Акту незалежності України, в керівних колах ОУН дійшли висновку, що “єдиним союзником у боротьбі за вільну Україну може бути тільки Польща”, і тому шукали засобів полагодження польсько-українських взаємин, але не зустріли порозуміння з польської сторони. У серпні 1942 р. генерал Сікорський на запитання про його бачення польсько-українських відносин відповів так: “Українців передам Сталіну”, – зрозуміло що без території. Такою ж, на думку Голембійовського, була й позиція керівництва АК, зокрема 27 Волинської дивізії, що й зумовило “вартої

¹⁵ Сливка Ю. Україна у Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4. – С. 17-18.

жалю польсько-українську боротьбу” та “страшні взаємні вбивства... якими були задоволені та мали інтерес і користь Німеччина і СРСР”¹⁶.

Якщо на початковому етапі радянсько-нацистської війни таку поведінку польської сторони ще можна було пояснити сподіваннями на еventуальне визнання Радянським Союзом кордонів довоєнної Польщі у зв'язку з його критичним становищем та прагненням якоюсь мірою спокутувати свою провину перед польським народом і західними державами за союз з Німеччиною 1939–1941 рр., то, згодом, коли Сталін і його оточення поступово отямилися від “віроломного нападу”, важко оправдати. Непоступливість і небажання польського підпілля вести серйозні переговори з ОУН та УПА з приводу східних кордонів Польщі мотивувалося й тим, що плани українців стосовно відновлення незалежної соборної України не мали шансів бути реалізованими. Справді, за тих обставин шанси українців були дуже проблематичними, але не кращою була й перспектива здійснення програми лондонського уряду щодо відновлення Польщі довоєнного зразка. Це особливо переконливо підтвердили домовленості країн антигітлерівської коаліції ще до завершення війни, зокрема у Тегерані та Ялті.

Ще раз відзначимо, що всі тодішні польські політичні сили виступали за відновлення кордонів довоєнної Польщі, отже, і за збереження у її складі Східної Галичини та Західної Волині, а ендеки – прихильники програми Романа Дмовського планували поширити кордони Польської держави навіть на всю Правобережну Україну. При цьому найрадикальнішим вирішенням української проблеми у визволеній і відновленій Польщі вважалося витіснення, а фактично очищення т.з. східних кресів від українців шляхом їх примусового виселення або на територію Радянського Союзу, або в інші регіони Польщі з поступовою їх асиміляцією та ополяченням¹⁷.

Відзначимо, однак, що у середовищі польського підпілля були й поміркованіші підходи щодо полагодження українсько-польських взаємин. Крайова політична репрезентація, наприклад, стверджувала, що еміграційний уряд “не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але водночас й потребу створення спільного польсько-українського фронту..., спрямованого проти окупантів”. Ця програма передбачала створення Української національної держави, а “укладення кордонів між Польщею та Україною буде залежати від характеру федеративного устрою” та, що “українська меншина в межах Польської Республіки, а польська меншина в межах Української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на загальних засадах”. У цій декларації також стверджувалося, що Польща буде боротися за повернення втрачених “східних кресів”, тобто за відновлення кордонів довоєнної Польщі. 31 березня 1943 р. еміграційний уряд підтвердив рішучу готовність продовжити боротьбу за “східні креси” та пообіцяв зрівняти українців у правах з поляками в межах кордонів довоєнної Польщі¹⁸.

¹⁶ Golembiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarmonionych. Dialogi / Biuletyn polsko-ukraiński. – 1987. – N 7/8. – S. 2.

¹⁷ Misiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty / Zustrzichi. – 1990. – N 3-4. – S. 158-163.

¹⁸ Див. Ілюшин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в західній Україні (1939–1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2002. – С. 295; Цитую за: Володимир Сергійчук. Трагедія Волині. – Київ, 2003. – С. 12-14.

Все ж, в інформаційному звіті АК Львівського регіону еміграційному уряду за грудень 1943 р. стверджувалося наступне: “Ставлення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, у якій би проглядався хоча б якийсь політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, що має на меті остаточне вирішення українського питання і яка передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію приречена на невдачу... і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо займатиме таку позицію, тут програє...”¹⁹.

Ще відвертіше про це йшлося у рефераті Яна Криштофа Тримбальського – середина 1943 р. – “Українське питання через призму Лондона, Варшави і Львова”. Автор реферату відзначав, що варшавські і львівські політичні кола бачили можливість досягти сталої безпеки відновленої Польщі тільки за допомогою радикального розв’язання української проблеми, щоб “раз і назавжди ліквідувати українське питання, щоб випалити той струп на польському тілі, щоб знищити те, що нам протягом століть вороже і вороже не перестане бути”²⁰.

Власне на ґрунті таких та подібних міркувань і виринув клич: “Українців за Збруч!” Його поява не була виявом хвилимих емоцій чи породженням винятково конкретної ситуації 1942–1943 рр., хоч і не без її впливу. Навпаки, ця система мислення була, фактично, логічним продовженням міжвоєнної політики польських урядів щодо соціальної та політичної дискримінації українців, їх ополячення а також поступового витіснення за межі рідного краю. Підтвердженням цьому була підготовлена на зламі 1938–1939 рр. постанова Ради міністрів Польщі “У справі акції, спрямованої на зміцнення польського елемента у Східній Малопольщі”.

Виникає, однак, запитання, чому саме Волинь, а не Східна Галичина, де українсько-польські суперечності були значно гострішими, опинилася в центрі подій.

З початку 1943 р. на ділянці Холмщина – Волинь та Східна Галичина склалася надзвичайно напружена військово-політична ситуація, зумовлена насамперед співвідношенням збройних сил, які боролися за домінуючі позиції у цьому важливому стратегічному регіоні. Відомо, що на Волині та Холмщині вже з кінця 1941, і особливо у 1942 р., зосереджувалися основні польські та українські військові формування – УПА та АК, а також радянські партизанські загони та значні тилові частини Вермахту. Відчутні зміни у співвідношенні сил між фашистською і антигітлерівською коаліцією воюючих держав на користь останньої, що особливо чітко почало проявлятися після розгрому німецької армії під Сталінградом, позначувалися і на ситуації у цьому регіоні. Вже відзначалося, що у квітні 1943 р. Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з польським еміграційним урядом у Лондоні та відмовився визнавати східні довоєнні кордони Польщі. З уваги на це, польський еміграційний уряд та керівництво АК, зокрема 27 Волинської дивізії, розробили план повстання та встановлення у цьому регіоні своєї влади з тим, щоб поставити Радянський Союз перед dokonаним фактом відновлення

¹⁹ Див. Ілюшин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння... – С. 295; Цитує за: Володимир Сергійчук. Трагедія Волині... – С. 15.

²⁰ Siwicki Mikołaj. – Т. 2. – С. 320.

східних кордонів Польщі. Власне тому велася спішна подальша концентрація Армії Крайової у цьому регіоні. Відзначимо також, що саме у червні 1943 р. з дозволу німецьких окупаційних властей була сформована польська міліція гранатова, яка використовувалася ними також і у боротьбі з українським підпіллям.

Натомість УПА, загалом український національно-визвольний рух з початку 1943 р. опинився у вельми скрутній ситуації. Після того, як українці покинули окупаційні поліцейські структури, а ОУН оголосила усіх тих, що тією чи іншою мірою співпрацюють з фашистськими чи радянськими органами, ворогами українського народу, проти УПА посилилася боротьба, насамперед Вермахту. Загалом, у тій критичній ситуації проти УПА вели активну збройну боротьбу всі три її опоненти: Німеччина, Радянський Союз та польське підпілля, зокрема АК. 18 травня УПА опублікувала звернення “Польські громадяни”, у якому відзначала, що саме тоді, коли українці вийшли з окупаційних структур, “Ви перші охоче зголосилися на їх місце і допомагаєте німцям здійснювати бандитську роботу. Сьогодні ви є сліпим знаряддям у німецьких руках проти нас. Нині на тій службі стараетесь всілякими способами знищити нас, всю свою ненависть та гнів направляєте проти українського народу. Ви нині стаєте головними підпалювачами наших сіл та розстрілювачами нашого населення, але пам’ятайте, якщо загал польської громадськості не вплине на тих, які пішли до адміністрації, на фольксдойчів у поліцію та не вплинете на те, щоб вони покинули ці місця, то гнів українського народу вилетється на тих поляків, котрі мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, спричинена вами, відіб’ється на вас”²¹.

Власне, ще 22 квітня 1943 р. комендант АК Волинського округу полковник К.Бомбінський відзначав: “Упродовж вже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це ж німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення між собою борються”²².

У червні, липні та серпні 1943 р. німецька окупаційна влада направила проти УПА 10 тисяч солдатів, 10 моторизованих батальйонів, 50 танків та 27 літаків. Ці війська склалися із частин СС, німецької поліції, відділів польської поліції, угорських військ та інших. Це була, по суті, каральна експедиція, спрямована не тільки проти УПА, але й цивільного населення і мала своєю метою “придушити народне повстання на Волині”. Тільки внаслідок операцій 14-16 липня спалено село Малин (850 мешканців українців та чехів), вбито сотні селян, арештовано понад дві тисячі представників інтелігенції, у Кременці розстріляно 280, у Рівному – 200, у Луцьку – 160. Загалом у липні-серпні 1943 р. німецькі війська провели проти УПА 50 операцій, під час яких було вбито та поранено: 1237 солдатів та офіцерів УПА, не менше 5 тисяч цивільного населення та понад 3 тисячі німецьких вояків²³.

²¹ Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia*. – Koszalin, 1998. – S. 125-126.

²² Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії // *Голос України*. – 2002. – 12 листопада.

²³ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 375-377.

Якщо взяти до уваги, що у 1943 р., крім нацистів, проти УПА активізували боротьбу радянські партизани, зокрема загони Сидора Ковпака, що повернулися з Карпатського рейду, то стане зрозуміло, в якій критичній ситуації опинилося українське підпілля. За цих обставин керівництво УПА аж ніяк не було зацікавлене у тому, щоб одночасно з боротьбою проти двох тоталітарних монстрів відкривати ще третій фронт – збройну конфронтацію з АК, загалом з польським підпіллям. Тому воно докладало багато зусиль для того, щоб не тільки уникнути загострення українсько-польських взаємин, а навпаки, створити союз українських та польських формувань у боротьбі проти двох тоталітарних держав – Німеччини та Радянського Союзу, на здавалось би прийнятній для обох народів платформі відновлення незалежної Польщі та України в їх етнографічних кордонах. Вже йшлося про ухвалу Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), в якій стверджувалося, що українське підпілля виступає “за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях”. Ця концептуальна програмна заява була підтверджена і наступними ухвалами та документами ОУН і УПА, зокрема Третьою конференцією 17-21 лютого 1941 р. та Третім надзвичайним великим збором 21-25 серпня 1943 року.

На початку липня 1943 р. ОУН оприлюднила відозву до поляків – винятково важливий програмний документ, в якому переконливо обґрунтовано життєву необхідність об'єднання зусиль українського і польського народів у боротьбі за незалежну Україну і Польщу, як визначальну передумову стабілізації міжнародних відносин у повоєнній Європі. У відозві відзначалося, що у міру наближення завершення війни та відчутного послаблення обох воюючих тоталітарних держав, наростає національно-визвольна боротьба поневолених німецьким та московським імперіалізмом народів Центрально-Східної Європи, зокрема українського і польського за відродження своїх національних держав. “Однакове становище, спільні вороги та спільна мета, якою є власні держави, повинні стати наказом для обох народів, врешті як і інших поневолених народів, спільно боротися в єдиному фронті проти імперіалістичних загарбників”.

ОУН ще раз ствердила: український народ завжди був переконаний у тому, що передумовою державної незалежності українського і польського народів є обопільна злагода, усвідомлення того, що саме ця обставина є самотнім гарантом існування двох народів між двома могутніми державами – Німеччиною і Радянським Союзом, які, з огляду на свій імперіалістичний характер, завжди були ворогами наших народів, прагнули їх поневолити. Врешті, і постійне розпалювання Німеччиною і Радянським Союзом українсько-польської конфронтації розцінювалося ОУН як один із засобів поневолення українського і польського народів. “Москва і Берлін, – читаємо у відозві, – порозумілися і у майбутньому знайдуть спільну мову, якщо йдеться про повалення Української чи Польської держави та поневолення обох народів. У справедливості цього особливо переконався польський народ під час поділів, а зокрема у 1939 році. Очевидність тої правди не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні кола. Дивним і незрозумілим є факт, що нині, коли польський народ поневолений німецьким загарбником і коли водночас Росія планує чергову окупацію Польщі, польські імперіалістичні провідники оголосили безжалісну боротьбу українському народові, позбавляючи його права на власну державу.

Польські імперіалісти будь-що не хочуть змиритися з боротьбою поневоленого українського народу і своєю сліпою ненавистю до нього йдуть так далеко, що примирюються з найлютішими ворогами незалежної Польщі – з імперіалізмом російським і німецьким. Адже зрозуміло, що нині, коли провідники одного поневоленого народу закликають до боротьби з іншим поневоленим народом, то таким чином спричинюють послаблення спільного фронту поневолених, а отже прислуговуються загарбникам”.

Відзначивши, що головною причиною польсько-українського конфлікту є проблема східних кордонів Польщі, намагання її політичних керівників повернути до складу Польської держави Західну Україну, яку вони називають “Нашою східною землею”, ОУН заявила, що український народ, який бореться проти могутніх його ворогів, ніколи не погодиться на те, щоб Східна Галичина і Західна Волинь були відірвані “від решти українських земель”. Водночас вона запевняла поляків про непохитне прагнення українців порозумітися на платформі спільної боротьби проти імперіалістичного Берліна та Москви, за відродження незалежної Польщі та України. “Не маємо жодних ворожих планів щодо польського народу і не хочемо жодної грудки польської землі. Визнаємо право кожного народу на самовизначення і на власну державу. Наше ставлення до польського народу оперте на приязні і бажанні співпраці”²⁴.

Між тим українсько-польське протистояння невпинно наростало та вкрай загострювалося, набуваючи що раз масштабнішого характеру кровопролитних сутичок, жертвами яких ставали тисячі людей з обох боків. Власне на хвилі цього озлоблення і виринали кличі ненависті та відчаю: “Українців – за Збруч!” та “Ляхів – за Сян і Буг!”

На зламі 1942–1943 рр. кривавою ареною польсько-українського протистояння стала Холмщина і Підляшшя, а з весни 1943 – Волинь та частково Східна Галичина, внаслідок чого кількість жертв почала досягати десятків тисяч. Стихія міжнаціонального українсько-польського конфлікту загрожувала перерости у національну катастрофу з непередбачуваними наслідками, що власне, і зумовило наростання занепокоєності громадськості подальшим трагічним розвитком подій, а отже, і прагненням погасити полум’я ненависті й озлоблення. Основний лейтмотив цих занепокоєнь – глибоке усвідомлення того, що, якою б не була мета конфліктуючих сторін, нічим не можна оправдати вбивства людей, зокрема безневинних дітей.

Власне цими мотивами і були пройняті послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства і народу, у яких він надзвичайно переконливо обгрунтував гріховність, людиноненависницький характер подібних дій та закликав учасників міжнаціонального конфлікту схаменутися, припинити братовбивчу боротьбу та порозумітися. У пастирському посланні до духовенства і народу від 10 серпня 1943 р. митрополит відзначав, що молодь, яка береться вирішувати “справи загальні без достатнього досвіду і без волі порадитися зі старшими” вельми часто стає знаряддям ворожих сил, що “просто провокують до незаконних поступків, до нерозважливих кроків, які відтак мстяться на цілій громаді... Ми були свідками навіть страшних вбивств, – провадив далі митрополит, – сповнених молодими людьми, може навіть в добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу. Ми бачили не раз людей, що

²⁴ Літопис Української Повстанської Армії... – Т. 26. – С. 355-358.

передавали нашим молодим неначе накази народних провідників та наказували для добра справи когось убивати. Було багато таких випадків, у яких самі провідники молодих голосно і прилюдно стверджували, що агенти, які приказували вбивства, були провокаторами і служили нашим ворогам. На жаль, такі випадки виробили у молодих фальшиве пересвідчення про те, коли кому можна життя відібрати". З метою припинити кровопролиття, митрополит Андрей, звертаючись до народу, насамперед до молодих людей, закликав: "Не дайтеся спровокувати до ніяких незаконних поступків. Це ж інтерес наших ворогів: намовити наших людей до нерозважливих кроків, які могли б, а навіть мусіли б стягнути на наш нарід великі шкоди. Не дайтеся баламутити людям, які представляють вам неначе конечним деякі злочини проти Божого закону. Пам'ятайте, що ніколи нічого корисного для свого народу не досягнете через противне Божому законові поступування"²⁵.

У зв'язку з різким загостренням українсько-польських взаємин звернення до народу опублікував Український Центральний Комітет за підписом його голови Володимира Кубійовича, а також керівництво ОУН. У жовтні 1943 р. ОУН у поширюваних інформаційних матеріалах пояснювала витоки українсько-польського збройного протистояння негацією польським підпіллям права українського народу на самовизначення, та що цей конфлікт використовувався Берліном і Москвою в інтересах поневолення обох народів. "Як по одному, так і по другому – польському й українському – боці знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може". Тому провід ОУН "осуджує акти взаємних убивств, звідки вони не походили б" і заявляє, що "ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають" та стверджує, що "всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН – Самостійників-Державників – уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати"²⁶.

Уже йшлося про те, що на початку липня 1943 р. ОУН звернулася до поляків з листівкою, в якій була окреслена платформа спільної боротьби українського та польського народів за відновлення державної незалежності Польщі та України. У відповідь на це звернення Крайова політична репрезентація 30 липня у підпільній газеті "Naszi Ziemię Wschodnie" опублікувала "Відозву до українського народу", в якій звинувачувала українців у співробітництві з німецькими, як і радянськими окупантами 1939–41 рр. і вимагала засудити вбивства поляків на Волині. Водночас у Відозві стверджувалося: "Маємо спільних ворогів, тому станьте на нашому боці до боротьби з ними". Відозва закінчувалася такою заявою: "Розуміємо та доцінюємо прагнення українського народу створити незалежну Україну. Однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої. Гарантуємо на тих землях повний і свободний розвиток української людности на засадах свободи та рівності громадянських прав і обов'язків"²⁷.

²⁵ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. Церква і суспільне життя (За ред. Андрія Кравчука). – Львів, 1998. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 337-340.

²⁶ Лебедь М. Зовнішньо-політична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 26. – С. 118.

²⁷ Там само. – С. 117-118.

4 серпня 1943 р. Крайова політична репрезентація підготувала для уповноваженого представника еміграційного уряду пропозиції як умову для початку українсько-польських переговорів. Вона стверджувала, що польський народ розуміє прагнення українців створити незалежну державу, з якою Польща встановить доброзичливі відносини, але, польсько-українські переговори можуть розпочатися тільки за умови визнання кордонів Польщі 1939 року. “Східні землі Речі Посполитої, визнані, як національно змішані, мусять залишитися частиною Речі Посполитої з огляду на великий культурний і господарський внесок поляків, зокрема на тісний економічний зв’язок з рештою Польщі. Українське населення у межах Речі Посполитої буде мати свободу, фактичну і правову рівноправність, повну свободу політичного, культурного і господарського розвитку (рівноправність української мови, шкільництва всіх рівнів до університету включно). Гарантією цієї свободи стане територіальне самоврядування з воєводством включно...” Крайова політична репрезентація вимагала від “українців-самостійників” співробітництва “у подоланні ненависті українських мас до кресових поляків”. Чомусь не передбачалося аналогічне співробітництво для “подолання ненависті кресових поляків до українських мас”. Як умова початку українсько-польських переговорів висувалась вимога, щоб “українці-самостійники” рішуче перестали активно співпрацювати з німцями. Знову ж таки, і цього разу нічого не сказано про те, як бути зі співробітництвом поляків, зокрема поліції гранатової з німцями. Врешті, як і ігнорування, що ОУН уже на початку 1943 р. заборонила українцям співдіяти з окупаційною владою, розцінюючи це як національну зраду.

Ще детальніше платформа українсько-польського порозуміння була опрацьована у рефераті “Національні проблеми в Польщі у контексті східної політики”, надісланому еміграційному урядові восени 1943 року. Слід підкреслити принципово важливу думку автора реферату про те, що, визначаючи свою подальшу лінію поведінки для досягнення незалежної Польщі у кордонах 1939 року, а отже і полагодження українсько-польських взаємин, еміграційний уряд не бачить, що у цих питаннях політика держав антигітлерівської коаліції наскрізь просякнута егоїстичними прагненнями і цілями, які не завжди співпадають з польськими інтересами. Щоб уникнути цього автор реферату рекомендував еміграційному урядові обдумати “якусь єдину раціональну програму. Отже, ми не можемо узалежнювати цілості програми від того, чого хочуть сьогодні англо-сакси. Від того, чи Росія внаслідок цієї війни буде розбита і т.д. Згадані елементи можуть вирішити тільки про те, яку частину сформульованої програми ми реалізуємо тепер внаслідок цієї війни, а що муситимемо залишити в заповіті наступним поколінням для реалізації минулих конфліктів. Сьогоднішня позиція англо-саксів чи Росії, чи виголошує її Черчіль, чи Іден, чи Сталін не може відібрати в нас охоти обмірковувати наші справи. Найважливіша справа, що народ хоче жити і розвиватися. І тільки наші інтереси, і тільки наші, а не чужі про них думки, є для нас вирішальними”.

Виходячи з цих концептуальних засад, автор реферату був переконаний, що “не існує можливості розв’язання національної проблеми на східних кресах тільки в рамках нашої внутрішньої політики. Вирішальне значення для тої справи має полагодження проблеми ставлення Польщі до Росії”. Далі він визнавав, що мета російської політики – ліквідувати Польську державу, а ключ до її досягнення – поглинення Росією всієї Білорусії та України. Саме тому, на його думку, польська політика повинна рішуче “протиставитися

російській політиці, яка може бути здійснена тільки відірванням від Росії всієї України і Білорусії і втягнення тих держав в орбіту польської політики. Виникнення тих незалежних держав та їх зв'язок з Польщею був би таким великим здобутком, який уможливив би територіальний компроміс з ними". Автор був переконаний, що "литовський, белоруський і український народи – природні союзники Польщі у її конфлікті з Росією" і тому слід зробити все, щоб подолати у цих народах антипольські настрої. "Отже сьогоднішній кривавий конфлікт з українцями є недоречним трагічним непорозумінням, яке потрібно ліквідувати всіма силами. Ми з обох сторін глибоко зайшли у безнадійний польсько-український чи польсько-литовський конфлікт. Ми так сильно піддаємося комплексу поривань, що втратили можливість тверезої оцінки дійсності. Ми перестали розуміти, що є нашим політичним інтересом. І порив ненависті викликає другий небезпечний порив – знеохочення. Тут і там чується голоси резигнації і з полегшенням думається про можливість нашого відходу з кресів, з того котла, у якому панує хаос і вбивство. Це дуже небезпечні тенденції, що наростають на ґрунті браку якоїсь ясної і зрозумілої для нашого власного суспільства ідеї польської політики на Сході. Чекаємо і мовчимо, інформуючи поляків і світ тільки про вбивства. Отже, непотрібно дивуватися, що ані пересічний поляк, ані тим більше пересічний англієць чи американець не розуміє, в ім'я чого, поза підозрюваним польським імперіалізмом, робимо зусилля утриматися на сході.

А тим часом Польща зі своєї позиції на Сході не може зрезигнувати. І то, принаймні, не з імперіалістичних міркувань. Ми мусимо організувати Схід аби нас степ не ліквідував".

Реальний вихід з цієї важкої ситуації автор реферату вбачав у реалізації гасла "Свобода людині і народам!", сформульованому в Атлантичній Хартії. "Українці, белоруси, литовці слушно можуть вбачати в засадах тієї Хартії гарантію і їх свободи. І Польща не може і у власному сумлінні, і в очах світу бути перешкодою на шляху тих народів до свободи. А якщо Польща хоче приєднати ті народи до своєї політики, потрібно підвестися, і то, насамперед, полякам, як старшим братам, над атмосферою злої крові. Потрібно сьогодні щодо них виразно і ввічливо у польській політиці і пропаганді поставити ту саму засаду, на яку, попри атмосферу злої крові, піднесли польські політики доби Ягеллонів – "вільні з вільним"... Було б великою трагедією сьогоднішньої Польщі, якби народні маси, польські селяни не змогли знайти спільної мови з селянами українськими, белоруськими, литовськими так само, як колись польська шляхта знайшла спільну мову зі шляхтою тих самих народів²⁸.

Незважаючи на те, що категорична вимога польської сторони щодо визнання довоєнних східних кордонів Польщі була зовсім неприйнятною для українців, спроби переговорів з метою пошуків платформи для українсько-польського порозуміння тривали. 22 грудня 1943 р. представники ОУН передали польській стороні записку, в якій було сказано, що засади "Відозви до українського народу" не можуть стати основою співпраці між обома народами та що єдиним кроком вперед у тій відозві є ствердження, що поляки "розуміють і доцінюють прагнення українського народу до створення неза-

²⁸ Siwicki M. ... – S. 66, 70-71.

лежної України". З інформації від 21 січня 1944 р. випливало, що вже півроку відбувалися переговори між представником ОУН та Союзом збройної боротьби з метою примирення та співпраці обох народів щодо відбудови їх суверенних держав. 8-10 березня 1944 р. українсько-польські переговори проходили у Львові у будинку НТШ на тодішній вулиці Чарнецького (нині Винниченка, 24). Підсумком цих переговорів став спільний Протокол з 20 пунктів, в якому зокрема стверджувалося: "Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, Української і Польської, лежить в інтересі обох народів" і є для їх "тривалого майбутнього історичною необхідністю" та що "мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошукуванні боротьби за самостійність обох народів та непосяганні на землі одної чи другої сторони", а питання остаточного устійнення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Обі сторони ствердили, що мають спільних ворогів і визнають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов'язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, неприхильну визвольним змаганням обох народів. Польсько-українські переговори продовжувалися ще у травні та червні²⁹.

На жаль, українсько-польські переговори з метою пошуків шляхів примирення істотно не вплинули на пом'якшення збройної конфронтації між двома народами, внаслідок чого продовжували зростати тисячі жертв з обох боків. Свідченням цієї непримиренності була зокрема листівка "Комітету визволення Львова", опублікована в липні 1944 р. за кілька днів до вступу радянської армії. Листівка містила такий заклик до АК: "Вояки! Ідете карати! Але не ворога, а бунтівника. Не вояка неприятельського, а бандита... Українська "інтелігенція", яка стоїть на чолі катів, як і богохульні українські попи, що закликають до різні, є такими самими злочинцями, як і українські хлопці, що йдуть з ножами і сокирами... Тільки тверда, безмилосердна рука польського вояка може врятувати східні землі для Польщі, вигубити злочинців, показати, що польський народ є гідний незалежного життя"³⁰. З цього заклику, однак, не випливало, чи український народ теж достойний такої незалежності.

²⁹ Лебедь М. Вказ. праця. – С. 118-120.

³⁰ Там само. – С. 121.

Володимир В'ЯТРОВИЧ

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ

Взаємини сусідніх народів завжди більше насичені конфротаційними ситуаціями, ніж мирною співпрацею. Не були винятком й стосунки між українцями та угорцями, зокрема в двадцятому столітті. Все ж навіть у жорстокі роки Другої світової війни було зреалізовано ряд спроб налагодження взаємовигідних стосунків. На жаль, цей аспект українсько-угорських взаємин ще слабо досліджений. Про переговори УПА із представниками угорської армії йдеться в публікації українського історика Андрія Боляновського¹ та угорського дослідника Іштвана Ровоса "Українсько-угорські зв'язки півстоліття тому"², а також у монографії Анатолія Русначенка³. Зрозуміло, що українсько-угорські взаємини періоду Другої світової війни заслуговують подальшого дослідження.

У роки Другої світової війни український та угорський народи опинилися у цілковито різних ситуаціях: Угорщина виступила у цій війні як союзник Німеччини. Україна ж, після втрати незалежності в 1920 рр., взагалі не виступала суб'єктом міжнародних відносин. Тим не менше її народ, доведений до відчаю окупаційними режимами Сталіна й Гітлера, виповів війну обидвом тиранам. Ідея двофронтової боротьби проти Німеччини та СРСР стала основою стратегії українського визвольного руху ОУН та УПА. Таким чином, українці та угорці в черговий раз у своїй історії опинилися по різні боки барикад і, здавалося, були приречені на взаємне поборювання. Проте у політичних провідників обох націй вистачило розуму, щоб усвідомити непотрібність та безперспективність цієї боротьби для обох сторін.

З точки зору керівництва українського визвольного руху вилучення угорського фронту з числа інших, на яких українським повстанцям доводилося воювати, було цілком логічним. Звуження кола супротивників дозволяло зосередити увагу на головних противниках і цим самим збільшити шанси на перемогу. Поруч із цим налагодженню добрих стосунків з угорцями відводилася важлива роль у реалізації політичної стратегії ОУН та УПА, а саме: у згуртуванні поневолених народів Центрально-Східної Європи у боротьбі проти імперіалізму Москви та Берліна.

¹ Боляновський А. Переговори Української Повстанської Армії з угорською армією (кінець 1943 – початок 1944) // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 52-59.

² Ravasz Istvan. Ukrán-magyar kapcsolatok-fél evszázaddal ezrelött // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 2001. – С. 37-46.

³ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні та національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках. – Київ, 2002. – С. 101-102.

Схоже розуміння непотрібності українсько-угорського протистояння було і в певних політичних кіл Угорщини, зокрема у збройних силах. Війська цієї країни, що розмішувалися на українських теренах, не мали тут особливих інтересів, окрім союзницьких зобов'язань перед Німеччиною. Після Сталінградського перелому у війні пріоритет над цими зобов'язаннями отримували національні інтереси самої Угорщини, насамперед щодо захисту свого суверенітету перед імперіалізмом Москви. Власне такими були стратегічні передумови щодо налогодження співпраці між українським визвольним рухом та угорською армією. Розглянемо конкретні чинники, що призвели до її налагодження.

Ще в кінці 1942 р. одна з мадярських дивізій, дислокованих в Україні, була вислана в район ріки Прип'ять для побороювання там радянських партизан. У ході сутичок із ними дивізія зазнала суттєвих втрат і була евакуйована у Володимирський район на Волині. Тут вона перебувала зиму 1942–43 рр. в цілковитій ізоляції від інших частин, тому їй бракувало одягу, харчів та іншого забезпечення. Ці речі вона здобувала реквізиціями в українських селах. На цьому ґрунті почалися перші серйозні зудари з існуючими на цих теренах повстанськими відділами. В результаті одного з таких боїв біля села Малої Осниці, відділ УПА під команду сотенного “Кори” розбив одну із угорських частин. Відтак угорські старшини вислали до українських повстанців парламентарів із повідомленням про бажання провести переговори⁴. Інформацію про це було доведено до командира Воєнної Округи УПА “Заграва” Івана Литвинчука-“Дубового”. Для переговорів з угорцями він прислав шефа господарського відділу Головного військового штабу УПА Романа Петренка-“Омелька” та місцевого військового референта “Гордія”. Уповноважена делегація двічі зустрічалася з угорськими представниками в с. Чарторийськ над Стиром. “В розмові з ген. мадярської частини Кочечком чи Скочечком (був чеського походження), – згадує один з учасників переговорів Роман Петренко, – ми підкреслювали, що не хотіли б вважати їх нашими ворогами. Розуміємо, що вони внаслідок несприятливих обставин знайшлися у такому скрутному положенні. В дальших переговорах мадяри запропонували нам передати за харчі дещо зі зброї, зокрема тяжкої, що їх обтяжує. К-р “Дубовий” радо дав згоду на таку заміну”⁵. Внаслідок домовленості УПА отримала важку зброю (гранатомети, міномети, гармати), а угорські частини – необхідне матеріально-побутове забезпечення.

Проте домовленість мала виключно локальний характер і стосувалася тільки конкретно означеного терену та конкретних частин. Тим часом протягом весни-літа 1943 р. тривали сутички інших угорських частин із українськими повстанцями. Зрештою на середину 1943 р. склалася ситуація, коли мадярські війська вимушені були зосереджуватися тільки в окремих місцях – укріпленнях. Постійні повстанські атаки на ці укріплені пункти послужили поштовхом для започаткування нового переговорного процесу. Вони розпочалися в селі Конюшки на Здолбунівщині в серпні 1943 р. зустріччю сотенного УПА Андрія Дольницького та старшини угорської армії. Вже незабаром

⁴ Петренко Р. За Україну, за її волю! // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів, 1997. – Т. 27. – С. 171.

⁵ Петренко Р. Вказ. праця. – С. 171.

обидві сторони, зацікавлені в продовженні співпраці, вивели ці переговори на найвищий рівень. Ще на початковому рівні закладено основи співпраці, які визначалися наступними пунктами:

“1. Угорці не будуть вести жодних акцій проти цивільного населення; не будуть робити жодних виступів самостійно чи спільно з німцями проти відділів УПА й підпільної адміністрації УПА; не будуть перешкоджати відділам і транспортам УПА переходити залізницю; не будуть інформувати німців про дії УПА чи таку діяльність українського населення, яка може викликати німецькі репресії.

2. УПА зобов'язалася не поборювати угорських військ ні в їхніх станицях, ні коли вони є в терені, наприклад патрулюють залізницю або перебувають у якомусь селі”⁶. Додатково обумовлено, що договір є таємним і що він не впливає на вороже наставлення УПА до німецьких військ, з якими вона продовжуватиме боротьбу.

Незабаром після узгодження умов договору, 9 жовтня 1943 р. командир Воєної Округи УПА “Заграда” Петро Олійник-“Еней” видав наказ усім підпорядкованим йому відділам УПА та членам підпілля ОУН, в якому зокрема зобов'язував їх:

“1. Припинити будь-які агресивні дії проти мадяр на території всього військового округу.

⁶ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. (Спомини ко зв'язкового старшини УПА до угорської армії) // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 40.

2. Домовитися на місцях з командуванням мадярських підрозділів з метою попередження виступів однієї сторони проти другої.

3. У ставленні до мадяр повинні бути привітливими і попереджувальними.

4. У випадку, якщо мадяри будуть проводити грабунки і насильства, необхідно повідомити про це вище поставлених начальників⁷.

Для продовження переговорного процесу на найвищому рівні Андрій Дольницький від'їхав до Головної Команди УПА. Тут він мав зустріч із Головним Командиром Дмитром Клячківським, командиром запілля УПА Ростиславом Волошином, шефом політичного відділу Йосипом Позичанюком, членами Проводу ОУН Омеляном Логушем та Яковом Буслом. «Наставлення Головного штабу до пермиря з угорською армією, – згадує Дольницький, – було позитивне. Найбільша дискусія розвинулася довкруги проблеми Закарпаття, бо ж Угорщина збройною силою знищила незалежність Закарпатської України й утримувала там тверду окупаційну політику [...]. Після обміну думками вирішено триматися такого погляду: політичний договір між Україною й Угорщиною можна скласти лише в майбутньому, коли постане український уряд і коли в післявоєнний період можна буде наладати політичні взаємовідносини між обома народами. Проте, Головне Командування УПА вважає за доцільне вже тепер скласти льокальний військовий договір з угорською армією для того, щоб обопільно не винищувати одні одних, а навпаки – плекати дух співпраці між народами»⁸.

Важливо, що переговори з угорцями відбувалися саме в той час, коли активно впроваджувалася в життя концепція єдиного фронту поневолених народів: створювалися національні відділи в УПА, було проведено Конференцію поневолених народів. Ця тема стала провідним мотивом повстанської пропаганди. Тому й не дивно, що розвиток відносин з угорцями досить швидко набрав широкого розмаху – він був елементом загальної стратегії УПА в її протистоянні імперіалізмам.

В наказі Головного Командира УПА Дмитра Клячківського-«Клима Савура» воякам УПА, зазначається, що головними ворогами українського народу є СРСР та Німеччина, а тому слід:

«1. Припинити всі дії проти румунів, мадярів, словаків, латвійців та інших, які перебувають на нашій території і з примусу під німецьким терором, виконують накази.

2. Якнайскоріше увійти на місцях у порозуміння зі згаданими чужонаціональними військовими частинами й домовитися з ними в справі взаємної недоторкальності. Не винищуймо себе взаємно, коли перед нами ще великі завдання, революційно-протиімперіалістична боротьба»⁹.

Для поглиблення українсько-угорської співпраці в листопаді 1943 р. вирішено провести політичні переговори в Будапешті. До угорської столиці спеціальним військовим літаком вилетіли провідні діячі українського визвольного руху Мирон Луцький, Іван Гриньох та Євген Врецьона. Українські делегати отримали від голови Референтури зовнішніх зв'язків ОУН Миколи Лебеда наступні інструкції для переговорів:

⁷ Боляновський А. Вказ. праця. – С. 53-54.

⁸ Дольницький А. Вказ. праця. – С. 43.

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1978. – Т. 1. – С. 153-154

1. Делегати представляють найвище керівництво українського народу, що перебуває в стадії остаточного оформлення (йдеться про створення тоді УГВР – В.В.).

2. Український визвольний рух бореться як проти комуністичної Росії, так і проти нацистської Німеччини.

3. Немає причин для боротьби українців проти Угорщини.

4. Завданням українського визвольного руху є створення спільного антиімперіалістичного фронту народів.

5. Всі спірні українсько-угорські питання мають бути полагождені мирно шляхом переговорів.

6. Українська сторона пропонує угорському урядові негайно зірвати стосунки із Німеччиною і оголосити війну обом тоталітарним потугам¹⁰.

Це були максимальні умови української сторони, її представники розуміли, що окремі пункти, зокрема про зірвання відносин із Німеччиною, очевидно, не будуть прийняті угорцями.

Не зважаючи на таємність візиту, українську делегацію було прийнято на найвищому дипломатичному рівні. Відбулися переговори із головним командуваням угорських збройних сил, які представляв на переговорах генерал Сомбатаї. В результаті розмов домовлено про:

“а) припинення всіх воєнних дій між обома сторонами, в тому числі реквізицій проти мирного українського населення;

б) обмін зв'язковими старшинами при головному командуванні обох сторін;

в) таємне передання УПА зброї, медикаментів та технічного обладнання;

г) заснування неофіційного українського представництва в Будапешті

д) надання тимчасового притулку для поранених вояків УПА та українських біженців у висліді приходу на Україну Червоної армії”¹¹.

Інформація про договір була доведена відповідним компетентним чинникам, і в грудні 1943 р. видано відповідні накази із забороною взаємного поборювання Головною Командою УПА та командуванням угорських частин, дислокованих в Україні¹². Того ж місяця із офіційною військовою місією до командування Української Повстанської Армії відряджено підполковника Ференца Мартона, який провів інспекції на теренах дій УПА. “Ми, – згадує учасник цих інспекцій Андрій Дольницький, – відвідували бойові відділи УПА всіх родів зброї, робили їхній перегляд і пполк. Мартон розмовляв із старшинами відділів про всі справи, які його цікавили. Відбувалися теж подібні інспекції нашого підпільного й господарського апарату. Мені здавалося, що вже на початку перебування при УПА пполк. Мартон був переконаний, що має діло не з якимсь стихійним місцевим бунтом, а з добре зорганізованою й дисциплінованою підпільною армією, яка розпоряджає свідомими бойовими кадрами і спирається на справний адміністративний апарат”¹³. В ході інспекції пполк. Мартона відбулася його зустріч із ГВШ УПА, зокрема із Головним Командиром Дмитром Клячківським-“Климом Савуром”.

¹⁰ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 26. – С. 140.

¹¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних Справ УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 26. – С. 122.

¹² Боляновський А. Вказ. праця. – С. 55-56.

¹³ Дольницький А. Вказ. праця. – С. 55.

Звичайно, підписаних угод не завжди дотримувалися: через спроби угорських вояків провести реквізиції на селах часто зав'язувалися збройні сутички, особливо сильними вони були в Карпатах. Проте всі сутички вдавалося залагоджувати і вони не переросли в ширше протистояння. В 1944 р. із відступом угорської армії потреба взаємної співпраці обох сторін ще більше зростає. Відступаюча армія потребувала людей, що могли провести її безпечними дорогами, українські ж повстанці потребували зброї для протистояння окупанту, що повертався.

Нові геополітичні обставини, що склалися в Європі після завершення Другої світової війни, також підштовхували обидва народи до співпраці. Просування Червоної армії за відступаючою німецькою завершилося врешті створенням в Центральній та Східній Європі зони виключного військово-політичного впливу СРСР. По суті під його окупацією опинилися Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Югославія, Угорщина. За нових обставин керівництво українського визвольного руху вирішило робити основний наголос у розбудові антитоталітарного фронту поневолених народів на ново-загарбані країни цього регіону. На думку провідних діячів ОУН та УПА, поляки, чехи, словаки, румуни, угорці, що ще зовсім недавно мали власні держави і проливали кров у боротьбі з коричневим окупантом, мають стати їх головними союзниками у боротьбі із червоним імперіалізмом. Для залучення цих народів до спільного фронту проводилася широка пропагандистська кампанія, метою якої було довести імперіалістичну суть політики СРСР та її загрозу для народів Центрально-Східної Європи, а також довести, що єдиним ефективним засобом протистояння є участь у демократичній, антитоталітарній революції. В рамках цієї кампанії серед населення загрожених народів поширювано листівки, брошури та іншу пропагандистську літературу українського підпілля, організовувалися рейди повстанців теренами країн цього регіону. Найбільше таких акцій було проведено у Польщі, Чехословаччині та Румунії. На жаль, немає ширшої інформації, чи аналогічні акції проводилися із населенням Угорщини. На разі не виявлено якихось спеціальних листівок, звернених до угорського народу (як це мало місце із поляками, чехами, словаками), чи перекладів угорською мовою вже відомих пропагандистських матеріалів. Немає також детальної інформації, чи проводилися угорськими теренами пропагандистські рейди УПА. Один із повстанських документів, звіт "УПА-Захід на третьому етапі", серед інших пропагандистських рейдів теренами сусідніх держав вказує і на рейд в Угорщину, проте не подає ширшої інформації про нього¹⁴. Логіка підказує, що такі рейди мали б відбуватися, зокрема через терени Закарпаття, куди досить часто заходили рейдуючі відділи УПА. Але поки не маємо жодного документу про проведення чи підготовку такої акції, не можемо твердити, що така акція відбулася.

Все ж з певністю можна стверджувати, що ідеї, за які боролися українські повстанці знайшли свій відгук в душах угорського народу. Яскравим прикладом цього є угорська революція 1956 р., яку можна вважати продовженням антитоталітарної боротьби поневолених народів Центрально-Східної Європи, започаткованої членами ОУН та вояками УПА.

¹⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 33 – С. 55.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

БОРОТЬБА УПА ПРОТИ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ. 1943 РІК

Загони УПА розпочали збройний конфлікт з окупаційною адміністрацією Третього Райху в момент найбільших німецьких перемог – у жовтні 1942 року. Коли французький та інші рухи Опору в Європі щойно готувалися до збройної боротьби проти гітлерівського режиму, з'єднання УПА в Україні вдалися до активних дій проти окупаційних цивільних та військових інстанцій. Від початку 1943 р., поряд із випадковими зіткненнями, вони все частіше набували характеру ретельно спланованих виступів. 7 лютого сотня УПА під командуванням Г.Перегійняка (“Довбешки-Коробки”) напала на м. Володимирець, здобула зброю і оснащення, а 22 лютого вона була атакована німецьким відділом¹.

Перші підрозділи УПА формувалися на базі військових відділів ОУН-Б, були недостатньо озброєні і тому вимушені головним чином вести оборонні бої. Можна виокремити такі основні тактичні методи боротьби УПА: 1) раптові напади (наскоки); 2) зустрічний бій під час рейду; 3) реакція на ворожі дії у формі оборони місця свого перебування від облоги ворога (табір, постій, нічліг), пристосованого до кругової оборони; 4) оборона в наступі, що здійснювалася у випадках із забезпеченням флангів вогневими засобами. Успіхові партизанських бойових дій УПА сприяло застосування несподіваного, сильного й зосередженого вогню та кількох видів маневрування – оточення, прорив та відхід. При цьому повстанці мусили орієнтуватися на місцевості операцій: знати усі дороги, стежки, мости, напрямки залізничного руху, закриті місця (ліси, чагарники, гаї та яри), ріки (у тому числі броди та придатні для переправи неглибокі місця), потоки, джерела, гори (у тому верхи, узбіччя, стежки та дороги), навколишні оселі (їх величину, розміщення, підходи) та ставлення населення до руху Опору². Уникаючи боїв, у яких шанси на перемогу були незначні, відділи УПА розпочинали бойові дії проти ворожих сил здебільшого тільки в тих випадках, коли існували усі передумови для їх закінчення на користь повстанців. Раптовість й добра спланованість нападів УПА гарантували їй підрозділам відчутний успіх за умов власних незначних втрат і великих – противника. Завдяки цьому УПА перетворилася на своєрідного “привида” – “армію-фантом”, що стала пострахом для окупаційного режиму, з'являлася переважно вночі у найнесподіваніший час й зникала тоді, коли нацисти намагалися її знищити.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1.

² Хмель С. Українська партизанка. Загальні основи партизанки // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1957. – Ч. 3-6 (77-80). – Березень-червень. – С. 5-8.

Користуючись відчутною підтримкою населення, навесні 1943 р. її збройні формування розгорнули активну антинімецьку бойову діяльність насамперед на Південній Волині та у Північному Поліссі, звідки їх бойові дії поступово поширено на більшість території України. Вони спалювали окремі німецькі господарства, нападали на тилові об'єкти окупаційних інстанцій, на невеликі гарнізони німецьких військ, які перебували або з'являлися у зоні дій повстанців, брали участь у бойових діях проти каральних підрозділів німецької поліції, скерованих окупаційною адміністрацією для реквізиції майна місцевих мешканців. Частина УПА також захоплювали німецькі склади харчів та боєприпасів й організовували диверсії на шосейних і залізничних шляхах, у результаті яких підривали мости і колії й захоплювали автомашини та вагони спорядження з військовими вантажами*. 19 березня 1943 р. у повідомленні штабу шефа СП і СД у Берліні було сказано, що "бандерівська група тепер перейшла до того, що здійснює на практиці свою пропаганду" й констатовалося: "У бандерівських групах спостерігається подальша радикалізація. Члени цих груп збирають зброю та боєприпаси, створюють таємні склади зброї. У наказах та інструкціях є тенденція того, що створення вільної і самостійної України можливе лише з допомогою збройного повстання... На даний час тільки й говорять про "останній бій" проти "німецьких варварів". "Останнім часом у районі Крем'янця (Рівненський службовий район) з'явилися групи бандитів, які здійснюють збройні напади на держгоспи. Це справа рук ОУН-івського загону бандерівців", – повідомлялося у звіті³.

Майже одночасно з цим керівництво НКВС УРСР підготувало для керівництва НКВС СРСР такого ж характеру інформацію про діяльність вивольного підпілля й початок збройної боротьби УПА. У спецдонесенні НКВС УРСР від 11 лютого 1943 р. про становище у Кіровоградській області повідомлялося, що "українські націоналісти в Кіровограді друкують і поширюють антинімецькі листівки, прокламації, проводять нелегальні зібрання і мають зв'язок з українськими націоналістами із Західної України, звідки отримують інструкції та літературу". 22 лютого 1943 р. у спецдонесенні НКВС УРСР про становище у Вінницькій області вказано: "На початку 1942 р. у м. Вінниці й на периферії з'явилися націоналістичні листівки. У листівках повідомлялося, що німці розпустили ОУН, заарештували у Києві до 60 осіб активних діячів ОУН, а одного з лідерів цієї партії Степана Бандеру викликали до Берліну і там розстріляли. У зв'язку із цим українське населення

* В "Орієнтації про українсько-німецьких націоналістів у західних областях Української РСР за період 1941–1944 рр." від 6 березня 1944 р., затвердженій керівником НКВС УРСР В.Рясним, початок антинімецьких бойових дій УПА на початку 1943 р. характеризувався так: "Бандерівці отримали вказівку розгорнути диверсійну діяльність проти німців шляхом знищення дерев'яних мостів у селах та на польових дорогах, різних третьорядних споруд, грабувати "держгоспи", відганяти худобу і т. д., а також встановила вартовий контроль в селах та на перехрестях доріг. Здійснюючи цю вказівку, УПА на Волині знищила значну кількість дрібних мостів, пограбувала кілька "держгоспів", відігнала звіди худобу й забрала зерно. На дорогах вилловлювала й знищувала "підозрілих" осіб. Ці дії УПА бандерівці так пояснювали населенню: мости необхідно палити, щоб німцям важко було проникати в села для грабунку, "держгоспи" потрібно грабувати для постачання УПА продуктами, контроль в селах та на шляхах необхідний для вилловлювання радянських партизанів, осіб, пов'язаних з ними та німецькою агентурою" (Каптелов Б.И. ОУН на службі... – С. 52).

³ ЦДАВОУ. – Ф. 4328. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 34-37.

закликалося до боротьби проти німців і організації підпільної роботи. При чому після цього в листівках вказувалося, що Німеччина є вічним ворогом українців”⁴. У повідомленні командування партизанського загону Житомирської області від 25 лютого 1943 р. констатовано, що основною військовою одиницею УПА є сотні, в яких “друга особа, як правило, переконані націоналісти” й що “ці групи йдуть з наміром помститися німцям”. 19 березня у розвідзведенні № 3 оперативної групи УШПР про українських націоналістів у Дніпропетровській області констатовано, що “їх нелегальним завданням є повалення німецької влади шляхом збройного повстання в момент послаблення німецької армії і захоплення влади у свої руки”⁵.

Починаючи від березня 1943 року, завдяки підтримці своїх дій мешканцями українських сіл, підрозділи УПА взяли участь у бойових діях проти загонів німецької поліції та каральних відділів СС в околицях чи в обороні кількох десятків міст та сіл. Найбільші бої відбулися у місцевостях Вережці та Новостав на Крем’ячечині; Жмига, Замчисько, Білгородка та Студінка на Дубенщині; Цумань та Колки під Луцьком; Жуків, Сергіївка та Бугрин на Рівненщині; Турійськ та Доротин на Ковельщині; Дружкопіль та Горохів на Горохівщині; Постійно, Яполоть, Чубан, Бігаль та Велика Любаша на Костопільщині. Бої локального характеру між УПА і німецькими поліційними з’єднаннями відбулися також у десятках й сотнях інших населених пунктів на Волині, Поділлі, Поліссі, Житомирщині та Кам’янець-Подільщині⁶.

У відповідь на німецькі репресії проти українських сіл за підтримку УПА, у другій половині березня повстанці вдалися до тактики попереджень окупаційної адміністрації про відповідальність за антиукраїнські дії. В одному з них, наприклад, Степан Савчук (“Наливайко”) закликав: “Зауважте, якщо прийдете зі своїм гестапо, то ви поплатитесь власною головою. Не думайте, що партизани такі собаки, як ваші гестапо і комісари. На доказ цього посилаємо вам ваших людей і нагадуємо вам: “На кожен ваш удар ми відповімо ударом!” Ваш Цумань разом із вами та вашими поляками злетить у повітря. Не радйте тому, що ви, окупувавши Україну, палите її, п’єте народну кров і погрожуєте своїми танками. Наші груди міцніші за ваші танки, наша гордість сильніша за ваше гестапо. Ми знаємо, що ви прийшли для того, щоб сплюндрувати Україну й знищити українців. За це ви розплатитесь своєю власною кров’ю!!!”⁷. Подібні заклики не були пустими погрозами. Усе частіше антинімецькі військові дії повстанських формацій набували наступального характеру, тобто формування УПА самі проявляли стратегічну ініціативу при наступі на ворожі укріплення, що нерідко здійснювалися під покровом ночі. Внаслідок успішних боїв упродовж березня відділи УПА зайняли Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, а в останні дні того ж місяця – Деражне, Людвипіль, Олику, Цумань та Горохів. Утримуючи їх деякий час під своїм контролем, у квітні повстанські частини залишили ці населені пункти з тактичних міркувань⁸.

⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 49, 51.

⁵ Там само. – Арк. 53, 55.

⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Фонд листівок, № П-2.

⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 4328. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 58.

⁸ Там само. – Ф. 3 833. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 2-2а, 15-17.

Великі бої та зіткнення підрозділів УПА з німецькими військовими частинами відбулися також 15 березня поблизу с. Корчин Луцького району, 20 березня у с. Бережцях та Ланівцях Крем'янецького району. 21 березня озброєний кулеметами й гранатами підрозділ УПА, яким командував Олексій Брись ("Остап") напав на німецьку жандармерію в Горохові. Запеклий бій відбувся біля приміщення гебітскомісаріату, де німці оборонялися; внаслідок цього загинуло кілька повстанців і було звільнено кількох заарештованих, вилучено муку з млина, забрано друкарські машинки в установах⁹. 28 березня відбувся бій у м. Олика, в ніч з 2 на 3 квітня в м. Горохові, в ніч з 12 на 13 квітня в Цумані, 17 квітня поблизу с. Борщівки на Волині. Наприкінці березня дії повстанців унаслідок рейдів у напрямку Шепетівки перекинулися з Рівненщини у суміжний з ним Славутський район сучасної Кам'янець-Подільської області. Тут наприкінці березня великий бій між повстанцями і німецьким підрозділом відбувся в с. Великий Плавунин, а в другій половині квітня – з чисельно переважаючим німецьким підрозділом під Берездовом¹⁰. Водночас із успіхами УПА зазнала втрат командного складу з числа організаторів перших її формувань. 22 лютого під час перебування біля Висоцька сотня Г.Перегайняка була атакована німецьким відділом, у результаті чого загинув командир цього підрозділу¹¹. У ніч з 10 на 11 березня під час бою на складі боєприпасів у с. Оржеві Володимир-Волинського району загинув організатор перших відділів УПА С.Качинський. 13 травня біля с. Черниш під Деражною Колківського району Волинської області в бою з німецьким військовим підрозділом загинули поручники УПА Василь Івахів та Юліян Ковальський ("Гарпун") і хорунжий Семен Снятецький ("Сівко")¹². Популярність В.Івахіва призвела після його смерті до поширення серед вояків УПА повстанської пісні "Гей на Півночі, на Волині" зі словами "в перших рядах борців-героїв згинув Івахів наш Василь".

На Крем'яничині від початку збройної антинацистської боротьби бандерівці тісно координували свої дії з мельниківцями, які також розпочали антинімецькі виступи на Волині. Зокрема ще 13 жовтня 1942 р. боївка ОУН-М Павла Вихора напала на молочарню в с. Соснівка, а на початку листопада інша боївка цієї організації, що діяла поблизу Верби у Дубенському районі, обстріляла вантажні машини німецької частини на лінії Верба-Дубно. На Крем'яничині бандерівці й мельниківці, здійснюючи одну справу, мирно співіснували на одних територіях, узгоджували свої дії й за домовленістю вели антинімецьку боротьбу й завдавали окупаційним установам дошкульних ударів в один і той же час. На початку лютого 1943 р. Вербівська боївка ОУН-М спільно з боївкою "Білого" напала на в'язницю в м. Дубні й випустила усіх в'язнів. Відразу ж після цього у середині лютого підрозділ УПА під командуванням І. Климишина ("Крука") напав на в'язницю в м. Крем'янець й, відступивши перед наступом в'язничної охорони, напав вдруге й звільнив усіх

⁹ Спогади осіб, які пережили події на Волині й Поліссі в часі Другої світової війни. – Ч. 2. – Беземський Георгій Володимирович, с. Скобелка Горохівського району Волинської області. Дата запису спогадів – 25 липня 2002. – С. 67.

¹⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1-3.

¹¹ Там само. – Арк. 1.

¹² Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. 36. 1. – Львів, 2003. – С. 157

в'язнів. На середину березня табір підрозділу УПА під командуванням І.Климишина ("Крука") розташувався між с. Антонівці й с. Іславиця, по сусідству яких у Стіжецькому лісі на північ від с. Стіжок розташувався табір боївки мельниківця М.Данилюка ("Блакитного"). У середині квітня на шляху на лінії міст Шумськ-Крем'янець сотня УПА під командуванням І. Климишина обстріляла три вантажні машини німецької жандармерії, у результаті чого здобуто багато зброї й вбито кількох німців, у тому лейтенанта Єгара з Крем'янецького пункту СП і СД. Після бою Климишин зі своїм формуванням перейшов для ночівлі на хутір Козаччина, де його вранці оточив й обстріляв німецький підрозділ, унаслідок чого по обидвох сторонах були великі втрати в людях; повстанцям вдалося прорватися з оточення з втратою 11 осіб убитими.

У той сам час підрозділ із мельниківської сотні М.Недзведського ("Хрона") на шляху Білокриниця-Стіжок також обстріляв кілька машин німецької жандармерії, в результаті чого поранено двох повстанців, а німці відступили з втратами. 10 травня відділи сотень бандерівця І.Климишина і мельниківця Олекси Дивака ("Орлика") влаштували засідку поблизу с.Лішня, коли підрозділ німецької жандармерії повертався до Крем'янця з каральної акції в с. Стіжок, де 9 травня він спалив багато будівель й розстріляв 55 невинних людей. Повстанці напали на вантажні машини німців, яких врятували танки, що дозволили їм відступити після втрат у людях. Саме спільні антинімецькі дії й бойове побратимство між бандерівцями й мельниківцями усунуло між ними партійні чвари й створило передумови для влиття формування М.Недзведського до куреня І. Климишина¹³.

З-поміж повстанських формувань мельниківців в антинімецькій боротьбі особливо відзначилася сотня, якою командував колишній провідник Волинського інспекторату ОУН-М поручник О.Яценюк ("Волинець"), котрий наприкінці 1941 р. був заарештований нацистськими органами безпеки, але завдяки сприятливим обставинам зумів втекти. 29 квітня вона здійснила напад на залізничну станцію Троянівка на лінії міст Костопіль-Сарни, захопивши на деякий час саму станцію, її склад і товарні потяги, два з яких спалено¹⁴. Ця ж сотня постійно обстрілювала німецькі потяги й здійснювала диверсії на лінії Ковель-Шепетівка й провела рейд у Житомирську область. У Сторожівському лісі вона мала бій з угорсько-німецьким підрозділом, в якому загинув тільки один повстанець "Ганджа". Активна антинімецька боротьба сотні О.Яценюка також створила вагому передумову для її включення до складу УПА влітку 1943 р.¹⁵

Розгортання виступів УПА проти окупаційних інстанцій району на Волині та Поліссі навесні 1943 р. зафіксовано у численних коротких повідомленнях окупаційної влади, що трактувала повстанські підрозділи як "націонал-українські банди" (national-ukrainische Bänden). 30 квітня генерал-комісар Волині й Поділля доповів Е.Коху, що "націоналістична пропаганда охоплює подальші кола населення", й відділи УПА опанували західні та південні області Волині, внаслідок чого вони "поширилися настільки далеко, що треба говорити

¹³ Цимбалюк Ф. Початки повстанського руху Кременецького повіту на Волині в роках 1942–1943 // Вісті Комбатанта. – 1995. – Ч. 1. – С. 73-78.

¹⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1-3.

¹⁵ Шуляк [Штуль-Жданович] О. В ім'я правди: до історії повстанчого руху в Україні. – Роттердам, 1947. – С. 27.

про існування повстанського руху в областях Горохова, Любомля, Дубна, Крем'янця й частково також Луцька"¹⁶.

Реальні підсумки політичних спроб масового залучення українського населення до широкомасштабного співробітництва з окупаційною владою виявилися незначними, й вже 15 травня 1943 р. райхсміністр Й.Гейбельс підбив невтішний баланс цієї співпраці: "Сьогодні я отримав повідомлення про ситуацію в Україні, яка є справді сумною. Наш урядовець Лаппер визнає, що нашим службовцям не вдалося схилити українців до співпраці з нами. Вказується, що збір врожаю буде малий. Із запасів збіжжя навряд чи вистарчить хліба, щоб прохарчувати армію. Про висилання харчів до Німеччини не можна навіть мріяти. Ми, німці, не є особливо здатними для управління окупованими територіями"¹⁷.

У травні німецькі інстанції вже мали належну інформацію про дії повстанців й тому могли скласти достатню уяву про потужну силу УПА. Про зростання кількості антинімецьких виступів виразно свідчать повідомлення розвідки окупаційних військових і поліційних структур. Наприклад, в одному з них – відділу "Іноземні армії Сходу" – ФГО (Abteilung Fremde Heere Ost – FHO) при ОКГ від 19 травня щодо "руху Бандери" зроблено акцент на "ворожій позиції щодо німців" й підсумовано: "Район Крем'янця (75 км південно-західніше Рівного) перебуває під сильним впливом цього руху. Частими є напади на жандармерію та украплені пункти"¹⁸. У звіті цього ж відомства від 22 травня говорилося: "У північно-західній Україні націонал-українські банди Тараса Бульби й особливо Бандери відмовилися від свого доти вичікуючого становища й зайняли позицію передовсім проти цивільного населення (яке співпрацювало з окупаційними установами – А.Б.), так що треба враховувати зростаюче загострення становища банд". Констатовано, що прагнення повстанців "при їх суто національному характері можна віднести до народного опору більших обсягів", якому "симпатизують широкі кола населення"¹⁹.

30 червня 1943 р. на підставі власних даних розвідувальний відділ штабу з боротьби проти банд – штаб "ББ" (Führungsstab für Bandenbekämpfungsstab – BB-Stab) при ССПФ для Півдня Росії у Києві склав підсумковий звіт. На його сторінках відтворено загальну картину антинацистських збройних дій УПА. У звіті констатовано, що ще до лютого 1943 р. з боку збройних формацій українського руху Опору "мали місце напади на підрозділи німецької армії". Характеризуючи антинімецьку боротьбу УПА від лютого 1943 р., автор звіту констатував: "Збільшилися напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на тюрми у Крем'янці та Дубні мали на меті передовсім звільнення активістів руху, котрі пізніше організували ядро банд у цих районах". "У квітні місяці, – відзначалося далі, – завдяки операціям наших підрозділів у головному районі діяльності банд Березне-Людвипіль наступило тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомобільної дороги дії

¹⁶ Bundesarchiv (BA). – R 94/17. – S. 2-3.

¹⁷ Goebbels J. Tagebücher, 1942-1943. – Zürich: Louis Löhner Verlag, 1948. – S. 346.

¹⁸ Abt. Fremde Heere Ost. Vortragsnotiz. Die nat.-ukr. Bewegungen // National Archives of the United States (NAUS). – T-78. – Roll 565. – Frames 000 252 - 000 253.

¹⁹ OKH. Gen.St. d. H. Abt. Fremde Heere Ost. Entwicklung der Bandenlage. St. Qu., den 22.5.43 // Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA). – RH 3 – OKH / Generalquartiermeister. – Vol. 149. – S.16.

банд активізувалися. До того часу належить також багато нападів на південну дорогу та пости жандармерії”. Подальше розгортання антинімецьких збройних дій УПА розглядалось як блискавичне: “У березні кількість великих нападів на державні маєтки та підприємства постачання у районах Любомля, Володимир-Волинська, Горохова, Дубна та Крем’янця не перевищило цифри 8, у квітні їх було 57, а в травні – 70. Особливо відчутним було знищення важливих лісопильних заводів, підпал багатьох державних маєтків та зростання кількості нападів на південну дорогу”. У звіті зроблено висновок, що попри деякі розбіжності в тактиці антинімецьких дій окремих повстанських загонів, спільними для усіх відділів УПА є “зусилля паралізувати німецьку воєнну економіку нападами на державні маєтки та центри постачання”²⁰.

Численні факти тогочасних боїв між повстанськими і німецькими каральними підрозділами зафіксовано у багатьох розвідувальних зведеннях радянських партизанських загонів для УШПР, у яких прибічників Бандери традиційно називали бандерівцями (чи помилково “бендерівцями”), а Т.Бульби-Боровця – “бульбівцями”. Ось витяги тільки з кількох із них штабу партизанського загону Житомирської області під командуванням О.Сабурова, дані штабу Шитова: “Ковель, 6.4.43 р. У містечку відбувся бій німців з поліцією (націоналістами). Поліція вбила 18 німців, випустила заарештованих із тюрми і розпустила табори трудової повинності” (розвідувальне зведення № 4 від 24 квітня). “Націоналісти нападають на невеликі німецькі гарнізони” (розвідувальне зведення № 6 від 1 червня). “20.5.43 р. націоналісти напали на німецький гарнізон с. Чудель, що 20 клм південно-східніше Сарн, у результаті було вбито 30 німців. М.Славути – У лісах Острозького, Шумського та Мізочинського районів націоналісти активізують свої дії проти німців” (розвідувальне зведення № 7 від 1 червня). “У перших числах квітня Крем’янецький округ був на надзвичайному становищі, оскільки німці у районах цього округу були піддані нападам бандерівців і були витіснені з цих пунктів, німці відновили становище тільки з допомогою великих каральних загонів” (повідомлення від 5 червня)²¹. Інформацію подібного змісту повторено у повідомленнях для УШПР партизанських загонів Рівненської області. Наприклад, у повідомленні партизанського командира Василя Бегми від 9 липня № 5387/109 сказано: “26.6.43 р. в с. Хараїмівка Деражнянського району німці вели бій з націоналістами, у результаті вбито 4 німці та 19 націоналістів. При виході німців з Хараїмівки українські націоналісти послали проти них засаду і вбили німців”²². У розвідувальних зведеннях штабу партизанських загонів у Кам’янець-Подільській області також містилися подібні факти на зразок: “Маринін. 7.5.43 р. бульбівці в боях з польською поліцією і німцями відбили в німців важкий кулемет” (повідомлення № 11 від 10 липня 1943 р.)²³.

Важливим наслідком антинімецьких дій УПА на Волині, окрім іншого, було знищення багатьох мостів й шляхів транспортного сполучення. Їх

²⁰ Bfh. H.Geb. Snd Abt. Ic. HQu., 17. 7. 43. Geheim. Nationalukrainische Bandenbewegung // BA-MA. – RH 22 – Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete. – Vol. 122; NAUS. – T-501. – Roll 29. – Frames 000 545, 000 546, 000 550.

²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 61, 72, 73, 82; Спр. 1326. – Арк. 70.

²² Там само. – Спр. 253. – Арк. 101.

²³ Там само. – Спр. 247. – Арк. 54.

руйнування значно ускладнило окупаційним службам примусове вилучення сільськогосподарської продукції в селян й транспортування місцевих мешканців на залізниці для вивезення на примусову працю до райху. 30 травня під час засідання окружних комісарів ГК Волині та Поділля генерал-комісар Г.Шене визнав: “Становище помітно загострилося”. На засіданні констатовано, що волинські райони перебувають в руках повстанців, котрі “намагаються унеможливити зв’язок із великими адміністративними центрами. Вбивають усіх районних шефів і службовців керівного апарату. У руках німців тільки територія уздовж шосе та залізниць”²⁴. Під впливом нарікань, висловлених на цьому засіданні на адресу українських повстанців, 5 червня під час наради з приводу приїзду А.Розенберга Г.Шене заявив у його присутності: “Українські націоналісти завдають більших труднощів, ніж більшовицькі банди”²⁵.

Улітку найпоширенішою формою збройної боротьби національного Опо-ру були наскоки сотень УПА на невеликі гарнізони німецьких поліційних і меншою мірою військових сил. Доволі значну частоту цих нападів можна пояснити тим, що вони відзначалися успіхом завдяки раптовості й короткотривалості в часі й не вимагали від повстанців застосування особливо великих сил. 5 червня у с. Сільці на Горохівщині у результаті обстрілу штабу німецького карального формування, що розмістилося у цьому селі, підрозділ УПА знищив ворожий спостережний пункт, згаданий штаб та кілька автомашин, які прибули для боротьби проти повстанців. Наприкінці червня інший підрозділ УПА здійснив напад на німецькі гарнізони в містечках Дивин та Любитів на Поліссі, де на бік повстанців зі зброєю перейшло 38 службовців місцевої команди УД Поліції. 29 червня завдяки вдалим діям повстанця “Яхима” затримано три німецькі автомашини й захоплено в полон кілька десятків німців²⁶.

У ході антинацистської боротьби збройні формування повстанського руху приділяли особливу увагу захопленню боєприпасів та військового спорядження, необхідного для поповнення військових баз УПА. З цією метою сотні й курені УПА організували цілий ряд успішних диверсій на залізничних шляхах, про які з часом стадо відомо розвідці радянських партизанських з’єднань. “Бандерівці в 20-х числах травня розібрали залізничну лінію Новоград–Волинськ–Шепетівка”, – вказувалося, наприклад, у розвідувальному зведенні для УПШР від 6 червня 1943 р. керівника штабу партизанського загону Житомирської області Івана Шитова²⁷.

У результаті таких диверсій на залізничних шляхах, що здійснювалися переважно під покровом ночі, повстанці затримали кілька поїздів із військовими вантажами. Наприклад, у ніч із 25 на 26 червня підрозділ повстанців, очолюваний “Дорошем” та “Яремою”, підірвав колію на залізничному шляху між Немовичами і Малинськом, де у результаті бою проти німецької залізничної охорони незабаром здобуто потяг зі зброєю, амуніцією та боєприпасами. У ніч з 29 на 30 липня відбувся найвдаліший напад на німецький військовий потяг біля станції Маневичі, під час якого також здобуто велику

²⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-5.

²⁵ ВА. – Р 6/310. – С. 43.

²⁶ До зброї! Видання політичного відділу УПА. – 1943. – Ч. 2. – Серпень. – С. 5.

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 31.

кількість зброї та вибухових матеріалів²⁸. Проте диверсії збройних формувань українського руху Опору на залізничних комунікаціях не набули масового поширення. Це було спричинене їх посиленою охороною тилловими німецькими військами та відсутністю у повстанських відділах достатньої кількості вибухової техніки та кадрів спеціалістів із мінувальної справи. Тому диверсії УПА на залізничних шляхах мали тільки епізодичний характер, а здійснювані нею вибухи мостів були звичайно поодинокими і при наявності у супротивника потрібної відновлювальної техніки не давали великого ефекту.

Поряд із відкритими боями, УПА проводила боротьбу проти німецьких окупаційних установ в Україні також шляхом ретельно спланованих нападів на керівників німецької цивільної адміністрації²⁹. У результаті 1 травня на шляху Брест–Ковель курінь, яким командував Олекса Шум (“Вовчак”), ліквідував інспекційну групу шефа нацистських штурмових відділів – СА (Sturm-Abteilungen -SA) Віктора Люце та чотирьох представників його особистого штабу³⁰. Третього травня він помер від поранень у міській лікарні Потсдама під Берліном. Цей випадок геббельсівська пропаганда замовчала, назвавши у пресі авіакатастрофу причиною смерті Люце, якого 8 травня урочисто поховали у столиці Німеччини³¹. 25 червня розстріляно сільськогосподарського керівника (ляндвірта) та зондерфюрера Олександрівщини, 6 липня – заступника гебітскомісара ГО Волині та Поділля з його співробітниками³². 28 липня 1943 р. радянський партизанський командир В.Бегма доповів у повідомленні № 6165 /278-275: “У червні націоналісти вбили районного господарського керівника ляндвірта Демидівського району, на початку липня вбитий ляндвірт Вербного району”³³.

У липні антинімецькі дії УПА особливо посилювалися унаслідок рейдів українських повстанських з’єднань у Правобережну Україну та на Поділля, про що теж стало відомо розвідці радянських партизанських з’єднань. “У перших числах червня загін націоналістів чисельністю до 500 осіб із району Новоград-Волинська рушив на Київщину”, – говорилося з цього приводу в переданому для УШПР повідомленні № 4788/78 від 23 червня 1943 р. керівника штабу радянських партизанських загонів Кам’янець-Подільської області Я.Мельника³⁴. 28 червня це саме підтвердив у своєму повідомленні керівник

²⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 31.

²⁹ Der Generalkommissar für Wolhynien und Podolien. V-I 2107/43. Luzk, den 18. Juni 1943. An den Reichskommissar für den besetzten Ostgebieten. Betr.: Lag in Wolhynien. Verluste der Zivilverwaltung und der Wehrmacht durch Banden im Generalbezirk Wolhynien und Podolien in der Zeit vom 9. bis 15. Juni 1943. gez. Schoene. // NAUS. – T-175. – Roll 140. – Frames 2 667 619 – 2 667 623.

* 10 травня 1943р. Й.Геббельс записав у своєму щоденнику слова А.Гітлера про те, що “немає жодного провідника такого формату, який зміг би замінити Люце”. Характерно, що до його смерті Геббельс був зовсім іншої думки й стверджував, що “він не має чистої совісті” і “ніколи не виконує найважливішої роботи, але зате займається усякими можливими дурницями” (записи від 30 січня і 6 квітня 1942 р.) (Goebbels J. Tagebuecher... – S. 334, 94, 166).

³⁰ Вільна Україна. – Львів, 1943. – Ч. 7. – Серпень. – С. 9; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 133.

³¹ Дзвін. – 1943. – Ч. 205. – 15 травня. – С. 1.

³² Вільна Україна... – С. 9.

³³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 118.

³⁴ Там само. – Спр. 247. – Арк. 113.

одного з партизанських загонів Житомирської області І.Шитов. “Українські націоналісти, – писав він, – поширюють свій вплив на Житомирську та Київську області. У перших числах червня бандерівська сотня [в складі] 180 осіб під командуванням Вовка та Верещакі ... направилися у район Житомира та Києва”³⁵. Згаданий у цих повідомленнях повстанський підрозділ УПА впродовж трьох тижнів рейду по Житомирській та Київській областях провів 15 успішних боїв проти німецьких військових відділів поблизу Устинівки (Житомирщина), за час яких вбито понад 100 представників німецької окупаційної адміністрації та здобуто багато зброї, харчів й одягу; у Коростені той же підрозділ роззброїв німецьку поліцію.

Унаслідок подібних рейдів окремих загонів УПА в центральні області України на їх території виникли цілі райони, контрольовані українськими повстанцями. В околицях Трипілля над Дніпром учасники українського руху Опору навіть створили свого роду “республіку УПА”, перебрали під своє керівництво адміністрацію регіону і утримували його тривалий час в своїх руках, не допускаючи туди представників німецьких окупаційних інстанцій. Протягом червня-липня рейдуючі сильні повстанські загоны у Чорнобильських, Чернігівських та Київських лісах на Наддніпрянщині провели 10 переможних боїв проти німецьких поліційних формувань³⁶. Ці дії викликали відчутне захоплення серед місцевого українського населення й значну тривогу з боку німецьких окупаційних установ, які побоювалися, що такі рейди є прелюдією до загального виступу УПА проти німецької окупаційної адміністрації на усій території України. В одному із звітів про похід повстанських відділів на Схід від 11 липня 1943 р. констатовано, що “рейд зробив на населення східних теренів справді велике враження. Тим не менше зробив він враження на наших ворогів. Німці по містечках почали окопуватись. Вони були вже певні, що це гасло до загального зриву (виступу – А. Б.)”³⁷.

У червні рейди УПА набули такого розмаху, що сягнули зони німецької окупаційної військової адміністрації. У звіті ССПФ Півдня Росії Г.Прюцмана від 17 червня 1943 р. з цього приводу зафіксовано: “Різного роду напади вже сягнули кордону оперативного тилового району. Можна сказати, що напад на будівельну фірму та руйнування молокозаводу, що відбулися в минулі дні на території оперативного тилового району, це справа рук українських національних банд”³⁸. В повідомленні головного політичного відділу РМО про тогочасні події дещо пізніше відзначено, що керівництво українського Опору також дало вказівки “підтримувати й навіть заохочувати свого роду пасивний опір в широких масах: не допускати вивозу матеріальних цінностей та товарів із країни, по можливості остаточно припинити вивезення людської сили (вербування робітників до Райху), усім спробам насильства протиставляти силу”³⁹. У записці ФГО для ОКГ від 16 серпня 1943 р. констатовано, що останнім часом “також рух Тараса Бульби” зайняв принципово ворожу позицію щодо усіх німців”⁴⁰.

³⁵ Там само. – Спр. 253. – Арк. 98.

³⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 11.

³⁷ Там само. – Спр. 112. – Арк. 6.

³⁸ NAUS. – T-501. – Roll 29. – Frame 000 543.

³⁹ Ibid. – T-454. – Roll 15. – Frame 000 609.

⁴⁰ Ibid. – T-77 – Records of Headquarters, German Armed Forces High Command (Obercommando der Wehrmacht/OKW). – Roll 1423. – Frame 000 101.

У результаті кількомісячних антинімецьких бойових дій УПА упродовж весни та літа 1943 р. на Волині, Поліссі, Поділлі та в суміжних з ними областях України німецькі окупаційні інстанції вимушені були відступити з сільських районів до міст, де вони змогли утримувати свої позиції та владу тільки завдяки зосередженню великих гарнізонів частин СС і поліції, жандармерії та Вермахту. “8 липня районний центр Володимирець спалений націоналістами, озброєними однією гарматою, станковими та ручними кулеметами із завданням розбити німців”, – вказано, наприклад, у повідомленні Тімофєєва №6806 від 11 серпня 1943 р.⁴¹ Унаслідок охоплення силами УПА – великих районів німецькі окупаційні установи у зоні їх дій змогли підтримувати зв'язок і контролювати основні шляхи сполучення тільки завдяки посиленню озброєним охоронним відділам, які пересувалися по території України лише вдень.

На початку 1943 р. УПА брала участь в антинімецьких діях переважно локального значення. Проте вже на весні її підрозділи взяли участь в цілому ряді боїв, які охоплювали невеликі міста та місцевості. Наприклад, у квітні такі бої відбулися в Кременецькій окрузі на Тернопільщині, про що стало відомо керівництву радянського партизанського руху. У розвідувальному зведенні УШПР № 57 від 12 червня 1943 р. з цього приводу відзначено: “За даними на 5.6.43 р. Кременецька округа (Крем'янець – 60 км північніше Тернополя) у квітні 1943 р. була оголошена на надзвичайному становищі через те, що німці тут зазнали нападу українських націоналістів – “бандерівців”. Німці з багатьох населених пунктів були витіснені і їм вдалося відновити становище за допомогою великих каральних загонів”⁴².

Підтвердження посилення антинімецьких дій українського повстанського руху знаходимо у той час теж у звітах делегатури на край польського еміграційного уряду. Наприклад, у звіті Східного бюро її департаменту внутрішніх справ про події за липень 1943 р. констатовалося, що з боку УПА “мали місце випадки антинімецької диверсійної діяльності, що проявилася насамперед у нищенні залізничних колій, нападі на потяги, нищенні господарських управлінь і т. п. Відповідно до отриманих звітів, на території т. зв. Генерального комісаріату Волині та Поділля знищено тартаки в 13-ох місцевостях, спалено фабрики меблів, посуду та дикту, 93 млини і т. п.” Констатовано: “І далі триває акція палення господарств та фільварків. На території Володимирівського повіту досі спалено 17 більших фільварків, а на території Луцького – 24”⁴³.

Доволі частими були випадки героїзму і самопожертви заради перемоги над ворогом. На початку серпня у с. Загорів у сільському монастирі відбувся один із найвідоміших з них – бій чоти Андрія Марцинюка (“Берези”) проти у понад 4 рази більшого нацистського карального підрозділу, під час якого німецька сторона застосувала танки й важку авіацію. В бою загинули 31 повстанець (з 42-ох) і понад 100 німців (з понад 200)⁴⁴. Через кілька тижнів хоробрість й відвагу повстанців у цьому бою відзначив командир ВО “Турів” Ю.Стельмашук, який видав для ознайомлення усіх підлеглих йому стрільців

⁴¹ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 129.

⁴² Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 41. – Арк. 25.

⁴³ Archiwum Akt Nowych (AAN). – 202/III/21. – S. 372; 202/III/93. – S. 43.

⁴⁴ Семенюк М. Боротьба Української Повстанчої Армії з німецькими окупантами. – Б.м., 1990. – С. 9-11.

“Наказ з приводу бою в Загоріві”: “Недавно відділ наших козаків звів бій з німаками в Загоріві, найкращавіший з тих, які ми досі зводили. Учасники бою в Загоріві виконали героїчно і до кінця свій обов’язок і записали своїм чином ще одну сторінку слави і героїства українського вояка. Атаковані багатократно переважаючим ворогом, що кинув проти них танки, літаки й сотні піхоти, вони гідно й твердо встояли на своєму посту”⁴⁵.

У ніч з 19 на 20 серпня відбувся напад кількох куренів під командуванням командира ВО “Турів” Ю. Стельмашука на м. Камінь-Каширськ, яке повстанці здобули й утримували до 17-ої години наступної доби. Здобуто цінні трофеї: понад 20 000 набоїв, 5 кулеметів, 4 автомати, понад 100 пістолетів, 4 радіоприймачі, 16 друкарських машинок, 11 коней, 7 мотоциклів, одну легкову автомашину й багато харчів; ворог втратив 100 осіб убитими і 15 пораненими.

Підсумовуючи успішність антинімецьких дій загонів УПА на Волині улітку 1943 р., командир ВО “Заграва” І.Литвинчук (“Дубовий”) визнав: “Німецькі військові частини в зударі з загонами УПА втікають зі своїх “штютц-пунктів” (опорних пунктів – А. Б.) і лишають терен адміністраційно неохопленим”⁴⁶.

У Галичині окрім мережі підпілля ОУН-Б, особливо корисну для визвольного руху антинацистську діяльність здійснювала СБ, до якої належало багато жінок. Однією з найвідоміших із них була канцеляристка німецької поліції Марта Чорна (“Медея”), яка передавала важливу інформацію через Веніаміна Дужинського й після викриття гестапівцями загинула 23 травня 1943 р. у перестрілці з ними. Особливо вдалими були дії боївки СБ, яку очолив Кость Цмоць (“Модест”), завдяки чому з Львівської в’язниці у вересні 1943 р. вдалося визволити заарештованих нацистами членів Проводу ОУН-Б Я.Старуха та Д.Грицяя⁴⁷.

У середині червня антинімецькі дії українських повстанських підрозділів поширилися з Волині на суміжні райони Галичини, що зафіксувала як радянська, так і німецька розвідка. Уже 14 червня у повідомленні М.Хрущову № 005014 тогочасний виконувач обов’язків начальника УШПР полковник НКВС Соколов писав, що в Галичині “бандерівці вели бій з німцями”⁴⁸. Цю ж інформацію підтверджено у місячному звіті ОФК № 365 від 17 червня 1943 р. У ньому було вказано, що підрозділи УПА з місцевостей поблизу Горохова чисельністю до 200 осіб, які “називають себе “Українська Національна Армія”, “здійснили у Кам’яно-Струмильському окружному старостві напад на три державні маєтки й окремі маєтки фольксдойче та поляків”⁴⁹. Під впливом таких рейдів в Галичині створено підрозділи УНС. Через кілька місяців після її сформування у листівці українського підпілля “Історія Української Народньої Самооборони в Галичині, її цілі і завдання” при перерахуванні причин створення УНС визнано: “Першою причиною був зораз то більший нестерпний терор і грабїж конаючого німецького окупанта супроти українського населення”⁵⁰.

⁴⁵ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 203.

⁴⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3967 (Комендант Військового району “Іскра” Української Повстанчої Армії, 1943–1944). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4.

⁴⁷ Содоль П. Вказ. праця. – С. 76-122.

⁴⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1.– Спр. 220. – Арк. 29, 31.

⁴⁹ ОФК365. 17.6.1943. Monatsbericht 16.5.43. – 15.6.43 // ВА-МА. – RH 53 – Wehrkreis-kommandos. – 23/41/v. 19. – S. 19-29.

⁵⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 40.

Своєрідні особливості німецької окупаційної політики на галицьких землях України деяким чином позначилися на політичній програмі дій тут українського руху Опору. Зокрема тут збройні формування створювалися як відділи УНС, а не УПА. Вже сама їх назва мала викликати в місцевих окупаційних інстанціях враження того, що ці підрозділи створюються з метою не повстання, а оборони від бруталних дій німецьких установ. Щоб дезорієнтувати нацистську адміністрацію, відвернути від УНС увагу окупаційних силових структур і перенести відкриту збройну боротьбу проти них на пізніший час, у липні 1943р. референтура пропаганди КП ОУН СД на ЗУЗ видала німецькою мовою спеціальні листівки за підписом “Українська Самооборона” (Ukrainische Selbstschutz). У них прямо вказувалося, що через брак у німецького управління достатніх сил для забезпечення українського народу перед радянськими партизанами, які хочуть спровокувати українське населення і таким чином спричинити винищення його німецькими руками, українці вимушені приступити до створення власних самооборонних відділів не для антинімецьких дій, а тільки для боротьби проти більшовицьких диверсійних груп⁵¹.

Насправді ж паралельно з боротьбою проти радянських партизанів підрозділи УНС розгорнули антинімецькі бої локального значення, у яких зазнали перших втрат. На Львівщині свою початкову практичну діяльність відділи УНС розпочали проти німецького гарнізону в с. Старі Броди, де у результаті бою вбито двох німецьких солдатів⁵². 29 липня 1943 р. у доповідній записці керівника одного з управлінських відділів окупаційної адміністрації Галичини для німецького губернатора галицького дистрикту О.Вехтера констатовано: “У Львівській окрузі в околицях Жовкви ліси починають наповнюватися людьми, які розмовляють українською. Минулого тижня у прилеглих околицях Львова відбулися напади озброєних українських груп в Гончарах, Сихові, Давидові, Підбірцях, Гаях... Якщо нічого не робити, події з Волині можуть перекинутися на тутешні області”⁵³. Одна з перших документально зафіксованих сутичок між чотою УНС і оперативним відділом СС і СП відбулася 9 серпня на перехідному пункті в с. Михалкові на Коломийщині⁵⁴. Як вказувалося у повідомленні керівника оперативного штабу при ССПФ в ГГ Шефера від 18 серпня, наслідком однієї з таких сутичок в ніч з 16 на 17 серпня, наприклад, були “8 вбитих, 2 полонених, 2 поранених (померли) й, крім того, захоплено 13 учасників українського руху Опору”⁵⁵. Найбільші з антинімецьких виступів УПА відбулися 18 серпня, коли під час нападу на німецький карний табір у каменоломні будівельної служби поблизу м. Сколе було звільнено усіх в’язнів й покарано охоронців табору і наприкінці вересня між селами Суходіл та Липовиця Долинського повіту, де внаслідок бою між українськими повстанцями й поліційним підрозділом вбито понад 100 німців⁵⁶.

Набуття всеукраїнського характеру збройної боротьби повстанських формувань з усією гостротою поставило на порядок денний III-го НВЗ ОУН СД

⁵¹ Додатки. – Док. №.2.

⁵² ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 24.

⁵³ Bericht des Beraters beim Gouverneur des Distrikts Galizien vom 29. Juli 43. // ВА. – R 102 11/11. – S. 58.

⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 14.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф. Р-66. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

⁵⁶ Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія Українського Війська. – Київ, 1991. – С. 58.

проблему визначення головних напрямків боротьби національного Опору. Вироблення на цей час розбіжних позицій та відмінної тактики різних ланок німецької адміністрації й застосування нею неоднакових методів втілення окупаційної політики в Україні викликало неадекватні думки лідерів українського руху Опору при визначенні пріоритетних форм боротьби. Разом із тим на III-му НВЗ ОУН СД також розглянуто питання щодо напрямків дій українського руху Опору в разі повернення радянських військ в Україну. Член Проводу ОУН СД М.Степаняк критично оцінив можливості широкої підпільної боротьби в умовах відновлення сталінського режиму на українських землях і радив планувати її у дуже звужених формах. Натомість на дальшій стадії окупації України Німеччиною він радив організувати збройне антинацистське повстання на територіях, контрольованих підпіллям та частинами УПА. Таке повстання, на думку М.Степаняка, мало остаточно спростувати тезу радянської пропаганди про співробітництво українського повстанського руху з німецькими окупаційними установами. Ця пропозиція, однак, не була схвалена більшістю керівництва організації. Багато членів Проводу вважали, що ще більший виступ викликав би великі репресії німецьких каральних органів проти мешканців України. Це, своєю чергою, тільки послабило б підпільні та повстанські кадри, потрібні для майбутньої боротьби проти Радянського Союзу, пропаганда якого все одно не припинила б своєї демагогії проти українського визвольного руху⁵⁷. Таку лінію особливо обстоював М.Лебедь, який був переконаний у тому, що тогочасна радикальна тактика антинімецьких збройних дій УПА Д.Клячківського була невиправданою, оскільки викликала широкомасштабний нацистський терор проти цивільного українського населення. Він був прихильником глибокої конспіративної роботи, що дозволяла б зберігати кадри для боротьби проти СРСР. Проте Р.Шухевич підтримав Д.Клячківського і переконав зробити це членів Проводу організації⁵⁸.

Все ж боротьба проти СРСР на той час мала тільки другорядне значення, позаяк тоді майже уся територія України залишалася ще під німецькою окупацією і на першому плані стояла антинацистська діяльність. Тому в постановах III-го НВЗ ОУН СД підтверджено курс ОУН СД, спрямований на боротьбу проти "фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіялістів"⁵⁹. Така заява черговий раз підтвердила антинацистську позицію бандерівської ОУН в ідеології та зовнішньополітичній орієнтації.

Відгомоном III-го НВЗ ОУН СД стали ще активніші антинімецькі диверсії УПА на шляхах та при знищенні засобів дорожніх комунікацій. 4 вересня 1943 р. ГК УПА у зв'язку з нацистськими реквізіціями хліба в українських селян видала "Наказ Ч. 11 командирам-командантам і усім сільським самооборонам", в якому наказано: "1) Всі береги більших лісових масивів, всі лісові полоси сейчас укріпити барикадами, непроїздимими ровами, вовчими долами. Завалити всі переходи в ліси. Поперетинати всі шляхи, що ведуть у

⁵⁷ Прокоп М. Як народжувалася програма та діяльність УГВР? // Сучасність, 1986. – Ч. 7-8 (303-304). – Липень-серпень. – С. 205-206.

⁵⁸ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Вип. 1. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). – Київ, 2000. – С. 78.

⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 523. – Арк. 8-13.

ліси, сейчас на їх краях. Всі завалені місця закріпити заставами, сталими вартами. Тут на краю лісів розвинути добру розвідку. Точніше встановити сталі сторожі на краях лісів зі зв'язками прямо до більших центрів. Кілько разів ворог усуне зі шляхів барикади, [с]тільки разів шляхи сейчас мусять бути наново барикадами завалені. 2) Боївками, самообороною, розвідкою заблюкувати ворога у його опірних пунктах. Здержати його вихід в терени на грабежі. Якщо можна – його зліквідувати". Наказано також "негайно змінити відомі ворогу місця постою й сильно закріпитися в добре замаскованих нових"⁶⁰.

У рамках виконання цього наказу на Волині та Поліссі командири ВО та командири-команданти на рівні повітів, в свою чергу, видали для виконання своїм підлеглим накази аналогічного змісту. Наприклад, 8 вересня районний керівник "Нечай" наказав підрайонним, кущовим й станичним керівникам українського руху Опору та провідникам СБ ОУН СД: "3. З метою спаралізування руху німаків на терені знищити всі, від найменшого до найбільшого містка. У терені не сміє залишитись навіть місток на польовій дорозі. 4. З огляду на те, що німці їздять навіть польовими дорогами, зробити їх непридаточними. 5. Ще раз нагадую про те, що в кожному селі повинна бути денна і нічна варта, яка всебічно повідомляє село про напад німаків чи ляхів"⁶¹. Своєю чергою 18 вересня підлеглий "Нечасві" керівник районного осередку СБ "Стріл" наказав негайно інформувати про "спосіб ведення пропаганди німецького уряду серед населення", "ворожу розвідку в терені, яка стоїть на услугах як ворожих підпільних організацій, так і німецької поліції" та "кожночасні арешти чи розстріли українців німецькою поліцією"⁶².

Реакція УПА на антиукраїнську діяльність окупаційної адміністрації та її сил була миттєвою й відбилася у багатьох боях локального значення. Одним із найвідоміших із них став бій під Радовичами, що відбувся 8 вересня. Того дня о 10-ій годині ранку зі сторони Ковеля залізниці у напрямку Луцька й Володимира-Волинського вирушив німецький батальйон чисельністю біля 470 вояків. Під Радовичами він зіштовхнувся з куренем ВО Турів" Ю.Стельмащука, командування яким перебрав командир О.Шум. Його перша сотня атакувала німців, тоді як друга вдарила з тилу. Внаслідок бою вбито 40 німців, решта яких відступили, спаливши по дорозі у формі помсти с. Надовичі. Курінь УПА захопив у полон 11 німців, 4 кулемети і 70 гвинтівок. Наступного дня проти повстанців кинуті два нацистські каральні батальйони чисельністю понад 1 000 вояків, підсилених двома танками і броньовиком, тоді як із заходу по українських партизанах стріляла малокаліберна гармата з броньовика. Проте внаслідок диму виник хаос й броньовик завдав кілька ударів по своїх солдатах. Усього в результаті бою під Радовичами, за свідченням його учасника В. Новака ("Крилатого"), вбито 208 німців, розбито танк і броньовик. В боротьбі того дня особливо відзначилися сотенний 1-ої сотні Тихон Зінчук ("Кубік"), сотенний 2-ої сотні "Байда", який командував навіть після поранення в голову, та чотовий Чайківський ("Трач")⁶³.

Піднімаючи на збройну боротьбу проти окупаційного режиму тисячі нових борців за незалежність, керівництво українського руху Опору продовжувало

⁶⁰ Літопис УПА. – Торонто, 1978. – Т. 1. – С. 146-148.

⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 135.

⁶² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 285-286.

⁶³ Там само. – Спр. 16. – Арк. 62-63.

надавати великого значення розгортанню антинацистської агітації серед місцевих мешканців. Важливу увагу на необхідність її проведення звернуто в пропагандистських інструкціях Проводу ОУН СД від 25 вересня 1943 р. Окреме місце у ньому приділено організації протидії у відповідь на спроби окупаційної влади вивезти на Захід мешканців окупованих територій та їх майно⁶⁴.

Посилення опору насильству викликало помітне занепокоєння окупаційної адміністрації. У звіті ГК Волині та Поділля від 30 жовтня 1943 р. зазначено: "Основна діяльність поліції за звітний період зводилася до боротьби проти банд. У зв'язку з тим, що впродовж зимових місяців на Східному фронті для нас склалася несприятлива ситуація, що відбулася на настроях місцевих мешканців, бандитська діяльність значно посилилася. Уже тепер можна з прикрістю сказати, що не можна буде взяти під контроль врожай поточного року, якщо політичну ситуацію не буде ґрунтовно змінено. У донесеннях обласних та районних сільськогосподарських керівників однозначно сказано про те, що керівники районів не можуть більше видавати накази про постачання будь-яких сільськогосподарських продуктів, оскільки банди не дозволяють вивозити ці продукти"⁶⁵.

Восени 1943 р. у ході подальших рейдів на територію Правобережної України загоны УПА, розраховуючи здобути зброю та амуніцію й відібрати селянські майно та харчі, реквізовані окупаційними озброєними відділами, виступили проти окремих населених пунктів, у яких розмістилися невеликі німецькі гарнізони. Наприкінці жовтня вони здійснили тут наступ на районне містечко Бараші, с. Велика Рача та с. В'язовець Пулинського району, на шляху зі Звягеля до Коростеня поблизу с. Могильня атакували й захопили три німецькі вантажні машини з амуніцією, а поблизу Ясногорода Романівського району розбили табір евакуйованого з Лівобережної України карального загоны СС. Під час рейду на Схід особливо відзначився курінь, котрим командував Сергій Олесків ("Негус"), який загинув 17 жовтня 1943 р. від німецьких куль при спробі перевести до УПА з німецької вартової служби вояків українського охоронного батальйону⁶⁶.

Характерною ознакою антинімецької боротьби УПА стала її виразна спрямованість проти колоніальної політики, впроваджуваної окупаційними інстанціями райху в Україні, а не проти німців взагалі й звичайних німецьких солдатів, змушених виконувати накази своїх зверхників. Деяким чином цю позицію зумовило те, що нерегулярним формуванням партизанського характеру, позбавленим постійного постачання зброєю, було вкрай важко протистояти проти окупаційних військових формувань. Ситуацію ускладнило те, що улітку у зв'язку із розростанням повстанського руху окупаційні інстанції почали залучати до боротьби проти УПА окрім поліційних також військові підрозділи. У зв'язку з цим керівництво ОУН-Б і УПА видало кілька звернень без підписів, поширених восени 1943 р. Вони закликали німецьких вояків відмовлятися брати участь в каральних операціях проти повстанських формувань та українських сіл. Листівка повстанського руху, розповсюджена у жовтні й адресована німецьким "фронтовим товаришам" (Frontkameraden), засуджувала те, що за сприяння українцями перемогам Німеччини у 1941 р. німецькі

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 72-74, 76, 78.

⁶⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 17.

⁶⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 72-74.

батальйони спалювали узимку-влітку 1943 р. українські села та винищували українське населення. Листівка закликала більше не палити села і не вбивати селян й закінчувалася закликом “Хай живе Німеччина”. Друга листівка із закликом “Soldate!” (Soldat!), поширена одночасно з першою, починалася словами: “Навіщо Ти руйнуєш будинки? Навіщо Ти розстрілюєш мирне населення? Чому Ти заплямовуєш твою вояцьку честь, яку Ти здобув на фронті?”. Листівка покладала провину за німецьку політику щодо України на гестапо та нацистську партію й закінчувалася попередженням: “Надходить відплата!”⁶⁷. Остання, третя листівка із закликом “Німецький солдате!”, датована 16 листопада 1943 р., вказала на доцільність боротьби німців проти більшовизму, але водночас засудила “безглузду політику” Гітлера і НСДАП не тільки щодо українців, а й німців. Вона закликала німців віддавати зброю повстанцям, у разі чого їм обіцяно не завдавати жодної шкоди, а, навпаки, сприяти при переведенні через ліси для повернення до Німеччини⁶⁸.

Нарощування повстанських формувань в Галичині у серпні-вересні зауважили навіть сторонні спостерігачі. Про це було сказано у звіті від 19 вересня 1943 р. про поїздку до Галичини французького професора Рене Мартеля, підготовленому з його слів референтом райхсміністерства пропаганди й переданому для РМО та МЗС Німеччини. Вказуючи, що у цьому регіоні особливо посилилася активність учасників українського руху Опору й більшість з них належить до “групи Бандери”, він підсумував: “Ця група дуже мобільна й настроєна вороже, так що проти неї потрібно вести боротьбу”⁶⁹. У записці керівного штабу політики РМО від 14 жовтня констатувалося, що тоді як напередодні й на початку війни члени обидвох відламів ОУН сподівалися на підтримку Третім райхом державної незалежності України, на той час “після двох років німецького управління і особливо після “методичних евакуацій” (убивств шляхом повішень та розстрілів – А.Б.) українські націоналісти більше не мають жодних ілюзій”⁷⁰. 19 жовтня під час наради уряду ГГ у Кракові щодо стану безпеки вищий керівник СП і СД в ГГ В. Біркамп, згадавши про функціонування радянського та польського рухів Опору на підзвітній йому території, вимушений був визнати факт активізації в Генеральній губернії також українського руху Опору. Поряд з іншим він заявив про те, що “з усе більшою силою виступає український рух Опору (Бандери), метою якого є завоювання національної України в моменті, коли німецька міць зламається на Сході. До сих пір цей рух підтримують повстанці на Волині та Поділлі, але, водночас, він спромігся вже повністю підготуватися до боротьби також на іншій території України”. Біркамп вказав на потребу звернути особливу увагу на біженців із зайнятих тоді з’єднаннями ЧА областей Східної України, які були потенційною базою для поповнення кадрів українського визвольного підпілля та УПА, наголосивши: “Підставою цього є факт, що ці люди є української національності й в Галичині приєднуються до руху Бандери”⁷¹.

⁶⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 36.

⁶⁸ ДАРО. – Ф. 3971. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 9.

⁶⁹ NAUS. – T-454. – Roll 24. – Frames 000 810 – 000 822.

⁷⁰ BA. – R 6/70. – Fol. 1-73. – S. 141.

⁷¹ Dziennik Hansa Franka (Instytut Pamięiści Narodowej w Warszawie). – Vol. XXDC. K. 2. – T. 67. – S. 1037, 1044.

Посилення протистояння між гітлерівським окупаційним режимом і уграїнським рухом Опору в Галичині у серпні-вересні зафіксовано також у численних тогочасних звітах для керівництва УЦК. В одному з них за вересень, наприклад, відзначено: “З кінцем липня арештований в Камінці Мр. Володимир Оренчук, заступник бурмістра м. Камінки і член проводу УОК, під замітом приналежності до організації мельниківської, як припускає влада,... якогось боєвого опозиційного відламу. Найшли якісь летючки... Рівночасно заарештовано ще одного з Камінки (прізвище невідоме) і Зданевича з Радехова, та якогось зв’язкового. Три інтервенції в старостві та жандармерії не мали успіхів. Арештований Оренчук по переслуханні підрізав собі жили в тюрмі в Сокалі. Після цього перевезли його до Львова на Лонцького. Арештовано теж двох українців у Буську”. І далі: “В Корчинській волості була бандерівська відозва проти контингентів... Волинські партизани забрали майже ціле устаткування в районній молочарні в Первятичах. Вже 4 випадки, що волинські партизани переходять на галицьку сторону”.

У звіті підкреслено значний вплив Волині на розгортання боротьби проти окупаційного режиму в галицькому регіоні: “Волинь і пропаганда, яка йде з Волині, впливає на настрої населення. Настрої розгарячковані, подекуди паника, настрої дуже протинімецькі”. 8 жовтня 1943 р. делегатура УОК у Сокалі підготувала “Звіт положення в Сокальському повіті”, в якому вміщено подібну інформацію про поширення антинімецьких дій УПА з Волині на Галичину: “На терені Сокальського повіту Волинські партизани кілька місяців тому забрали з кількох лігеншафтів (Михайлівка коло Лучиць, Спасів) коні, корови, збіжжя та господарський інвентар. Рівнож Волинські партизани забрали в серпні в районній молочарні в Первятичах (село положене при самій Волинській границі) більшу кількість масла та деякі машини”⁷². У тезах УЦК, розповсюджених на початок жовтня серед усіх його філій, усю інформацію подібного змісту прокоментовано логічним висновком, що “поява української партизанки в Галичині мусить неминуче довести до німецько-українського конфлікту”⁷³.

Курені УНС уникали великих сутичок із Вермахтом й здебільшого тільки чинили опір німецьким реквізиціям із застосуванням зброї у селах і проводили самооборонні бої з підрозділами німецької поліції. Восени найбільші з антинімецьких боїв УНС, переважно успішних для української сторони, відбулися 15 жовтня на Карпатських полонинах Поляниця, Куратів, Явірник та Мочарки, на початку листопада в Коломийській окрузі й 27 листопада у Чорному лісі поблизу Станіславова. Останні антинімецькі бойові дії УНС наприкінці відбулися на початку грудня біля с. Недільна на Самбірщині та 11-12 грудня на Долинщині в “п’ятикутнику” між селами Кропивник, Кальча, Слобода Болехівська, Липа, Мізунь⁷⁴. Унаслідок перших бойових хрещень

⁷² National Archives of Canada in Ottawa (NAC). – MG 31. D 203 – Volodymyr Kubiiiovych Collection. – Vol. 25. File. 11. Nimets’ko-polskyi teror. Halychyna (1941–1944).

⁷³ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.Р-319 (Партійний архів Тернопільського Обласного Комітету Комуністичної партії України). – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 61.

⁷⁴ До зброї! (Видання політичного відділу УПА). – 1944. – Ч. 7-8. – Січень-лютий. – С. 17-18.

протягом другої половини 1943 р. відділи УНС, підтримувані місцевими мешканцями, стали готовими, але ще широко не застосовуваними формами українського руху Опору німецькому окупаційному режимові в Галичині.

Ще успішнішими були антинацистські бойові дії українських повстанців на Волині та Поліссі, що набули набагато більших розмірів, ніж у Галичині. Наприкінці вересня сотня УПА розбила німецький підрозділ поблизу с. Колодежі недалеко від с. Пільгони на Горохівщині⁷⁵. Один із найбільших наступів УПА на Волині відбувся в ніч з 3 на 4 листопада на м. Мізоч, у якому здобуто 250 гвинтівок, боєприпаси та багато іншого військового оснащення, а з місцевої цукроварні забрано весь запас Цукру, призначеного для вивезення до Німеччини⁷⁶. У листопаді загін УПА під командуванням П.Антонюка завдав відчутних втрат німцям. 25 листопада департамент інформації і преси делегатури польського уряду інформував своє керівництво: “У Свиначині біля Ковеля українська група боролася з німецьким відділом. Загибло кілька десятків німців”⁷⁷.

Антинімецька боротьба тривала усю зиму 1943–1944 рр. У звітах повстанських загонів цього періоду зафіксовано кілька сотень локальних сутичок повстанських підрозділів та зіткнень у відповідь на грабування українських селян. Наприклад, у звіті “Відомості з терену” керівника осередку СБ “Журби” в складі загону “Заграва” від 15 грудня серед іншого констатовано: “15.12 за с. Копаничі з м. Володимирця приїхало 60 німців, котрі заграбували 2 кабани, 2 корови та багато птаства. Сотня У.П.А. зробила на них засідку. Внаслідок бою німців розбито. В бою загинув сотенний др. Бедрижка та 2-ох стрільців”⁷⁸. Перманентно виступаючи проти нацистських поліцейських підрозділів, повстанці водночас уникали боїв із регулярними частинами німецької армії. Характеризуючи цю ситуацію, полковник і шеф оперативного відділу ГВШ УПА М.Омелюсік писав: “Німці могли б, кинувши відповідні сили, прочистити терен, ізолювавши більше недоступні місця; але на це треба було б великих військових сил, на що німецьке військове командування дозволити собі не могло. УПА не змогла змагатися у відкритім бою з регулярною армією, що випосаджена в бойові літаки, танки та іншу модерну зброю, як і в технічні засоби різних служб. Та й не могло входити в завдання УПА вести наступальні й оборонні операції проти регулярної армії, бо на це не мала вона відповідної організації, озброєння, а також військових недоторкальних баз постачання – словом того, що складає елементи регулярної армії”⁷⁹.

У процесі поширення дій УПА на більшість території України застосування збройних форм антинацистської боротьби виявилось дієвим передовсім там, де склалися сприятливі умови для її здійснення. Бойові операції УПА стали найактивнішою формою протистояння українського визвольного руху гітлерівській окупаційній політиці й сприяли його поширенню на більшій частині території України, захопленої Німеччиною. Збройні дії УПА, з одного

⁷⁵ До зброї! (Видання політичного відділу УПА). – 1943. – Ч. 5. – Листопад. – С. 3.

⁷⁶ Там само. – 1943. – Ч. 6. – Грудень. – С. 2.

⁷⁷ ANN – 202/III/17, s. 2,5.

⁷⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 78.

⁷⁹ Літопис УПА. – Торонто, 1978. – Т. 1. – С. 37.

боку, стали проявом сили нестримного зросту українського руху Опору, з іншого – доказом зростання безпорадності й безсилля німецької окупаційної адміністрації в Україні. В результаті наслідки саботажу УПА справи виїзду робітників до райху були доволі відчутними для нацистського управління на Волині. Наприклад, тоді як із ГО Волині та Поділля у 1942 р. відтранспортовано 233 000 людей до Німеччини, за весь 1943 р. їх вивезено тільки 43 000⁸⁰. Особисто головнокомандувач УПА Р.Шухевич згодом підбив баланс успіхів антинімецьких дій збройних формацій українського Опору в 1943 р. так: “На протинімецькому фронті добилася УПА повного припинення вивозу українського населення на роботи в Німеччину та унеможливила господарське пограбування народу”⁸¹.

---

⁸⁰ NAUS. T-454. – Roll 24. – Frame 000 476.

⁸¹ Літопис УПА. Торонто, 1990. – Т. 9. – С. 372.

Юрій ШАПОВАЛ

ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ

Друга половина 40-х років була досить складною для України. Переживши драматичні події війни з нацистською Німеччиною, вона змушена була включитись у повоєнне протистояння двох блоків, назване "холодною війною". У червні 1945 р. УРСР стала членом ООН, що стало, з одного боку, визнанням її заслуг у боротьбі проти нацистської Німеччини та її сателітів, а з іншого – прагненням керівників Радянського Союзу здобути необхідні для Москви голоси в ООН. Підтримуючи Україну на дипломатичній арені, московська центральна влада тим самим розраховувала на те, що це хоч якось пом'якшить ті проблеми, які вона мала у Західній Україні, що перетворилась на ключовий центр повоєнного спротиву комуністичному режимові. Цей крок також був покликаний продемонструвати міжнародній спільноті певне "толерантне" ставлення до "самостійницьких" прагнень українців. Навіть обмежена і декоративна українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу: час від часу вона нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом з СРСР і Білоруською РСР), хоч із застереженнями, могло сприйматись як натяк на українську окремішність.

Однак по-справжньому цю окремішність світові нагадувала лише збройна боротьба УПА проти комуністичного режиму, а також розпочата у липні 1944 р. діяльність Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Завданням останньої було:

"1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави.

2. Визначувати ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державности і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше всенародне представництво"¹.

¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Львів, 1992. – Т. 8. – С. 35-36.

Для колишніх членів антигітлерівської коаліції вихід України на дипломатичну арену не був несподіванкою, оскільки це було обумовлено ще Ялтинською конференцією 4-11 лютого 1945 року. Ще одне рішення цієї ж конференції не тільки привернуло увагу світу до України, а й стимулювало своєрідну “війну після війни”. Йдеться про окреслення кордонів Польщі за так званою “Лінією Керзона”. Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею і Україною, що суттєво зміцнювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означувало остаточне входження до складу УРСР. Тим самим Сталін та його оточення створювали вирішальні передумови для безкомпромисного наступу на український повстанський рух, який був поширений на цих теренах і метою якого була незалежна українська державність. Після капітуляції нацистської Німеччини, сталінське керівництво одержало змогу значно посилити протидію ОУН і УПА, перетворивши Західну Україну на справжній театр військових дій.

Зрозуміло, всі принципово важливі рішення щодо протидії ОУН і УПА приймалися не в Києві, а в Москві, де власне знаходилися тодішні центральні партійні і державні органи. Разом з тим чимало жорстких ініціатив виходили із надр ЦК КП(б)У, керівники якого увесь час прагнули демонструвати свою “твердість”, боячись бути запідозреними у “м’якотілості”. Наприклад, 15 листопада 1944 р. Микита Хрущов (він очолював ЦК КП(б)У від січня 1938 року, а від лютого 1944 р. одночасно займав посаду Голови Ради Міністрів УРСР) надіслав Сталіну листа, в якому підкреслював, що він поставив перед парторганізаціями у Західній Україні, органами НКВД і НКГБ (у лютому 1941 р. з НКВД було виділено НКГБ – Наркомат державної безпеки; у липні 1941 р. їх об’єднали в НКВД, а у 1943 р. створили НКГБ, який у 1946 р. переіменували на МГБ – Міністерство державної безпеки; з 1946 р. НКВД переіменовано у Міністерство внутрішніх справ) завдання ретельно перевірити апарат, особливо склад технічних працівників з місцевого населення. При цьому він запропонував запровадити воєнно-польові суди при внутрішніх військах НКВД: “З метою застрашення бандитів за вироками цих воєськово-польових судів засуджених до знищення, не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати”².

Ще одна хрущовська пропозиція полягала в тому, щоб “тимчасово запровадити при обласних управліннях НКВД західних областей УРСР спеціальні трійки у складі: секретаря обкому партії, начальника обласного управління НКВД і обласного прокурора. Цим трійкам надати право розгляду справ українсько-німецьких націоналістів та сприяючого їм населення і надати право застосовувати щодо винних найвищу міру покарання розстріл з негайним виконанням вироку”³. Цікаво, що ця ініціатива не була підтримана у Москві, про що засвідчує лист наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії Микиті Хрущову 2 грудня 1944 року. З метою прискорення розгляду справ осіб, які належали до націоналістичного підпілля, у західні області УРСР було відряджено дві виїзні сесії Воєнної колегії Верховного Суду СРСР⁴.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1060. – Арк. 13.

³ Там само. – Арк. 14.

⁴ Там само. – Спр. 926. – Арк. 92.

Тобто репресивні акції тривали, але оформлювалися вони в іншій спосіб, ніж це запропонував М.Хрущов.

Під контролем центральних московських органів відбувалася “советизація” західноукраїнських земель. По суті це було утвердження вже випробованої більшовицьким режимом у 20–30-ті роки моделі соціалізму, насильницької уніфікації всіх сфер життя за стандартами тоталітарного суспільства. У західних областях швидко зростала чисельність парторганізацій. На початку 1947 р. їх було 4 тис. і вони об’єднували понад 60 тис. членів партії, на початку 1953 р. – 8 тис. і до них входили понад 85 тис. осіб⁵. Характерно, що питома вага членів партії з місцевого населення була незначною. Кадровий потенціал нарощувався переважно за рахунок приїжджих з центральних і східних областей України, з інших республік СРСР. На червень 1946 р. до Західної України прибуло 86 тис. 749 партійних, радянських, комсомольських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи освіти, охорони здоров’я, культурно-освітніх закладів⁶. Вони не лише в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій, але й не намагалися пристосуватись до місцевих умов, не бажали поважати місцеве населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах. Силами саме цих людей і здійснювалося те, що офіційна пропаганда називала “соціалістичною перебудовою краю”. Одним з найпомітніших явищ цієї “перебудови” стало знищення за сценарієм, затвердженим у Кремлі, Української греко-католицької церкви (УГКЦ). У березні 1946 р. в Західній Україні, а у 1949 р. – на Закарпатті.

Цим та іншим brutальним діям протистояли ОУН і УПА. Сама їхня наявність була важливим політико-ідеологічним чинником. Провідний ідеолог УПА “Петро Полтава” (Петро Федун) так обстоював політичну платформу УПА: “Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв, і не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля”⁷.

Ось чому влада дуже багато уваги приділяла пропагандистським акціям, спрямованим на дискредитацію, розкол і зрештою знесення українського національно-визвольного руху. Насамперед комуністична пропаганда винайшла для дискредитації українського незалежницького руху формулу “українсько-німецькі націоналісти”. Саме це поняття дуже часто зустрічається у пропагандистських документах ЦК КП(б)У. Скажімо, у рішенні Оргбюро від 7 лютого 1945 р. знаходимо такий пункт: “Дозволити Львівському обкому КП(б)У ви-

⁵ Історія України (Під ред. В.А.Смоля). – Київ, 1997. – С. 332.

⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2654. – Арк. 146.

⁷ Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Позичії українського визвольного руху. – Мюнхен, 1948. – С. 51-52.

дати збірник матеріалів звірств німецько-фашистських загарбників і українсько-німецьких націоналістів по Львівській області”⁸. Член Політбюро ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський у промові 6 січня 1945 р. перед учителями західних областей насамперед окреслив коло історичних ворогів України: “нахабні тевтонці, зажерливі угорці, чванлива польська шляхта, татарські орди та турецькі яничари”. Ну, а “допомагали їм у цьому чорному ділі такі злочинці і запродавці, як гетьман Мазепа”⁹. Той же Мануїльський заявив, ніби “український націоналізм ніколи не був національним”¹⁰, а внутрішня боротьба в ОУН поставала як “боротьба різних іноземних розвідок”, бо націоналісти, виявляється, ніколи не переходили в підпілля – “їх послали в підпілля німці, щоб утворити свою агентуру в тилу Червоної Армії”¹¹, а Степана Бандеру було заарештовано лишень для того, щоб “створити навколо його імені ореол “мученика””¹². У довідці Управління МГБ УРСР “Орієнтування про злочинну діяльність українсько-німецьких націоналістів у західних областях Української РСР” було сказане наступне: “У силу обставин, що склалися, гітлерівці стали перед загрозою, що рядові оунівці і населення, здатне носити зброю, піде до партизанських загонів і буде вести збройну боротьбу у їхньому тилу... Вихід було знайдено. Німці перевели всі оунівські організації (“бандерівців”) на нелегальне становище, дозволили ОУН створити УПА (“Українську повстанську армію”) і цим брехливим маневром не лише відвели від себе удар народних мас, але й створили певну силу для боротьби проти антинімецьки налаштованих прошарків населення, а також проти партизан і Червоної Армії”¹³.

Такими та подібними пропагандистськими методами партійно-державне керівництво УРСР силкувалося посіяти недовіру населення до ОУН та УПА. Саме про це свідчать звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР у лютому 1944 року¹⁴. В той час західні області України були ще окуповані нацистськими військами. Текст цього звернення розкидали з літаків, а також передавали по радіо. При цьому листівки із зверненням “До учасників так званих “УПА” та “УНРА” розкидалися з літаків не тільки над західноукраїнськими областями, але й над Житомирською, Вінницькою і Кам’янець-Подільською областями, які незадовго перед тим були звільнені від нацистів. У цьому і наступних зверненнях воякам УПА було обіцяно “цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною”, якщо вони добровільно перейдуть на бік влади, “зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії...”¹⁵. Однак насправді ті, хто повірив цим закликам, все одно потрапляли до таборів, а ті, хто погоджувався співпрацювати з владою, використовувалися як провокатори. З них зокрема згодом створювали так звані спеціальні загоны МГБ.

⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 237. – Арк. 56.

⁹ Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – Київ, 1945. – С. 7.

¹⁰ Там само. – С. 18.

¹¹ Там само. – С. 20.

¹² Там само. – С. 21.

¹³ Центральный архив внутренних войск Российской Федерации (далі – ЦА ВВ РФ). – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 226. – Л. 83.

¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 757. – Арк. 13-14.

¹⁵ Там само. – Арк. 23.

Звернення до населення західних областей України приймалися ще декілька разів: наприкінці листопада 1944 р. з нагоди звільнення від нацистів усіх українських земель, у травні 1945 р. – з приводу перемоги над Німеччиною, і у лютому 1946 р. – після виборів до Верховної Ради УРСР. У кожному з цих звернень містилася обіцянка, що влада помилує всіх тих учасників визвольної боротьби, хто “щиросердно покається у своїх злочинах” і буде чесно працювати.

Як засвідчують документи, ефективність політично-пропагандистської роботи у Західній Україні (як, до речі, і взагалі в Україні) не викликала особливого оптимізму у Москві. Вже у вересні 1944 р. ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР”. Водночас 19 січня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило проект наказу НКВД УРСР “Про проведення реєстрації населення в західних областях України”¹⁶. 24 березня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У повертається до цього питання і ухвалює рішення “Про проведення обліку робітників і службовців на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей УРСР”, яке орієнтувало партійні організації, органи НКВД і НКГБ на те, щоб “вжити рішучих заходів по викорчовуванню ворожих елементів і закрити їм доступ на підприємства і до установ”¹⁷.

Внаслідок цих акцій було заарештовано майже 14 тис. осіб¹⁸. Одначе влада цим не обмежилась: від 1945 р. і до 1 січня 1946 р. були обліковані сільські мешканці Західної України віком від 15 років. Це рішення містила постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” від 10 січня 1945 року. Головна мета – встановити точне місцезнаходження кожного громадянина. Якщо цього не вдавалося зробити, то такі особи автоматично зараховувались до учасників антирадянських банд, а до їх рідних застосовувалися репресії, тобто арешт і виселення до Сибіру¹⁹. Цим пунктом також було призначено в селах відповідальних за ділянки і “десятихатки”, які слідували за тим, хто і куди відходить із села, хто надає притулок воякам УПА, постачає їм харчі, надає інші послуги.

У 1943–1944 р. збройні формування УПА були значною військовою силою. Петро Мірчук писав, що “в хвилі приходу більшовиків на західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елемента”²⁰. Іван Білас, який вважає, що на початку 1944 р., коли чисельність УПА була найбільшою, в її загонах налічувалося близько 45 тис. чоловік²¹. У листопаді 1944 р. німецькі служби підготували пам’ятку про УПА, де було записано, що УПА – це військова організація ОУН, створена наприкінці 1942 року. За німецькими да ними, в листопаді 1944 р. УПА мала 60 тис. озброєних вояків²². Загони УПА тією чи іншою мірою контро-

¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 28.

¹⁷ Там само. – Арк. 199.

¹⁸ Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). – Київ, 1999. – С. 10.

¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 5–6.

²⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. – Львів, 1991. – С. 51.

²¹ Білас і. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 245.

²² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 445.

лювали територію площею до 150 тис. км, на якій проживало 15 млн. населення. Вони прагнули до утвердження нелегальних національно-державних структур, альтернативних органам більшовицької влади.

У 1943–1944 рр. загони УПА здійснювали бойові операції проти німецьких військ і поліції та проти радянських партизанів. Ось чому перші згадки про УПА в партійних документах – це вказівки для командирів радянських партизанських загонів. Перед ними ставиться завдання знищувати загони УПА, засилати до повстанських формувань своїх людей, щоб розкласти їх зсередини, вести антинаціоналістичну агітацію серед місцевого населення. Зокрема, враховуючи досвід червоних партизанів в боях із загонами УПА, в серпні 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило передати партизанську дивізію ім. Сидора Ковпака до НКВД “для проходження подальшої служби, використавши її в першу чергу для якнайшвидшої ліквідації націоналістичних банд”²³. До речі, саме від 1944 р. ведуть свій літопис сумновідомі спецгрупи, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців і до яких на початковій стадії їхнього існування входили переважно представники червоних партизанських загонів (вже згодом до них почали включати завербованих колишніх вояків УПА і колишніх співробітників СБ). На 20 червня 1945 р. всього у західних областях України під виглядом бандерівців діяли 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи²⁴.

Про розмах протистояння у цей період свідчать такі офіційні цифри: від 1944 до червня 1945 р. було захоплено 93610 “бандитів”, зголосилося з повинною 40395²⁵. З другої половини 1945 року за вказівкою центрального Проводу великі підрозділи УПА були переформовані у дрібніші, добре згуртовані та озброєні, з дислокацією у лісових масивах. Поширилася мережа підпільних “боївок” (3–25 чол.) у сільській місцевості. Все це складало серйозну небезпеку для режиму.

У документах за 1944–1945 р. формулюється система конкретних заходів організації боротьби проти УПА і підпілля ОУН. У резолюції Пленуму ЦК КП(б)У від 24 листопада 1944 р. “Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” зазначалося, що головним завданням є “посилення боротьби з націоналістичними бандами, спрямувавши удари насамперед на знищення керівних кадрів і так званої “Служби безпеки”²⁶. Йшлося також про створення і зміцнення груп самооборони з місцевого активу та посилення конспірації при підготовці і проведенні операції разом з органами НКВД і НКГБ. У січні 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України”. Постанова зобов’язувала Львівський, Волинський, Станіславівський, Тернопільський, Дрогобицький, Рівненський і Чернівецький обкоми КП(б)У, наркомів НКВД і НКГБ, начальників внутрішніх і прикордонних військ НКВД посилити боротьбу з націоналістами з тим, щоб використати зимовий період для остаточного розгрому і ліквідації загонів УПА і підпілля ОУН да “добитися

²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 27. – Арк. 113.

²⁴ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 190.

²⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 56. – Арк. 111.

²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 8.

в найближчий час такого становища, щоб у кожному населеному пункті була б наша агентура²⁷.

Продовжуючи розробляти план боротьби проти збройних формувань УПА і підпілля ОУН у лютому 1945 р., ЦК КП(б)У приймає рішення про подальшу діяльність спеціальних груп: “З метою знищення окремих дрібних бандитських груп, так званої СБ і оунівських главарів, за прикладом Волинської області створювати групи спеціального призначення із бандитів, що зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом”²⁸. Це були ті самі спецгрупи, які замордували тисячі мирних жителів, а комуністична пропаганда приписувала ці злодіяння “бандерівським бандитам”.

У липні 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У видає наказ начальникам обласних управлінь НКВД, командувачам прикордонних і внутрішніх військ НКВД створити спеціальні військові групи. Головна мета цих груп – переслідувати загони УПА незалежно від того, в які райони та області вони будуть рухатися, аж до повної їх ліквідації. У зв’язку з тим, що підпільники посилили боротьбу з агентурою органів НКВД та НКГБ, Політбюро ЦК КП(б)У в листопаді 1945 р. визначив низку заходів для збереження цієї агентури.

Такі самі постанови ухвалювались і в наступні роки (наприклад, постанова Оргбюро ЦК КП(б)У “Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності і бойової вички у винищувальних батальйонах західних областей УРСР” від 18 квітня 1946 р., постанова Оргбюро ЦК КП(б)У “Про додаткові заходи по поліпшенню діяльності винищувальних батальйонів” від 23 липня 1946 р., постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про заходи по подальшому поліпшенню роботи груп охорони громадського порядку в західних областях УРСР” від 23 серпня 1950 р., постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про деякі факти провалу чекістсько-військових операцій, що проводяться органами МГБ” від 24 серпня 1951 р., постанова Оргбюро ЦК КП(б)У “Про проведення обласних нарад старших груп охорони громадського порядку і дільничних уповноважених міліції у західних областях УРСР” від 7 травня 1952 р., постанова Політбюро ЦК КПУ “Про стан та заходи щодо подальшого поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях Української РСР” від 11 квітня 1955 р. та ін.)

Боротьба проти загонів УПА та підпілля ОУН набирала особливих масштабів під час виборів, зокрема до Верховної Ради СРСР. У січні 1946 р. у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про хід підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР у Львівській області” зазначалося, що в області діяло наближено 90 загонів УПА. Проти цих загонів за період від 1 листопада 1945 р. до 1 січня 1946 р. було проведено 2204 “чекістсько-військові операції” і 1529 з них були безрезультатними. Таку ж постанову було ухвалено і щодо Станіславівської області. В ній зазначалося, що в області існує понад 40 загонів УПА. Від 1 грудня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. проти ОУН і УПА було проведено 15562 операцій, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. причетних до ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань²⁹. Та навіть ці тотальні дії на винищення українського повстанського руху не дали бажаних результатів.

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 5.

²⁸ Там само. – Арк. 147.

²⁹ Кентій А. Вказ. праця. – С. 13.

Вражає те, що партійні документи містять конкретні дати, до яких вимагалося покінчити з “бандитизмом”. Як відомо, в СРСР все підлягало централізованому плануванню. І боротьба проти “українсько-німецьких націоналістів”, як з’ясувалось, також. Плануючи терміни “остаточної ліквідації націоналістичних банд”, ЦК КП(б)У ставив перед обласними партійними комітетами нереальні завдання. Так, 10 січня 1945 р. під тиском М.Хрущова перед секретарями обкомів західних областей України було поставлене завдання ліквідувати загони УПА і підпільні організації ОУН до 15 травня 1945 року. Обкоми повинні були щоденно звітувати ЦК скільки вояків і підпільників було вбито і заарештовано. Однак протидія ОУН і УПА тоталітарному режимові, як відомо, розтягнулася у часі і радянським органам довелося з цим рахуватись. Правда, від 1946 р., після проведення “великої блокади”, у партійних документах йшлося вже про “залишки українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. 4 жовтня 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову “Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”, у постанові наголошується, що у серпні 1946 р. у всіх західних областях України було проведено 7079 операцій проти загонів УПА та підпільних організацій ОУН і тільки 738 з них дали позитивні результати³⁰. Якщо подивитись на цю постанову з точки зору розробки ЦК КП(б)У плану боротьби проти націоналістичних сил, то слід відзначити, що тут були повторені всі основні положення, що були сформульовані у попередніх документах. У 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює з цього питання ще дві постанови, в яких переважають загальні фрази на зразок, “підвищити ефективність боротьби проти українсько-німецьких націоналістів”.

Про “залишки банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР” йдеться і у постановах Політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 р., 22 березня 1950 р., 24 квітня 1952 р., 9 травня 1952 р., 17 січня 1953 р., 31 грудня 1953 р. та ін. Виникає, однак, запитання, якщо це дійсно були “залишки” повстанського руху, то чому така потужна репресивно-каральна система не могла тривалий час їх подолати? Очевидно, що “конкретні” терміни ліквідації у партійних рішеннях мали мобілізаційне значення. Не випадково вони встановлювались фактично упродовж 40–50-х років не лише місцевими партійними органами, а й центральними. Так, МГБ СРСР у лютому 1948 року, а МГБ УРСР 28 лютого 1948 р. вимагали “остаточної ліквідації” оунівського підпілля у Тернопільській області. 30 грудня 1952 року ЦК КПРС зобов’язав МВД СРСР ліквідувати “до кінця” націоналістичне підпілля і “озброєні банди” у західних областях УРСР і БРСР, у Литві, Латвії та Естонії. Зрозуміло, що виконувати ці рішення було дуже непросто, і це озлоблювало режим. Під час виступу у Львові 14 лютого 1946 р. на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВД, НКГБ, командувачів військовими округами М.Хрущов наголошував на максимально повному використанні військової сили в Західній Україні, за допомогою якої пропонував у кожному селі створити своє опертя³¹.

У вже згаданому “Орієнтуванні про злочинну діяльність українсько-німецьких націоналістів у західних областях Української РСР”, складеному у

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 160

³¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2884. – Арк. 128.

серпні 1947 р. Управлінням НКГБ УРСР йшлося про те, що у 1944–1945 рр. органами та військом МГБ–МВД всі найбільші і середні за чисельністю “банди УПА були цілком розгромлені, і УПА, як така, припинила існування”, а відтак залишилися “дрібні групки бандитів”, що продовжують свої дії³². Проте, за даними МВД, на 1 квітня 1946 р. було 479 бойових одиниць ОУН і УПА та 3735 бійців. За даними МГБ, на 1 січня 1947 р. у збройному підпіллі нараховувалося 530 бойових одиниць і 4456 бійців³³. На 3 березня 1948 р. у західних областях України було 647 організацій чисельністю 3176 осіб, 188 “бандгруп” чисельністю 1229 осіб і 2019 “бандитів-одинаків”, всього 6424 особи³⁴. На 17 квітня 1952 р. продовжував вести роботу 71 провід ОУН (160 осіб), 84 бойові групи ОУН (252 особи), а також окремі бойовики (647 осіб)³⁵. На 21 листопада 1953 р. у західних областях України продовжували діяти 15 проводів ОУН (40 осіб), 32 підпільні організації і групи (164 особи), 106 окремих бойовиків, всього 310 осіб. Крім того, на обліку перебували 794 нелегали, з яких 372 були колишніми членами ОУН і УПА³⁶. На 17 березня 1955 р. в західних областях України нараховувалося 11 розрізнених бойових груп чисельністю 32 особи, 17 окремих бойовиків, здійснювався пошук 500 нелегалів³⁷.

Поша сумнівом, за закликами, а часом і політичними ламентациями на тему “залишків українсько-німецьких націоналістів” стояла впевненість влади у своїй перемозі з огляду на переважаючу силу і чисельність. Документи, що торкаються не політичних, а військових аспектів боротьби з українським повстанським рухом, повною мірою підтверджують це. До речі, той факт, що боротьбу з ОУН і УПА вели внутрішні і прикордонні війська, свого часу замовчувала комуністична пропаганда. Коли під час горбачовської “перебудови” з’явилися згадки про це, один з найактивніших критиків “націоналістичного бандитизму” винайшов таке пояснення: “Залучення окремих військових частин до ліквідації банд ОУН–УПА зовсім не означало, що винищувальні батальйони і групи самозахисту разом з органами Радянської влади не могли самі покінчити з бандитизмом... Йшлося про інше. Участь військових підрозділів у знешкодженні оунівських банд мала на меті припинити дальше кровопролиття, захистити сільських трударів від бандитського терору...”³⁸.

Зрозуміло, все було навпаки. Режим відверто зробив ставку саме на військову силу. Партійні органи були причетні до формування планів збройної боротьби проти загонів УПА і підпільної мережі ОУН. Безперечно, конкретні військові операції, зокрема використання внутрішніх військ НКВД Українського округу, військ МГБ того самого округу або сил внутрішньої охорони МВД УРСР, акції контррозвідальних органів і міліції, все це планувалося у військових штабах, а також керівниками НКГБ–МГБ. Однак партійне керівництво брало участь у визначенні стратегічних напрямків цієї роботи.

³² ЦА ВВ РФ. – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 226. – Л. 102-103.

³³ Кентій А. Вказ. праця. – С. 24, 41.

³⁴ ЦА ВВ РФ. – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 226. – Л. 27.

³⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 72. – Арк. 46-47.

³⁶ Там само. – Спр. 73. – Арк. 60-61.

³⁷ Там само. – Спр. 75. – Арк. 31-32.

³⁸ Давиденко В. “Українська повстанча армія”: шлях ганьби і злочинів. – Київ, 1989.

Важлива роль відводилася і “чекістсько-військовим операціям”, які мали на меті пошук і знищення збройних підрозділів УПА. Якщо “об’єкт операції” був відомий – застосовувався метод оточення, якщо ні – метод пошуку у блокованому чи неблокованому районі. Про масштаб цих операцій можна скласти уявлення за складеними переліками, які збереглися. Так, лише у Львівській області підрозділи 88 стрілецького полку 11 загону внутрішніх військ охорони МГБ-МВД СРСР у 1946–1954 роках здійснили 511 таких операцій³⁹. На терені Дрогобицької області 13 загін-7 дивізіон ВВ МВД-ВО МВД СРСР у 1946–1953 рр. здійснив у 1946 році – 28, у 1947 – 20, у 1948 – 14, у 1949 – 15, у 1950 – 17, у 1951 – 15, у 1952 – 32, у 1953 – 17 таких операцій⁴⁰.

Вражають і цифри, що засвідчують кількість задіяних військ у цих операціях. Так, наприклад, 5-6 листопада 1953 р. було проведено операцію у лісовому масиві на межі Олеського, Підкам’янського і Заболотцівського районів Львівської області з метою виявити сховище оунівського керівника. Для цієї операції було задіяно два загони внутрішньої охорони МВД УРСР загальною чисельністю 1500 осіб⁴¹. На початку листопада того самого 1953 р. при проведенні операції по “ліквідації оунівських бандглаварів” у Львівській області було задіяно зведений загін чисельністю 2050 осіб⁴².

І це, зауважимо, був уже 1953 рік, коли за оцінками самих чекістських органів “бандгрупи” складалися із 2-3 осіб.

Цікаво, що проведення цих операцій ретельно і детально фіксувалося з метою подальшого вивчення і застосування набутого досвіду. Режим не забував про узагальнення цього досвіду. Створювалися численні методичні розробки на теми “Здійснення військово-чекістської операції дивізіоном по пошуку і ліквідації бандитів у лісі”, “Група по пошуку і ліквідації бандитів у сховищі в лісі”, “Про характерні ознаки, за якими військові наряди віднаходили бандитські сховища у зимових умовах” тощо. Готувалися і спеціальні розвідки. Так, 27 січня 1953 р. заступник начальника штабу внутрішньої охорони МВД СРСР Самусь надіслав листа заступникові начальника 1-го відділу штабу ВО МГБ Українського округу Бромбергу із директивою підготувати статтю для бюлетеня по обміну досвідом організації і проведення “чекістсько-військових операцій”.

На початку 50-х років з’являється низка директивних документів, що вимагали удосконалення проведення “чекістсько-військових операцій”. 9 вересня 1953 р. МВД СРСР вимагало від начальників органів МВД ретельно вивчати інформації про тих, кого розшукували, район і умови проведення операцій тощо. У наказі МВД СРСР за № 001071 одним з головних завдань на 1954 р. було визначено вдосконалення тактики проведення “чекістсько-військових операцій”, введення у практику польового вишколу військ і особливо нічної підготовки⁴³.

Характерно, що фіксувався і аналізувався не лише позитивний досвід дій військових, а й негативний. Збереглися численні “Журнали обліку невірних дій службових нарядів” (“Журнал учета неумелых действий служебных

³⁹ ЦА ВВ РФ. – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 306. – Лл. 1-77.

⁴⁰ Там само. – Д. 205. – Лл. 1-36.

⁴¹ Там само. – Д. 591. – Л. 317.

⁴² Там само. – Л. 310.

⁴³ Там само. – Д. 621. – Л. 240.

нарядов”) у військових частинах. Тут фіксувалися не лише факти, що свідчили про незадовільні дії, а й про накладення стягнень на військових⁴⁴. Своєю чергою, при проведенні військових чи військово-чекістських операцій їх організатори ніколи не забували про політичне забезпечення цих заходів. Так, наприклад, від 30 січня до 7 лютого 1945 р. за наказом начальника військ НКВД Українського військового округу було проведено широкомасштабну операцію у Морочанському та Висоцькому районах Рівненської області. Виконання було покладено на 16 окрему стрілецьку бригаду ВВ НКВД Українського округу, яка мала завдання разом з органами НКВД, НКГБ і місцевим радянським і партійним активом:

- а) Ліквідувати банди, боївки і ОУН-івське підпілля;
- б) Виселити сім’ї бандитів, які відмовилися зголоситися добровільно;
- в) Вилучити чоловіче населення призовного віку;
- г) Сприяти радпартактиву у здійсненні заходів по виконанню населенням обов’язків перед державою, роз’яснювальній роботі і перепису населення⁴⁵.

Збереглося чимало документів, які засвідчують свавілля та безчинства репресивно-каральних органів, яке кваліфікувалося як порушення “радянської” або “соціалістичної законності” йшлося про убивства, безпідставні арешти, побиття заарештованих, підпали, вилучення майна, фальсифікації слідчих справ. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 р. підкреслювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами”⁴⁶. Це твердження можна прийняти з одним застереженням – не у багатьох, а фактично у всіх випадках.

З самого початку стало зрозуміло, що порушення “соціалістичної законності” не можна буде викоринити. Не даремно після згаданої постанови Політбюро ЦК КП(б)У знов повертається до цього питання 19 травня 1945 р. і фактично констатує своє безсилля. При цьому наркоми внутрішніх справ та держбезпеки, а також начальники прикордонних і внутрішніх військ НКВД, начальники обласних і районних органів НКВД і НКГБ зобов’язані були взяти справи під особистий контроль⁴⁷.

Неефективність цього рішення і пропонованого контролю продемонстрували наступні події. У постанові “Про недоліки у роботі органів МВД, МГБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях УРСР” від 24 липня 1946 р. Оргбюро ЦК КП(б)У констатувало: якщо за 11 місяців 1945 р. було зафіксовано 237 таких “порушень”, то за 5 місяців 1946 р. – 965⁴⁸. У першому кварталі 1946 р. у райвідділах МВД Станіславівської області знаходилось 3092 заарештованих, з них незаконно утримувалися 2023 особи⁴⁹. Наводився такий приклад: у листопаді 1945 року Начальник Яблунівського райвідділу МГБ Станіславівської області Діденко заарештував 89 осіб місцевої молоді 1928-1931 років народження. Він штучно

⁴⁴ ЦА ВВ РФ. – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 208.

⁴⁵ ЦА ВВ РФ. – Ф. 488. – Оп. 1 с. – Д. 81. – Л. 6.

⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 189.

⁴⁷ Там само. – Арк. 282.

⁴⁸ Там само. – Спр. 50. – Арк. 93.

⁴⁹ Там само.

сфабрикував так звану “запасну молодіжну сотню УПА” і півроку ці юнаки провели у в’язниці⁵⁰.

У постанові “Про стан і заходи по зміцненню соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР” від 28 січня 1948 р. Політбюро ЦК КП(б)У зазначало, що лише за листопад 1947 р. у Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Рівненській і Станіславській областях встановлено 200 випадків протиправних дій⁵¹.

Один з найвражаючих документів від 15 лютого 1949 р. був направлений на ім’я М.Хрущова. Йдеться про доповідну записку прокурора військ МВД Українського округу Г. Кошарського “Про факти брутального порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МГБ”. У записці зазначалось, що МГБ УРСР та його управління у західних областях з метою “виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів “УПА”... Однак, як свідчать факти, грубопровокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України”⁵². У записці підкреслювалося, що “не кожний випадок порушення радянської законності знаходить своє відбиття у слідчих справах і розслідується. Більше того, якщо військова прокуратура і ставить перед МГБ УРСР питання про покарання злочинців, то з боку МГБ УРСР це не знаходить належного і швидкого реагування: вишукуються не стільки докази злочинної діяльності осіб, які брутально порушили закон, скільки різноманітні приводи для того, щоб “спростувати” факти, що їх повідомила Військова Прокуратура, і затягнути розслідування”⁵³. Далі у записці стверджувалося, що “дії т. зв. спецгруп МГБ мають яскраво уособлений бандитський, антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями”⁵⁴. Разом з тим Г.Кошарський цілком слушно зауважував, що “цей метод роботи органів МГБ добре відомий ОУН-івському підпіллю, яке про нього попереджало і попереджує своїх учасників”⁵⁵.

Упродовж 40–50-х рр. ЦК КП(б)У неодноразово ухвалював спеціальні постанови про те, що кваліфікувалось як “порушення соціалістичної законності”. Партійні органи, засуджуючи в постановах такі порушення, насправді несли головну відповідальність за них. Як і органи НКВД та НКГБ, які часом просто не вміли належним чином вести контррозвідувальну роботу. Саме це і було однією з причин жахливого терору. Причому одночасно влада намагалася досягти дві мети: по-перше, покінчити з тими, хто свідомо підтримував повстанський рух, по-друге, залякати решту населення, щоб воно покійрно виконувало політику влади. Це особливо яскраво виявилось за умов здійснюваної з 1947 р. насильницької колективізації на селі.

⁵⁰ Там само. – Арк. 93-94.

⁵¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1169. – Арк. 21.

⁵² Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 68. – Арк.10

⁵³ Там само. – Арк. 8.

⁵⁴ Там само. – Арк. 3.

⁵⁵ Там само.

У вересні 1949 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про проведення відкритих судових процесів у західних областях УРСР над окремими учасниками бандитсько-терористичних груп”. Це один характерний документ – стенограма засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 22 березня 1950 р. Обговорювалось питання “Про заходи посиленої боротьби із залишками оунівського підпілля в Західних областях УРСР”. Д.Мануїльський пропонував скерувати працівників МГБ до всіх колгоспів західних областей, а тих учасників підпілля, хто прийде з повинюю, переселяти до східних областей⁵⁶. Не менш рішучими були і пропозиції секретаря ЦК О.Кириченка: “Можливо слід видати новий наказ МГБ і ще раз попередити тих, хто не вийшов з підпілля. Встановити термін. Необхідно було б провести низку відкритих процесів у всіх областях. Частину засудити до розстрілу”⁵⁷. Головна мета відкритих процесів – залякати населення. Ця ж думка домінує і у виступі Дем’яна Коротченка: “Треба проводити відкриті процеси, виносити суворі вироки. Частину бандитів засудити до розстрілу”⁵⁸. Це – одна із яскравих ілюстрацій суті “соціалістичної законності”, коли ще до суду вирішувалася доля тих, кого оголошували “бандитами”.

На початку 50-х років ЦК КП(б)У кілька разів поверталось до теми відкритих судових процесів в західних областях України. Про це йдеться у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про проведення відкритих судових процесів над учасниками українських буржуазно-націоналістичних банд” від 5 і 11 жовтня 1951 року⁵⁹. Станом на 18 вересня 1949 р. у Рівненській, Львівській, Станіславівській, Волинській і Тернопільській областях було проведено 14 відкритих судових процесів. З 51 колишнього члена ОУН до страти засудили 24⁶⁰.

28 грудня 1949 року ухвалюється постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про наказ міністра держбезпеки УРСР № 312 “Про непритягнення до карної відповідальності учасників залишків розгромлених українських націоналістичних банд у західних областях Української РСР, які добровільно зголосилися до органів радянської влади з повинюю”. Уже відзначалося, що у зверненнях до населення західних областей України у 1944–1946 рр., постійно звучали обіцянки “цілковитого прощення” всіх, хто здасться добровільно. Як і ті звернення, цей наказ також друкувався у всіх газетах. По суті це був сигнал до амністії і певною мірою він мав успіх.

Не зважаючи на зовнішній “гуманізм” такого роду рішень, ставлення режиму до колишніх учасників повстанського руху не було однолінійним. 9 листопада 1956 року Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ “Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання, повертатись у західні області УРСР”. 30 листопада 1956 р. Політбюро ЦК КПУ ухвалює постанову “Про перегляд справ деяких осіб, звільнених з ув’язнення і заслання”. Справа в тім, що на 1 грудня 1956 р. у західні області України повернулось після звільнення 60 тис. осіб, засуджених за участь у повстанському русі та за інші “контрреволюційні злочини”⁶¹. Тоді влада вдалася до нових переселень,

⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1434. – Арк. 143.

⁵⁷ Там само. – Арк. 145.

⁵⁸ Там само. – Арк. 146.

⁵⁹ Там само. – Оп. 16. – Спр. 70. – Арк. 65-68.

⁶⁰ Там само. – Спр. 85. – Арк. 248-249.

⁶¹ Там само. – Спр. 77. – Арк. 2

до так званого оргнабору (тобто людей направляли на роботу переважно у східні області), а також до того, щоб переконати судові органи: “бандерівців” зарано звільнили, а відтак їх слід повернути на місце колишнього ув’язнення (для деякого із заборону проживати в Україні)”.

Ще наприкінці 40-х років повстанський рух відчув серйозну нестачу зброї, амуніції, харчів. У багатьох місцях після розгрому міської і сільської мережі ОУН зменшився її вплив на вояків УПА, бракувало скоординованості дій. Дехто з учасників визвольного руху піддався закликам Уряду УРСР зголоситися з повинною. Від 1947 р. почалося реформування підпільних структур. 30 травня Роман Шухевич видав інструкцію, яка повністю зрівняла членів ОУН і УПА в підпільній системі. Відтоді ОУН і УПА почали називатися збройним підпіллям. Однак головне командування УПА при цьому не було розформоване. Частина кадрів отримала директиву легалізуватись, проникати у комуністичні структури⁶². Після загибелі 5 березня 1950 р. головного командира УПА генерала Романа Шухевича (“Тарас Чупринка”) вона швидко втрачає боєздатність. 24 травня 1954 р. МГБ захопило наступника Р.Шухевича полковника Василя Кука (“Коваль”), і хоча окремі повстанські боївки протримались ще до середини 50-х років, як зазначалося у доповідній записці Відділу адміністративних органів “Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР” від 18 вересня 1959 р., вже на початку 1956 р. було закінчено “ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів”⁶³. Фінал історичної драми був визначений військовою силою, помноженою силою репресивних органів.

Не справдились надії керівництва ОУН та УПА і на радяно-американський конфлікт, який дозволив би відродити державність України. Не допомогли і встановлені контакти із спецслужбами США і Великобританії. Це підтверджує й історія із Василем Охримовичем. 19 травня 1951 р. він був скинутий з американського літака з метою підпільної роботи в Україні. Був керівником ОУН Карпатського краю. Одержав військову ступінь майор-політвиховника УПА. 6 жовтня 1952 р. захоплений і 29 березня 1954 р. страчений за вироком Військового трибуналу Київського військового округу. 29 квітня 1954 р. Президія ЦК КПУ санкціонувала опублікування в пресі тексту повідомлення про справу Охримовича “У воєнному трибуналі Київського військового округу”.

Однак в цьому та інших документах жодного слова не було сказано про те, що загибель В.Охримовича значною мірою пов’язана з тим, що після смерті Сталіна “українську карту” у боротьбі за владу намагався розіграти Лаврентій Берія. Фактично він дав завдання працівникам МГБ, яке увійшло до підвладного йому на той час МВД СРСР, зробити “фотографію” реального становища в західних областях України. 16 травня 1953 р. він підготував спеціальну записку про недоліки в роботі колишніх органів МГБ УРСР щодо боротьби з націоналістичним підпіллям, в якій йшлося про ситуацію у Західній Україні.

Завдяки цій записці (яку деякі дослідники помилково кваліфікували як провокативну) і подій навколо неї стають ще зрозумілішими негативні наслідки

⁶² Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття... – С. 221.

⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 85. – Арк. 247-248.

жорстокої політики режиму у західних теренах України. 26 травня 1953 р. Л.Берія на засіданні Президії ЦК КПРС було ухвалено постанову “Питання західних областей Української РСР”. До речі, записку на таку саму тему 8 травня 1953 р. Л.Берія підготував і про діяльність органів МГБ Литовської РСР. 28 травня 1953 р. Бюро ЦК КПУ прийняло ухвалу “Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. “Питання західних областей Української РСР” та доповідну записку тов. Л.П.Берія до Президії ЦК КПРС”. 4 червня 1953 р. ухвалу Пленуму ЦК КПУ “Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.П.Берії до Президії ЦК КПРС”. Цим рішенням, по суті, було визнано серйозні масштаби і наслідки brutальних дій режиму на західноукраїнських землях. Зокрема підкреслювалось, що “боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення...”⁶⁴.

Відзначимо, що саме Л.Берія був чи не першим у тодішньому керівництві, хто вважав за доцільне вилучити з політичного лексикону слово “бандит”, яким зазвичай називали учасників повстанського руху. Він говорив, що в Україні немає “ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення”⁶⁵. За наказом Л.Берії до Москви привезли В.Охримовича, через якого чекісти намагалися вийти на націоналістичне підпілля, щоб переконати у недоцільності подальшої боротьби. З цією самою метою до тодішньої столиці СРСР із сибірського заслання привезли сестер Бандери, із Володимирської в’язниці – Президента УГВР Кирила Осьмака, а також митрополита Йосипа Сліпого, якого теж намагалися використати для розв’язання західноукраїнських проблем.

Згаданий Пленум ЦК КПУ увільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ беззастережного русофіла і антисеміта Леоніда Мельникова, який у виступі на Пленумі визнав помилковість власних дій. Новим лідером КПУ став Олексій Кириченко, який підкреслив: “Нам мало визнати хиби і недоліки. Наше завдання полягає в тому, щоб глибоко усвідомити політичний зміст припущених помилок, величезне значення тієї допомоги, яку надає нам ЦК КПРС своєю постановою від 26 травня, і з настирністю, властивою комуністам, взятися за ліквідацію хиб і недоліків у керівництві західними областями”⁶⁶. Однак прагматичний курс на ліквідацію “хіб і недоліків” незабаром був перерваний політичною кон’юктурою, що змінилася.

Після поразки Л. Берії у боротьбі за владу, 2 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС ухвалила вилучити його записку з протоколів Президії, а прийняті постанови ухвалила як такі, що сприяють “активізації буржуазно-націоналістичних елементів”⁶⁷. На ці нові політичні акценти миттєво відреагували в Києві. У рішенні Пленуму ЦК КПУ від 30 липня 1953 р. було записано: “Як підлий провокатор і ворог партії Берія намагався різними підступними прийомами підірвати дружбу народів СРСР... Запеклий ворог партії і народу Берія намагався використати недоліки в господарському, культурному будів-

⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1125. – Арк. 6.

⁶⁵ Кентій А. Вказ. праця. – С. 85-86.

⁶⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1120. – Арк. 30.

⁶⁷ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы (Под ред. акад. А.Н. Яковлева). – Москва, 1999. – С. 401.

ництві, в політичній роботі серед трудящих західних областей України, в інтересах своїх ворожих планів. У своїй записці про становище в західних областях він під фальшивим приводом боротьби з порушеннями національної політики партії намагався підірвати дружбу народів нашої країни, протиставити український народ великому російському народові, українців західних областей українцям східних областей, активізувати буржуазних націоналістів – лютих ворогів українського народу...”⁶⁸.

Після того, як з Л.Берії зробили діяча, який нібито мав на меті сприяти націоналізму, Й.Сліпого відправили на заслання, К.Осьмака – до Владимирської в'язниці, а В.Охримовича розстріляли. З падінням могутнього колісь сталінського поплічника партія значно посилила контроль за діяльністю спецслужби, а особливо за її протидією “українським буржуазним націоналістам”. 12 березня 1954 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС “Про заведення Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР”. На її виконання було прийнято відповідні документи і в УРСР, зокрема постанову Політбюро ЦК КПУ “Про стан та заходи щодо подальшого поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях Української РСР” від 11 квітня 1955 р., доповідну записку Відділу адміністративних органів ЦК КПУ “Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР” від 18 вересня 1959 р., постанову Політбюро ЦК КПУ “Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР” від 24 листопада 1959 року. В них знаходимо відлуння тих подій, що розгорталися в Західній Україні у повоєнний час. Партія вимагала зробити все, щоб ці події ніколи не повторилися: “Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, обласним управлінням та транспортним органам КДБ рішуче посилити роботу по викриттю і прискіпанню злочинної діяльності агентури імперіалістичних розвідок. Значно покращити роботу проти закордонних центрів українських буржуазних націоналістів, по ідейному та організаційному розкладанню української націоналістичної еміграції і компрометації її главарів, ширше використовувати для цього поряд з оперативними і легальні можливості... Зобов'язати Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР та його органи на місцях посилити роботу по попередженню, викриттю і прискіпанню ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки”⁶⁹.

Це та інші партійні рішення можна вважати своєрідною післямовою до тих історичних подій, які розгорнулися на західноукраїнських землях у 40–50-х роках ХХ століття. В цій післямові не можна обійтися без цифр. За офіційними даними, у Західній Україні у 1944–1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. учасників ОУН, а також бандсприяючого елементу”⁷⁰, під який легко підводились всі запідозрені у зв'язках з ОУН і УПА. За цей же час було виселено (за винятком Закарпатської області) майже 66 тис. сімей, тобто 203662 осіб⁷¹, і ще одна надзвичайно симптоматична цифра: у 1945–1953 рр. за різного роду “антирадянські політичні злочини” в Україні було заарештовано

⁶⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1147. – Арк. 2-3.

⁶⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 85. – Арк. 243.

⁷⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 79. – Арк. 56.

⁷¹ Там само.

43379 осіб віком до 25 років, а з цієї кількості у західних областях України заарештували 36340 осіб⁷². Від 1944 до 1952 р. у західних областях України радянські комуністичні каральні структури репресували майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис. осіб, вилучено довічно за межі України понад 203 тис. осіб. При цьому вилучено один літак, дві бронемашини, 61 артилерійська гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкових і 8327 ручних кулеметів, біля 26 тис. автоматів, понад 72 тис. гвинтівок, 22 тис. пістолетів, понад 100 тис. гранат, 80 тис. мін і снарядів, понад 12 мільйонів патронів. Розшукано і вилучено більше 100 друкарень з друкарською технікою, понад 300 радіопередавачів, 18 автомобілів і мотоциклів, значна кількість харчових складів та сховищ націоналістичної літератури⁷³.

За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис. функціонерів комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів⁷⁴.

Історію УПА, а також протистояння націоналістичного підпілля і радянсько-більшовицького режиму упродовж довгих років в СРСР “редагували” офіційно визначені “борці з українсько-німецьким націоналізмом”. Документи, що могли б сприяти відродженню такої правди, було ретельно заховано в “окремі” і просто в недоступні архівні теки.

Нині, нарешті, маємо змогу прочитати ці документи, а тим самим зробити ще один крок у осмисленні складної героїчної і громадянської історії України, пов’язаної з українським повстанським рухом у 40–50-х роках ХХ століття.

⁷² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1120. – Арк. 228.

⁷³ Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ, м. Київ. Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 159-160; Т. 100. – Арк. 73-75.

⁷⁴ Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального аналізу. – Київ, 1994. – С. 46-47.

Михайло СЕНЬКІВ

АНТИКОЛГОСПНИЙ РУХ І УПА

Ставлення ОУН і УПА до відновлення радянської влади, а отже й колективізації західноукраїнського села викладено у декларації “За що бореться УПА”, датованої 1943 роком. У ній була сформульована мета визвольного руху – побудова соборної самостійної держави, повалення радянської імперії, знищення колоніального гніту народів. Велика промисловість мала стати національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською. В соціальній площині проголошувалась вимога восьмигодинного робочого дня, участі робітників у розподілі прибутків підприємств, вільного вибору місця праці, свободи профспілок, рівності чоловіка з жінкою, охорони материнства, а також обов’язкової середньої освіти, вільного виконання культів, відокремлення церкви від держави. Проголошувалась також рівність прав усіх націй, які проживатимуть у незалежній Україні¹.

У політичній декларації УПА наголошувалося: “Ми за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову УССД без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В українській національній державі народна влада вважатиме народ за вихідну точку і за мету своєї діяльності. Не маючи внутрі держави поневолених країн і пригноблених народів та не переслідуючи імперіалістичних цілей у зовнішній політиці, народна влада в Україні не витратиме часу, енергії та коштів на творення апаратів насильства, поліції, тюрем, концтаборів тощо. Український народ всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого ладу, на економічну розбудову країни та піднесення культури народу”².

Вагоме місце у програмному документі УПА відводилось аграрному питанню. Передбачалась безкоштовна передача селянам поміщицьких і монастирських земель, захищалася трудова приватна власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом – міцним, самодостатнім господарем.

У декларації УПА стверджувалося, що національно-визвольний рух виступає “за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю

¹ За що бореться Українська повстанська армія? // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 269–272.

² Там само. – С. 269.

³ Там само. – С. 270.

народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян”³.

У подальшому основні напрями аграрної політики були конкретизовані у повстанській періодиці, документах УГВР, працях ідеологів ОУН. Найбільш промовисто вони знайшли відображення у “Платформі Української Головної Визвольної Ради”, роботах Петра Полтави “Про наш плян боротьби за визволення в теперішній обстановці”, “Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу”, “Хто такі бандерівці та за що вони борються”, Василя Кука “Колгоспне рабство”, Тараса Чупринки “До генези Української Головної Визвольної Ради” та ін. Ці документи та матеріали засвідчили, що самостійницька ідея, соціальна програма УПА відповідають інтересам трудового люду, зокрема селянства, скеровували його на боротьбу проти радянзації та колективізації краю.

Провідний ідеолог ОУН Петро Полтава писав: “Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільну ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля”⁴.

Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. У доповідній записці на ім’я секретаря ЦК КП(б)У О.Кириченка вказувалося, що в загонах УПА є понад 200 жителів села Мокротин Нестерівського району, 54 – з села Бобятин Сокальського району, 42 – з села Бубнів Краковецького району Львівської області. В УПА боролися 84 мешканці села Синевидне-Верхне Сколівського району, 40 із села Старі Стрілища Новострільківського району Дрогобицької області⁵. Це було характерним для багатьох сіл Західної України.

За підрахунками Одеського інституту політології, з кожних 1285 воєнів УПА 76,6 відсотка становили селяни, 18,2 – робітники, 4,2 – інтелігенти⁶. Про соціальну приналежність учасників УПА свідчать матеріали Станіславської області. Із 416 засуджених молодих учасників ОУН та УПА 28 були з заможних селян, 150 – із середняків, а майже 30 – бідняки.

Селяни зі зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко оприділений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, що віками визрівало в його свідомості.

⁴ Полтава П. Концепція самостійної України і основні етапи політичного розвитку сучасного світу // Літопис УПА. – Торонто, 1982. – Т. 9. – С. 15.

⁵ Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50-х років ХХ століття. – Луцьк, 1999. – С. 66, 67.

⁶ Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998. – С. 83.

Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грішми, схованками, розвідувальною інформацією. У селі Почапи Золочівського району Львівської області було всього 140 дворів, але там було збудовано 70 упівських кришок. Партизанам допомагали навіть діти. Пастухи 9–12 річного віку з с. Грабівці у Карпатах повідомляли повстанців про наближення карателів співом коломинок⁷.

Про широку підтримку селянством повстанського руху свідчило і те, що навіть частина місцевого радянського активу сприяла національному руху. Голова Охлопівської сільської ради А.Возний та Рачинської сільської ради І.Пилипюк Волинської області встановили тісні зв'язки з упівцями і всіляко допомагали їм. Голова сільської ради села Княже А.Корній, організовуючи підписку на позику четвертої сталінської п'ятирічки, водночас збирав кошти для повстанців, а сам пожертвував 5 тис. карбованців⁸. Розмірковуючи про причини невдалого проведення операцій проти формувань ОУН і УПА, командувач Прикарпатським військовим округом Єременко говорив про селян таке: “У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють”⁹.

Наприкінці жовтня – початку листопада 1944 р. назрілі питання визвольної боротьби ОУН і УПА були детально обговорені на засіданні проводу ОУН за участю Романа Шухевича, Дмитра Маївського, Дмитра Грицяя, Ярослава Бусола, Василя Кука, Дмитра Клячківського. Учасники зібрання ствердили, що селяни є “основною базою і силою революційних подій”, що вони “майже на 100 відсотків проти совітської влади”¹⁰.

У боротьбі проти колективізації УПА стимулювало селянство власними бойовими та політичними акціями. Восени 1947 р. завдяки діям її підрозділів 500 тис. селян ухилилися від примусового виселення до Сибіру¹¹.

Оунівсько-повстанське підпілля проводило широку агітаційно-пропагандистську роботу. У документі підпілля за 1946 р. підкреслювалося: “У зв'язку з переходом на нові методи підпільної роботи визначити основний зміст діяльності кадрів політпропаганду, навчальну і виховну роботу. Бойові пропагандистські акції звузити по можливості до мінімуму”¹².

Основне вістря агітаційно-пропагандистської роботи було спрямоване проти радянізації села. Крайові, окружні, надрайонні, районні та станичні осередки пропаганди використовували для цього різні форми. Розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики та звернення. Мітинги і збори організовували зокрема під час переходу підвідділів УПА через села. У таємному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У повідомлялося, що “12 квітня 1945 р. о 18 годині вечора в село Кугаїв нашого району (колишнього Сокільницького. – М.С.) прибула група банди українських націона-

⁷ Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Львів, 2000. – С. 193.

⁸ Ярош Б. Вказ. праця. – С. 67.

⁹ Державний архів Львівської області (Далі – ДАЛО). – Ф.П. 3. – Оп. 6. – Спр. 408. – Арк. 96.

¹⁰ Кентій А. Нариси боротьби ОУН–УПА в 1946–1956 рр. – К., 1999. – С. 160.

¹¹ Мірчук П. Історія УПА. – Львів, 1991. – С. 178.

¹² Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С. 359.

лістів у кількості 40-50 чоловік. Ця банда оточила село, зібрала селян біля сільради, де провела мітинг... Виступаючі розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати”¹³. Мітинги також відбулися в селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радехівського району Львівської області, Броничі і Унятичі Підбузького району Дрогобицької області та в багатьох інших¹⁴.

З літа 1947 р. антиколгоспна пропаганда активізувалася. Це було пов’язано з переходом радянської влади до суцільної колективізації. У червні масово розповсюджувалися листівки, які закликали селян до солідарності на протиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ (західноукраїнських землях) закінчатися провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір’ям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам”¹⁵.

Промовистою була листівка УПА “Організаторам і членам ініціативних груп і правлінь колгоспів.” Повстанці заявляли, що колгоспи несуть селянам голодну смерть. Тому організаторів колгоспів попереджували і наказували відступитись від ініціативних груп і не брати участі в правліннях уже створених колгоспів¹⁶.

За липень–серпень 1947 р. реферантура пропаганди ОУН на Дрогобиччині провела 12 вишкільних відправ і 16 індивідуальних бесід із сільською молоддю, 68 гутірок – із селянами, розповсюдила багато друкованої пропаганди¹⁷.

Учасники національно-визвольної боротьби закликали селян активно чинити опір утворенню колгоспів. У листівці “Геть сталінські колгоспи!”, знайденої у мешканця села Мишів Іванківського району Волинської області В.Рябова, розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи, містився заклик до боротьби з нею¹⁸. У мешканця села Борохів цієї ж області В.Гаврилюка енкаведисти вилучили листівку “Геть грабійники!”, яку він розповсюджував у селі Теремно, біля Луцька¹⁹. У листівці ОУН “Селяни західних областей України” зазначалось: “Хай будуть відстрашуючим прикладом для Вас оті “басараби”, що покірно без спротиву і боротьби далися ограбити большевицькій ненажері і допустили у своїй заможній селі голод, а тепер залляли Ваші села, жebraючи”²⁰. Одночасно у зверненнях до селян повстанці закликали допомагати своїм братам зі Сходу²¹. Чимало наддніпрянців, відчувши доброзичливе ставлення галичан, поповнювали лави підпільників²².

¹³ ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 21.

¹⁴ Там само. – Арк. 85.

¹⁵ Русначенко А. Вказ. праця. – С. 360.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5040. – Арк. 7.

¹⁷ Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944–1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 194.

¹⁸ Ленартович О. Вказ. праця. – С. 101.

¹⁹ Там само.

²⁰ Киричук Ю. Вказ. праця. – С. 283.

²¹ ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 32.

²² Барбон М. Кривавий протест // Розбудова держави. 1995. № 11. С. 60.

За завданням боївки ОУН у с. Ямниця Станіславської області діяла група з 13 осіб на чолі з Анастасією Савчак, яка вела антиколгоспну агітацію. У хатах А.Зуб'яка, А.Вербицького проводилися нелегальні збори селян. 25 листопада 1949 р. с. Ямниця відвідав М.Хрущов, який закликав селян створити колгосп. Більшість не підтримала його, заявивши, що за будь-яких обставин до колгоспу не вступить²³.

Особливу увагу упівці приділяли антиколгоспній пропаганді серед переселенців. Повстанська листівка закликала: “Переселенці! Сталін за допомогою своїх польських агентів виганяє Вас з рідних хат! Він хоче, щоб Ви тут працювали на нього! Він хоче загнати Вас до колгоспів! Не йдіть до колгоспів! Саботуйте сталінську п'ятирічку! Хай живе УПА! Хай живе ОУН!”²⁴.

У зв'язку з розгортанням насильницької колективізації, упівці на початку 1949 р. надрукували брошуру. “УПА і революційне підпілля, – вказувалося в документі, – широко підтримують західно-українське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західно-українське селянство до сьогодні ще не колективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: “Геть колгоспи! Земля селянам!”²⁵. Далі відзначалося: “Український визвольно-революційний рух бореться проти більшовицької колгоспної системи, по-перше, тому, що вона є знаряддям варварської економічної й фізичної експлуатації українського селянства з боку більшовицьких гнобителів, знаряддям їх жахливого соціального гноблення, і, по-друге, тому, що ця система є також засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці”²⁶.

1950 р. у брошурі Петра Полтави стверджувалося: “Ми, українські революціонери і повстанці, боремося проти большевицьких гнобителів тому, що вони в колгоспах запрягають жінок до борін, заставляють їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, тому, що більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників з продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, тому, що вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди і страждань”²⁷.

На початку 50-х років збройне підпілля опублікувало брошуру Василя Кука “Колгоспне рабство”. Автор переконливо показав, що трудовень – підступна і тяжка форма експлуатації селянства, організації його підневільної праці. Порівнявши життєвий рівень колгоспника і колишнього поміщицького наймита, Василь Кук ствердив, що радянська влада перетворила селянина у підневільного раба²⁸.

²³ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. – К., 1998. – С. 735.

²⁴ Киричук Ю. Вказ. праця. – С. 227.

²⁵ У голови Генерального секретаріату УГВР Р.Лозовського // Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 334.

²⁶ Там само.

²⁷ Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються // Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 435.

²⁸ Русначенко А. Вказ. праця. – С. 370.

Про розмах агітаційно-пропагандистської роботи повстанців свідчило й те, що 1947–1950 рр. органи держбезпеки знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис. листівок і брошур²⁹. Упродовж 1944–1950-х рр. лише на Дрогобиччині діяло понад 10 підпільних друкарень. Особливо плідно працювала друкарня УПА у с. Медвежа, якою керував колишній дрогобицький гімназист Левко Грушак³⁰.

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців сприяла розпаду багатьох колгоспів. У с. Ременові Новояричівського району Львівської області, що характеризувалося високою національною свідомістю ще за часів польської окупації, органи радянської влади шляхом насилля створили колгосп. Розгорнута антиколгоспна агітація закликала селян не усуспільнювати інвентар, тяглову худобу, насіння, не виходити на роботу. Результат не забарився – колгосп розпався. Подібне спостерігалося в селах Запитів, Підліски, Пікуловичі, Борщовичі Львівської області³¹. Селяни сіл Рахиня, Біляїв, Тростянець Долинського району Станіславської області “знаходячись під впливом оунівського підпілля, – вказувалося в партійному документі, – стали саботувати заходи районних організацій, забирати коней, ховати інвентар і посівний матеріал, втікати із сіл під час появи районних працівників”³².

Дії організаторів та активістів колгоспного будівництва, зокрема енкаведистів, партійно-комсомольських та радянських працівників, УПА та підпілля ОУН кваліфікували як зраду Україні, а тому карали. “У нашій боротьбі ми, бандерівці, – писав Петро Полтава, – виступаємо тільки проти большевицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, незалежно від їхнього соціального і національного походження, які цій верхівці вірно служать. Це підла брехня, що ми стріляємо всіх советських людей без розбору. Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Про це можуть посвідчити тисячі голодуючих, яким ми допомагали, чим тільки могли. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу”³³.

26 березня 1947 р. біля с. Ільці Жаб'євського району Станіславської області повстанці обстріляли енкаведистів, які йшли на колгоспну акцію. У результаті були вбиті начальник РВ МДБ, оперпрацівник, а командира винищувального батальйону взяла у полон³⁴. Подібна доля спіткала райпартактив у с. Дядьковичі Рівненської області³⁵. 1950 р. підпільники вбили другого секретаря Новострілищанського райкому КП(б)У Дрогобицької області, секретаря Бурштинського райкому КП(б)У Станіславської області, а у с. Грабів Рожнятівського району цієї ж області дільничого міліціонера, старшого групи охорони

²⁹ Ленартович О. Вказ. праця. – С. 54.

³⁰ Сов'як П. Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 193.

³¹ ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 3. – Спр. 268. – Арк. 117, 118.

³² Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 405.

³³ Полтава П. Вказ. праця. – С. 441, 442.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 62. – Арк. 52-54.

³⁵ Там само. – Арк. 55.

громадського порядку та інших³⁶. Це викликало лють партійно-радянського керівництва. У вузькому колі Микита Хрущов цинічно заявив: “Комуністи, які не зуміли згуртувати навколо себе актив, не можуть захистити своє життя і гинуть, чорт з ними, туди їм і дорога”³⁷.

Повстанці карали партійно-радянських активістів насамперед за жорстоке ставлення до селян під час організації колгоспів. У с. Волошиново Старосамбірського району Дрогобицької області, коли шість озброєних активістів з районної адміністрації погрозами, шантажем і побиттям примушували селян підписати заяви про вступ до колгоспу, підрозділ УПА раптово прийшов на допомогу. Під час бою двох організаторів колгоспу було вбито³⁸. У с. Кобло підпільники вбили дільничого міліціонера, заступника Старосамбірського райвідділу міліції, голову колгоспу, які репресивними методами хотіли завершити суцільну колективізацію села. На чолі з хорунжим Охримом повстанці між селом Стрільбичі і Біличі цього ж району знищили чотирьох та поранили трьох партійно-радянських активістів, які неодноразово фізичним насиллям заставляли селян вступати в колгоспи³⁹.

До багатьох сільських активістів повстанці ставилися виважено, часто попереджали їх, підкидали листівки. У червні 1947 р. упівці масово розповсюджували листівки, у яких закликали сільських активістів стати осторонь колгоспного будівництва. “Той, хто цього не зробить, – застерігалось в одній із них, – вважатиметься злочинцем і тому буде знищеним”⁴⁰.

Упродовж 1946 року у західних областях України було проведено 2598 антиколгоспних акцій, у січні–жовтні 1947 р. – 1320. Усе це, з одного боку, стримувало проведення примусової колективізації, а з іншого – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протиборства.

Особливої гостроти антиколгоспні акції набрали у Львівській, Станіславській та Дрогобицькій областях, “... де нарід, – писав дослідник історії УПА Петро Мірчук, – ставив однастайний спротив більшовицьким намірам убрати його в колгоспні шори. УПА і підпілля не жалували, із свого боку, жертв, щоб припізнити цю акцію. Крім прямих протиколгоспних акцій, у яких нищено колгоспи й МТС, велика кількість саботажних атентатних акцій була спрямована проти організаторів й ініціаторів колгоспів та проти їх зусиль організувати колгоспи”⁴¹.

Улітку 1948 р. вояки УПА на Волині спалили колгоспні приміщення у селах: Первіччя і Городище Луківського району, Гупали і Запілля Любомльського, Потапи Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черць, Височно і Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомія Камінь-Каширського району. У травні–червні 1948 р. подібну акцію проведено у Львівській області. У вересні 1948 р. спалено колгоспні будівлі у селах Головнеці, Козярі, Сухівці, Шильняки, Галинці Малі Чернівецької області⁴².

Петро Мірчук стверджує, що 1948 р. у західних областях України повстанці провели сто протиколгоспних акцій⁴³. За даними Анатолія Кентія, тільки в

³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 24. – Спр. 31. – Арк. 83-86, 94, 95, 179-182.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5686. – Арк. 369.

³⁸ Мірчук П. Історія УПА... – С. 175.

³⁹ Там само. – С. 177.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1133. – Арк. 7.

⁴¹ Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 186.

⁴² Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 48, 49.

⁴³ Мірчук П. Історія УПА... – С. 183, 185.

серпні–грудні 1948 р. упівці 155 раз нападали на колгоспи з метою нищення сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна⁴⁴. Компартійна статистика свідчить, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, – загинуло близько 30 тис. партійних та радянських працівників, а також майже 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів та прикордонників⁴⁵.

Однак аналіз багатьох документів засвідчує, що значну частину цих вбивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху. З лютим садизмом жертвам виривали серце і ніздрі, виколювали очі, випікали на обличчі тавро, гвалтували. Начальник Бібрського райвідділу НКВС Львівської області Богомолів сокирою відрубав голову повстанцю Григорію Паньківу із Підгородища. Він схопив його молодшого брата Ярослава і, піддаючи тортурам, вимагав видати підпільників. При цьому бив неповнолітнього шомполами, по-звірячому щипцями повідривав вуха⁴⁶.

14 травня 1946 р. начальник Журавнівського райвідділу МВС Дрогобицької області капітан Федоров і лейтенант Сільченко заарештували підозрюваного у приналежності до ОУН завідувача райземвідділом П.Яцишина. Після катувань його вбили, а понівечене тіло кинули у Дністер⁴⁷. Оперуповноважений Печеніженського РВ МВС Станіславської області Задумін і лейтенант Манохін заарештували селянина Бритвака, знущались над ним, поки не вбили. Труп завалили камінням і присипали снігом на околиці с. Сливки⁴⁸.

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які на декілька місяців оселялися в лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією всього майна. У с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, стали жертвувати харчі, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо⁴⁹.

У вересні 1948 р. спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 центнерів хліба. Селяни відмовилися. Тому через кілька днів до П.Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П.Дембіцький запряг коня, повантажив на підводу 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ⁵⁰. Група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, до якої входили Ми-

⁴⁴ Кентій А. Нариси боротьби ОУН–УПА в 1946–1956 рр. – К., 1999. – С. 54.

⁴⁵ Патер І. УРСР у перші повоєнні роки // Історія України. – Львів, 1996. – С. 337.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 115. – Арк. 52.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 76. – Арк. 110.

⁴⁸ Крайківський О. “Визволителі”. – Дрогобич, 1998. – С. 496.

⁴⁹ Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 150.

⁵⁰ Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгруп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3-4. – С. 56.

хайло і Пилип Антоні, Петро Лемко, Василь Тегза, упродовж 1948 р. вчинила 13 збройних пограбувань селян. Подібних прикладів багато⁵¹.

Аналіз багатьох документів свідчить, що з 1950 р. антиколгоспні акції упівців видозмінились. Василь Кук переконував закордонних лідерів ОУН: “Хоча ми є проти колгоспної системи, проте силою накидати селянам такий чи інший спосіб господарювання, згори перерішувати, що тільки, наприклад, індивідуальний спосіб в Українській Державі буде допускатися, а інший буде заборонений, вважаю було б неправильним”⁵². Різко зменшилась кількість убивств колгоспних активістів, диверсійних актів, спрямованих на знищення майна колективних господарств. Антиколгоспна лінія підпілля проявилася в організації “тихого саботажу”⁵³. Інколи ще зустрічались відкриті виступи. 24 лютого 1950 р. у Краснянському районі Львівської області швидко поширилась чутка про початок світової війни. В результаті цього мешканці сіл Куткір і Безбруди забрали колгоспне майно⁵⁴.

Таким чином, УПА чинила відчайдушний спротив утвердженню колгоспного ладу. Не придушивши національно-визвольного руху, більшовицька влада неспроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала більшість населення краю. Однак сили були не рівні. До початку 50-х років велика кількість бійців і старшин УПА загинула. Боротьба пішла на спад, але не припинялася. Всупереч волі селян радянська влада за допомогою карально-репресивних органів утвердила антинародний колгоспний лад, що спричинив деградацію сільськогосподарського виробництва, знищив одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

⁵¹ Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3-4. – С. 54.

⁵² Киричук Ю. Вказ. праця. – С. 251.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – С. 252.

Степан МАКАРЧУК

РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ З ОУН І УПА. 1944–1945 рр.

Насамперед важливо у загальних рисах охарактеризувати ту політичну та соціально-психологічну ситуацію, на фоні якої проходила боротьба Українського національного руху проти більшовицького режиму і проводились криваві репресії останнього в західних областях України.

По-перше, у 1944 р., після переходу радянсько-німецького фронту через західні області України на захід, перемога Радянського Союзу у війні проти Німеччини була очевидною. З огляду на це орієнтація ОУН на взаємне знищення чи обезсилення обох імперіалізмів: радянсько-російського та німецького, що в 1943 р. могла виглядати можливою, у 1944 р. вже не мала під собою жодних підстав.

По-друге, політична і збройна боротьба українського народу за національну державність в роки Другої світової війни проходила, головним чином, під проводом ОУН і командування УПА. Формування Тараса Бульби (Максима Боровця), до весни 1943 р. під назвою Українська Повстанча Армія, згодом – Українська Народно-Революційна Армія, мельниківсько-кубійовичська дивізія СС “Галичина” та інші в українському національному русі часів війни займали другорядне місце.

По-третє, у 1944 р. збройні сили ОУН як формування УПА об'єднували в своїх рядах орієнтовно 100 тисяч чоловік, мали організаційні риси регулярної армії та різномітні види озброєнь, властиві для партизанських формувань. Незважаючи на це, УПА, в порівнянні з радянською збройною потугою, була нерівним противником і на збройну перемогу над Червоною Армією розраховувати не могла.

По-четверте, керівництво ОУН і УПА, очевидно, мусило усвідомлювати безперспективність збройної боротьби проти радянського режиму та його армії. На час переходу фронту в середовищі Проводу ОУН і командування УПА були політики і командири, які пропонували припинити збройну боротьбу проти СРСР, повстанську армію розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам організації перейти в глибоке підпілля¹. Ці думки, як показували усі подальші події, на жаль, не знайшли підтримки – переміг курс на безкомпромісну боротьбу з “советами”.

---

¹ Макарчук С. Радянські методи розправи з бандерівцями // Галичина. Науковий і культ.-просв. часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5-6. – С. 353-361; Його ж. Нищення населення Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія іст. – Львів, 1996. – Вип. 34. – С. 361-382; Його ж. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія іст. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 321-343.

По-п'яте, політичне і моральне виправдання такого курсу провід ОУН і командування УПА вбачали в ефемерній надії на майбутню війну між західними державами і Радянським Союзом, у 1945 р. чомусь найбільше сподівалися на війну Англії проти СРСР.

По-шосте, недалекоглядністю відзначалася непослідовна політика Проводу ОУН стосовно німецького окупаційного режиму. Навіть у 1943 р., коли підрозділи УПА вели збройну боротьбу проти окупанта, Провід ОУН перебував у постійному очікуванні зміни німецького політичного курсу щодо України, визнання Гітлером українських політичних і військових структур своїм союзником. Від весни 1944 р., коли поразка Німеччини у війні стала вже питанням часу, Провід ОУН знову пішов на пошук форм співробітництва з німецьким окупантом, головно вже на антирадянській платформі, а не з позицій можливості здобуття української національної державності.

По-сьоме, ЦК ВКП(б) і Уряд СРСР, а в Україні ЦК Компартії (більшовиків) і Уряд Української РСР вже до 1944 р. знали про боротьбу ОУНСД та загонів УПА проти німецьких окупантів, про те, що основна маса вояків УПА вступила в ряди повстанців в першу чергу з наміром боротися проти німецьких окупантів, що УПА і ОУН користувалися всенародними симпатіями і підтримкою. У радянських ініціативах 1944 р., щодо заохочення виходу українських націоналістів з повинною, був присутній момент визнання боротьби УПА проти німців.

По-восьме, радянські документи 1944–1945 рр., виступи Микити Хрущова свідчать, що на тому етапі радянська сторона недооцінювала сили опору ОУН і УПА. У всякому разі, ще в січні 1945 р. М.Хрущов та С.Олексенко на нараді в Дрогобичі наївно ставили завдання покінчити з бандерівцями протягом трьох місяців², а місцеві керівники, як Іван Грушецький та Степан Олексенко, давали обіцянки те завдання виконати. У 1944–1945 рр. радянське керівництво не припускало, що національна політична і збройна боротьба під проводом ОУН ще триватиме близько 10 років.

По-дев'яте, фатально трагічним моментом у радянській позиції щодо українського національного руху 1940-х рр. була вимога беззастережного прийняття ОУН і УПА радянського диктату. Членам ОУН і воякам УПА пропонувалася лише одна умова збереження життя і позав'язничного перебування: припинити боротьбу і вийти з повинною, не висуваючи до радянських органів жодних вимог. Сталінське керівництво погоджувалося полишити на волі в радянському невідомому суспільстві учасників українського руху за умов повної відмови від цілей того руху.

По-десяте, український національний рух через свої ідеали не міг переступити. Провід ОУН і командування УПА не прийняли радянського диктату і вимог повної капітуляції. У відповідь радянський режим посилив курс на знищення руху силою зброї, агентурного розкладу, політичного шантажу, репресіями родин учасників руху та іншими методами терору.

І все ж можна допускати, що в 1944 р. радянське керівництво надіялося подолати українське підпілля і збройні загони та формування УПА шляхом демагогічних закликів до повинни та ідейного розкладу руху. Вже 12 лютого

---

² Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 95.

1944 р., як тільки Червона Армія вступила на територію Рівненської області, Президія Верховної Ради і Раднарком УРСР звернулися до “учасників банд українських буржуазних націоналістів” із закликом припинити боротьбу. “Радянський уряд, – говорилося у Зверненні, – відкриває дорогу до життя, до мирної праці, щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званих УПА та УНРА, які порвуть всякі зв’язки з ворогами народу гітлерівцями-оунівцями... іменем Уряду УРСР ми гарантуємо всім прощення їхньої тяжкої помилки”³.

У Дрогобицькій і Львівській областях місцеві органи влади робили особливі зусилля з метою реалізації Звернення Президії ВР УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до населення західних областей України від 27 листопада 1944 року. У порівнянні з документом від 12 лютого 1944 р. це звернення було різкішим в осудженні політики ОУН та дій УПА: “Ми звертаємось до тих, хто, заблудившись, потрапив у тенета агентури німців, до організацій так званих ОУН, УПА, УГВР, бандерівців, мельниківців та інших націоналістів”. Але і цього разу констатувало те, що учасники оунівського підпілля попали в ті організації з наміром боротися проти німців. Тим, хто вийде з повинюю, Звернення обіцяло захист “радянського закону. Жодна волосина з вашої голови не впаде, і ніхто вам не дорікатиме, якщо ви надалі чесно працюватимете... Але горе тим, хто і далі лишатиметься в бандитських загонах”. Звернення також залякувало все населення, тих, хто буде надавати допомогу “бандитам” харчами, одягом. Такі “будуть розглядатися як посібники бандитів і будуть покарані з усією суворістю радянських законів”. До речі, автори Звернення, знаючи різко негативне ставлення українських селян до так званого колгоспного ладу, вважали за необхідне зазначити: “ніхто вас до колгоспів силоміць втягувати не буде”⁴. Звернення друкувалося у газетах, у формі брошур та інших видах сотнями тисяч примірників. Тих, хто в силу обставин опинився в руках НКВС чи НКДБ, примушували підписувати локальні звернення до населення із закликами до вояків УПА та інших підпільників виходити з повинюю. Навпроти підписів “авторів” таких звернень зазначалися не раз їхні псевда та військові звання і посади в УПА, в структурах українського цивільного підпілля⁵.

Так само організовувалися звернення різних з’їздів, зборів та груп місцевої інтелігенції, що волею чи неволею вже працювала в радянських установах науки, освіти, культури, була залучена до творчих спілок, радянської періодики і т.ін. Подібного роду звернення змушені були підписувати Михайло Возняк, Іван Крип’якевич, Ольга Дучимінська, Олена Степанів, Ірина Вільде, Василь Щурат, Семен Стефаник, Кузьма Пелехатий, Ярослав Галан. Для критики “українського буржуазного націоналізму” в західні області привозили Максима Рильського, Володимира Сосюру, Остапа Вишню, Леоніда Новиченка та інших відомих діячів культури. Важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували згадані особи відповідали їх переконанням. Одне безсумнівне, що тексти подібних звернень заготовлялися функціонерами обкомів партії, служб НКВС і НКДБ. Зрозуміло, що діячі культури, можливо,

³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 5001 (Дрогобицький обком КП(б)У). – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 7, 38.

⁴ Рівненщина в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945. Документи і матеріали. – Львів, 1989. – С. 148.

⁵ Вільна Україна. – Львів, 1944. 1 грудня (№ 111). – С. 3-4.

краще бачили безперспективність збройного опору 40-х рр., його приреченість в тих умовах, і з цих позицій їм важко було спостерігати смерть десятків і сотень тисяч молодих патріотів України.

Проте звернення не спрацьовували. І не тільки через те, що вони ні на йоту не враховували цілей українського руху, але й через те, що маса рядових підпільників, вояків УПА, так званих “пособників”, тих, хто ухилився від призову до Червоної Армії, властиво на фронт, дезертирів з Червоної Армії, опинилася між двома вогнями. Тих, хто йшов на контакти з органами Радянської влади, карала оунівська Служба Безпеки. Як свідчать архівні документи, аж до весни 1945 р. співробітництво громадянина з “советами” тягнуло за собою небезпеку покарання не тільки його особисто, але і членів сім’ї, в тому числі малолітніх дітей⁶.

Тільки з весни 1945 р. в документах ОУН і УПА появились однозначні вказівки на те, що за співробітництво з більшовиками, за роботу сексотом, покарання повинен зазнати сам сексот. В одному з документів українського підпілля, виявленому у вбитого нижнеустирицького повітового керівника “Духа”, з цього приводу вказувалося: “вбивати тільки тих зрадників, жінок і дітей знищувати не дозволяється”. Так само не дозволялося карати членів сімей так званих стрелків⁷. Однак, спорадичні випадки помсти над членами сімей осіб, які йшли на співпрацю з радянським режимом, спостерігалися і пізнішого часу.

Зрозуміло, що всілякі звернення, оголошення амністій, залучення інтелігенції до критики ОУН і УПА призначалися скоріше для творення благородного образу Радянської влади. Радянські чиновники зовсім не надіялися за їх допомогою подолати українське політичне і збройне підпілля. Головна ставка від самого початку робилася на збройну силу.

Важко сказати, кількісно яким було українське підпілля влітку 1944 р. На серпень-вересень 1944 р. з Дрогобицької і Львівської областей різними радянськими службами, головню НКВС та НКДБ, подавалися відомості про групу бандерівців в районі с. Рокитного чисельністю 250-300 чол., 1000 чол. в районі с. Топорів, 1000 в районі сіл Ясениця, Руда Сілецька, Сілець-Біліків, 1000-1500 в Кам’янсько-Струмилівському районі, 3000 у Буському районі, 2000 в Метулинському лісі Перемишлянского району. Іван Грушецький в одній із серпневих інформаций секретареві ЦК КП(б)У повідомляв, що в Угнівських лісах Львівської області зосереджено 4000 бандерівців⁸. Аналогічні повідомлення поступали і з Дрогобицької області. Згідно з ними на 1 жовтня 1944 р., в області діяло 58 груп, відомості про окремі групи загальною чисельністю близько 3000 чол. Разом з тим, подавалися відомості про окремі групи в районах області, загальна чисельність яких значно перевищувала той показник. Повідомлялося про “банду” Водяного в Комарнівському районі у складі 1300 чол., яка, однак, ніби-то мала озброєння усього на 400 чол., а решта 900, мовляв, користувалися тим же озброєнням, коли інші відпочивали; про 6 груп бандерівців, кожна чисельністю 15-30 чол. у Ходорівському районі, про групу в 100 чол. у Ново-Стрілищанському, про три групи із загальною

⁶ ДАЛО. Ф. 3 (Львівський обком компартії України). – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 84 зв, 85.

⁷ Там само. – Спр. 61. – Арк. 36, 44, 58, 64; Спр. 62. – Арк. 48 зв.; 102. – Спр. 66. – Арк. 44; Спр. 190. – Арк. 5; Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 3, 103, 107, 108, 110; Спр. 26. – Арк. 4-4 зв. 16, 31, 50.

⁸ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 188, 190.

кількістю 300 чол. у Стрийському повіті та інші⁹. В одній з вересневих 1944 р. інформацій облвійськкомату називалася “банда” в 1000 чол. в лісах Ново-Стрілищанського району¹⁰. На нараді секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та керівників каральних відомств 16 січня 1945 р. в Дрогобичі за участю Микити Хрущова йшлося про боротьбу з бандерівською групою 45-50 чол. в районі села Лісович Стрийського району, про велику “банду” в Крукеницькому районі, якою керував уродженець села Чернява Андрій Шот, про групу в 60 чол. в районі села Ляшки Зав’язані Крукеницького району, про дві групи в Журавнівському районі: одна у складі 200 чол., інша – 300 чол., якими командували ватажки Різун і Яструб, про бандерівський курінь в 400 чол. в с. Демінка-Лісна Жидачівського району, що на межі з Миколаївським районом. Секретар обкому партії С.Олексенко вважав, що в складі озброєних груп в області в січні 1944 р. перебувало 2100 вояків¹¹. Очевидно, що перед М.Хрущовим першому секретареві обкому хотілося показати область у менш загрозливому стані, ніж було насправді. В офіційних зведеннях про “наявність банд і бандитів” в області, які органи НКВС складали і направляли в центр, чи не кожного дня подавалися інші дані. Станом на 30 січня 1945 р., в Дрогобицькій області налічувалося 65 груп і 3026 вояків, на 1 лютого 1945 р. – 68 груп і 3012, на 27 лютого того ж року – 68 груп і 2192 упівців¹² і т.д.

Які ж форми носила збройна боротьба загонів УПА проти радянського режиму і які були її наслідки? На наш погляд, ту боротьбу можна було б таким чином згрупувати:

– збройні напади на низові радянські політичні і каральні структури та державні господарські об’єкти – млини, МТС, спиртзаводи (особливо багато випадків у Львівській області), і також на залізничні станції і колії, телеграфне сполучення, державні торгівельні заклади. Управління Львівського спиртресту в жовтневому 1944 р. донесенні подавало опис аж 22 таких нападів на підпорядковані йому заводи та інші господарські підрозділи. Заступник начальника Львівської залізниці Кулагін повідомляв І.Грушецькому про 9 диверсій на залізницях, в тому числі руйнування мостів та залізничного полотна. В ніч на 17 жовтня на ділянці Тернопіль-Ланівці було зруйновано 6 мостів. Тієї ж ночі на перегоні Єзуполь-Дубівці-Галич зрізано 78 телеграфних стовпів та порізано 40 км проводів і т.ін.¹³;

– збройні напади на райцентри з метою визволення полонених вояків УПА чи активістів ОУН, а також звезених до райцентру родин на виселення. Зафіксовано такі напади: 16 серпня 1944 р. на Новий Яричів, 20 серпня 1944 р. – на Комарно, 7 жовтня 1944 р. – на Сколе, 17 грудня 1944 р. – на Ново-Стрілища, 13 січня 1945 р. – на Журавно, 22 січня 1945 р. – на Раву-Руську та інші¹⁴. Тільки в Дрогобицькій області до 1 січня 1945 р. загони УПА 8 разів нападали на районні центри¹⁵. Не всі вони були вдалими, все ж ці дії засвідчували потужність збройної боротьби УПА проти радянського режиму;

⁹ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр 66. – Арк. 79, 81; Спр. 62. – Арк. 103, 108-111, 113.

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 108-113.

¹¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 1-44.

¹² Там само.

¹³ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 130, 147, 241.

¹⁴ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 31-33, 48.

¹⁵ Там само. – Спр. 62. – Арк. 62, 119; Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 23, 24; Спр. 33; Арк. 162; Спр. 46. – Арк. 20-23; Спр. 47. – Арк. 52.

– напади на радянські каральні озброєні структури, на пропагандистів, організаторів і керівників влади, на виборчі дільниці і загалом на більшовицьких активістів. Цього роду дії були найчисленнішими і багато з них носили класично партизанський характер, завдавали режиму дошкульних кадрових втрат. Подамо інформацію про голосні свого часу випадки у Дрогобицькій області. 24 січня 1945 р. в Демінку Лісну Жидачівського району прибуло 8 партрадянських функціонерів: два заввідділами райкому партії Бажан і Колодяжний, зав. райземвідділом Решетнев, зам. начальника Стрийської тюрми Сошенко, начальник Стрийського гравійового кар'єру Сис та інші. Вони мали завдання роз'яснити селянам мету службового перепису населення. На збори з'явилося 70–80 осіб, головно жінки і старші селяни. Коли закінчилася доповідь, в президію почав стріляти з автомата переодягнений в жіночий одяг упівець. Всіх “агітаторів” вбито та поранено голову сільради та його заступника.

13 травня 1945 р. о 6-й годині вечора на дорозі між селами Біличі і Стрільбичі Старосамбірського району загін упівців із засідки розстріляв валку з шести підвід “агітаторів” райкому партії, які їхали із згаданих сіл, в яких організували державну позику. Було вбито 26 осіб¹⁶.

Чисельними були жертви радянського активу за наслідками інших нападів. За інформацією львівського обкому партії до 25 березня 1945 р. вони становили убитими 348 військовослужбовців, 18 співробітників НКДБ та НКВС, 23 партійно-радянських функціонерів та ін.¹⁷ 17 грудня 1944 р. під час нападу на Новострілища було убито п'ять відповідальних працівників, ще вісім забрали з собою, кількох поранили¹⁸. У Дрогобицькій області з 10 січня по 18 лютого 1945 р. упівці вбили 29 чол. партійно-радянських функціонерів та активістів¹⁹.

Боротьба підпілля проти радянського режиму супроводжувалася великими людськими жертвами. Адаже у репресивних діях проти УПА радянська сторона спиралася на переважаючі чисельно структури. Крім того, до середини 1944 р. для розгрому загонів УПА використовувалися радянські партизанські з'єднання Степана Олексенка, Антона Одухи, Олексія Федорова, Петра Вершигори та інші. Їх кидали проти формувань УПА в Рівненській, Житомирській, Тернопільській та Кам'янець-Подільській областях²⁰. Внаслідок цього вже у 1944–1945 рр. радянські каральні органи завдали відчутних ударів військам УПА. Радянська тактика цього часу зводилася найчастіше до оточення загонів УПА переважаючими добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу йшлося не тільки про розгром упівських загонів, а насамперед про фізичне винищення бійців. Підрозділ майора Погодіна із військ НКВС, оточивши “банду” Апостола в Тучинському районі на Рівненщині, убив 25 чоловік і нікого не узяв живим у полон. Залишився один поранений вояк УПА, але і його прикладом по голові добив якийсь лейтенант²¹.

Такі приклади радянської боротьби з загонами УПА були визначальними. Архівні документи дають підставу ствердити, що у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА радянські каральні органи першим виміром свого успіху брали

¹⁶ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 52.

¹⁷ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 103-119.

¹⁸ Там само. – Спр. 46. – Арк. 100-104, 115.

¹⁹ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 63-64.

²⁰ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 52.

²¹ Там само. – Арк. 219-220.

кількість убитих. Всі промовці на нарадах стосовно боротьби з українським націоналістичним підпіллям, всі автори донесень, укладачі інформацій про результати боїв кожного разу насамперед наводили дані про кількість убитих “бандитів”. В результаті оточення в Комарнівському районі 3-6 вересня 1944 р. було вбито 276 упівців і тільки 19 заарештовано. За наслідками повторної операції в тому ж районі було вбито ще 62 чол.²² Після акції в околицях села Рокитне Львівського сільського району 21 вересня 1944 р. на полі бою залишилося 48 вбитих. А до грудня 1944 р. у Львівському сільському районі вбито 159 вояків УПА²³. За наслідками акції в Сколівському районі, що проводилася у жовтні 1944 р., вбито 126 чол.²⁴ У звіті Дрогобицького обкому партії за серпень-вересень 1944 р. йдеться про 1035 убитих, поранених 143, заарештованих і легалізованих 208²⁵. І у даному випадку співвідношення вбитих, поранених, заарештованих та легалізованих чітко окреслює радянські методи боротьби з учасниками національно-визвольного руху.

Повідомлення про такі ж масові розправи з загонами УПА є і з наступних місяців. За грудень 1944 р. в Дублянському районі Дрогобицької області було вбито 62 чол.²⁶ У Підбузькому від “визволення” до середини січня 1945 р. – 338 чол.²⁷ У Жидачівському тільки в результаті акції 15 січня 1945 р. вбито 150 чол.²⁸ За одним з повідомлень Дрогобицького управління НКВС, до 1 грудня 1944 р. в області вбили 1218 упівців²⁹. Внаслідок оточення підрозділу УПА біля села Горожани Щирецького району 9 січня 1945 р. війська НКВС знищили 120 чол. та спалили 60 селянських дворів³⁰. 15 січня 1945 р. в Журавненському районі було розгромлено великий загін УПА, вбито 148 чол.³¹ Аналогічні акції на знищення підрозділів УПА наприкінці 1944 – поч. 1945 рр. були проведені в Бібрському, Бродівському, Жовківському, Радехівському та інших районах Львівської та багатьох районах Дрогобицької області. Тільки з 10 січня до 15 лютого 1945 р. радянські каральні органи на території Львівської області знищили 1436 упівців. Всього у Львівській області, за довідкою обкому партії до 25 березня 1945 р. радянські каральні органи вбили 11300 бійців УПА, захопили у полон 7913 чол., схопили так званих “бандпосібників” 611 чол., а також 330 дезертирів та 8805 тих, які ухилялися від мобілізації на фронт³². Ці дані могли бути і завищені радянськими функціонерами, але втрачати насправді були дуже великими. Якоюсь мірою вони дали підстави І.Грушецькому на нараді з питань боротьби з “українськими буржуазними націоналістами” 24 листопада 1945 р. заявити, що кількість збройних груп в області зменшилася до 108 із загальною кількістю в них 1560 чол.³³

²² Літопис нескореної України. Документи, матеріали. Спогади. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 23-25.

²³ Там само. – С. 31; Макарчук С. Нищення населення на Волині.. – С. 378.

²⁴ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 109.

²⁵ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 81, 111.

²⁶ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 109.

²⁷ Там само. – Арк. 111.

²⁸ Там само. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 3.

²⁹ Там само. – Арк. 29.

³⁰ Там само. – Арк. 26.

³¹ Там само. – Спр. 47. – Арк. 12-12 зв.

³² Там само. – Ф. 3. – Оп. 17. – Спр. 190. – Арк. 37.

³³ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 33. – Арк. 162.

Можна, очевидно, зробити висновок, що великих військових формувань УПА на території Дрогобицької і Львівської областей не стало вже у другій пол. 1945 року. Обставини боротьби з режимом змусили командування УПА відмовитися від старої організаційної структури армії та перейти до подрібнення своїх сил на боївки по 3-5 вояків, а найбільше – по кільканадцять чоловік. Командні структури УПА видавали з цього приводу відповідні інструкції³⁴.

Особливого значення в боротьбі з націоналістичним підпіллям радянські каральні органи надавали агентурній роботі у середовищі УПА. Як правило, добровольців серед місцевого населення виконувати роль радянського агента в підпільних національних структурах не було.

Незважаючи на це, радянські каральні органи вишукували всілякі способи, щоб “закрити” всі села своєю агентурою³⁵. Питання про творення агентури в середовищі бандерівців було одним з основних на нараді партійно-радянських і каральних керівників за участю М.Хрущова 16 січня 1945 р. в Дрогобичі. Районних керівників Микита Хрущов постійно запитував: “Скільки агентів?”. – “Агенты есть?” – “Что знаете об агентах?” тощо. Коли секретар Стрийського райкому партії Шуліка сказав, що в селі Бірчани агентом є комсомолка Столяр, яка працює заступником голови сільради, Хрущов вибухнув: “Какой же это агент зам. председателя сельсовета? Это чиновник. Какой же оуновец будет ему верить?”³⁶ На тій же нараді начальник обласного управління НКДБ похвалявся, що він вважає те село агентурно “закритим”, в якому “по селу кошка не пройдет без того, чтобы она не была нами замечена”³⁷. Начальник обласного управління НКВС генерал Сабуров розповів про методи вербування агентів: “Ему пропадать не хочется, под расстрелом был, он вербует, но работает... Надо заставить агента работать честно. Не работает – сажать надо... Их надо заставить работать”. На погану роботу агентури скаржилися й інші радянські начальники: “...имеем в рядах агентуры предателей и провокационный элемент... имеются сигналы, по которым ничего нельзя сделать, они не соответствуют действительности или вводят в заблуждение”³⁸.

У розроблених у січні 1945 р. Дрогобицьким обкомом партії “Практичних міроприємств...”, спрямованих на “посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами”, особлива увага зверталася “на залучення надійної агентури з української інтелігенції та духовенства”³⁹. Каральні служби ставили також завдання взяти в “активную осведомительную работу родственников бандитов и их семьи”⁴⁰.

Аналогічні методи агентурної роботи у боротьбі з українським підпіллям використовували і у Львівській області. На нараді 20 лютого 1945 р. у Львові перший секретар обкому партії І.Грушецький говорив: “Посилюючи агентурну роботу, треба йти сміливіше на організацію боївок за рахунок преданих нам

³⁴ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 35; Спр. 66. – Арк. 63-64.

³⁵ Там само. – Спр. 202. – Арк. 59.

³⁶ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 189; Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 18.

³⁷ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 110-111. (В архівній справі “Довідка” не має дати, але її зміст показує, що вона була складена у жовтні 1944 р.)

³⁸ Там само. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 5.

³⁹ Там само. – Арк. 32.

⁴⁰ Там само. – Арк. 32, 37.

людей, чесних, а також за рахунок головорізів, бандитів, що зараз дали згоду йти з нами, щоб іскупити свою вину. Чим більше ми будемо засилати агентів в банду, тим скоріше ми зможемо покінчити з ними... В курсі агентурної роботи мусить бути тільки начальник НКВС, начальник НКДБ і перший секретар райкому. Більше ніхто не повинен знати, інакше починається бовтовня, яку використовують вороги"⁴¹.

Агентура НКВС та НКДБ використовувалася для різного роду провокацій в українському підпіллі. Відверто про це говорив на нараді у Львові 15 травня 1945 р. за участю М.Хрущова начальник Перемишлянського райвідділу НКДБ: "Мы думаем стравить бандитов друг на друга, чтобы они друг друга поубивали. У нас есть Лен и Аким. Я думаю, что надо написать Акиму, что уже наше задание выполнил и теперь ему надо убить Лена. Если Лен об этом узнает, он сам убьет Акима"⁴².

Особливо жорстоким засобом більшовицької влади в боротьбі з "українським буржуазним націоналізмом" були репресії проти родин вояків УПА та підпільників. Вже у 1944 р. практично в кожному районі розпочалося виселення селянських родин, про що збереглося багато архівних свідчень. Виселення чи залякування засланням в арсеналі каральних служб було одночасно засобом і покарання, і шантажу підпільників та вояків УПА. Проілюструємо це на прикладі подій січня-лютого 1945 р. в с. Брониця за 12 км від Дрогобича. В лісах діяв загін УПА чисельністю 45 вояків, яким командував уродженець села Мамонтов (Зелений). Його заступником був Харів. В ніч на 15 січня загін нарвався на засідку і втратив 22 чоловіка. В полон узято одного важкопораненого, який помер через 2-3 години. Після цього радянський каральний підрозділ не давав спокою загону УПА до початку лютого. 3 лютого радянські оперативники схопили командира Мамонтова. На допиті він заявив, що коли його відпустять, то приведе решту учасників своєї команди. 4 лютого Мамонтов був звільнений, але умови не виконав, а в ніч на 5 лютого вивіз свою сім'ю із Брониці. 5 лютого оперативники репресували родину і близьких родичів Мамонтова: двоюрідного брата, дядька і тітку з їх сім'ями, яким заявили, що якщо Мамонтов не з'явиться протягом доби, то у Стебниківський "лагер" будуть відправлені 23 сім'ї. Сестру Мамонтова і дочку тітки відпустили на розшук Мамонтова. Того ж дня Мамонтов, його заступник Харів, ще 10 чоловік з'явилися з повинною. До 6 лютого число тих мешканців села, які вийшли з повинною, досягло 61. З них під арешт було узято 32 особи⁴³.

Виселених звозили в райцентр і місяцями тримали в непристосованих для проживання приміщеннях. У Бібрці, наприклад, так тримали 45 сімей. Визначили репресувати ще 81 родину, але вже не мали де їх притулити. Був лютий місяць⁴⁴. Заборонялося заздалегідь попереджувати родини про їх виселення. 30 січня 1945 р. бюро Самбірського міськкому партії критикувало органи НКВС за те, що в селах Сприня, Блажів, Звур сім'ї, які підлягали виселенню, попереджували за 10 днів, а в селах Бабина і Береги до таких сімей мали місце "випадки ліберального ставлення"⁴⁵.

⁴¹ ДАЛО. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 140.

⁴² Там само. – Спр. 48. – Арк. 178.

⁴³ Там само. – Арк. 177-178.

⁴⁴ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 51.

⁴⁵ Там само. – Спр. 196. – Арк. 6.

До початку 1945 р. офіційними радянськими органами схвалювався метод залякування селян спаленням їх хат і господарств. У різних донесеннях виконавців каральних акцій про спалення хат і садиб запідозрених у зв'язках з підпіллям ОУН селян говорилося як про само собою похідні атрибути. Спалення зокрема застосовувалося під час так званих “прочосок”.

20 серпня 1944 р. в с. Ляходів Глинянського району мотомеханізована частина Першого Українського фронту разом з 80-ма енкаведистами, “прочісуючи” село, спалила 20 домів. Правда, в цьому селі загін УПА вчинив сильний опір. Було вбито першого секретаря райкому партії Калашникова, начальника районного НКДБ Сиванюка, безвісти пропав командир червоноармійської частини. Радянська група вимушена була відступити⁴⁶. 15 грудня 1944 р. під час бою з боївкою УПА в селі Мокротин Жовківського повіту було спалено хату, клуню та хлів⁴⁷.

Хати найчастіше палили, коли був донос або просто підозра енкаведистів, що в них переховуються упівці. В одному з документів, захопленому у арештованих вояків УПА у серпні 1944 р., так описано каральні дії вояків: “...оточують села, затримують в них кого попало, сильно знущаються, і в кінці-кінців узнають: хто був станичним, де він перебуває, де чоловіче населення. Такий спосіб застосовували більшовики у Білці Мазовецькій (Рава-Руського району – С.М.). 10.08 оточили в селі близько 200 чол., але затримали близько 50 мужчин і дуже їх побили... 25 чоловік тримали до 21.08.44... 8.VIII те ж було в Липніві, затримали всіх мужчин, забрали з собою, спалили три двори, одного чоловіка застрілили і самі поїхали в Раву-Руську”⁴⁸.

Ще на нараді 16 січня 1945 р. у Львові про засіб паління хат у боротьбі з УПА говорилося як про само собою доцільне: “Спалили хутір, чотири хати, в яких піймали зв'язкових і штабного, не допомагає”, – говорив секретар Журавнівського райкому партії Обушний⁴⁹.

Уже йшлося про те, що у 1945 р. українське збройне підпілля з тактичних міркувань та з метою власного захисту переходило до розсосередження сил на боївки по кілька чоловік, здатних завдати дошкульних диверсійних ударів структурам радянського режиму, але менш вразливих для масових каральних акцій. Невеликі боївки УПА обирали за місце своєї дислокації віддалені садиби в горах, хутори, криївки в лісах, на далеких полях, а також у сільських садибах. Як правило, криївки були розраховані на перебування у них в денний час, але й для тривалішого відпочинку. Пригадую, що десь у 1947 р. разом з кількома ровесниками у “мужицькому” лісі села зауважив дещо відмінний колір листя на куці лози. Спробував той куц підняти. Піднявся з коренем. Униз вів вхід до лісової криївки. Залізли. Під лозами було приміщення довжиною трохи більше двох метрів, шириною – понад метр, висотою – нижче людського зросту. Дивувало, що в середині криївки було сухо, вистелено травою, хоч місцевість мала загалом вологий характер.

Але були криївки і просторі, в яких влаштовувалися штаби УПА, підпільні шпиталі. В одному з таких шпиталів, виявленому в селі Коловерти

⁴⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 160.

⁴⁷ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 3.

⁴⁸ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 47. – Арк. 127.

⁴⁹ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 108.

Корецького району на Рівненщині, лікувалося 8 вояків УПА. У селі Підлече (в сучасному адміністративно-територіальному довідникові цієї назви немає) в районі річки Стир був виявлений підземний штаб з'єднання УПА на кілька кімнат, розміром 2,5х2,5 м кожна. Криївка мала спеціально облаштовану каналізацію, водопровід, запаси боєприпасів і харчування. Кімнати були обшиті дошками, мали залізні печі для опалення. Підземний хід виводив до р. Стир, де були прив'язані човни⁵⁰.

Криївки-схрони часто влаштовувалися також у сільських дворах. Начальник Перемишлянського райвідділу НКВС про таку криївку в с. Сновичі говорив: "входиш у двір, там свині, коні ходять і дівора бігає, так що спочатку нічого не зрозумієш, а потім помічаєш, що дірка залишена..."⁵¹.

Зміна тактики УПА помічена радянськими каральними органами, тому вони теж вишукували нові способи боротьби з українським підпіллям.

Загибель вояків УПА в схронах і криївках – одна з найтрагічніших сторінок історії Повстанчої Армії. У багатьох випадках вояки, коли їх виявляли в криївках, відстрілювалися до останнього патрона, від якого приймали власну смерть. Такі випадки фіксували підпільники і вони опубліковані у "Літописі Української Повстанської Армії"⁵². Але чимало їх відображено і каральними органами, тобто у джерелах радянського походження.

12 листопада 1944 р. о п'ятій годині ранку в с. Соколю Буського району прибуло 70 енкаведистів та близько 80 стрелків. "Прочосували" село. У дворі Івана Кучерка виявили криївку і кинули у неї дві гранати. Вбили Івана Кучерка (співчуваючого), Теодозія Масла та Степана Масла (членів ОУН). Після цього з криївки вийшли Михайло Молощук та Степан Карашук⁵³. 20 лютого 1945 р. на лузі села Погірці Рудківського району загін НКВС виявив схрон. Ті, хто перебував там, відкрили вогонь. Енкаведисти кинули у схрон гранати. Вбили чотирьох, ще троє були заарештовані⁵⁴. 2 березня того ж року в полі біля села Острів Рудківського району був виявлений і оточений схрон. З нього вискочили п'ять упівців і почали відстрілюватися. Троє із них були убиті, двоє повернулися до схрону і звіти відстрілювалися. До ями енкаведисти кинули три гранати. Більше пострілів не було. Один боєць поліз до схрону, щоб переконатися у смерті оточених, але був скошений чергою з автомата. Тоді над входом до схрону було запалено соломі і димом задушено підпільників⁵⁵.

Керівники львівських каральних відомств вимагали від своїх служб мінувати виявлені вільні схрони, хоч іноді застерігали від суцільного закидання схронів і криївок гранатами: "Багато лізе до схрону, щоб не попасти під випадкову кулю. Лізуть старики, жінки і дітей за собою тягнуть. Поголовно знищувати не слід"⁵⁶.

Для нищення підпілля широко застосовувалися енкаведистські засади, в тому числі потаємні з одного-двох снайперів-кулеметників⁵⁷.

⁵⁰ ДАЛО. – Арк. 42.

⁵¹ Там само. – Арк. 151-151 а.

⁵² Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 23.

⁵³ Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 123.

⁵⁴ Там само. – Спр. 192. – Арк. 35.

⁵⁵ Макарчук С. Радянські методи розправи з бандерівцями... – С. 358-359.

⁵⁶ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 2.

⁵⁷ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 48. – Арк. 25.

У 1944 р. в Самбірському районі за наслідками 23 засад вбито 23 чол.⁵⁸ В Дрогобицькій області в грудні влаштовано 58 “секретів-засад”⁵⁹.

На вічну ганьбу більшовицький “Вождь” Микита Хрущов ініціював застосування у боротьбі з українським антирадянським рухом таке покарання, як повішання: “...Для залякування бандитів, – рекомендував він Йосифу Сталіну 15 листопада 1944 р., – засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно провадити відкрито із залученням місцевого населення. Результати у пресі не висвітлювати”⁶⁰. Суди, за рекомендацією того ж Хрущова, мали становити собою так звані “трійки” у складі секретаря обкому партії, начальника обласного НКВС та прокурора⁶¹. Сталін схвалив цю ініціативу і показові повішання учасників українського руху стали радянською практикою. До страти через повішання засуджували також військові колеги Верховного Суду СРСР. 9-11 січня 1945 р. на виконання присуду Колегії у Дрогобичі і Стрию на людних місцях перед тисячами людей повішено шість українських підпільників:

– Жешковича Михайла Михайловича, 1921 р.н., родом з с. Руданці (нині Кам’янсько-Бузького району) Львівської області, референта Дрогобицького обласного проводу ОУН;

– Гайсака Зеновія Євстахіївича, 1910 р.н., родом з Дашави, провідника Стрийського районного проводу ОУН;

– Стефаніва Петра Федоровича, 1914 р.н., родом з Дашави, провідника Дашавського районного проводу ОУН;

– Бабія Павла Тимофіївича, 1896 р.н., родом з Синева Стрийського району, референта Славського районного проводу;

– Стецького Михайла Григоровича, 1923 р.н., родом з с. Уличне Дрогобицького району, керівника групи ОУН;

– Ригуса Івана Андрійовича, 1923 р.н., родом з с. Уличне Дрогобицького р-ну, активіста ОУН.

Важливим засобом придушення українського підпілля радянські органи вважали так звані “истребительные батальоны”, з залученням до них частини місцевої молоді. При цьому малося на меті збільшити збройну силу каральних органів та створити у західноукраїнському суспільстві ширшу соціальну базу режиму, розколоти суспільство. Українці загалом відмовлялися вступати у “винищувальні батальйони”, тому органи НКВС намагалися втягнути у них поляків, прагнучи загострити українсько-польське протистояння. Правда, в Дрогобицькій області поляки, хоч і становили значну частину “бійців ВБ, все ж були у меншості. 1 січня 1945 р. з 5660 “бійців” росіян було 464, українців – 3849, поляків – 1288, євреїв – 53. Були ще цигани – 6 чол., білоруси – 5, татарин – 1⁶². Для порівняння вкажемо, що в Тернопільській області частка поляків серед “бійців” ВБ була значно вищою. 1 січня 1945 р. там було 4232 “бійців” ВБ. З них росіян – 248, українців – 1530, поляків – 2910 (54,4%), інших – 144⁶³. В деяких же районах Тернопільської області частка поляків у ВБ сягала 80%. Орієнтація радянської служби НКВС на масове залучення поляків до “винищувальних батальйонів” негативно впливала на українсько-

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 48.

⁶⁰ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 26. – Арк. 3, 5.

⁶¹ Там само. – Арк. 20.

польські взаємини. Щоправда, начальник Дрогобицького управління НКВС ген. Сабуров був невдоволений “стрєбками”-поляками, говорив “шляп польських набрали в ИБ”⁶⁴. Після перемоги багато “стрєбків”, чимало яких опинилося у батальйонах, щоб уникнути відправки на фронт, почали покидати ВБ. Секретар Глинянського райкому партії на нараді у Львові 24 листопада 1945 р. повідомляв, що “стрєбки” його району категорично заявляють: “Робіть, що хочете, а я більше у ВБ не підую”⁶⁵.

Відзначимо, що друга радянська заходних областей України відбувалася головним чином силами кадрів, що прибули зі східних областей. Серед згаданих вище 26 старосамбірських радянських функціонерів, які загинули у травні 1945 р. на дорозі між селами Біличі і Стрельбичі, тільки один був місцевим, а 25 – направленими зі східних областей⁶⁶. Багато з тих “східняків” не хотіли “радянїзувати” заходні області, вишукували різні способи, щоб повернутися у свої рідні краї, але режим такі наміри суворо карав. На нараді в Дрогобичі 16 січня 1945 р. М.Хрущов говорив: “Некоторые плохой работой добиваются, чтобы их откомандировывали назад в восточные области. Таких откомандировывают только через арест”⁶⁷. Дуже часто аналогічні заяви робили нижчі радянські чиновники. Водночас окремі командири загонів НКВС, слідчі, загалом різні озброєні уповноважені чинили свавілля, мордували та розстрілювали невинних людей. В липні 1944 р. в Угнівському районі радянський партизанський загін ім. Чапаєва із з’єднання Сабурова грабував селян. 30 грудня 1944 р. ст. уповноважений Славського райвідділу НКВС викликав до себе на допит арештованого Василя Миколайовича Дем’яна. На допиті побив його майже до смерті, потім за вказівкою заступника райвідділу вивіз за 3 км від Славська, розстріляв, а тіло вкинув у криницю. Той же уповноважений бив затриманого Івана Дороша, а після вивіз з подвір’я відділу міліції і застрелив, а тіло вивіз за Славськ і вкинув. 10 січня 1945 р. група працівників НКВС на чолі з начальником Рудківського райвідділу, прибувши у с. Чайковичі, без жодної причини розстріляла Тимковича, арештувала його дружину і дочку, спалила у селі 9 будинків, з яких три належали сім’ям військово-службовців (очевидно, фронтовиків – С.М.), нищила і грабувала господарства селян. Двох осіб злочинно розстріляли співробітники Турківського райвідділу НКДБ. Без причини стріляв по людях начальник Мостиського райвідділу НКВС. Оперуповноважений Турківського райвідділу НКДБ убив Герчевіца-Ільницького, його дружину і вагітну невістку, молодший лейтенант того ж відділу розстріляв Сімовича і Жидачина, і таких випадків безліч⁶⁸.

За радянськими інформативними матеріалами від лютого 1944 р. до 31 грудня 1945 р. число загиблих вояків УПА у всіх заходних областях становило

⁶² ДАЛО. – Спр. 47. – Арк. 8.

⁶³ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 386. – Арк. 26, 29, 67, 100, 101, 119.

⁶⁴ Літопис нескореної України. – Кн. 2. – С. 29.

⁶⁵ Макаруч С. Нищення людей на Волині. – С. 378; Його ж. Радянські методи розправи з бандерівцями... – С. 356.

⁶⁶ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 16-18 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 47. – Арк. 7.

⁶⁸ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 139.

103313 чоловік, “затриманих” – 110785, арештованих – 8370. У 1946 р. за тими ж даними, було вбито 10774 вояки УПА, арештовано 9541, вийшло з повинною 6120 вояків. У 1947 р. каральні органи убили понад 3 тисячі та арештували майже 5 тисяч чоловік. В наступні роки кількість тих, котрі знищували чи депортували, теж вражаюча.

Не применшуючи стратегічних та тактичних помилок керівників ОУН та УПА у період Другої світової війни та у перших післявоєнних роках, головну провину за смерть сотень тисяч українських патріотів 40-х рр. слід покласти на диктаторський режим СРСР, що застосовував політику позбавлення прав українського народу на державне самовизначення та знищення його державотворчих сил.

РЕЗЮМЕ

Радянський уряд закликав учасників українського національного руху без будь-яких застережень вийти з повинною, за що нібито гарантувалося звільнення від судової відповідальності за минулу діяльність. Проте основними були силові методи боротьби з ОУН та УПА: масштабні військові акції, спрямовані на оточення і фізичне винищення повстанських загонів. В наступному, коли Командування УПА розсосередило свої збройні сили на чисельно невеликі боївки по всьому краю, каральні органи перейшли до “закриття” усіх населених пунктів агентурною сіткою, влаштування “засад-секретів”, шантажу репресіями над сім’ями учасників підпілля, залякування стратами через повішання та ін. За радянськими джерелами, тільки протягом 1944-1945 рр. такими методами було позбавлено життя понад 100 тис. українських патріотів.

Сергій СТЕПАНИШИН

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ НАЦІОНАЛІСТІВ. ДО 60-РІЧЧЯ КОНФЕРЕНЦІЇ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ

Більшовицька пропагандистська машина створила велику кількість міфів та легенд, які були далекими від історичної правди, але якраз завдяки їм вдавалося закріпити фальшиві принципи “будівника” комунізму й водночас відривати цілі народи від свого історичного коріння, тим самим убезпечуючи існуючу владу від національних революцій.

Найяскравішим прикладом пропагандистських міфів стало створення негативного образу вояків Української Повстанської Армії. Власне сама назва “УПА” практично не вживалася, а скрізь слугувалися словом “бандерівці”, яке у тих, хто не знає історії, і дотепер асоціюється зі словами “головоріз”, “бандит”, “убивця”, “антирадянщик”, “німецький прихвостень”, “націоналіст” тощо. Враховуючи те, що більшість населення України та й інших республік колишнього Союзу абсолютно нічого не знали про боротьбу УПА на теренах Західної України проти німецьких та більшовицьких поневолювачів, радянській брехливій пропаганді повірили. “Бандерівець” стало лайливим словом, а ярлик цей ще й до сьогодні приклеєний геть усім мешканцям Західної України. Щоправда, западдліві кремлівські агітатори у цьому питанні перегнули палицю настільки, що одна поява західноукраїнця вже наводила жах (саме західноукраїнське походження допомогло автору свого часу уникнути принижень дідівщини в радянській армії).

Страх перед бандерівщиною не дає можливості багатьом українцям і сьогодні переглянути свої погляди, ознайомитись з дійсними історичними фактами, і нарешті визнати, що вояки УПА заслуговують не меншої пошани від держави, аніж ветерани Великої Вітчизняної війни, що вони — не бандити, а герої, які віддавали своє життя за визволення рідної землі від завойовників. Власне, розповідь про Конференцію поневолених народів, 60-річчя якої днями було відзначено на Рівненщині, має стати ще одним кроком до визнання вояків УПА на державному рівні, розвінчуючи ще один міф про їхню національну окремішність і ненависть до всіх без винятку неукраїнських націй.

У листопаді 1943 р. в керівництві ОУН та командування УПА виникла ідея скликати Конференцію поневолених радянською імперією народів. Зробити це з погляду якнайширшого представництва було неважко: у лавах УПА пліч-о-пліч з українцями воювали грузини, азербайджанці, татари, осетини, поляки, чехи, білоруси, кабардинці, євреї, росіяни, казахи, черкеси. Їх об'єднувало загальне несприйняття як сталінського, так і фашистського режимів.

З метою дезорієнтації ворогів було запущено дезінформацію про проведення Конференції у житомирських лісах. Це було зроблено настільки тонко і вміло, що ввело в оману не лише німецькі та радянські спецслужби, а й довгі

роки про справжнє місце проведення таємного заходу не знали навіть в українських організаціях за кордоном. Насправді ж для проведення Конференції поневолених народів обрали село Будераж, що в Здолбунівському районі Рівненщини. Вибір був не випадковим. Адже це була територія, контрольована численними відділами УПА під командуванням Петра Олійника (“Енея”), які й мали здійснювати збройний захист учасників зібрання. Було в Будеражі й відповідне приміщення – велика школа, що змогла вмістити велику кількість людей.

На Конференцію прибуло 39 делегатів, що представляли 13 народів: 6 грузинів на чолі з “Карлом”, 6 азербайджанців на чолі з “Фізулем”, 5 узбеків (“Шімрат”), 4 вірмени (“Антрант”), 4 татарини (“Тукай”), 2 білоруси (“Дружній”), 2 осетини (“Арам”) та казах “Дежкман”; черкесів представляв “Джигіт”, кабардинів – “Баксан”, чувашів – “Скворцов”, башкирів – “Кагарман”. До української делегації, яку очолював член Бюро Головного Проводу ОУН Ростислав Волошин (псевдоніми “Стеценко”, “Павленко”, “Горбенко”, “Левченко”), входили: член Головного Проводу ОУН, вишкільний референт, публіцист Яків Бусел із Рівненщини; референт пропаганди Омелян Логуш з Галичини; перший Головнокомандувач УПА Дмитро Клячківський (“Клим Савур”); видатна діячка ОУН Катерина Мешко з Дніпропетровська. Окрім офіційних делегатів на Конференцію прибув також Головнокомандувач УПА Роман Шухевич (“Тарас Чупринка”).

Конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії розпочалася 21 листопада о 9-й годині ранку: головуючий Ярослав Волошин надав перше слово грузинові “Карлу”. Як згадують очевидці, він підійшов до президії, з гуркотом поклав на стіл кулемет і промовив: “Тут кується воля поневолених червоною Москвою народів! Ми будемо до останнього битися за свободу поневолених народів!” Делегати, стоячи, гучними оплесками привітали палкий заклик свого побратима з Грузії.

Робочою мовою Конференції була українська, оскільки всі делегати прекрасно її розуміли. Але більшість неукраїнців послуговувалися у своїх виступах російською, що аж ніяк не стало на заваді загальному розумінню і лише зайвий раз підкреслило толерантність провідників ОУН–УПА.

Після широких дискусій було обрано Резолюційну комісію, яка винесла на суд делегатів Постанову та Відозву Конференції, у яких зокрема сказано: “Конференція вважає за необхідне створення спільного комітету народів Східної Європи та Азії, який координуватиме всі національно-революційні сили цих народів, виробить єдину лінію боротьби зі спільним ворогом, єдину тактику боротьби та у відповідний момент кине клич до одночасного повстання усіх поневолених народів”. Делегати також закликали зробити все можливе, щоб не допустити вивозу хліба до Німеччини, звернулися до бійців Червоної армії та національних батальйонів. Завершилася Конференція виступом Дерманського хору, який виконав низку повстанських та українських народних пісень.

Хоч Конференція у Будеражі проходила під грифом особливої секретності, її значення важко переоцінити. Адже вперше на теренах Радянського Союзу було задекларовано об’єднання народів, альтернативне союзу радянських республік. Започаткована в Будеражі ідея знайшла своє втілення та розвиток у створеному за кордоном Антибільшовицькому Блокові Народів, який довгий час очолював Ярослав Стецько, а після його смерті – Слава Стецько, і який відіграв свою роль у розпаді радянської імперії.

Зіновій БУНЬ

СВІТОГЛЯДНІ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ІДЕЙНО-ПАТРІОТИЧНІ ЗАСАДИ БУТТЯ ПІДПІЛЬНИКІВ І ПОВСТАНЦІВ

Роль і місце людини у державі детерміновані її світоглядом, через який вона "сприймає, осмислює й оцінює навколишню дійсність, як світ свого буття й діяльності"¹. На долю покоління українців першої половини ХХ ст. випало виявити усі глибинні прагнення, зреалізувати накопичений століттями досвід боротьби за Соборну Самостійну Державу. Основні положення творення такої держави, з огляду на міжнародне становище й ситуацію в самій Україні, виробили провідні теоретики ідеології націоналізму. Зокрема Дмитро Донцов у 1921 р. сформулював головні положення свого світогляду: Росія як найбільший ворог України, селянство як основа нації, а відповідно і держави, необхідність сильного відчуття мети й волі, усвідомлення необхідності опертя тільки на власні сили. З часом його погляди змінювались, відзначаючись радикальністю. Він підкреслює, що мусить бути ініціативна група, яка визначає національну ідею, організовує маси (народ) на боротьбу за неї². На думку Д.Донцова, ця невелика група провідників керується ірраціональністю, романтизмом; вірить в історичне призначення свого народу. Саме Д.Донцов у своїх творах вимальовує ідеальний образ українця – борця за свободу народу. Основою світогляду такої людини має бути воля до життя як рушійна сила у боротьбі. На творах Д.Донцова виховувалось покоління борців, які були задіяні у різних суспільно-культурологічних, просвітницьких та спортивних товариствах у міжвоєнні десятиліття ХХ ст.³ Окрім Д.Донцова, значний вплив на розвиток ідеології націоналізму, а відповідно і на світоглядні засади учасників національно-визвольної боротьби українців у ХХ ст. мали праці Дмитра Андрієвського, Миколи Сціборського, Юліана Вассіяна та ін.⁴ Сама політична ситуація у Європі диктувала українцям об'єднання (не залежно від політичної приналежності) задля втілення віковичної мрії – здобуття державної незалежності. Уже напередодні Другої світової війни Організація Українських Націоналістів була вливовою силою, прийаймні у Західній Україні, а її керівники, здатними очолити визвольний рух.

Оснoву світоглядних цінностей та ідейно-патріотичних засад підпільників і повстанців становили духовні чинники. Передусім це було глибоке релігійне

¹ Український радянський енциклопедичний словник // За ред. Портулак Б. – К., 1987. – Т. 3. – С. 179.

² Донцов Д. Націоналізм. – Лондон, 1966. – С. 113.

³ Бунь З. Передумови визвольної боротьби українського народу 1939–54 рр. на Прикарпатті та в Карпатах // Народознавчі Зошити. – 2002. – № 5-6. – С. 493-501.

⁴ Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – К., 1999. – С. 12-16.

переконання в справедливості їх визвольної боротьби, впевненість у тому, що це є Божою Правдою. Таке світорозуміння підпільників і повстанців становило потенцію їх духу, служило невичерпним джерелом внутрішньої енергії⁵. Степан Бандера писав: “Велика чиста ідея української нації, змагання за волю України й за Божу Правду на українській землі – це невичерпне джерело сили нашого руху [...]”⁶.

Релігійні переконання були найглибшою світоглядною засадою повстанців. Для українського народу, який віками змагався за незалежність, вона стала однією з його найсильніших духовних традицій, адже віра в Бога, як закон справедливості визвольної боротьби, повстанці і підпільники успадкували з героїчного минулого українського народу. Дмитро Донцов відзначав, що наші предки вірили, що в світі панує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди не порушували його закони, бо за це він карає спільноту. Тому, щоб не накликати на себе біди, вони шанували і дотримувались цих законів⁷. Козацтво надало цій орієнтації державницького значення. Війну з Польщею вони вели під гаслом: “За віру і націю Руську”⁸. Релігійний світогляд був характерний і для національно-визвольної боротьби українського народу 1939–1954 рр. Першими словами тих, хто вступав в Організацію Українських Націоналістів було: “Прирікаю і зобов’язуюсь перед Богом...”⁹. Випускники підстаршинських шкіл і старшинської школи “Олені” присягу вояка УПА приймали на Біблії¹⁰. Ще одним переконливим доказом глибокої релігійності повстанців є день створення УПА, який співпав зі святом Покрови Пречистої Богородиці¹¹. Це свято було найбільшим на Запорозькій Січі й символізувало заступництво та оберігання Пречистою Богородицею козаків. Такого опікунства Божих сил прагнули і повстанці, приурочуючи день створення УПА до цього свята.

Релігійні переконання повстанців визначали зміст і характер визвольної боротьби. Перш за все, це була ідеалістична боротьба за загальнолюдські цінності, адже християнський світогляд завжди був і є ідеалістичним¹². С.Бандера писав, що це є боротьба за ідею “...свободи релігії, сумління, думки і слова, вільної духовно-культурної і мистецької творчості – проти насильства над духом народів і людини, проти накидання засобами терору большевицької доктрини та її шаблонів у духовому, культурному і мистецькому житті та творчості”¹³. Про ідеалістичні орієнтації повстанців свідчила незламність їхньої віри у свою перемогу. Відомий громадський політичний діяч та учасник визвольної боротьби Степан Мудрик-“Мечник”, стверджував, що “...перед ними

⁵ Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – 128 с.

⁶ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс // Бандера С. Перспективи Української революції. – Дрогобич, 1988. – С. 131.

⁷ Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С. 18.

⁸ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 32.

⁹ Приречення // Літопис УПА. – Т. 23.

¹⁰ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ ст. – С. 83.

¹¹ Постанова Української Головної Визвольної Ради... // Причинки до суспільного мислення. – Ч. 3. – С. 47.

¹² Штепа П. Мафія і Україна. – Львів, 2002. – С. 11.

¹³ Бандера С. До засад нашої визвольної політики // Перспективи Української Революції. – Дрогобич, 1988. – С. 47.

не скривали трагічної долі боротьби. Зверхник говорив, що до вільної України ми не доживем, але мусимо вмерти, щоб на нашій смерті виховувалось нове покоління¹⁴. У повстанському розумінні смерть, не сприймалась як поразка. Поразкою для них було здатися на милість ворога. Переконливим фактом дотримання такої ідейно-патріотичної засади може послужити бій повстанців 2 лютого 1949 р. в Бозникуватці біля села Верхньої Рожанки Сколівського району Львівської області. Каральні загони оточили криївку, в якій зимувало 12 повстанців. Вирватись з оточення не було можливості. Тоді повстанці заспівали свою улюблену пісню “Ну і що ж, як прийдеться умерти”, самі пострілялись, щоб не потрапити до рук ворогів¹⁵. Незаперечним фактом ідеалістичних переконань повстанців було швидке відновлення збройних структур. За жовтень і листопад 1946 р. в Станіславській області було зліквідовано 61 осередок ОУН, але вони повторно відтворювались¹⁶.

Прикметним відображенням ідейно-патріотичних переконань повстанців було їх глибоке прагнення мати свою державу. Як стверджує визначний теоретик національно-визвольної боротьби Петро Полтава-“Федун”, повстанці вважають “...це підтверджується усім дотеперішнім історичним досвідом українського народу, досвідом усіх інших поневолених народів, – що тільки незалежна українська держава забезпечить народові найкращі умовини для його всебічного духового і матеріального розвитку, що тільки незалежна українська держава може бути надійною гарантією справді вільного, справді щасливого і заможного життя українського народу”¹⁷. Це була ідеологічна константа повстанської боротьби, яка забезпечувала їй довготривалість та першість. Без неї визвольний рух проти таких двох потужних монстрів як німецький та більшовицький імперіалізм не втримався б й року.

Характерною особливістю світоглядних засад повстанського буття було їх бачення світового розвитку людства, інтеграції народів. На протигагу матеріалістичним ідеалам, що запанували у світі, які відстоюють інтеграцію народів на “загал”, повстанці відстоювали ідеалістичні позиції зближення народів. Передусім вони виступали за ідею вільного розвитку народів, проти насадження волі великих народів малим. У програмних документах УПА задекларовано: “система вільних народів і самостійних держав – це одинока і найкраща розв’язка питання порядку в світі. Спроба упорядкувати світ на інших основах не дали ніколи позитивних результатів. Всі понаднаціональні державні твори-імперії виявлялись завжди чинниками історичної реакції і занепаду. В імперіях завжди один нарід поневолює і веде до занепаду інші народи”¹⁸.

Розвиток на “загал”, коли великі народи поглинають чи асимілюють малі, знівельовує культурні надбання поневолених, позбавляє їх самобутності, створює одноманітний сплав і веде у “нікуди”. За цих обставин поневолені народи

¹⁴ Мандрик М. Боротьба за відновлення державності (1921–1951) // Стрийщина: Шлях до волі. – Стрий, 1998. – С. 45.

¹⁵ Дем’ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000 років (історико-фольклористичне дослідження). – Львів, 2003. – С. 232.

¹⁶ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про хід боротьби з залишками банд українсько-німецьких націоналістів у Станіславській області” // Літопис УПА. Нова Серія. – Київ. – Т. 3. – С. 264.

¹⁷ Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються // Літопис УПА. – Т. 9. – С. 15.

¹⁸ Постанови III-го НВЗ ОУН // ЛУПА. – Т. 24. – С. 227.

втрачають свої національні надбання, позбавляючи світ багатогранності й колоритності розвитку. Саме політичний принцип універсальності нації, як найвищої людської цінності захищали повстанці на відміну від марксистсько-більшовицького розуміння міжнаціональних відносин. Переконливим фактом реалізації таких демократичних політичних засад була зміна гасла “Україна для українців” на “Свобода народам, свобода людині”¹⁹. Проте і попереднє гасло, якому закидали вияви шовінізму, насправді не мало такого звучання. Є велика різниця, коли таке гасло проголошує пануюча нація і народ, який прагне звільнитися від національного поневолення, здобути державну незалежність, тобто стати господарем у власному домі. Власне тільки це і мали на увазі ідеологи ОУН, висуваючи те гасло, а не дискредитацію інших народів.

Важливою світоглядною засадою повстанців було переконання, що здобути незалежність можна лише власними силами. Історія визвольної боротьби українського народу неодноразово доказувала, що ніхто і ніде з чужинців не сприяв нам у здобутті самостійності. Підтвердженням цього було ставлення Німеччини до Акту відновлення української держави 30 червня 1941 р. Союзниками у боротьбі за визволення повстанці вважали поневолені Берліном і Москвою народи. Друга конференція ОУН у квітні 1942 р. ствердила: “Вважаємо, що перемога залежатиме тільки від мілітаризації і розбудови власних революційних сил всього народу, об’єднаних під одним, революційно-політичним проводом ОУН. Тому ми рішуче поборюємо орієнтацію лише на міжнародну кон’юнктуру, на пасивне вичікування і творення фахових кадрів у чужих державних системах – як демобілізуючу і шкідливу для Української Визвольної Боротьби”²⁰.

Виявом високого гуманізму та ідеологічних засад повстанців було їхнє бачення побудови майбутнього політичного і соціального ладу своєї держави. У програмних документах ОУН йшлося про забезпечення соціальних прав і свобод громадян незалежної України.

У середовищі повстанців утверджувалися духовні традиції, культура народу. В ухвалах Другого Великого Збору ОУН йшлося про пошановування знаменних подій в історії українців: “Свято Соборності”, “День боротьби” (31 серпня 1919 р. об’єднані українські армії вибили більшовиків із столиці України) та ін.

Відроджувалися традиції вшанування пам’яті загиблих борців за волю України, зокрема насипання символічних могил успадковано з часів козаччини.

Насипання символічних могил набуло особливо масового характеру в перші роки Другої світової війни, коли це робилося по всіх селах і містах²¹. Вони символізували загальну жалобу за жертвами більшовицького окупаційного терору 1939–1941 рр. Вірність ідеалам визвольних змагань засвідчили також псевдоніми повстанців, які походили від прізвищ прославлених борців “Перебийносів”, “Залізників”, “Кармелюків”, “Яструбів”, “Орликів”, “Савурів”²².

Ще одним класичним прикладом використання повстанцями історичних традицій є рейди УПА. Історики стверджують, що “...Богдан Хмельницький, щоб підняти до боротьби з Польщею якнайширші маси українського народу, посилав рейдами в найдальші закутки українських земель вишколені козацькі

¹⁹ Прокоп М. Журнал “Ідея і Чин” (Інформації та оцінка редактора) // Літопис УПА. – Т. 24. – С. 12.

²⁰ Політичні Постанови другої конференції ОУН // Літопис УПА. – Т. 24. – С. 49.

²¹ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади) // Літопис УПА. – 1995. – Т. 28. – С. 38.

²² Після слово // Літопис УПА. – 1989. – Т. 12. – С. 119.

загони”²³. Повстанські загони теж піднімали рейдами національно-патріотичний дух українців та й народів сусідніх держав. Під час рейдів у Польщу, Словаччину та Чехію повстанці закликали поневолені народи до спільної боротьби проти насильства московського імперіалізму.

Повстанці використовували досвід формування військово-організаційних структур. Вони створювалися не за принципом регулярних армій, а на основі козацького устрою. Основною військовою одиницею у козаків був курінь, який “...мав своє господарство і назву, найчастіше за назвою місцевості з якої походили козаки”²⁴. У повстанців бойовою одиницею була сотня²⁵, яка теж мала свою визначену територію, де проводила військові дії, організовувала своє територіально-технічне забезпечення, просвітницько-вишкільну діяльність. Певним елементом іновацій організаційно-строевого устрою повстанців було підпорядкування зверхникові терену, що виходив поза межі їх дій²⁶.

Певна спадкоємність традицій простежується у тактиці бою. Козаки вели бій табором, за якими ставало військо. Такий спосіб оборони відомий в українських степах уже за княжих часів, коли військо на безлюдному місці захищалося від половців возами²⁷. Таке ведення бою було круговою обороною, яка становила класичну тактику повстанських відділів²⁸.

Характерною ознакою військового хисту повстанців було вміння постійно тримати в полі зору ворога, знати місце його перебування, передбачити розвиток подій і тим самим, уберегти себе від небезпеки. Значну допомогу в цьому їм надавало населення своєю певною поведінкою, умовними знаками²⁹. Про це свідчили і такі прикмети, як рух на дорогах, одночасне ранкове або пізнє вечірнє розпалювання селянських печей³⁰. В іншому випадку був досвід, що ґрунтувався на власних спостереженнях за поведінкою домашніх тварин, птахів. Найбільше спогадів про присутність ворогів у тій чи іншій місцевості і способи їх виявлення у розповідях про “в’їдливе лаяння собак”. Ось про що згадує І.Гарвас: “Як не диво, але так якось склалось, що коли в українське село заходили українські повстанці, собаки мовчали. Але коли заходили енкаведисти – собаки вже наперед відчували і починали неспокійно гавкати”³¹. Сотенний Симчич М.³² розповідав, якщо в лісі кружляли птахи і не сідали, то це засвідчувало, що там хтось є чужий, бо до повстанців вони вже звикли. Особливо активну допомогу у виявленні більшовиків надавали повстанцям діти-пастухи, які, побачивши замаскованих ворогів у лісі, вигукували “Вовк, вовк на поляні” і називали ліс чи місце, де ті переховувались. Іноді пастухи спеціально гонили корів з місця на місце, відшукуючи каральні загони”³³.

²³ Вершигора М. Про рейди УПА // Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Видання Закордонних Частин ОУН, 1957. – С. 67.

²⁴ Довідник з історії України. – К., 1995. – Том. 2. – С. 131.

²⁵ Содоль П. Українська Повстанська Армія, 1943–49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 25.

²⁶ Костюк Г. Рейди Підкарпатського куреня під командою “Прута”. 1945 р. // Літопис УПА. – 1992 р. – Т. 19. – С. 113.

²⁷ Крип’якевич І. Історія Українського війська. – С. 344.

²⁸ Найбільший бій сотні “Сірі вовки”. Під командуванням к-ра “Бистрого” з німцями коло с. Затурики // Літопис УПА. – Т. 12. – 1989. – С. 31.

²⁹ Гук А. Пробій з оточення // Літопис УПА. – 2001. – Т. 31. – С. 103.

³⁰ Ткаченко С. Повстанческа армия: тактика борьбы. – С. 5.

³¹ Гарвас І. Собака – приятель бандерівців // Літопис УПА. – 2001. – Т. 31. – С. 103.

³² Записано 10 квітня 2000 р. в м. Коломия від Симчича М., 1923 р.н.

³³ Пасічник Б. Криівки. За Вільну Україну. – 2002 р. – 20-21 вересня.

Істотним елементом повстанської боротьби було знання терену. Як правило, повстанці влаштували свої засідки у тих місцях, які сприяли після нанесення удару вдалому відступу, розпорозувались на невеличкі групи і потім всі збирались в умовленому місці, і таким чином, уникали переслідування³⁴. Особливо це важило в такому тактичному заході як прорив, коли будучи оточеними, вони займали кругову оборону і за будь-яку ціну намагалися протриматись до ночі, а тоді одночасно вдарили в різні сторони, не даючи ворогові зосередитись і сконцентрувати сили на головному відтинку. Після прориву знову ж збирались у визначеному місці. Детальне знання терену дозволяло повстанцям будувати криївки у тих місцях, звідки вони могли зимою підтримувати зв'язок із населенням, яке забезпечувало їх побут.

Повстанці добре опанували мистецтво конспірації. Перш за все вона виявилась в приховуванні свого справжнього імені. Засадничих обмежень чи зобов'язуючих правил у цьому не було. Переважно псевда давали за якусь певну рису характеру або випадок. Заборонялось обирати псевда, які компрометували визвольну боротьбу³⁵, наприклад, "Гітлер", "Чорт" та інші. Адже складалась парадоксальна ситуація, коли у відзначенні треба було вказати, що за успіхи у визвольній боротьбі нагороджується, наприклад, "Сталін" чи "Кат".

Про вміння та навички конспірації свідчать побудова знаменитих повстанських криївок, деякі з них функціонували до половини 50-их рр. та навіть до розвалу СРСР³⁶. У визвольній боротьбі вони стали основним способом порятунку від загрози фізичного знищення. Особливо це було характерно в зимовий період, коли майже вся воююча сторона переходила на підземний спосіб життя. Криївки також будували і для заховування продуктів харчування, зброї, медикаментів, повстанських архівів. Якщо шукати аналогів такому досвіду, то його можна порівняти з вмінням козаків переховуватись від своїх ворогів під водою, за допомогою соломинок, через які вони дихали. Повстанські криївки були ще однією особливістю ведення визвольної боротьби, а про їх значення і роль свідчить той факт, що більшовики зібрали понад 700 різних їх схем і детально вивчали та обговорювали на своїх вишколах³⁷.

Надзвичайно важливим для конспіраційних засад було вміння повстанців заплутувати свої сліди. Особливо це важливо зимою, коли по них можна було легко виявити місце їх постою. Плутання слідів було своєрідною школою мистецтва конспірації. Найчастіше для цього використовували лісові потічки. Про це зокрема стверджує Л.Шанковський: "...часами слід обривався на потоці, або в гущавнику. Коли енкаведисти брели потоком, щоб знайти слід, де відділ вийшов з потоку, вони натрапляли на міни. Почалося шукання за мінами в потоці, або гущавнику, а за той час відділ зумів відірватися від погоні"³⁸. Часто зимою вдавались повстанці і підпільники до таких хитрощів ходьби, сліди якої справляли враження руху в протилежну сторону. Також робили

³⁴ Ярмо. Наскок на райцентр Отинію // Літопис УПА. – 1989. – Т. 4. – С. 30.

³⁵ Кириченко Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху. – С. 82.

³⁶ Потічний П. Боротьба проти підпілля в Західній Україні // Літопис УПА. – 2002. – Т. 31. – С. 27.

³⁷ Там само.

³⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська: Друге доповнене видання.—Венніпег; Канада, 1953. – С. 136.

³⁹ Маяк. Остання зустріч // Літопис УПА. – 1983. – Т. 4. – С. 122.

різновидні пристосування, імітуючи, наприклад, заячий слід. Про таку триніжку, яка при ходьбі нагадувала стрибки зайця, розповів В.Тарасович³⁹.

Повстанці навчилися різним способам приховування вогню. Для цього найчастіше використовували сухі дрова, які не виділяли диму під час згорання. У дощову сиру погоду, як правило, старались не палити через те, що запах диму було чути на далекі відстані, і це могло вказати на присутність повстанців у терені. Щоб замаскувати дим, учасники визвольної боротьби вдавались і до різних методів. Як описує І.Дмитрик⁴⁰, під час переходу лінії фронту, коли вони опинились в лісах біля села Розгірче на Стрийщині, для маскувння вогню поробили стіни з гілляк смереки. Дуже часто вогонь розкладали в середині повстанських будівель. Про розкладання вогню у колибі, наприклад, згадує повстанець "Тиміш"⁴¹. Іноді вогонь розпалювали біля самого стовбура дерева, недалеко від потічка. Це робилося для того, щоб дим з вогню розсіювався поміж гілля дерев, а воду можна було негайно використати при запалюванні стовбура⁴². До своєрідного маскувння вдавались підпільники і повстанці, які проживали в криївках, бункерах зимою. Дуже часто їх будували неподалік старого дуплистого дерева. До нього прокопували вузький тунель з криївки і через нього дим випускали у стовбур, який його поглинав і розсіював⁴³.

Прикметною ознакою повстанців була їх висока культура. Цьому сприяв інтелектуальний рівень учасників повстанського руху. Серед них було багато талановитих і здібних людей, які у вкрай несприятливих умовах виготовляли побутові речі, військову техніку без фабричного устаткування. Вони переробляли найрізноманітнішу зброю ворогів та пристосовували її до вимог своєї тактики боротьби. Дуже часто зі снарядів виготовляли міни, які розставляли на стежках відступу, або обставляли ними підступи до своїх бункерів і криївок⁴⁴. Карабіни, які вистрілювали по одному патрону, переробляли у напівавтомати, про що зокрема розповів командир Групи "Буг", полковник В.Левкович.⁴⁵

Важливим було друкування та розмноження підпільної літератури. Про це свідчить хоча б такий факт, як розконспірація більшовиками підпільної друкарні Станіславського окружного проводу ОУН, звідки було забрано 5000 екземплярів брошур⁴⁶. Повстанські лікарі в польових умовах проводили складні операції, які важко здійснити медичним фахівцям в належних медичних умовах. Про швидке одужання від поранення розривною кулею в руку знаменитого повстанського командира "Різуна", якого оперував лікар О.Зеленюк, описує М.Когут⁴⁷. Про врятування життя стрільцеві, який перебував у безнадійному стані, зокрема проведення операції черевної порожнини з видаленням кулі, розповіла К.Гаврилів, яка медичні знання отримала лише на вишколі у підпіллі.

⁴⁰ Дмитрик І. Записки українського повстанця (В лісах Лемківщини). – Львів: Червона Калина, 1992. – С. 45.

⁴¹ Тиміш. Знав і я його // Літопис УПА. – 1989. – Т. 4. – С. 122.

⁴² Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – С. 178.

⁴³ Соловій Ф. "Повстанський мартиролог Стрийщини 1930–1950-х років". – Стрий: Щедрик, 1999. – С. 281.

⁴⁴ Хрін С. Зимою в бункері // Літопис УПА. – Т. 30. – С. 384.

⁴⁵ Архів автора. Спогади В.Левковича 1920 р.н. від 27 лютого 2001. м.Червоноград.

⁴⁶ Лялька Я. Передмова // Літопис Нескореної України. – Кн. 2.– С. 45.

⁴⁷ Когут М. Командир Різун. – Дрогобич, 2001. – С. 19.

⁴⁸ Хомій-Камінська Є. Спогад // Літопис Нескорені України. – 1993. – Кн. 1. – С. 611.

Дуже часто народні знання з медицини ставали засобом консолідації підпільників і повстанців від каральних загонів. Є чимало свідчень, коли селяни переховували повстанців, намотавши на тичку солому і застромивши її біля воріт. За прикметами того часу це означало, що в хаті є хворий на тиф. Як правило, каральні загоны оминали такі хати, або старались не контактувати з людьми цих осель. Про такий випадок зі свого повстанського життя, наприклад, описує Є.Хомій-Камінська⁴⁸.

Для конспірації повстанці вдавалися до такого засобу як посипання слідів перцем, щоб по запаху собака не міг віднайти переслідуваних. Про широке використання такого засобу свідчить повстанська побутова пісня, в якій співається: “Гей! Гей! Діду, діду, перчику набирай, стежечку коло хати перчиком посипай”. В іншому випадку перешкодою для більшовицьких собак ставав запах свійських тварин: коли будували криївки, вхід до яких було побудовано з місця їх розташувань⁴⁹.

Не менш важливу роль відігравали народні знання в сфері повстанського харчування. Виготовлення виробів з м'яса, а також їх довготривале зберігання в умовах боротьби було можливе лише при використанні досвіду традиційного харчування. Станичний А.Галайбіда згадує, що для зберігання м'яса вони коптили ковбаси, м'ясо маринували або засолювали в бочки, а вуджену заливали товщем для підпільних магазинів⁵⁰. Інший учасник визвольної боротьби Й.Ковалик⁵¹ стверджує, що продукти харчування вони зберігали в спеціальних криївках. В основному це були такі харчі як топлене масло та сухарі тривалого зберігання⁵².

Про широке коло світопізнання повстанців свідчили їх обізнаність з космогонією і астрономією. Особливо це мало значення взимку, коли за природними прикметами можна було передбачити випадання снігу, завірюху, які маскували сліди при підході до криївки і виході з них. Часто повстанці діставали таку інформацію від селян, які їх вчили: “Якщо шишки на верхах ялин, то зима буде сильна, при кінці – “завилиста”, коли на середині – буде морозний січень; як на долі – сильна заметіль на початку зими”. Завдяки знакам природи, повстанці могли вночі орієнтуватися в часі і в терені. Народні знання про природні явища були обов'язковими для повстанських і підпільних вишколів. Про це зокрема свідчить спогад повстанця “Чорноморця”, а також вишкільні програми старшин, підстаршин, стрільців, подані С.Хмелем (С.Француляк) у книжці “Українська партизанка”.

Висока культура щоденного побуту повстанців формувала багатогранність їх світоглядних та ідейно-патріотичних засад, сприяла гармонійному поєднанню досвіду боротьби попередніх поколінь з повстанськими інноваціями. Завдяки такій злагодженості було досягнуто ступенево-вищого рівня розвитку визвольної боротьби як у методах і тактиці, так і в організаційних формах УПА. Ідея незалежності була глибоко втілена в широкі верстви українського народу, що дало новий поштовх до змагань за незалежність в кінці 80-х на початку 90-х років. Переконливим фактом національного піднесення став референдум 1 грудня 1991 р., на якому 90 відсотків населення України виявило волю жити в незалежній державі.

⁴⁹ Записано 16 вересня 2001 р. в с. Старі Стрільська Жидачівського р-ну від Костецького Є., 1927 р.н.

⁵⁰ Галайбіда А. Спогади станичного села Сільце Божиківське // Літопис УПА. – 1998. – Т. 12. – С. 245.

⁵¹ Ковалик Й. Як нас, галичан, “визволяли” // г. Нескорені. – 1993. – Т. 12. – С. 245.

⁵² Хрін С. Зимою в бункері // Літопис УПА. – Т. 31.

Юрій ШУХЕВИЧ:

“ПРАВДА ПРО УПА ПРОТОРУЄ СОБІ ШЛЯХ...”

Цей поважного віку чоловік живе в одному із будинків вулиці, яка носить ім'я його батька – генерала Чупринки. Так головного командира УПА величали в підпіллі, а насправді він звався Романом Шухевичем. Тільки за те, що сталінський режим сповідував принцип, що діти відповідають за своїх батьків, сина на довгі роки позбавили волі. З неволі він вийшов лише наприкінці 80-х рр. минулого століття. Фізично виснаженим і з майже втраченим зором, але морально не зламаним. Сьогодні цю мужню людину називають не лише багаторічним політв'язнем, але й активним громадським діячем. Бо мало який львівський мітинг чи інший політичний захід обходиться без його участі. І тепер він продовжує справу свого батька, але словом, полум'ямим і гострим. Мова, звичайно, про Юрія Шухевича. З ним напередодні 60-річчя УПА ми й повели розмову не тільки про його легендарного батька.

– Пане Юрію, коли ви дізнались, що ваш батько Роман Шухевич – головнокомандувач УПА генерал Чупринка, і де це сталося? Хто вам відкрив цю таємницю?

– Що мій батько Роман Шухевич, головний командир Української Повстанської Армії генерал Чупринка дізнався в 1947 році. Тоді я втік із дитячого будинку у Донецьку. Двома роками раніше нашу родину заарештували: мене і сестру відправили в дитячий будинок (спочатку це був Дрогобич, потім Чорнобиль, згодом – Сталіне, теперішній Донецьк), а маму та бабусю – у в'язницю. Після втечі я вже тут, на Львівщині, зв'язався з нашим підпіллям і дізнався, який пост конкретно займав мій батько. Правда, до того я вже знав, що він був членом Проводу ОУН.

– Погляньмо правді у вічі: не всі в Україні сприймають УПА як армію. Якщо в Західній Україні її як національно-визвольну визнає переважна більшість населення, то в Центрі, на Півдні та Сході ставлення до УПА, здається, більш ніж прохолодне, а то й вороже. Не могли б ви на кількох конкретних прикладах довести, що йдеться не про якесь там партизанське формування, а про національно-визвольний рух українського народу за свою свободу і незалежність.

– По-перше, в УПА було задіяно велику кількість людей. І не лише зі зброєю в руках. Прецінь, так довго, як тривало це підпілля, воно постійно було пов'язане з масою населення, яке його годувало, переховувало, лікувало... Про це свідчать не лише наші історичні дослідження. Декілька років назад у Мінську була видана російською мовою книга “Повстанческая армия”, у якій московські, до речі, видавці, роблячи екскурс у 40–50 рр. минулого століття, визнають УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Інший приклад: у двох томах “німецького літопису” УПА агенти Абвера детально

доповідають про діяльність УПА. Є на цей рахунок і документальні свідчення генерала де Голля. Словом, на Заході було видано масу книг про УПА, вони перекладені на кілька мов і з'явилися навіть у Китаї, В'єтнамі, Гватемалі та на Кубі. Тобто в тих країнах, які свого часу також вели національно-визвольну боротьбу. А ще за об'єктивне свідчення про діяльність УПА поплатився життям комісар Руднів. Його щоденники про те, як він був у Карпатах, як йому тут довелося зіткнутися з повстанським рухом, мали бути оприлюднені, але такий об'єктивний погляд комісара на УПА страшенно не сподобався московському керівництву Руднева, і його, за вказівкою верхівки НКВС, застрелила радистка...

Ще одне. Коли під час війни стверджували, що УПА є начебто агентурною мережею, створеною німцями для боротьби з радянськими партизанами та Червоною Армією, то потім ми отримали переконливі докази, що це було зовсім не так. Бо Німеччина капітулювала, а цей рух тривав і тривав. І це підпілля проіснувало в Європі найдовше з усіх інших: воно вже було знищене в Прибалтиці, Румунії, на Мадярщині, в Польщі, а антибільшовицький рух у Західній Україні тривав аж до 1956 року...

– У 1943 р., як відомо, його очолив генерал Чупринка, тобто ваш батько Роман Шухевич. Як це сталося?

– Він належав до того покоління, яке після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. не піддалося відчаю, а на чолі з Коновальцем продовжило боротьбу. І тоді, десь в 1922–1923 рр., батько, маючи 15–16 літ, залучився до тієї борні. Спочатку – як її симпатик, а вже в 1925 р. він став членом Української Військової Організації.

З дня заснування ОУН він влився в її ряди, був членом Галицького крайового проводу, польовим його референтом. Ну а потім – польські в'язниці, Карпатська Україна, Український легіон... Пізніше він перейшов у підпілля, і в 1943 р. очолив ОУН, а кількома місяцями пізніше став Головним командиром УПА. Так що у визвольній боротьбі він перебував із юнацьких років до дня своєї загибелі 5 березня 1950 р. в селі Білогорща біля Львова.

– Як ви, пане Юрію, гадаєте, чому деякий час назад Росія, а тепер і Польща наполягають на тому, аби не визнавати УПА воюючою стороною в Другій світовій війні?

– Звернімося до історії. Якщо йшлося про Україну, то поляки і росіяни завжди знаходили спільну мову. Так ведеться з XVII сторіччя. Хіба тоді вони не поділили Україну на Лівобережну та Правобережну: одна дісталася Польщі, друга – Росії. Правда, минув деякий час і Росія разом із Прусією та Австрією вже поділили між собою ту ж саму Польщу. Хіба в 1920 р. радянська Росія і незалежна на той час Польща не ділили Україну? Хіба Польщі тоді не дісталася Галичина і Волинь, а все інше – Росії? Минуло неповних 20 років і вже Німеччина разом із Росією поділили ту ж саму Польщу... Іншими словами, коли вони ділили між собою Україну, то проблем не виникало. Та коли український народ сам почав вирішувати свою долю, то це їм страшенно не сподобалось і проти цього вони виступили одностайно. Маю на увазі УПА. Так що оцінки наших визвольних змагань в очах одних і других завжди були із знаком мінус. До речі, якщо користуватись їхньою логікою, то так само можна охарактеризувати діяльність польської Армії Крайової. Ми добре знаємо, що вона коїла на Холмщині і Надсянні. Так що оцінку Петлюрі, Коновальцю, Шухевичу, зрештою, належить давати насамперед нам, українцям.

– Й досі, на жаль, невідомо, де покаяться останки генерала Чупринки. Існують якісь версії з цього приводу?

– Їх кілька. Наприклад, що був похований у одній із львівських в'язниць НКВС. Згідно іншої, його після загибелі вивезли до Києва і вже там десь поховали. Не виключено, що йому відтягли голову і кудись її вивезли, а тіло закопали десь біля Львова. Чи не простежуються сліди загибелі батька в архівах? Але хто має до них доступ?! Не треба довго шукати. В СБУ є цілий альбом фотографій Романа Шухевича з часів його студентських років та підпілля. Один такий знімок недавно з'явився в одному із загальноукраїнських тижневиків, мабуть, із того самого альбому. На фото видно, що він лежить убитий, що останню кулю сам собі пустив у скроню. А хто тоді в 1950 р. міг це зафіксувати, крім фотографа НКВС?!

– Ви багато років провели у неволі, за ґратами. За що? Може, як і сестри Степана Бандери, Володимира і Оксана, лише за те, що вони – одного кореня з провідником ОУН?

– Безумовно, причиною того, що мене спочатку відправили у дитячий будинок, а згодом, в 1948 р., заарештували, слугувало те, що я був сином головнокомандувача УПА. Тоді я мав 15 років. Мене судили перший, другий раз, а згодом приписали і антирадянську агітацію. В ув'язненні відбув 31 рік плюс заслання – так що в неволі знаходився мало не 40 років. Володимир-на-Клязьмі, іркутський Олександрівський централ, Мордовія – так що побував у різних кінцях Союзу і географію знаю не з атласів. Часом не вірилось, що живу. Але дякувати Богові, вижив...

– Не можна, мабуть, сказати, що за роки незалежності в Україні, зокрема на її Заході, не вшановується пам'ять вояків УПА. На честь її головнокомандувача названо вулиці, йому споруджуються пам'ятники... В Моршині відкрито реабілітаційний центр для колишніх вояків ОУН–УПА. Але цього, безумовно, замало. На часі – визнання УПА на рівні держави. Про це багато говорять, але далі розмов справа не йде. На вашу думку – чому?

– А тому, що діється абсурд. Знаємо, що той рух 1917–1921 рр. був рухом за створення української самостійної держави. Петлюра, Скоропадський, Грушевський, Винниченко, багато інших, в тому числі у нас на Заході – Петрушевич, Тарнавський, Вітовський – всі вони доклали руки до того, аби та українська самостійна держава відбулась. Хіба вони сьогодні визнані? Десь час від часу ми чуєм про, скажімо, Грушевського як історика і зрідка як про першого президента. Десь Центральну Раду назвуть першим українським парламентом... Але то так, між іншим. І хто ж сьогодні наступить, так би мовити, на горло власній пісні, коли в радянські часи засуджував все те, що стосувалось національно-визвольної боротьби українського народу за свою свободу і незалежність? В тому то й річ. І тому українська історія така спотворена, така зневажена, така фальшива. Відповідно, не можуть визнати УПА, це не вписується в сучасний політичний контекст. Ніби українська самостійна держава існує, але всіх тих, хто за неї боровся не сприймають...

– І все ж таки, пане Юрію, ви особисто вірите, що УПА буде офіційно визнана?

Що значить визнавати історію або не робити цього? Застосуйте це питання, наприклад, до Наполеона або Олександра Македонського. То ж бо: історія – річ об'єктивна, і хочемо ми того чи ні, не залежить від наших

оцінок і бажань. І не ті панки, які 24 серпня 1991 р. голосували проти української незалежності, можуть визнати УПА. Ну і не визнають сьогодні, то й що? Добре, не писатимуть про неї в підручниках, і далі морочитимуть дітям голову, не визнаючи ні Мазепу, ні Петлюру, ні Бандеру. Але ці особистості не зникли. Настане час і все одно історична правда проторує собі шлях. До речі, знаєте, в чому різниця між правдою і неправдою? Правда може собі дозволити розкіш бути облльованою і затопаною, але вона рано чи пізно все ж здійметься і стане Правдою. А неправда такої розкоші не може собі дозволити, бо, як її раз розвінчають, то вже назавжди. Що стосується колишніх вояків УПА, то так, сьогодні вони справді обездолені. Та згадайте слова Івана Франка:

“Отак ми всі йдемо в одну громаду скуті.
святою думкою, а молоти в руках
Хай прокляті ми світом, позабуті,
ми ломимо скалу, рівняємо правді путі.

А щастя всіх прийде по наших аж кістках...”

Нехай через 10, 20 років, але правда про УПА проторує собі шлях. І станеться так, як має бути.

Розмову записав Юрій Кріль

Опубл.: День. — К., 2002. — 10 жовтня. — № 184. — С. 1, 4.

Ярослав СТЕХ

У 100-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ДОКТОРА МАТВІЯ ЛОТОВИЧА

Численні дослідники відкривають все нові й нові імена призабутих визначних діячів, провідних патріотичних постатей, які займали у визвольних змаганнях українського народу передові місця. Багато десятиліть методично і цілеспрямовано цілі штаби людей працювали над тим, щоб знецінити масовий героїзм і звузити коло українських патріотів, котрі влилися в потік визвольних змагань 40–50-х років – проваджених УПА.

Серед плеяди славетних лицарів, які боролися за незалежність України в рядах УПА, закарбувалося золотими буквами ім'я доктора Матвія Лотовича.

Він народився 22 серпня 1903 р. в селі Гаї Ходорівські на Тернопільщині в українській патріотичній родині. Велику любов до свого народу Матвію у спадок передали батьки. Під час визвольних змагань у родинному домі Матвія знаходилася впродовж довшого часу криївка УПА, в якій перебували провідні члени підпілля, і ворогові не вдалося розкрити цієї криївки. В цій хаті народився також Володимир Лотович – “Кожем'яка”, який героїчно загинув 29 березня 1947 р. в бою з московсько-більшевицькими сатрапами. З непам'ятних часів у селі в основному жило українське населення і панував український дух. У цьому ж селі почав навчатися у початковій школі Матвій, а завершив її в Тернополі, де у 1924 р. закінчив гімназію. Матвій добре вчився і мріяв стати лікарем, аби допомагати своєму народові в поборюванні всяких недуг, які в той час десятикратно наших селян. Після успішного закінчення середньої освіти він вступив на медичні студії у Варшаві, а у 1927 р. продовжив студії у Львові, які в 1932 р. завершив дипломом лікаря. У цьому році він одружується з Анізією з роду Давидовичів. Після відбуття лікарського стажування, працював у Львівському шпиталі, а згодом був переведений до Нового Милятина біля Львова.

Роки навчання в гімназії і медичні студії Матвія були позначені глибокими переживаннями, спричиненими жорстокою мартирологією українського народу. З одної сторони, польські шовіністи шаліли у своїй хворобливій ненависті супроти українців, перепроваджуючи акти дискримінації та насильницьку колонізацію. З другої сторони, московсько-більшевицька імперія масово розстрілювала, мордувала провідну українську еліту, в смертельних муках винищувала мирних українських хліборобів, безневинних робітників та інтелігенцію.

Д-р Матвій Лотович з молодих років активно включився в громадську діяльність. Спочатку в молодіжних організаціях, а згодом жертвовно працював в Українському лікарському товаристві, одночасно співпрацюючи з тією час-

тиною патріотів, які повели боротьбу проти поневолювачів України. Гурт українських лікарів солідаризувався з тими, які змушені були видати атентат на міністра Перацького та інших шовіністів, щоб змусити окупанта респектувати національні та економічно-освітнянські потреби українського народу в польській займанщині. Була це надзвичайно складна і жертвна боротьба за права поневоленої нації.

Події Другої світової війни, ще більш загострили й ускладнили політичну ситуацію на українських землях. Д-р. М.Лотович з 1940 до кінця 1944 р. працював старшим лаборантом Львівського медінституту. В період німецької окупації активно задіяний в Українському Центральному Комітеті, а з половини 1944 р. нав'язав тісну співпрацю з підпіллям ОУН-УПА. За дорученням станичного "Дуба" лікував вояків та командирів УПА, надавав допомогу медичним підпільним пунктам.

Завдяки його відданій і наполегливій професійній праці вдалося повністю ліквідувати епідемію шкірної хвороби, яка спалахнула в Рожанці Вижній. З 1945 до 1948 р. д-р М.Лотович працював асистентом кафедри пропедевтичної терапії та завідував терапевтичним відділом Львівського медінституту. Використовуючи свою посаду, він одночасно лікував духовенство підпільної Греко-Католицької Церкви, командирів і воїнів УПА. Про це засвідчують слова митрополита В.Стернюка: "Лікаря М.Лотовича я знав ще зі середини п'ятдесятих років. Це були важкі роки для нашого народу. Він дбав не тільки про тіло, але й про душу. До тяжкохворих він запрошував священників. Доводилося і мені йти до клініки, одягнутому в білий халат. Любов до Бога і до ближнього, чуйність та уважність до хворих – усе це було в д-ра М.Лотовича не на словах, а на ділі" (Див. "Альма-Матер", червень-липень, Львів, 2003). Високу оцінку д-ру М.Лотовичу дають відомі підпільниці Ольга Ільків, Дарія Гусяк та син головного командира УПА – генерала Романа Шухевича – Юрій. Останній також високо цінує підпільний хист дочки доктора п. Галі, яка відзначалася неабияким талантом і хистом в контактах з підпільниками. Лікар Любомир Плюта, будучи студентом Медичного інституту у Львові, мав зв'язки з ОУН-УПА. У своїх спогадах він пише про свого вуйка д-ра М.Лотовича: "У квітні 1946 р. я разом з "Молочаркою" проводив хворого на рентген. Тим хворим був Роман Шухевич – він страждав від болю ноги. Потім була проведена рентгеноскопія грудної клітки в кабінеті д-ра Я. Криштальського, під час пересвітлення провідник довів мені держати пістоль".

Дочка доктора Галя не лише виконувала обов'язки зв'язкової, але їй часто доводилося разом із своєю мамою стерилізувати "штрикавки", чистити медичні інструменти і все це, разом з ліками та медичною літературою, обережно пакувати у лікарську валізочку, а на окремих пакунок за вказівкою

Доктор Матвій Лотович
м. Львів, 1944 р.

батька, надписували умовні адреси. Пані Галя добре у своїй пам'яті зберегла образ Марти Пашківської, Галини Дидик, Катерини Зарицької, Одарки Гусяк, які часто в організаційних справах відвідували батьківський дім, що знаходився у Львові при вул. Острожського, 5. Пані Галя добре пам'ятає не лише зв'язкових, які контактувалися з батьком, але численних командирів і воїнів УПА, яким батько надавав лікарську допомогу. З половини 1946 р. М.Лотовича призначено лікарем Головного Проводу ОУН–УПА, і від того часу його квартиру відвідував також Головний Командир УПА – генерал Роман Шухевич. Зв'язок між доктором і Головним Командиром УПА здійснювали “Ганна”, “Молочарка”, “Дарка”, “Марта”, “Роксоляна” та інші. Д-р. М.Лотович відважно виконував надзвичайно небезпечні завдання, він не лише лікував, але проводив лабораторні дослідження на кафедрі проптерапії й у клініці доктора Криштальського, у випадку потреби під чужими прізвищами приймав у лікарню хворих, лікував їх та допомагав УЧХ, подаючи професійний інструктаж для медичної служби УПА.

Ці контакти треба було проводити з винятковою конспірацією, адже за такими як д-р. М.Лотович був встановлений поліцейний нагляд. Згодом було викрито, що старший лейтенант Жарінов у своєму рапорті Ч. 6517 доносив: “Матвій Лотович лікував: ігумена Пелеха – заступника протоігумена Девохта; монаха Смолія із с. Байкове на Тернопільщині...” (Див. “За Вільну Україну”, 11-12 жовтня 2002 р.). Незважаючи на величезну напругу в праці, д-ру М.Лотовичу вдається 1948 р. захистити кандидатську дисертацію на тему “Гіпертиреози та їхнє лікування”. Спираючись на джерела світової науки, д-р М.Ло-

На фото: родина Лотовичів (зліва направо): брати Павло і Матвій (стоять), батьки Марія і Михайло, дружина Анізія (сидять). Фото 1939 р.

тович на високому рівні опрацював свою дисертацію. Він вільно володів польською, російською, чеською та посередньо знав англійську та німецьку мови. І ще одна деталь, на яку слід звернути увагу: в той період існував наказ писати всі праці російською мовою, а д-р. М.Лотович свою дисертацію опрацював українською.

На превеликий жаль, 7 квітня 1948 р. над ранком НКВД оточило помешкання д-ра М.Лотовича. Після ревізії його було арештовано і ув'язнено "на Лонцького", де він перейшов найстрашнішу наругу і тортури. Російські кати при допомозі зрадників по-садистськи знущалися над ученим. Д-р. М.Лотович поводив себе мужньо і в тюрмі, і у таборах в ГУЛАГу, куди його відправили за присудом "тройки" на 25 років. Він не нарікав, але уболівав за дружиною і двома донями, а також за друзями, які залишилися у лавах борців за волю свого народу.

Особливої уваги заслуговує стаття "Стежкою пам'яті" Євгена Наконечного, надрукована у часописі "Народне здоров'я" в травні 2003 р. В ній сказано: "Доктор Лотович, як і сотні українських медиків, жив і боровся за Українську Державу і загинув у боротьбі за неї, закладаючи моральні підвалини вільної України, яку любив понад усе".

Під жорстоким натиском ворога наш славний національний герой доктор Матвій Лотович помер 9 вересня 1953 р. в особливому таборі Ч.7 у місті Тайшет Іркутської області. Ось що пише в листі репресований д-р Нойман до дочки Зоряни: "Я добре знав Вашого батька. Працював з ним у табірній лікарні, де і доктор Бачинський. Матвій Лотович був терапевтом і рентгенологом. Якось зібрали для хворого консилиум. Черга висловитись дійшла до Матвія Лотовича. Тільки почав говорити – дістав інсульт. Вжиті термінові заходи не допомогли. Залишилася скорбота про чудову людину і доброго спеціаліста" ("Л-УПА". – Т. 32. – С. 391).

Коли д-р М.Лотович перебував в ув'язненні, його дружину Анізію з десятилітньою Зоряною і чотирнадцятилітньою Галиною було заслано в Хабаровський край, звідкіля вони лише 1957 року повернулись на рідну землю. На жаль, глибокі знання, таємниці й роздуми, незавершений цілий ряд лікарських дослідів д-ра М.Лотовича ворог загорнув в іркутську землю, яка в пам'яті нашого народу від віків викликає страхіття. Такі національні велетні, як д-р Матвій Лотович, їхня ідея і безкомпромісна жертвовність повинні сконсолідувати весь український народ в осягненні мети, за яку вмирили найкращі сини та дочки України в рядах УПА.

Олександра СТАСЮК

ПРЕСОВІ ВИДАННЯ ОУН, УПА, УГВР

Публіцистика ОУН – невід’ємна частина української журналістики періоду Другої світової війни і української преси загалом. Вона засвідчує мужність і героїзм народу, що за надзвичайно несприятливих обставин піднявся на боротьбу і освятив її своєю кров’ю. Водночас, це вияв політичної мудрості і прозорливості керівників українського підпілля, які на сторінках друкованих видань витворили власну систему поглядів стосовно боротьби за незалежність і відновлення УССД як гаранта стабільності в Європі. Отже, з цього погляду, публіцистика ОУН – “це не лише частина нашого минулого, нашої визвольної боротьби, не лише історія нашої преси, це ще й історія нашої політичної думки (зокрема воєнно-політичної думки)”¹.

Газети, журнали, брошури, а також інші видання, редаговані надзвичайно фахово, виходили багатотисячними накладками і мали величезний попит серед населення окупованих територій, бо, як зазначав Осип Дяків (Горновий), лише підпільна преса була справді народною². Закликаючи до безкомпромісної боротьби з окупантами з метою створення Незалежної Української Держави, декларуючи загальнолюдські ідеали і цінності, розглядаючи складні ідейно-політичні, філософські, культурні і моральні аспекти життя українського суспільства, публіцистика ОУН вигідно відрізнялась від численних колабораціоністських видань, до яких зараховуємо як легальні пронімецькі часописи 1941–1944 рр., так і україномовну політично заангажовану радянську пресу.

На жаль, багата і різноманітна публіцистика ОУН до сьогодні не знайшла належного висвітлення у науковій літературі. Немає жодної праці, яка б розглядала ідеологічну спадщину українського визвольного руху у контексті найновіших філософських, історичних, політологічних досліджень, не проаналізовано до кінця її вплив на сучасні політичні процеси в Україні.

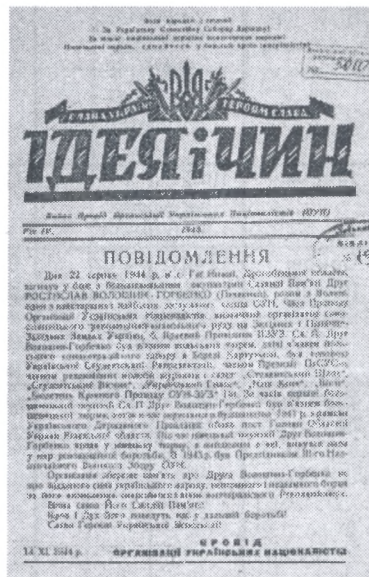
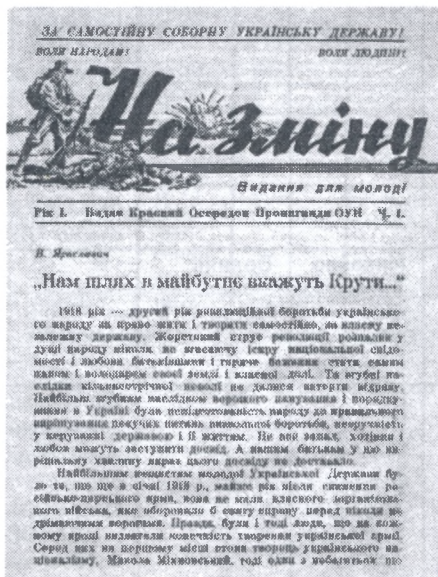
Перша спроба укласти реєстр підпільних видань припадає на роки боротьби і належить самим учасникам підпілля, які на сторінках газет і журналів наводили списки виданої за рік літератури (“Ідея і чин” (1942–1946), “Повстанець” (1945, №3 і ін.). Ширший перелік видань (за 1945–1946 рр., а також літератури, що готується до друку) містить підготований повстанцями і виданий на еміграції збірник “У боротьбі за волю – під бойовими прапорами

¹ Кость С. Тимчишин О. Федірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998. – С. 233.

² Горновий О. Про свободу преси в СРСР // Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Є.Штендери). – Львів, 1992. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 270.

УПА³ (1946). Наступну спробу зробив відомий дослідник історії України Лев Шанковський⁴. Його праця охоплює видання за 1945–1950 рр. і нараховує: 21 часопис, 60 брошур і книжкових видань, 81 листівку, 22 малярські роботи, три машинописні хроніки. Усвідомлюючи, що це лише невелика частка публіцистичної спадщини ОУН, сам автор називає свою роботу «причинками до майбутньої бібліографії підпільних видань»⁵. Найповніший список літератури ОУН вдалося укласти авторові відомого довідника про УПА⁶ Петрові Содолу: 86 пресових видань, 235 брошур, збірників і підручників, 8 відозв, 8 машинописних хронік, що з'являлись у підпіллі протягом 1942–1953 років.

Названі роботи не враховують видань 1941 року, а також публікацій ОУН-м. Впадає в очі різний підхід дослідників до класифікації матеріалів: видання, які Л.Шанковський подає як відозви, П.Содоль вважає брошурами і навпаки. До того ж впродовж останніх років виявлено чимало примірників газет, журналів, брошур, які не зареєстровані жодним із названих списків. Нещодавно у фондах Наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка (відділ україністики) м. Львова вдалося виявити невідомий часопис ОУН “Революція йде!” (листопад 1942 р.), який є цікавою ілюстрацією непростих ідейно-політичних шукань ідеологів ОУН-б напередодні прийняття нової демократичнішої програми. Загалом сьогодні можемо говорити про понад 130 пресових видань, 500 брошур і 300 листівок (беремо до уваги лише матеріали загально-організаційного значення). Немає жодного сумніву, що продовження пошуків збагатить інформацію про пресові видання ОУН та УПА.

³ У боротьбі за волю – під бойовими прапорами УПА (За ред. П.Василенка). – Авгсбург, 1949.
⁴ Шанковський Л. УПА та її підпільна література. – Філадельфія, 1952.
⁵ Там само. – С. 1.
⁶ Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949. Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995.

№	Назва видання	Рік	№	Видавець	Редактор	Місце видання, назва друкарні	Джерело
1	Бойовик	1941	1	КП ЗУЗ			Науково-довідкова бібліотека Центрального державного історичного архіву (далі – НДБ ЦДІА (№1, 2))
		1942	2				
2	Бойовик	1942	1	ОУН			ЦДАВОВ. Ф383 оп.2, спр.86 (№1)
3	Бойові (боєві) вісті	1942		ОУН-м Військова команда Крем'я-неччини	Михайло Данилюк	Волинь	
4	Боротьба	1943	1-8	ОУН			Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОВ. Ф.3833, лп.1, спр.13 (№8))
5	Бюлетень	1941	1-11	КП ЗУЗ	Михайло Палідович		НДБ ЦДІА (1941, №11, 1942, №2-10, 1944, №1) ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.18 (1942, №9-10), ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.2, спр.85 (1942, №2-3, 4, 5, 6-7, 9); Ф.3833, оп.1, спр.93 (1942, №2-3)
		1942	1-10				
		1943	11				
		1944	1 (12)				
6	Бюлетень	1943		ОУН-м			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.77
7	Бюлетень	1948	1	КП Буковини		Чернівці	

8	Бюлетень політичних подій	1942-1943		Культосвітня рефертура Сарненської округи		Друкарня "Слuch", біля м.Сарни	
9	Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)	1948	1-3	УГВР	Петро Федун	Друкарня ГОПІС, у с.Бряза Івано-Франківської області	Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери) – Торонто, 1980. Т.9, 10
		1949	4-5				
		1950	6-7				
		19??	8				
		1951	9-10				
10	Військові вісті	1943 вересень.?				Військова команда Крем'яччини	
11	Вільна Україна	1943	1-8	ОУН ПЗУЗ		Друкарня "Поліграфтрест" Авангард" "у Полтаві", Друкарня ОУН СД (№ 7)	НДБ ЦДІА (№1-8) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.191 (№7); Ф.3833, оп.1, спр.212 (№6) ЦДАГОУ. Ф.1, оп.70, спр.237 (серпень)
12	Вісник	1941	30 червня	ПУН ОУН-м	Андрій Мельник	м.Львів	НДБ ЦДІА ЦДАВОВ.Ф.3 833, оп.1, спр.77
13	Вісник Української Інформаційної Служби	1942	1-10	ОУН ЗУЗ		З друкарні Української Інформаційної Служби Підгасччини	НДБ ЦДІА №5,7-10
		1943	1-16				НДБ ЦДІА 9-11,16
14	Вісник	1944	1-3	Президія УГВР	Петро Федун		Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери). – Торонто, 1980. Т.8 (ч.4(7))
		1945	4 (7)				

15	Вісті	1943	1-7	ОУН Півд.СУЗ	Василь Кук, Омелян Логуш, Петро Дужий	Дніпропет- ровськ	ЦДАВОВ.Ф. 3833, оп.1, спр.164 (№4, 25 кв.; №6-7, черв.-лип.)
16	Вісті (Ог- ляд во- енно-по- літичних подій)	1943	1-3	КП Юнацтва ОУН ЗУЗ	Осип Дяків	Юнацька друкарня "Кратер", Підгаєщина	ЦДАВОВ.Ф.3 83, оп.2, спр.83 (1944, № 4,7)
		1944	4-7				
17	Вісті (де- кадник воєнних та полі- тичних вістей)	1945	1, 2, 3,6	УІС	Володи- мир По- рендов- ський	Львівщина с. Юлеківці Миколаїв- ського р-ну	ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.164 (№1, 2,3,6)
18	Вісті з краю	1941		ОУН-м			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.2, спр.18
19	Вісті з України	1944	1, 2	ОУН За- карзон- ського краю	Ярослав Старух		ЦДАВОВ.Ф.3 833, оп.1, спр.164
		1945	1-2				
		1946	3-4				
20	Вісті з фронту УПА	1943	1	Політвід- діл ВШ ГК УПА	Яків Бусел		НДБ ЦДІА (№1) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.2, спр.22 (№1)
21	Вісті Ук- раїнської Інформа- ційної Служби	1944	1-4	КП ОУН ЗУЗ	Петро Дужий	Друкарня "Україн- ської Ін- формацій- ної Служ- би"	НДБ ЦДІА №1-3, ЦДАВОВ.Ф.3 833, оп. 1, спр.164 (1944, №3), ДАЛО №4
		1945	1-7				
22	Вістки (інформа- ційний бюлетень)	1944		ОУН-м		Рогатин- щина	ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.77
23	Вогонь	1944	?	ОП Горо- доцького району	Михайло Савка		
		1945	?				

24	Голос правди	1951	1 (листопад) 2 (грудень)	ООП Золочівщини		Друкарня ім. Ген. Тараса Чупринки	Львівський історичний музей (далі – ЛІМ) Оpubл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери). – Торонто, 1985 т. 19
		1952	1 (3) (січень)				
25	Гомін волі	1949	1-2	ОП Дрогобицької округи			
		1950	3				
26	ГОП! ГОП!	1947		ГОП УПА			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.196 (збереглося лише 3 сторінки)
27	Двигнем	1949	1,2	КП Подільського краю			
28	День-у-день. Радіо новини і вістки	1944	1-25	ОП Львівської області			ЦДАВОВ, Ф.3833, оп.2, спр.18 (№25); Ф.3838, оп.1, спр.92 (№1, 3, 5, 6-7, 14, 19, 20, 24, 25)
29	Дискусійна трибуна	1948		ОУН			
		19??					
		1950					
30	Діти України						Архів СБУ м.Київ
31	Для великої ідеї	1950	1	КОП Карпатського краю			
32	До бою						ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.1700
33	До волі	1945		УПА ПЗУЗ		Ковельщина	ЦДАГОУ
34	До волі (початкова назва На шляху до волі)	1948	1,2	Подільського краю	"27"		
		1949	3-6				
		19??	7				
		1950	8				
35	До зброї	1943	1-6	Політич-	Яків	Друкарня	НДБ ЦДІА

		1944	?	ний відділ ГК УПА	Бусел	УПА, Друкарня УПА ім.Б.Хмельницького	(1943, №1-5) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.189 (1943, №1,2) ДАЛО (№2) ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.16 (1943, №5) ЦДАГОУ. Ф.1, оп.70, спр.237 (1943, №1)
36	До чину	1944	1	ОП Станиславщини	Михайло Дяченко		ЦДАВОВ
37	Жорна	1948	1,2	КОП Подільського краю	"27"		
38	Журнал	1948	1	ОУН Подільського краю			
39	За волю	1945		ООП Коломийщини	"Грім" "Самбірський"	с. Химчин Косівський р-н Івано-Франківська область	
40	За волю нації	1946	1	КП ОУН ПЗУЗ	Микола Козак		
		1947	2		Василь Галаса		
		1948	3				
		1949	4,5				
		1950	6,7				
41	За волю України	1946	1	ОП Калуської Округи			
		194?	2-6				
		1949	7				
		19??	8				
		1950	9-10				
42	Заграва	1944	1-3	ОП Дрогобицької обл.	Михайло Фарило		
43	За державність	1943	1-7	Півд.СУЗ	Тиміш Семчишин		
44	За державу	1943	1	ОП Стрийської Округи	Григорій Дулин		ЦДАВОВ
		1944	1				НДБ ЦДІА
45	За самостійність (альманах)	1942		ОУН	Йосип Позичанюк		НДБ ЦДІА ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.3, спр.2.
46	За са-	1944		КП ОСУЗ			

	мостійну державу	1945					
47	За самостійну Україну	1942	1-6	Київський провід ОСУЗ	Пантелеймон Сак		ЦДАВОВ, Ф.3833, оп.2, спр.18 (1942, №1) НДБ ЦДІА (1943, № 3, 7) ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.3 (1943, №7)
		1943	7				
48	За самостійну Україну	1941	1	Бойовий орган ОУН	Йосип Позичанюк	Друкарня ОУН ім. М.Хвильового (Вінниця)	ДАРО (№8)
		1942	?				
		1943	8,9				
49	За соборну Україну	1943				Півд. СУЗ м. Бобринець	
50	За Українську Державу	1942	1	ОУН			НДБ ЦДІА
51	За Українську Державу	1944	1-5	КП ЗУЗ	Дмитро Маївський Йосип Позичанюк Петро Федун	Друкарня ОУН ім. Дмитра Мирона Друкарня ОУН ім. Є.Легенди	НДБ ЦДІА (№1-8) ЦДАВОВ.Ф.3 833, оп.2, спр.93 (1944, № 3,5, 1945, №7-8)
		1945	6, 7-8, 9-10				
52	За Україну	1945	1,2	ОУН Львівського краю	Ігор Сушко, Василь Ваврук	Друкарня ім.М.Міхновського с.Купичволя Жовківського р-ну Львівської області	НДБ ЦДІА (№1,2) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212 (№2)
53	За Україну	1948	1	КОП Подільського краю	"М-789"		
		19??	2-4				
		1950	5				
		1948	2				
54	Зов крові	1947				Друкарня ім.Є.Конювальця	
55	З нашої преси	1943	жовт.	ОУН			ЦДАВОВ Ф.3833, оп.1, спр. 212.

56	Ідея і чин	1942	1	Провід ОУН	Дмитро Маївський	“Прага” (с.Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл.)	НДБ ЦДІА (№1-9) ДАЛО ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.10 (№2, 5); Ф.Р-30, оп.1, спр.19 (№3) Архів ЗПУГВР (№5)
		1943	2-5		Мирослав Прокоп	“Прага” (С.Стільсько Жидачівського р-ну Львівської обл.)	Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери) Торонто. Т.24 (№1-10)
		1944	6,7		Михайло Палідович		
		1945	8,9		Дмитро Маївський	“Прага” (в Карпатах)	
		1946	10		Петро Федун		
57	Інформативний листок	1943	листопад	ОУН-м			
58	Інформативні вісті	1944		Провід ОУН	?		Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери. Торонто, 1980. Т.16 (1945, 2 гр.; 1946, 6 січ., № 3 (22 січ.), №4 (29 січ.), №16 (10 жовт.), №19 (10 лист.), №21 (21 лист.), №22 (25 лист.), 1947, №8 (28 лют.), №9 (9 бер.), №11 (23 бер.), №12 (31 бер.), №13 (5 кв.)
		1945					
		1946	22 чч.	ОУН Закарпатського краю	Василь Галаса	“Перемога”	
		1947	17 чч.				
59	Інформа-	1942	1-2	ОУН		“Воля	ЦДАВОВ.

	тор	1943	1-20	ПЗУЗ		народам”	Ф.3833, оп.1, спр.176 (1942, 8 бер.; 1943, №18); Ф.3833, оп.1, спр.177 (1943, №3-5, 7-13); ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.14 (1943, №10-11, 12-15, 19, 20)
60	Інформа-тор	1946	1,2	КП ПЗУЗ		Друкарня ОУН ім.К.Савура	
		1947	3,4				
		1948	5,6				
61	Інформа-тор	1943	1-6	ОУН Львівсько-го краю			НДБ ЦДІА (1943, №1-4, 5-6)
		1944	1				
		1946	1-3				
62	Інформа-тор	1944	1-4	Провід ОУН	Ярослав Старух		Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери). Торонто, 1980. Т.16 (1945, №2 (6), 3 (7); 1946, №1 (11))
		1945	5-10	ОУН За-керзон-ського краю	Василь Галаса	Друкарня ім.І.Габру-севича – “Джона”	
		1946	11				
63	Інформа-тор Бу-ковини	1944	25 липня	КП Буко-вини			ЦДАВОВ.Ф.3 833, оп.1, спр.83
64	Інформа-ції	1944	1-9	Інформа-ційне бю-ро УПА		ПЗУЗ	ЦДАВОВ
65	Інформа-ційний листок	194?	1,2	ОУН			
		1942	3				
66	Інформа-ційний листок	1944	1 січня	ОУН Коломий-ської округи			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212
67	Легінь	1944	1,2	Старшин-ська шко-ла УПА “Олені”			НДБ ЦДІА, ЦДАВОВ.Ф.2 3833, оп.1, спр.192 (№2)
68	Лісовик	1945	1-9	Закер-зоння	Петро Василен-ко	В-во УПА ім.П.Васи-ленка –	Опубл.: Літопис УПА (за ред
		1946	1-3				

		1947	1		?	“Волоша”	Є.Штендери)Т оронто, 1980. Т.16 (1945, № 7, 8, 9), 1945- 1946 (№ 1 (10)); 1946, №3 (12); 1947, №1(13)
69	Літопис УПА	1947	1	ВО УПА “Буг”	Зиновій Тершако- вець	Друкарня ОУН ім. Арпада- Золотаря с.Нова Скварява Жовківсько го р-ну Львівської області	ЛІМ
		1948	2				ДА СБ України, Ф.13, спр.376, Т.70, арк.473-498
70	Малі друзі	1949	1	ОУН Поділь- ського краю	“М-789”		
		19??	2-6				
		1950	7				
71	Мечем	1942	1	КП Буковини			НДБ ЦДІА (1943, № 2-3)
		1943	2-3				
72	Молода Україна	1943	1	КП ПівдСУЗ	Омелян Логуш	“До пере- моги” Одеса	НДБ ЦДІА
73	Молодий револю- ціонер	1948	1	ОУН ПЗУЗ	Василь Галаса		
		1949	2				
		1950	3,4				
		1951	5				
		1952	6,7				
74	На допо- могу пропаган- дистам	1944	1	ГОПС	Петро Федун	З друкарні Українсь- кої Інфор- маційної Служби	ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.13 (№1); Ф.3833, оп.1, спр.68 (№1); Ф.3833, оп.1, спр.175 (дод. до №1, №2); ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.928 (№2)
	додаток до №1		тра- вень				
	На допо- могу ін- структо- рам-про- паганди- стам		2				
75	На злобу дня	1943	1,2	ОУН			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212
76	На зміну	1946	1-3	КОП	Михайло	с.Височан-ка	

		194?	4-7	Карпатського краю	Дяченко	Калуського р-ну Івано-Франківської області. Друкарня ім.Є.Коновальця в Станиславові	
		1950	8				
77	На обрїях 1945 року	1945	10 сїчня	УПА			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212
78	На поготовї	1942	1	ОУН			НДБ ЦДІА
79	На Схїд!	1944	1	Вїддїл УПА №00/66	"Олесь"		ЦДАВОВ. Ф.3838, оп.1, спр.46
80	На чатах	1946	1	КОП Львівського краю	"Олег" Галина Голояд	З друкарнї ім. полк. д-ра Юрїя Липи у Львовї с. Ілїв Миколоївського р-ну Львівської обл.	ЦДІА України у Львовї, Р-9, оп.1, спр.12 (1947, №2)
		1947	2,3				
		1948	4				
81	Наша боротьба	1941	1-5	ОУН			НДБ ЦДІА (1941, №2-5; 1942, №1)
		1942	1				
82	Наша книжечка	1952	1	ОУН			
83	Наш фронт (Бюлетень революційної організації поневолених Москвою народів)	1943		КП ПЗУЗ	Яків Бусел		НДБ ЦДІА
84	Наш фронт	1943	1-3	ОУН ПЗУЗ	У.Кузьменко	"Свобода" м.Камїнь-Каширськ	ЦДАВОВ.Ф.3833, оп.1, спр.190 (№3) ДАРО. Ф.Р-30, оп.1, спр.6 (№3)
85	Наш шлях	1944	1	ОУН-м			ЦДАВОВ.Ф.3833, оп.1,

							спр.74; Ф.3833, оп.1, спр.77
86	Новини	1943	1-12	ОС УПС УПА			ЦДАГОУ. Ф.57, оп.4, спр.355
87	Новинки	1943	1-21	ОУН ПЗУЗ	Яків Бусел	В-во "Наш фронт"	НДБ ЦДІА (№2) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.180 (№7, 10-21)
88	Новинки дня	1943	1-11	УПС УПА			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212 (№11)
89	Новинки з фрон- тів (Но- вини або Новинки)	1943	1-40	УПС УПА			ЦДАВОВ Ф.3833, оп.1, спр.179 (№1, 2,5,7,8,19 21, 23,28,29-31, 33,41-47,49) Ф.3833, оп.1, спр.212 (№33)
		1944	41-49				
90	Огляд міжна- родних подій	1949		КП ПЗУЗ	Василь Галаса		
91	Орлики	1949	1				
		19??	2,3				
		1951	4				
92	Оса	1942	1-17	ПОП ОУН	Шершень		НДБ ЦДІА (№1)
93	Оса	1944	1	ООП Со- кальщини	Черник		
94	Осередок пропаган- ди і ін- формації	1948	1,2	ГОПІС	Петро Федун	Друкарня ОУН ім. полк. Ше- леста	Фондова група ЛІМ. ПВЗ – 227 (1950, №4)
		1949	3				
		1950	4				
		1951	5				
95	Перемога	1946	1,2,3-4	ОУН За- карзон- ського краю	Ярослав Пеців		НДБ ЦДІА (№2) Опубл.: Літопис УПА (за ред Є. Штендери).То ронто. 1980. Т.16, № 3-4
96	Підпільне слово	1948	1,2	КОП Подільсь- кого краю	"816"		
		1949	3,4				
97	Повста- нець	1944	1	КВШ УПА "Захід"	Микола Дужий	Друкарня "Прага"	НДБ ЦДІА (№1,2,3,5-6)
		1945	2,3-4, 5-6				

		1946	7,8-9	ГВШ			
98	Повстанець Гуцульщини	1944		ООП Коломийщини	"Тур"	с.Волоза Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.	
99	Повстанче кропило	1944	1	Курінь "Жубри"			ЦДАВОВ. Ф.3838, оп.1, спр.89 (№1,2)
		1945	2				
100	Подільський інформатор	1945		ОУН Подільського краю			
101	Політичний огляд Радієвої Служби ПОП "Васильків" (тижневик) або Огляд воєнних і політичних подій Радієвої Служби ПОП "Васильків" (щоденник)	1944	1-53	ОП Глиннянського повіту (Львівська область)			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.2, спр.18 (№51); Ф.3833, оп.2, спр.21 (1945, № 54-55)
		1945	54-55				
102	Пролом	1941	1	ОУН			НДБ ЦДІА (1941, №1; 1942, №2, 4) ЦДАВОВ.Ф. 3833, оп.2, спр.88 (№3), Ф.3833, оп.3, спр.11 (№3)
		1942	1-4				
103	Прапор молоді	1942	1-9	Провід Юнацтва ОУН СУЗ			НДБ ЦДІА (№1)
104	Преса	1944	1-7	Львівський міський ВП ОУН-м		м.Львів	ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.77 (№6,7)
105	Пропагандист	1945	1,2,3,	Осередок Пропаган		Друкарня ім.С.Петлю	НДБ ЦДІА (1945,
		194?	4,5				

		1946	6	ди, Виш- колу і політви- ховання Карпат- ського краю		ри "в Ста- ниславі"	№1,2,3)
106	Радіовісті (інформа- ційний бюлетень)	1948		Провід ОУН ПЗУЗ	Славко, Бук	с.Ульбарів Здолбунів- ського р-ну Рів- ненської об-ласті	
107	Радіоін- форма- тор	1943	15 вер.	ОП Сокаль- ського повіту	Володи- мир Хар- ко		ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.176
		1944	27 серп.				
108	Револю- ціонер- пропаган- дист	1947	1	КОП Подільсь- кого краю			
		1948	2,3,4				
		1949	5,6				
		1950	7				
109	Револю- ція йде!	1942	1 (лис- топад)	ОУН	Андрій Білин- ський		НДБ ім.В.Стефани- ка м.Львів
110	Самос- тійна Ук- раїна	1944	1-9	ОУН			НДБ ЦДІА (№9) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.110 (№9)
111	Самостій- ник (тиж- невик)	1943	1-6	Володи- мирська округа ОУН ПЗУЗ			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.164 (№1- 6), спр. 220 (№7).
112	Самостій- ник	1943	1, 2	ОП Тер- нопільщи- ни	В.Хомин	Друкарня ім.Д.Мирона	ЦДАВОВ (1943 №2)
		1944	2,3				
113	Самостій- ність	1946	1	УГВР	Петро Федун		Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери. Торонто, 1980. Т.9
		1948	2				
114	Соборна Україна	1942		Збройні відділи ОУН-м	Олег Штуль		
115	Сторінка бойовика			УПС УПА (Львівщи- на)	Ігор Хмурий		ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212
116	Стрілець-	1944	1- 27	Політви-	Василь	с.Купичволя	ЦДАВОВ.

	кі вісті (назва першого числа Помста)	1945	1-8	ховний відділ ШВО "Буг"	Ваврук, Ігор Сушко	Жовківсько- го р-ну Львівської області	Ф.3833, оп.1, спр.7 (1944, №27, 1945, №5); спр.193 (1944, №7-8, 17, 1945, №2-3, 7); Ф.3833, оп.2, спр.95 (1944, № 14, 15-16, 19, 20, 21, 25; 1945, №1, 6,7)
117	Сурма	1941	2-30 лип.	ОУН-м	Микола Кузьмик	Львів, Київ	ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.2, спр.104 (1941, 2-30 лип.) Ф.3833, оп.1, спр.77 (1943, черв., серп., груд., 1944, берез.)
		1943	Черв., серп., груд.				
		1944	берез				
118	Тижневі вісті	1945	1-5	ОУН Закерзон- ського краю		Друкарня ім.І.Габрусє- вича-"Джо- на"	Опубл.: Літо- пис УПА (за ред. Є.Штен- дери. То- ронто. 1980. Т.16 (№ 1,3) ЦДАГОУ. Ф.1 оп.23, спр. 2974 (№5)
119	Тижне- вий ог- ляд	1945 (р.II)	127	ОУН Закерзон- ського краю		"Лісовик"	
120	Тижневі огляди військо- вих і по- літичних подій	1943	Верє- сень	УПС УПА			
		1944	Листо- пад				
121	Україн- ський націона- ліст	1941	1	ОУН-м			ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.212 (1943, черв.)
		1942					
		1943	червень				
122	Українсь- кий пе- рець	1943	1	УПА	Ярослав Старух	"Смерть імперіаліс- тичним акулам"	ЦДАГОУ (1941, №1) НДБ ЦДІА (1943, №1, 1944, №2, 1945, №3)
		1944	2				
		1945	3				

123	Український радіоінформатор	1944	1-25	ОУН			ЦДАВОВ. Ф.3838, оп.1, спр.92 (№22-25)
124	Український робітник (22 с.)	1946	1-5	КОП Карпатського краю	Омелян Кочій		НДБ ЦДІА (№1)
		1947	1, 2				Фондова група ЛІМ. ПВЗ – 247.
125	Українські вісті			ОУН			
126	Українські інформаційні вісті						ДАРО
127	Холмсько-Підляський інформатор	1946	1-20			В-во УПА "Боротьба"	
		1947					
128	Христос раждається	1946	1	ОУН			ЦДАВОВ Ф.3833, сп.1, спр.173
129	Хрін	1947	1,2-3	ОУН Подільського краю			
		1948	4-7				
		1949	8-10				
		1950	11				
130	Чин зброї	1946	1	ВО "Говерля"			ЦДАВОВ.Ф.3 836, оп.1, спр.69.
131	Чорний ліс	1947	1,2,3	22 ТВ Станіславівського ТВ УПА "Чорний ліс"	Михайло Дяченко, "Чайка"	с.Височанка Калуського р-ну Івано-Франківської області	Опубл.: Літопис УПА (за ред Є.Штендери). Торонто, 1980. Т.3-4 (1947-1948, №1-11)
		1948	4-5,6-7,8-9, 10-11				
		1949	12, 13				
		1950	14-15, 16				
132	Чорноморський вісник	1947	1	ОУН Трансністрії	Тиміш Семчишин	м.Одеса	
		1943	2				
133	Шлях перемоги	1945	1-5,6-7,8	ВО "Говерля"	Михайло Дяченко		Опубл.: Літопис УПА (за ред. Є.Штендери). Торон-
		1946	9-13				
		1947	14-16				

		1947	17				то, 1980. Т.18 ЦДАВОВ.Ф.38 33, оп.1, спр.195 (1945, № 4-5) НДБ ЦДІА (1945р. №1-8, 1946р. №1)
134	Щоденні вісти Україн- ської Інфор- маційної Служби (з 1945 року – Вісті)	1944	1-134	УІС	Василь Лаба, Осип Дяків, Ярослав Старух, Володи- мир По- рендів- ський	Львівщина с.Радехів	НДБ ЦДІА (1944, №1-3,5- 10,12-13,15- 48,52-88,95- 98,106,107, 110,117-130,133; 1945, №135- 143, 148-150, 154-156, 160) ЦДАВОВ. Ф.3833, оп.1, спр.164 (1945, №145, 147, 157-183, 185- 190, 193, 194); Ф.3833, оп.2, спр.18 (№90)
		1945	135-196				
135	Юнак	1941	1 (гру- день)	КП Юнацтва ЗУЗ	Петро Федун Осип Дяків	Юнацька друкарня “Кратер” Підгаєччи- на	НДБ ЦДІА (1941, №1; 1942, № 1-2, 3, 4, 5, 7-9, 11, 12; 1943, № 13-16) ЦДАВОВ (№7,11,15)
		1942	1-2, 3, 4, 5, 7- 9, 11, 12				
		1943	13-16				
136	Юнаць- кий шлях	1947		ОУН			
		1949	№9				
137	Юні друзі	19??	1	ОУН ПЗУЗ			
		1950	2				
			3,4				

Любомир СЕНИК

УПА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

Збройна боротьба українського народу проти большевицької та фашистської окупацій в українській літературі ще сповна не висвітлена, що можна пояснити кількома причинами. По-перше, цією проблематикою можна було займатися тільки за нових умов, після проголошення Української держави. По-друге, за радянських часів в художній літературі неможливо було об'єктивно-історично відобразити національно-визвольний рух. По-третє, тоді були недоступні твори, написані поза засягом цензури, як і архіви, збереження яких перебувало в руках КГБ.

Звісно, традиція соцреалізму малювати політичних опонентів у спотвореному, вкрай негативному світлі відійшла в минуле, і про такі речі, як "Чорна віхола" Є.Куртяка (про підпілля 40–50-х рр.) чи "Мир хатам, війна палацам" Ю.Смолича (про національний зрив 1918–1921 рр.) хіба згадуватимуть як про колабораціонізм, що ним, очевидно, є підстави називати явище, коли українські письменники виступали з антиукраїнськими творами¹.

Проте інерція мислення, недоступність джерел і творів, написаних поза межами України, створюють проблему *відсутності* певного тематичного корпусу як літератури, так і його досліджень у сучасній науці про літературу. Звичайно, ця прогалина поступово заповнюється. Досить назвати статті Т.Салиги, І.Роздольської і її ж дисертаційне дослідження "Українська поезія резистансу 40–50-х років ХХ ст.: генетичний контекст і естетична природа" (1998), антологію "Слово і зброя" (Торонто, 1986), монографію Г.Дем'яна "Українські повстанські пісні 1940–2000 років (історико-фольклористичне дослідження)" (2003) та ін. Таким чином, ці роботи можна вважати започаткуванням вивчення повстанської теми в літературі і народній творчості.

Якщо ж визначати хронологічні рамки повстанської теми в українській літературі, то творчість письменників, учасників збройного підпілля, співпадає з його першими кроками. Одним з таких прикладів є творчість Йосипа Позичанюка. Народився він на Вінничині 1911 р., загинув на Дрогобищині в лютому 1945 р. в бою з загоном МГБ, у підпіллі виступав під псевдо Шугай. Й.Позичанюк організовував відділи УПА на центральних українських теренах, був учасником Великого Збору УГВР у червні 1944 року. Його перу належать кільканадцять новел і мініатюр з підсоветського та повстанського життя: "Гуляйпільські хлопці", "В житті", "Зелений шум", "Мартини" та ін. Друкувався у підпільних та еміграційних виданнях. Ось що пише про нього Юрій Шерех (Шевельов): "Я знав дещо з творів Позичанюка. Це були гранично

¹ Засуджене й заборонене. – Нью-Йорк, 1952.

сконденсовані й гранично короткі новелетки Василе-Стефанівської сили й ошадности, але не про сільські злидні й болі, а про смертельні конфлікти українських партизанів з ворогами нації”. І далі критик продовжує: “Сьогодні, коли в моді белькотіння про гуманність, демократію й рівність націй, вони належать до нецензурних. Але війна й жорстокість – поняття нерозлучні, і жага ворожої крові й готовність до власної загибелі були природні. Навіть тоді ці далеко не пацифічні, але які ж потужні новелетки друкувалися частіше не у Львові, а в далекій Празі, в журналі мельниківців “Пробоем”.

Далі критик наводить цікаві епізоди життя цього нині зовсім невідомого автора – воїна УПА: “Не знаю, чи коли-небудь Позичанюк заходив до “Українського видавництва”, я ніколи його там не зустрічав. З його біографії я знав, що він прибув до Галичини спеціальним кореспондентом “Комсомольця України”, куди й слав свої дописи [...]. Галичина зробила з комсомольця-активіста активного учасника протиросійського й протинімецького руху. Згодом, знаю, він загинув на фронтах УПА, не знаю, де й коли”². Інформація про загибель письменника є в ЕУ³.

На жаль, досі не розшукані в різних періодичних виданнях його “новелети” і не видані окремою книжкою. “Визвольний шлях” (2002, кн. 5) передрукував його новелу “Мартини”, опубліковану в “Наших днях” (1943, № 4-5, травень).

Роман-хроніка Уласа Самчука “Чого не гоїть огонь” (виданий 1959 року, написаний протягом 1948–1958 рр.) охоплює бойові операції на Волині. Відчутна в романі, умовно кажучи, “органічність” тексту, максимально насиченого реаліями життя, всього, що не забувається: терену, на якому розгортаються військові операції підпільників, характери людей, їх психологія і т.ін. Все це письменник дуже добре знає. Створюється враження документальності, “точности” і водночас поліфонічності думок і почуттів учасників збройної боротьби з окупантами. Ведучи мову про своєрідність художнього світу Уласа Самчука, Роман Гром’як підкреслює в художній палітрі письменника “психологічну достовірність думок, почуттів, логіку й мотиваційну сферу” поведінки героїв і водночас підкреслює “естетичний вплив художнього світу на потенційних читачів”⁴.

Роман У.Самчука підводить до кількох теоретичних висновків, а саме:

1. Факт і художня література у внутрішній взаємодії (і протистоянні) вирішені в романі в бік ілюзорної “точности” (реальної достовірности), за якою читач не бачить вигадки, домислення і твір сприймає як “достовірний”.

2. Авторова пам’ять переростає межі мемуару, оскільки домислює, проте, вигадане має “достовірний” характер, що ґрунтується на логіці реальних фактів.

3. Читач, який не знає минулого так, як автор, сучасник подій, які “моделює”, насамперед прагне: а) пізнати реальний факт, б) емоційно “опанувати історію”, в) незалежно від читачівського рівня, інтелектуальної готовності сприйняття художнього твору на рівні підсвідомого “входить” у минуле, де історичний факт є естетичною сутністю.

² Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. – Харків: Нью-Йорк, 2001. – С. 399.

³ ЕУ. – Т. 6. – С. 1151.

⁴ Гром’як Р. Про своєрідність художнього світу Уласа Самчука // Наукові записки [Тернопільського держ. пед. універс. ім. В.Гнатюка]. – Тернопіль, 2000. – Вип. 4. – С. 13.

Таким чином відбувається взаємодія автора і читача, але це не значить, що автор в особі читача має абсолютного однодумця. Відкрита художня система тим і характерна, що вона готова бути сприйнятою, але не завжди схваленою. Сила художнього тексту роману Уласа Самчука в *естетичному* впливі на читача, який мав би стати однодумцем автора. Звісно, з цій “грі” вирішує талант.

Історичний досвід нашого письменства дозволяє авторам, не дистанціюючись від зображених подій, передавати “настрій епохи” крізь призму учасників збройної боротьби з окупантами.

Художня ідея, що лежить в основі задуму повісті Марії Остромири “Лемківщина в огні” (1971), неначе “прив’язана” до конкретної місцевості, проте конкретика місцевості, людей та настроїв спирається на, як зауважує авторка в передмові до повісті, “спогади-хроніки командира Хріна і чотового Островерха”⁵, що з’явилися друком ще 1953 року. Отже, часова дистанція майже в двадцять років ніяк не стерла свіжості “колориту часу”, звісно, завдяки художньому домислу, певна річ, прихованого під потужним пластом локально-географічної конкретики. Поштовхом для написання стала книжка Яна Герхарда “Luny w Bieszczadach”, яка до неможливості очорнила українське підпілля і збройну боротьбу проти окупантів. Польський автор бачить діяльність УПА крізь шовіністичні окуляри і підтекстово, і відкритим текстом солідаризується з такою ж негативною позицією комуністичного режиму в Україні. Це симбіоз польського шовінізму з большевицьким тоталітаризмом. У відповідь авторка вирішила написати, як визначила жанр свого твору, *історичну повість*, в яку вклала хроніку подій і свою інтуїцію, відзначивши: “Замість писати якісь нереальні постаті та фантастичні події, я зобразила постаті живі, невидумані. А щодо їхніх дій та їхніх героїських подвигів, то вони були просто неперевершені. Інколи видаються навіть неймовірними, так, що найбуйніша фантазія була б не в силі щось подібне створити”⁶. Адже це не документальна, а *художня* історична повість, де, все ж таки, головною у тексті є образна система, яка й організує його в єдину цілість.

Справді, повість створює враження документальної, хоча авторка (цілком слушно!) не нехтує психологічним аналізом, пластично виліплюючи яскраві типи вояків і командирів УПА. Авторка добре знає місцевість, бо якийсь час жила на Лемківщині, де розгортаються бойові операції повстанських відділів. Точна топоніміка міцно “прив’язує” увагу читача до лемківської землі. Звичайно, повість та й сама письменниця були невідомі в краю, відгородженого від світу залізною завісою.

Резонансною в Україні стала повість Бориса Харчука “Вишневі ночі”, опублікована вже після смерті автора в журналі “Київ” (1989, № 1). Дата під повістю 1985 рік! Чотири роки потрібно було до публікації, до того часу, коли режим уже виявив яскраві ознаки остаточної агонії. Таким чином, підтверджується думка про те, що режим послідовно ставив під заборону нестандартні, тим більше протирежимні твори. Автор не побоявся поставити дуже гостру проблему – переходу кадрового ембеста на бік повстанців, ідеологічну перемогу над ворогом. За матеріалами повісті була пізніше знята

⁵ Островерха М. Лемківщина в огні. – Буенос Айрес, 2000. – С. 13.

⁶ Там само. – С. 14.

драматична кінокартина. Нестандартне мислення автора, тобто таке, що не вкладалося в офіційні рамки, не раз потрапляло під обстріл режимної критики⁷. Проте письменник на це не зважав, маючи своє бачення дійсності. У повісті романтична історія була своєрідним прикриттям з метою донесення до читача неминучої перемоги нації над ворогом: смерть героїв освячує цю історичну перспективу. З рамок соцреалізму виламувався талант – така історична закономірність.

Збірка новел та оповідань Йосипа Кульчика, лікаря за професією, емігранта приблизно з 60-х років, “Мир дому твоєму” (Львів, 1997) засвідчує, що життєвий матеріал із драматичних і трагічних 40–50-х рр. справді невичерпний, і все залежить від таланту, щоб цей матеріал зазвучав з емоційною силою впливу на читача, відкрив йому не досліджувані в під’яремних умовах життя й боротьби особливі психологічні, сповнені драматичною напругою, пласти свідомості людей різних поколінь. Протистояння нації наїзнику тут адекватне тому, що мислить і як діє кожний, хто став на прю з ворогом. Біблійна назва книжки вносить у її емоційний струмінь, з одного боку, підтекстову іронію (який мир, коли палає вся земля!), а з іншого, – вкорінену у свідомість нації правду християнської віри і любові до свого дому – своєї Батьківщини.

Йосип Кульчик не залишив теми підпілля. Наступна його книжка присвячена трагічним подіям у Кінгірі (в Казахстані) і зокрема жінкам-політв’язням, на долю яких випали надзвичайно важкі випробування. Повість “Чайки Кінгіру” (Львів, 2000) викликала не зовсім обгрунтовану різку критику головно за “вільне” трактування інтимного світу ув’язнених жінок. Очевидно, автор має право на свою інтерпретацію життєвого матеріалу, зрештою, керований, мабуть, думкою про те, що навіть у сатанинських умовах людина залишається собою, сповнена вітальними силами, які дозволяють їй перебороти важкі випробування. Учасниці підпілля у нових умовах існування покликані вижити – наперекір смертельному ворогові, і вже за цю думку, “одягнуту” в художню образну систему, повість заслуговує читацької уваги.

В хронологічній послідовності слід назвати три книжки Л.Сеника: збірку (новели та повість) “На червоному полі” (Львів, 1998), роман “Ізійди, сатано” (Париж-Львів-Цвікау, 2000), відзначений Міжнародною літературною премією ім. Богдана Нестора Лепкого, і збірку “Трамонтана” (Львів, 2003), яка включила новели та повість “Дивний птах з людським обличчям”, написані в останні роки. В усіх трьох книжках є відгомін драматичних подій 40–50-х років. Головну увагу автор зосереджує на внутрішньому світі героїв, отже, він націлений на психологізм, вважаючи, що головне в художній літературі – людина з її неповторним духовним світом, душа, мінлива, як реальний світ, що віддзеркалюється в ній, в залежності від її особливостей, настроєності на відповідний лад. Ставлячи своїх героїв в екстремальні ситуації, автор прагне простежити їх поведінку, сам же залишаючись “безстороннім” і піддаючись іманентному законові літератури – характери “ведуть” автора, а не навпаки.

Цей стислий автокоментар не має на меті накинати читачам свою думку, а лише ввести його в спосіб мислення героїв і, природно, автора, що

⁷ Див.: Ярмиш Ю. Всупереч життєвій правді. З приводу останніх творів для дітей Бориса Харчука // Літературна Україна. – Київ, 1973. – 18 вересня; Коновалов Г. Антиісторичні вправи Б.Харчука // Літературна Україна. – Київ, 1973. – 18 грудня.

знаходиться поза кулісами нарації. Може, таким способом створюється об'єктивізація розповіді, яка, проте, сповнена емоціями, зрештою, не тільки автора. Притчевий характер розповіді в усіх названих книжках, мабуть, наведе читача на думку про їх філософічність.

“Космацький гердан” Р.Іваничука переносить нас на Гуцульщину. Автор створює картини боротьби УПА з широким персональним наповненням роману з драматичною напругою і психологізмом, з точними характеристиками типів. Звісно, не йдеться про архівну документальність подій, які, проте, створюють реальну дійсність, а про провідну тенденцію героїчного часу боротьби народу з окупантами. І тенденція ця чітка: кров освячує свободу. Є підстави цей твір вважати в певній мірі романтичним (мимо суворих і трагічних подій), бо в основі його романтична і трагічна історія двох молодих людей, сповнених глибоким почуттям. Зате повість “Вогненні стовпи” як друга частина задуманої трилогії про УПА написана у філософському ключі, де на передній план висувається думка, філософське осмислення двоюмою нації з ворогом.

Отже, в літературі останніх років спостерігаємо успішне становлення і розвиток табуйованої за умов тоталітарного режиму теми. Є підстави сподіватися, що названа проблема все більше привертатиме увагу українських белетристів своєю фактичною невичерпністю, неповторною психологією учасників підпілля, соціальною гостротою і нескореним духом нації. Ні сюжетно, ні психологічно вона далеко не вичерпана. Якщо говорити, за великим рахунком, вона тільки починається.

Петро ШКРАБ'ЮК

ПОВСТАНСЬКА МУЗА ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Всім відомий вислів: коли говорять гармати, музи мовчать. І справді. Якщо брати українську художню прозу, то про нашу національно-визвольну боротьбу, і насамперед про УПА, широких полотен ми не маємо. Але якщо брати покровительку поезії Музу, – то тут поети не тільки не мовчали, а, навпаки, співдіяли, образно кажучи, з гарматами, що викликає і захоплення, і подив.

Без сумніву, не було у світі такого феномену, як Українська Повстанська Армія – армія, яка упродовж десяти літ, а навіть довше, боролася проти двох тоталітарних режимів, і не лише проти них, а й проти московських сателітів, різних істребків, сексотів, боролася без жодної підтримки зовні, на порівняно невеликій території і при слабкій (порівняно) соціальній базі, адже наше селянство не було таке заможне, як чеське чи німецьке... А за весь період через УПА, як підрахував проф. Кульницький, пройшло понад 400 тисяч людей¹.

Феноменальною є і повстанська поезія. У чому полягає її своєрідність, неповторність? По-перше, у масовості, у великому числі тих, хто брався за перо, аби в короткій віршованій формі висловити свої почуття; по-друге, у відчутті соборності, єдності всіх українських земель; по-третє, в інтелектуалізмі, духовності, високому художньому рівні поетичного слова. Коротко зупинюся на цих трьох моментах.

МАСОВІСТЬ. 1968 р. у Торонто вийшла антологія “Слово і Зброя”, яку уклав Леонід Полтава і в якій зафіксовано більш як сімдесят авторів, які писали про УПА та революційно-визвольну боротьбу 1942–1967 років. Безпосередньо воїнів-повстанців і водночас поетів представлено двадцять.

1992 р. львівський “Меморіал” випустив антологію “Повстанська ліра”, яку упорядкував Микола Дубас. Львівська антологія спирається на торонтонську, але тут є чимало біографічних уточнень, до того ж долучено нових поетів, яких не було у “Слові і зброї” – отже, маємо двадцять вісім повстанських поетів.

Однак їх значно більше, адже ні до першої, ні до другої антологій не включені Мирослав Кушнір², Санжара³, Заграва⁴, Василь Прийма⁵, Христофор

¹ Кульницький С. Трагедія, писана самою історією // За вільну Україну. – 1997, 14 жовтня. (Натомість інший авторитетний дослідник – Григорій Дем'ян – твердить, що загальне число повстанців сягало 700 тисяч.)

² Кушнір М. Слова із книги бою. – Львів, 1994. – 235 с.

³ Завадка Б. Я – українець. Поет-повстанець Санжара // Державність. – 1991. – № 2. – С. 67-72.

⁴ Стасюк М. Ті, що піднесли над світом // Державність. – 1991. – № 1.

⁵ Прийма Н. Молиться серце. – Львів; Лурд, 1996; Див. також: Дем'ян Г. Василь Прийма-“Чорногора”. З нагоди 80-річчя // Шлях Перемоги. – Львів, 1994. – 1-8 січня.

Блонський⁶, Будка⁷, Юрій Масяк⁸. Низку творів повстанських поетів я знайшов у періодиці; до них можна додати цілий ряд анонімних текстів, покладених на музику, – і будемо мати щонайменше півсотні прізвищ поетів-упівців. Коли ж зважити на обставини, в яких вони творили, це немало... Серед них жінка і два священники.

З тих, що не були безпосередньо в УПА, але писали про неї, – нараховано близько сорока осіб, більшість з них творили в діяспорі, менша частина – в Україні, переважно ті, хто зазнав концтраків та переслідувань. Якщо внести у це число і сучасних поетів, скажімо, львівських, то загальна кількість перевищить – знову ж таки – півсотні осіб... Як бачимо, героїка УПА віддзеркалена широко як безпосередньо, так і опосередковано.

ДРУГА ПРИКМЕТНА РИСА – СОБОРНІСТЬ. Із тих поетів-повстанців, які фігурують в обидвох антологіях, галичан – тринадцять, наддніпрянців – дванадцять (а якщо врахувати Хмельниччину – то чотирнадцять). Їх доповнюють три представники Волині та один – з Берестейщини.

Таким чином, маємо яскравий вияв соборності, причому поетів-західняків (скажемо так) переважають їхні бойові побратими з дальніх областей, а конкретніше: з Київщини, Полтавщини, Херсонщини, Дніпропетровщини (точніше – з Січеславщини), Запоріжжя. Дві частини України – Галичина й Наддніпрянщина – дали двох найпродуктивніших поетів: Марка Боєслава і Петра Гетьманця.

Марко Боєслав (його автонім – Михайло Дяченко) походив із села Боднарів на Станіславщині, і був не тільки поетом, а й провідником ОУН на Станіславщині під псевдом “Гомін”, редагував журнал “Чорний ліс”, видав циклостильним способом десять поетичних збірок – всі вони передруковані в антології “Слово і зброя”. Загинув 1952-го у селі Дзвиняч Богородчанського району.

Петро Гетьманець – він мав ще прибрані прізвища Волош, Полтавець – насправді це Петро Василенко з Яготинського району на Полтавщині. Як він пише у своїх віршах, батька і брата розстріляли більшовики, діда заслали – і він пішов у повстанці. І став політвиховником сотні “Залізняка” куреня “Месники”. Воював на Закерзонні, де 1946-го й загинув. Редагував журнал “Лісовик”. І писав полум’яні вірші. До речі, 1996 р. львівські письменники Микола Дубас та Микола Петренко впорядкували й видали його збірку “Мої постанські марші”⁹.

Для обидвох цих поетів мотив соборності – один із провідних. Боєслав пише вірш “Братам з-над Дніпра”, в якому закликає до повстання. Адже “громи рокочуть вогнезубі. Зове на месть Дніпро святий!” А в поемі “Марена” возвеличує дівчину зі Східної України, яка була комсомолкою – і прозріла, вступила до УПА і проявила себе в бою. Думками вона лине в рідний степ, де “дім, батьки, Дніпро ревучий!” Адже:

⁶ Семигіна Т. “Аврорі” таке й не снилось: її колишній мряк – автор повстанських пісень УПА // Час-Тіме. – 1997. – 27 лютого – 5 березня.

⁷ Літературознавчі зошити (Львів. Нац. Ун-т ім. І.Франка). – Львів, 2000. – Вип. 1.

⁸ Усна інформація Л.Т.Сеника.

⁹ Не забувають про поета й інші наші сучасники: вірш Петра Василенка “Пригадую...” вміщено і в щойно виданому літературно-мистецькому збірнику “Посвята” (Львів: в-во “Світ”, 2003. – С. 68–69), присвяченому Т.Шевченкові.

Там рідне все, та тут святе, рідніше,
Тут правду, рідну душу я знайшла.
Чому, чому не знала я раніше,
Що стільки там брехні, облуди, зла!¹⁰

Ще більше соборницьких віршів у Гетьманця-Василенка. Он що він пише про Галичину:

Ще палкіше люблю ці дзвінки хуртовини,
вони рідні мені своїм бунтом грізним.
хай далеко Дніпро і степи Полтавщини,
та і тут лунав крик колись княжих дружин.

Але й тут йшли побідно Богданові раті,
і свистали у січах козацькі шаблі,
тут Петлюри полки боролись завзято,
тут ті ж самі слова, і журба, і пісні.

Авжеж:

Наша дружба палка, ми в одних хуртовинах!
Хай з степів я полтавських, а ти з-за Карпат,
та одна в нас велика, свята Батьківщина!
Наші душі одною любов'ю горять!

І цей мотив властивий не лише Боєславові чи – особливо – Гетьманцеві. А й повстанцеві, що мав псевдо Орелець, бо був з-над річки Орель: а це теж Наддніпрянщина, Лівобережжя. У вірші “Прощання”, присвяченому другу, що відходив із Закерзоння на Схід, Н.Орелець стверджував:

Подружила нас доля Вітчизни
(Рабства доля, біль, стид або страм) –
Один гнів у Дніпра і Дністра
Виринає до бою і тризни!..

І хоч я з берегів на Орелі
(Дніпра донька і Крутів сестра),
Ну, а Ви – зі Збруча і Дністра,
І близькі Вам Лисоня й Говерля...

Про це ж (“Тобі, Полісся”) пише Іван Хміль з Берестейщини. Бо ж:

Любов і віра – це ж і ліки,
Що все були твоїм добром,
що все об'єднує навіки
Тебе зі степом і Дніпром!..

Та ж Львів і Холм, і ця рівнина –
Сукупність гір, степів, низин –
Це ж Мати наша УКРАЇНА
Від Щари й Прип'яті по Дін.

¹⁰ Тут і далі цитовані вірші взято з антології “Слово і зброя” та “Повстанська ліра”, тому щоразу посилатись на них недоцільно – при потребі читач легко знайде потрібну сторінку.

Отож повстанська поезія ще раз засвідчує, що з червоною навалюю боролись не лише вихідці із західноукраїнських земель, а фактично вся Україна. Про це зокрема сказав Григорій Жученко, який знаний в письменстві як Яр Славутич і як організатор Чернігівської Січі, котра невдовзі злилася з УПА. Це ж його слова:

Земле любя! Долини отчі!
 Це ж по вас на вітчизни клич
 Пробоєві проходять сотні –
 Як воскресла з руїни Січ.

Від Чернігова до Чернівців,
 З-під Лугані за гордий Львів
 По залагах стоять упівці,
 Розбуялий відплати гнів...

і кінець:

Красний часе! Немов по бруках,
 Важкодужа гуде стопа
 Войовничих, бронзоворуких,
 Повнозбройних борців УПА.

І ТРЕТЯ ТЕЗА – ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ, ДУХОВНІСТЬ ТА ВИСОКИЙ ХУДОЖНІЙ РІВЕНЬ ПОЕТИЧНОГО СЛОВА. Ось кілька фактів щодо освіти.

Боеслав закінчив у Станіславові гімназію, опісля сільськогосподарську школу; Гетьманець-Василенко вчився у педагогічному інституті, але війна не дала завершити навчання, вчителював на Полтавщині у середній школі; Пантелеймон Василевський, нині наш краянин і чудовий мемуарист-есеїст, вчився у Новочеркаському політехнічному інституті, де його застала війна; у політехніці (Львівській) студіював і Мирослав Кушнір. Микола Соколовський-Сарма студіював у Миргородській художньо-керамічній профшколі у Д.Красицького та Опанаса Сластьона, закінчив у Києві Художній інститут. Вищу освіту, очевидно, мав і Н.Орелець, бо його називали Професором... Досить цього, аби зрозуміти, який високий ценз був у повстанських поетів.

Художній рівень, ясна річ, не завжди однаковий. Наприклад, Марко Боеслав-Дяченко розмірковує про вартість своїх творів. У вірші “Критикам” хвилюється, що

Убога форма у моїх піснях,
 Старі стежки, старі, утерті рими.
 Спитаєте, чому на новий шлях
 Не вийшов я? Скажіть, чи біль незримий,

Розпука, сором за моїх братів,
 Кайданів брязкіт, сльози, кров, тортури,
 Терор могли зродити новий спів,
 Чи крик, щоб Бог і люди всі почувли?..

Цей вірш створено наприкінці сорок дев'ятого (!) року, 7 листопада – коли позаду було стільки походів, боїв і втрат. А проте Боеслав, як істинний поет, переживає за мистецьку якість своїх поезій. Рік перед тим – 16 грудня 1948-го – у вірші “Особисте” він звертався до незнаного друга:

Коли б ти знав, мій милий друже,
В яких терпіннях ці пісні
Родились, ти б не був байдужий
І всі гріхи простив мені.

Лукавий біль ломив в коліні кості
Не в теплій хаті, в ліжку, в подушках,
А у тісній криївці на помості, –
В'їдалась в тіло цвіль вогка.

А дні і ночі “мов раки лізли, волоклись”, та він “співав пісні охоче” і “моливсь за Україну”. Та писав цілком оригінальні – метафоричні – поезії, нерідко дуже далекі від жорстокої дійсності, що чигала на поета з кожного куца... А все ж він забував про це, бо “По сході сонця”

Співучий ранок мрії розгубив,
Мов дві куми, ставки розговорились.
А ген пахучим небом голубим
Кудись спішить орел золотокрилий.

Стою в ліску, мов з казки лісовик,
І сам не знаю, що скоріш почати –
Чи слухати, що у ставках за крик,
Чи мрії вранішні тихцем збирати?..

Хай пробачить читач таке, можливо, й надмірне цитування, але хіба воно не виявляє нам неприкриту душу месника й творця? І якщо стосовно художності інколи й зринає сумнів (що теж закономірно для будь-якого справжнього майстра), то з ідейного боку – ані слова сумніву, відчаю, зневіри, навпаки – повне усвідомлення своєї місії, своєї сили і правоти. Це диктувало назагал маршово-мажорний стиль, і хай у окремих віршах чимало декларативності, маніфестації, але ці емоції, ці почування природні, органічні, бо їх демонструють не холодні обсерватори, а безпосередні учасники дійства.

Он чому акомпанемент поезії Гетьманця – це бурі, заметілі, дороги, “лютий вітер”, який “у нічній безтямі... дуднить Мазепиним конем...” І невпокорена Україна, до якої він “святую любов в серці свому зберіг”:

Усім чаром своїх наддніпрянських степів,
буйним гуком козацької Січі,
Ти живеш, як безсмертя, у крові моїй,
як порив сил палких, таємничих.

Усім жахом Полтави, Базару і Крут,
страшним рабством і кров'ю Петлюри
Ти мене обернула у месницький бунт,
В світлий рокіт крилатої бурі...

І мимоволі тут напрошується аналогія з поезією кінця XIX – початку XX століть, уособленням чого є антологія “Українська муза – від початку до наших днів”, яка вийшла у Києві 1908 р. за редакцією Олекси Коваленка. Як мало тут поривної, закличної, наснажуючої поезії. Суцільні нарікання на долю, безнадія, песимізм. Це був плач над ліжком умираючого... Чи могла така

поезія (хоча здебільшого гарна, а то й вишукана) запалити людину, піднести до активного чину?

Але у міжвоєнне двадцятиліття ситуація змінилася – наприклад, поезія Маланюка, Липи, Ольжича, Стефановича, Дарагана, Олени Теліги, Зореслава... Це був період поезії бойого духу і високого призначення, нескореності і віри. Повстанські поети мовби підхопили цю естафету, причому підхопили прямо у вогні, у горнилі боїв... Перегук язний. Візьмемо мотив гранати. Олекса Стефанович 1932 р., звертаючись “До “Базару”, пише:

Витривать, витривать, брате,
У боротьбі!
Чотири гранати – для ката,
А п'ята – собі¹¹.

У вірші “Присвята” (1931) Олег Ольжич – суворий син ніжно-меланхолійного Олександра Олеся, піднявшись над традиційно-народницькою поетикою, яка була властива і його батькові, просить – вочевидь, Господа – в ім'я України:

Пошли мені, молюся, дар один:
В ім'я Її прийняти мужньо муки
І в грізні дні залізної розплати
В шинелі сірій вмерти від гранати¹².

Отець-поет Роман Дурбак у вірші “За Україну, за її волю” розповідає “коротку табірну легенду”, як хлопець і дівчина, оточені облавниками, вийшли з криївки і враз кинули дві гранати: одну – у ворогів, другу – собі¹³. Зрештою, саме так загинув поет-повстанець Мирослав Кушнір, який побачив світ 12 вересня 1922 р. у селі Божиків на Бережанщині, а восени 1944-го у його бункері прогримів вибух. Сталось так, як він і передбачив:

Остався лиш один й однісенька граната,
а ворог не стріляв – хотів узять живим.
Але хто жити вміє – вміє і вмирати
процанням зброї, гострим і стальним...¹⁴

ОТОЖ ТРИ ЧИННИКИ ПОВСТАНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ: масовість, соборність, інтелектуалізм та високий художній рівень. Це продовження поезії “Празької школи”. А значить – гордість, непохитність, відчайдушність у борні за волю. А кохання, інтимні почуття? І тут ми підійшли до ще одного виміру повстанської поезії, який неможливо оминати.

Петро Гетьманець зізнається, як одна дівчина несподівано написала йому лист-освідчення. Але він навіть не має часу його прочитати. І вона повинна збагнути:

Там барабанять кулемети,
Гранат страшний лунає гук,
Не смію бути тепер поетом
Твоїх зітхань і власних мук.

Він любить, як уже зазначалося, сніги, самотні поля, буревії, марші...

¹¹ Стефанович О. Зібрані твори (Упоряд. Богдан Бойчук). – Торонто, 1975. – С. 174.

¹² Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ, 1994. – С. 118.

¹³ Дурбак Р. Любов і життя. Поезії. – Золочів; Львів, 1933. – С. 93.

¹⁴ Кушнір М. Слова із книги бою. – Львів, 1994. – С. 117.

Увесь час я іду в хуртовинах,
та не Ти в моїх буйних очах,
а роздолля лунке Батьківщини,
а розп'яття її на хрестах!..

Прекрасний вірш, виповнений енергією та вірою у свою місію, хоча поет-повстанець знає, що будь-коли може “в снігових цих порошах попрощатись навіки з життям”. Але доба не тільки, за словами Ольжича, “жорстока, як вовчиця”, а й велика і неповторна. Тому-то:

Я люблю її гул, хуртовини,
дням назустріч спішуся бігом.
В моїм серці судьба Батьківщини,
а не Ти в чаду мрій над вікном.

Це погляд чоловіка-борця. А жінка? Те саме. Галина Савицька-Голояд, родом зі Львова, працівниця Червоного хреста УПА, нагороджена Срібним Хрестом Заслуги. 1950 р. повстанці видали її збірку “До Зорі” під псевдонімом Марта Гай. Вона прямо говорить:

Біль не зломить вже нашої сили,
і не змилить кохання нам путь –
веди швидше у бій, командире,
бо атаки, нас ждуть.

І розуміння:

Хай умремо з тобою ми вранці,
ще задовго умрем до зорі –
та на це ми сьогодні повстанці,
в першій ми, бойовій.

Принагідно зазначу, що Марта Гай поетка дуже прецизна, особливо в інших поезіях – стриманих й ніжних...¹⁵ Таке ж розуміння виявила й Анастасія Кватира з Рівненщини, яка закінчила у Львові гімназію, була каторжанкою норильських таборів. У вірші “Полеглому другові” пише:

...Ти знав, що не час тобі юність свою
Барвисто квітчати в мої почуття –
Грудьми молодими ти в смертнім бою
Мостив Україні дорогу в життя...

Таке високе усвідомлення вимог доби. Нема часу на розпруження. І це не поза, не гра. Тим часом жінка поруч, але як бойовий побратим. Я вже згадував поему Боєслава “Марена” про дівчину-упівку зі Сходу України. Про таку ж героїчну зв'язкову Павло Євтушенко написав баладу “Оксана”, яка – коли замовк повстанський скоростріл – сама взяла ворога на приціл... А потім бандажувала рани, загинула...

Анна Косовська, родом із Севастополя, яка працювала в Києві, потім опинилась на еміграції, написала вірш “Полтавчанка”, присвятивши його Марійці Степовій. Марійка була у міській книгозбірні бібліотекаркою, відтак подалась із братом Миколою в Карпати в УПА, де її прозвали Степовою. У

¹⁵ На жаль, Марта Гай (Галина Савицька-Голояд) цього року відійшла у вічність. Див.: Шлях Перемоги. – Львів, 2003. – 7 травня.

сотні “Хріна” (Степана Стебельського) вона лікувала воїнів, випускала партизанський “Перець”. Одного разу зупинила повстанців на полі бою, аби не кидали пораненого командира, сама затискала рукою йому рану... З братом потім і загинула: “Ніхто не з нас, де її могила, Хіба ліси і сонце золоте...”

Михайло Луцик з діяспори згадує, як його вели на страту – і враз пролунав постріл у ката. То стріляла його дівчина... У нього ж є вражаюча поема “Мати” – розповідь, як мама дала отруту доньці у тюрмі, щоб та не мучилась на тортурах...

Так, жіноча лінія в творчості поетів-упівців і взагалі звеличників УПА – одна з провідних. Жінка-героїня, жінка-страдниця... Заразом добрим слово потрібно згадати двох сучасних жінок, які причетні до творчості повстанських поетів. Це передусім Дарія Володимирівна Саєнко (дівоче – Вергун). То вона зберегла нам чотири зошити віршів Мирослава Кушніра. Коли Дарія познайомилася з Мирославом, вона мала всього п'ятнадцять літ. 1996 р. поезії Кушніра з листами та іншими матеріалами вийшли окремим виданням п.н. “Слова із книги бою” загальним обсягом 235 стор.

Якщо пані Саєнко врятувала твори Мирослава Кушніра, то Марія Олексіївна Гуль (нині Манчин) зберегла нам групову світлину, на якій увічнений Петро Гетьманець, тобто Василенко¹⁶. Його збільшене фото з цієї світлини прикрасило книгу “Мої повстанські марші”. І, можливо, це про п. Марію ті два вірші, в яких поет зрікається кохання, бо – не пора... Взагалі героїка УПА продила і наснажену бойовим духом поезію, і подражувала чимало інших несподіванок. Ось три приклади.

Містечко Люрд на півдні Франції, де 11 лютого 1858 р. дівчинці Бернадетті вперше явилась Мати Божа. І де запульсувало чудодійне джерело, яке вже вилікувало сотні тисяч прочан. У Люрді збудована й українська церква Пречистої Діви Марії, парохом якої є о. Василь Прийма. Власне, це його зусиллями споруджено цей храм.

Та ще задовго до свого висвячення Василь Прийма – а родом він з села Бачів Перемишлянського району, – бився у лавах УПА під псевдонімом “Микола Галичко” або “Чорногора”. В одному бою поліг перший керівник військового штабу УПА Північно-Західних українських земель Василь Івахів. Засмучений Прийма і склав тоді – нині зворушливо-знамениту – пісню “Гей там далеко на Волині, народилася УПА”. У цій пісні й увічнив свого командира Івахіва¹⁷.

Знаний кожному школяреві крейсер “Аврора”, постріл з якого сповістив про жовтневий переворот. Матросом на цьому кораблі служив Христофор Блонський. Пізніше Блонський став священником, поетом, композитором. І – оспівав УПА. Широкий загал, у тому числі й КГБ, не знав, що автор десятків популярних повстанських пісень – це колишній матрос більшовицької “Аврори”.

1997 р. Рівненська організація СПУ у серії “Реабілітовані історією” видала вірші і пісні о. Христофора п.н. “Вода з-під каменю”. Видала посмертно: Блонський помер ще 1971 р., проживши 78 небуденних літ¹⁸.

Дмитро Паламарчук – чудовий майстер вірша і перекладач багатьох європейських поетів та прозаїків на українську мову, зокрема Шекспіра,

¹⁶ Шалайський В. “Ми клялись не словами, а буйністю крови” // ЗВУ. – Львів, 2000. – 1 грудня; Петренко М. Адресатка повстанського поета // ЗВУ. – Львів, 2003. – 9 жовтня.

¹⁷ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000 років. – Львів, 2003. – С. 228–229.

¹⁸ Див. примітку 6.

Байрона, Петрарки, Бальзака, Стендаля та інших. І він же – колишній вояк УПА, який 1944-го року був заарештований, а 1950-го – звільнений¹⁹.

1943 р. Паламарчук був у складі загону повстанців, які під Рівним напали на німецьку охорону гетто – і визволили кількасот євреїв, яких розселили по українських сім'ях в різних селах. Дехто з них вступив до УПА, а Єфим Вольф почав оспівувати повстанців. Ось один із його віршів, написаний 1943 року. Оскільки він не включений до жодного збірника чи антології, то наведу його повністю:

На світанні, рано-вранці,
У молочній млі
Вирушають в бій повстанці,
хлопці молоді.

Вирушають шляхом битим
У далеку путь,
У нестями коні ситі
Копитами б'ють.

У Карпатах б'ють гармати,
Стеляться вогні.
Вийшла мати проводжати
Сина навесні.

“Сину, сину мій єдиний,
Долі не корись!
Та за вільну Україну
Ворогу помстись!

Щоб не сміли гвалтувати
Мову та нарід,
Хай пощезнуть супостати,
Як весною лід.

Хай вороже зле насіння
В нас не проросте!
Хай у вільній Україні
Щастя зацвіте!

Будь хоробрим до загину,
Мужнім будь без меж:
Ти за неньку Україну
Боротьбу ведеш!

Якщо зрадиш, любий сину,
Ти забудь мене,
Бо єдиную дитину
мати прокляне!”

¹⁹ Дацюк Є. Поетове подзвіння // Визвольний шлях. – Київ, 2002. – Кн. 10 (655). Жовтень. – С. 85-101.

Єфим Вольф (зараз живе в Ізраїлі) не служив в УПА, як, скажімо, його хоробрі одноплемінники Стела Кренцбах чи лікарі Кум та Йосип Грінфельд (обидва полягли під час бою з червоними карателями)²⁰, – зате щиро, в народному дусі, відгукнувся про українських лицарів-повстанців. Це промовистий приклад взаєморозуміння та взаємопошанування. І він нагадує нам про інших благородних євреїв, які 1919-го сформували свій фронтовий курінь, який відважно бився з поляками в складі УГА...

Не були в УПА, але писали про неї й інші автори. У “Слові і зброї” таких авторів, для яких повстанська тематика органічна, – тридцять одна особа. І знову ж таки показова географія. Наддніпрянщину представляють шістнадцять чоловік. Це зокрема вихідці з Чернігівщини (1), Київщини (4), Полтавщини (1), Черкащини (1), Слобожанщини (2), Кам’янець-Подільського (1), Севастополя (1), Херсонщини (1), Сумської області (1), інші просто зазначені, що вони з Наддніпрянщини (2), по одному репрезентантові мають Буковина і Волинь.

Серед звеличників діянь УПА є і шість жінок, з них дві львів’янки, одна буковинка, одна киянка, власне – дві, бо наймолодша (з 1950 р. народження) має прізвище Киянка. Оксана Киянка. Очевидно, батьки її з Київщини... Нарешті, кримчанка Алла Косовська, про яку була мова передніше: йдеться про її вірш “Полтавчанка”.

Повстанська Муза знаходила поетів не тільки в діяспорі – надихала вона багатьох і в Україні. Та ж “Повстанська ліра” надрукувала вірші Бориса Бобинського (батька якого, колишнього січового поета Василя Бобинського, розстріляли 1938 р. чекісти), Зіновія Красівського, Андрія Патруса-Карпатського із Закарпаття, Василя Петріва (пс. Роман Писарчук), Богдана Стефанюка – всі в’язні ГУЛАГу...

Повстанська тематика знайшла своє відображення і в сучасній творчості Дмитра Павличка, Миколи Дубаса, Івана Гуцака, Івана Гнатюка, Галини Гордасевич, Богдана Стельмаха, Миколи Петренка, критика й літературознавця Тараса Салиги, який вивчає поезію, присвячену Степану Бандері... Одна з дослідниць захистила кандидатську дисертацію про українську поезію резистансу 40–50-х років ХХ століття²¹. Особливо багато в цій ділянці зробив подвижник національної справи Григорій Дем’ян, у центрі уваги якого українські повстанські пісні, а заодно – й повстанська поезія²².

Бо письменство високого бойового духу завжди актуальне. Про це свідчить поезія Шевченка, Лесі Українки чи Франка. У міжвоєнному двадцятиріччі така поезія домінувала. Другий період – поезія повстанська. І третій період – наш час, який будили гарячим словом Василь Симоненко, Ліна Костенко та інші поети-шістдесятники.

Боротьба за Україну не закінчилася – і ніколи не закінчиться. То чому ми маємо сахатися пристрасної, талановитої громадянської поезії? Не цура-

²⁰ Кулиняк Д. Євреї в УПА. Проблема, котра ще чекає свого дослідника // Шлях Перемоги. – Львів, 1997. – 3 грудня; Його ж: Анатомія брехні // Там само. – 1997. – 16 жовтня.

²¹ Роздольська І. Українська поезія резистансу 40–50-х років ХХ століття: генетичний контекст і естетична природа. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. – Львів, 2000.

²² Див., зокрема, примітку 17, а також “Пісні українських повстанців 1940–1960 років”, передмову до яких і примітку уклав Г.Дем’ян (Львів, 2002).

ється її Борис Олійник; не цурається її і автор цих рядків, який також написав низку віршів на повстанську тематику. Ось один з них – “Останній бункер”:

Приклали вбитих до стіни –
Отих, що не здалися звіру.
О мамо, се твої сини!
Упізнавай – і до Сибіру...

Останній схрон... Квітневий ліс.
Останні постріли – облава...
Останній ворога укіс.
І ранній клич: “Героям – слава!”

Були звитяжцями не ми,
Та мрію пестили під гнітом,
Що Україна ще крильми
Змахне – і полетить над світом.

Що встане воля ще колись,
Зіпершись правді на рамена.
І звеселять туманну вись
Батьками свячені знамена.

Останній схрон... повстанський час...
І ми не піддалися звіру.
Останній бункер був і в нас –
В душі, де ми ховали віру.

Василь ГОРИНЬ

“СІРОМАНЦІ” – БАТЬКІВЩИНИ ВІРНІЇ ПОВСТАНЦІ (На берегах книжки споминів Богдана Допіри)*

Автор цієї книжки не є письменником, не вчився також він на журналіста – високої освіти не здобув, як і особливих повинностей не виконував, і ранги військової високої не носив, залишившись вістуном донині. Та наділений він винятковою пам'яттю, надзвичайною спостережливістю, умінням відкладати десь там у глибині душі відбитки побаченого, сподіяного, пережитого. І коли події, учасником яких був, люди, з якими йшов поруч, стають часткою не тільки його особистого, а прибирають значення загального; коли ці події осмислюються як важливі не лише для одиниці, але й для широкого загалу, прибираючи таких ознак, як “історичні”, “актуальні” в житті народу, то тоді, ніби за якоюсь настановою згори, приходить і до того не письменника, не журналіста відвага звернутися до паперу й пера. І трудно пояснити, звідки приходить ця кортячка, де береться та сміливість, як то звичайна людина наважується письмово відтворити минуле, виставивши і себе перед читачем.

Богдан Допіра у своїх споминах постійно висловлює сумніви, чи гіден передати те, що довелося йому бачити і пережити; часто автор не є певним, що варто вести читача дорогами своєї долі, а про далеку стратегію і повстанську тактику не завжди наважується відверто судити (“судити про небачене не маю права”; “мені важко дати повну оцінку сподіяного”; “далеко не все мені вдалось передати достеменно...”). Та власну долю вважає долею свого покоління, а тому книжка споминів відтворює не тільки бойовий шлях сотні (куреня) “Сіроманці”, вона відзеркалює шлях славної УПА – від початків формування окремих загонів, створення потужних повстанських об'єднань до розформування загонів, розчленування сотень на чоти, рої, невеликі групи, перехід до глибокого підпілля. У спогадах відбито потужний спротив народу, його впевненість у правоті визвольної справи, збройної боротьби за свободу і державну незалежність (“якщо за націю немає кому помирати, вона помирає сама”). У висновку автор підводить до ствердження, що боротьба ОУН–УПА врятувала честь нації.

Споминам “сіроманця” Б.Допіри притаманна особлива манера оповіді, детальне змалювання конкретних боїв, розлогі зарисовки ландшафтів краю, лісових пагорбів і полян, нічних вимаршів і тривалих рейдів, лагідність і суворість погоди і т.ін. Розповідь автора пливе, як течія гірського потоку – стрімко,

---

*Допіра Б. “Сіроманці”. Відділ окремого призначення. – Львів: Українські технології, 2003. – 272 с.

поривисто, лише десь у закутках, ніби від перевтоми чи збору нових сил, плин сповільнюється, щоби тут же набрати розгону і знову рватися уперед. Із такої закутини і бере свій початок упівський відділ окремого призначення.

... Літо. Червень 1943 року. Група озброєних повстанців у складі двадцяти п'яти чоловік за наказом КВШ (Крайового Військового Штабу), що зупинилася у Долинському повіті на Станіславщині, стала ядром однієї з карпатських сотень УПА – сотні “Сіроманці”. Наказ № 1 по сотні був зачитаний на горі Чорна Цигла в Карпатах на першому постой відтинку. Поступово сотня поповнюється новобранцями, що мали військові звання, здобуті в чужинецьких арміях, а також молодими патріотами, які не мали військової підготовки. Усіх об'єднувала любов до рідного краю, бажання збройно виступити проти окупантів, що чоботом і залізом топтали українську землю, посягаючи на її багатства, силкувалися шляхом терору, соціального і національного гніту поневоли народ.

Отож, у систематичному вишколі, навчанні методів партизанської боротьби, вивченні різноманітної зброї проходили перші дні й тижні сотні, що готовилася до відповідального завдання. Командний склад був належно сформований від сотенного до ройового і тут варто назвати хоча б вищих старшин, які були першими: сотенний “Яструб”, військовик “Коц”, начштабу “Джулик”, булавний “Довбня” (згодом “Ворона”), бунчужний “Красний”, чотові “Льонський” і “Окунь”. Сотник “Яструб” Дмитро Карпенко) був родом із Полтавщини, “Довбня” походив із Одещини – обидва колишні офіцери Червоної армії, інші командири – галичани. Було створено необхідні підрозділи для повного забезпечення сотні в боях, переходах, рейдах.

Скоро тактику партизанських боїв слід було застосовувати реально на теренах краю в боях з німецькими окупантами і більшовицькою партизанкою. Сотні як відділові окремого призначення наказано вирушити у рейд на північно-західні терени Галичини “для оборони українського населення від національно-шовіністичних формувань польського підпілля по лінії Керзона”. Так почався бойовий рейд “сіроманців” теренами північно-західної Галичини і далі, повний переможних боїв, вдалих операцій, сміливих акцій. Богдан Допіра, влившись у ряди “сіроманців”, став стрільцем “Цяпкою” і пройшов із сотнею довгий шлях рейдів і боїв.

Перший бій сотня “Сіроманці” дали гітлерівцям під селом Болохів Калуського повіту, і він закінчився повною перемогою над чужинцями. Відтепер німецькі окупанти зрозуміли, хто є господарем на карпатській землі, пізнали вони характер українських повстанців і тактичні дії їх командирів. Зрозуміли, що далі матимуть справу не тільки з кавпаківцями, але зі справжніми партизанами – борцями за визволення краю, здатними вести бої з чисельнішим і озброєнішим противником. Цей бій “сіроманців” і наступний біля села Ферлеїв на Рогатинщині у грудні цього року, на чому справедливо наголошує автор, підтверджує думку, що УПА до 1943 р. проводила акції проти гітлерівців, вступала з ними в бої.

Із невідомих причин відділ “Сіроманці” тої осені не пішов далі на північ, а отаборився в лісах Рогатинщини (поблизу сіл Дички, Яглуш, Виспа, Мельна) на чудовій місцевості Золотій Полянці, що стелилася серед лісових пагорбів. Як виявилось, ця місцина, віддалена від важливих шляхів сполучення, заздалегідь була вибрана не тільки для осіннього таборування, але призначалася на зимову перспективу. Після вивчення навколишньої території були нав'язані контакти

з тереновою сіткою ОУН (установлення таких контактів, зв'язок із місцевими підпільними групами для "сіроманців" завжди були обов'язковим приписом).

Про таборування відділу окремого призначення сотні "Сіроманці" на Золотій Полянї автор згадує з особливою теплотою, адже тут повстанці знайшли найсприятливіші умови для підпільної праці, проведення дальшого вишколу. В кінці листопада було завершено будівництво землянок для бойових підрозділів, допоміжних служб, навіть своєрідних захисток для коней. До табору потягнувся зв'язок із навколишнім тереном, до загону зголошувалися добровольці, місцеві патріоти з Рогатинщини, Ходорівщини, Перемишляни-ни – всі, хто був готовий боротися з окупантом. І такий бій проти гітлерівців, як згадувалося, відбувся наприкінці року.

Організаційна сітка ОУН Рогатинщини взяла на себе повне забезпечення повстанців. Усю зиму вишкільні заняття в таборі не припинялися – загін жив своїм утаємниченим життям. Проте свідомим жителям навколишніх сіл була відома таїна Золотої Поляни, а мешканці села Яглуш, яке повстанці називали партизанською столицею терену, особливо гордилися "нашими хлопцями-сіроманцями", чим могли допомагали їм, а дівчата закохувалися у красенів з карпатських гір. Викликала захоплення вишколеність стрільців, що принесли в край "із гір Карпат гомін волі" ("Марш "сіроманців"). Завдячуючи селянам навколишніх сіл, тереновій сітці, повстанський відділ належно зустрів Різдво Христове і Новий 1944 рік. Святували із священником, колядою, ялинкою, вертепом – села знали, що на Золотій Полянї засіяла Вифлеємська зірка.

Зимовий табір на Золотій Полянї сотня "Сіроманці" залишила весною 1944 р. на третій день Великодних свят. Тепер це був уже добре вкомплектований, належно озброєний і забезпечений відділ загальною чисельністю складу майже 250 старшин і стрільців. На цей раз відділ виконував накреслене раніше завдання. Не оминаючи сутичок із гітлерівськими каральними загонами, ковпаківцями, сотня як відділ особливого покликання рушила на захід теренами Львівщини (Радехівщина, Сокальщина, Равщина з метою оборони українського населення від гітлерівських загонів і польських боївков. Уже на Равщині поблизу села Карів у червні 1944 р. сотня вступила в бій з гітлерівцями, який своїм розмахом нагадував "сіроманцям" їх перший бій з німцями біля села Болохова восени 1943 року.

Доконче слід відзначити, що Богдан Допіра проявив себе неабияким майстром описів бойових зіткнень "сіроманців" з ворогом: автор дивовижно чітко відтворює кожен бій, детально описує розгортання підрозділів, дії командирів та стрільців, протікання боїв з різноманітними тактичними ходами. У кінці майже завжди йде перелік утрат повстанців – хто поліг, кого поранено із точною вказівкою псевда і обов'язковим авторським: "Вічна пам'ять полеглим"; "Вічна слава героям!"

Хоробрість стрільців і військовий хист командирів, зокрема сотенного "Яструба", автор підкреслює постійно, він захоплений їх мужністю і відвагою. Особливо ці якості проявилися у рейдах на Закерзонню в постійних сутичках і боях. Мемуарист наголошує, що пропагандистські рейди відділів УПА на західних теренах були спрямовані на захист українського населення, і рейдуючи теренами Любачівщини, Томашівщини, Ярославщини, сотня вносила свій вклад у захист українських поселень від свавілля і кривавої різанини, які чинили різні польські шовіністичні формування. Сотня несла на захід правду про

національно-визвольну місію УПА, служила живим прикладом збройної боротьби, готувала підоснову консолідації майбутніх антитоталітарних рухів.

У зв'язку з наближенням фронту, зміною бойових умов, сотня перегрупувала сили, розчленовувалася і в липні різко повернула на схід. Командування спланувало місце переходу заздалегідь, і не вступаючи в сутички з будь-яким противником, відділ блискавично опинився знову на теренах Львівщини, відновив бойові дії з новим окупантом. Липневі маневри “Сіроманців” були позаду, а вже 19 серпня 1944 р. біля села Пирятин відбувся перший бій сотні з численним советським спецпідрозділом, одиницею військової частини. Бій приніс повстанцям перемогу, багато захопленої зброї та амуніції; ворог зазнав великих втрат, але були вбиті та поранені серед повстанців. Найбільших утрат зазнали селяни Пирятинна, адже, як стало відомо згодом, червоні нападники вчинили жахливу розправу над селянами: спаливши господарства, розстрілювали кожного, хто намагався втікати, катувати тих, хто старався заховатися. Відтепер командування усвідомило, що не можна вступати в бої зі советськими військами близько сіл, бо над їх мешканцями згодом нависала жорстока розправа. У постійних боях з навалюю більшовицьких спецвійськ, боївками НКВД не можна було оминати втрат, висипаних могил побратимів – у Пирятинському, Туринському, Унівському...

Отож, наступний бій поблизу села Туринка на Жовківщині. Завдяки майстерній стратегії сотенного “Яструба”, вдалим діям інших старшин, сміливості всіх стрільців сотні вдалося вийти з облоги, своєрідного “трикутника смерті”, завдавши ворогові значних утрат (збито літак, підірвано танки тощо). А після бою знову рейд, уникнення зачепних боїв, вміле маневрування, переходи гостинців і залізничних ліній, форсування заплав і річок аж до Перемишлянщини, Рогатинщини – Романівських лісів, Золотої Поляни. Так відділ окремого призначення повернувся до омріяної місцини таборування, зустріч з якою завжди викликала приємні спогади. В лісах стояв вересень 1944 року. Важливий рейд було завершено, сотня, виконавши завдання ГК УПА, збереглась як військова одиниця і була готова виконувати нові накази.

На Рогатинщині повстанців чекали не тільки організаційні структури ОУН. Про появу відділу дізналася і советська агентура, і вже скоро з боку Нових Стрилиць до табору посунули червонопагонники, і знову бій та маневр у Стратинські ліси того ж Рогатинського району. І вдруге раптовий наступ на табір, і сотня опиняється у ворожому кільці. Несподіваний бій та непередбачені втрати викликали подив не лише в командування, але й усіх повстанців – нагальність ворожої атаки вперше дала привід для підозріння про зраду. Дальший розвиток подій підтвердив припущення, що хтось навів енкаведистів на табір. Автор тут далі не розвиває цієї теми, хоч сумніви не вдступали, а в заключному розділі вони дістали ствердження. Очевидно, відтоді “Сіроманці” були під наведеним прицілом більшовицьких карателів і “своїх” запроданців, поплічників-агентів. На той час статус рядового стрільця не дозволяв авторові робити свої припущення, а тим більше в словлювати власні здогадки.

Тепер наступило перегрупування відділів УПА, що водночас опинилися в Стратинських лісах: на базі сотні “Сіроманці” було утворено курінь “Верховинці”, до якого увійшли сотні “Сіроманці” (“Косач”), “Бурлаки” (“Чорний”), “Полтавці” (“Максим”). Командиром куреня став “Яструб” (нове псевдо “Лютий”, але ця назва куріня, як і псевдо курінного не прижилося). Будучи стрільцем

Так, слід узагальнити, військовий хист “Яструба” відзначався непересічністю. Мужній, відважний командир, глибокий тактик, блискучий стратег рейдових боїв “Сіроманців”. Стратегічні замисли “Яструба” вимагали виважених рішень, а тактичні ходи спрямовувались на те, щоб меншими силами виграти бій з перемагаючими силами ворога. Заповідями курінного “Яструба” були: “ніколи не втрачати рівноваги в бою; ніколи не тримати бою на одному місці довше одного дня; виходити з оточення з боєм там, де менше цього чекає ворог; ніколи не залишати на полі бою полеглих та поранених побратимів” (с.96). Ці настанови, окреслені автором, пам’ятав кожен повстанець. А ще всіх вражала феноменальна пам’ять свого командира, бо старшин і стрільців своєї сотні той знав поіменно. І ще такі штрихи: високих промов виголошувати не любив, військового одягу недолюблював, повстанців полюбляв підбадьорити жартом, при розмові обдаровував усмішкою.

Про похорон курінного автор написав з великим щемом у серці – ціну гіркої втрати найглибше відчули ті, хто пройшов зі своїм командиром довгі бойові дороги рейдів майже по всій Галичині, не заплямивши повстанської честі та слави сотні “Сіроманці”. Книжка ніби закликає усіх нас пам’ятати, що нинішнього року минає 60 років від дня смерті славного упівського командира “Яструба”, шістьдесят років від Унівського бою.

Відтепер постійно слід було чекати ворожих наскоків на повстанський загін “Сіроманців”, треба було і вдень, і вночі бути напоготові до зустрічі з противником, що вислідковував місце постою сотні, плануючи операції на її оточення і знищення. На Золоту Поляну сунули сили з боку Яглуша і Мельни, хутора Пилипівка. Розлючені нападники надалі не залишали повстанців у спокої. Сотня розчленовується, маневрує по засніженому терені краю, а згодом продовжує зимівлю в криївках. Чота “Габка”, в якій числився вістун “Цяпка” (Богдан Допіра), була “розквартирована” в селах Яглуш, Дички, Заланів, згодом перейшла до Черча і Потока. Таким же конспіративним способом перезимували інші чоти відділу по селах Рогатинщини і Ходорівщини. Повстанці вперше пізнавали, що таке справжня криївка і планові облави військових гарнізонів, довідувалися, як енкаведисти і емгебисти трясли всіма селами, “зачищаючи” територію районів.

Весняний збір сотні відбувся в селі Дички, а далі постій в Осовій – сусідці Золотої Поляни, очікування дальших наказів командування. Наш автор був перекинутий для підпільної праці на лінію зв’язку “Карпати–Волинь”, чотири місяці виконував небезпечні завдання в екстремальних умовах, часом потрапляючи у безвихідні становища.

А сотня “Сіроманці” в черговий раз вирушає у рейд на північні терени Тернопільщини, південні райони Рівненщини, прямує на Волинь. Цей пропагандистський рейд був здійснений літом 1945 р. Завданням було, уникаючи сутичок з ворогом (це не завжди вдавалося), вести правдиву пропагандистську працю про УПА, політичну роботу серед населення регіону, закликаючи його до непокори новим окупантам, до єдності у спільних змаганнях народу. Більшовики, переслідуючи сотню, вдавалися до своїх підступних дій; вони “застерігали” волинських селян, що нібито загін, який прибув із Галичини, – це терористична горстка, що тікає із західних теренів Галичини, і ці “головорізи УПА” грабують людей, тероризують мирне населення на всьому шляхові свого просування. Тимчасом не переставали переслідувати відділ, вивідуючи про нього нові деталі, поширювали фальшиві чутки. Та селяни-волиняки,

як і галичани, радо приймали “повстанців-сіроманців”, збиралися на гутірки освітнього характеру, допомагали харчуванням та інформацією. У жовтні 1945 р. “сіроманці”, виконавши і це завдання, повернулися з Волині та продовжили рейди на Тернопільщині, готувалися до важких умов зимових постоїв.

Початок 1946 р. відзначався страшною блокадою Західної України, викликаною виборами до Верховної ради Союзу і УРСР – першими советськими виборами у краю. Більшовицькі внутрішні війська гарнізонами накрили нашу землю червоним рядном, узявши під приціл кожен населений пункт, що цілковито унеможливило пересування на терені. Наступило розформування відділів УПА і влиття у структури ОУН. Таким чином, підпільна праця була загнана в поодинокі лісові бункери і сільські криївки. А в краю велася справжня війна – жорстока, безпощадна, яку каральна советська машина проводила до повного викорінення опору.

Автор споминів дав чітку характеристику червоному теророві. Репресивні дії здійснювалися із особливою жорстокістю: облавники несли руїну на селянські господарства, боївкари шукали “за бандерівцями”, прокляюючи кожний закуток, протрушуючи кожну стеблину. Гарнізони посилювалися червонопогонниками внутрішніх військ, вихованих на жорстокості та ненависті до місцевого населення. Села горіли, не змовкав крик матерів і плач дітей, на далекі сибіри і півночі котилися довгі ешелони, наповнені жінками, стариками, дітьми – рідними борців за волю України. Оцінка автором подій 40–50-их років, жорстокості окупантів, чину повстанських загонів УПА не розходяться з правдою і можуть бути прикладом відтворення минулого нашого народу.

Останні сторінки споминів Б.Допіри є останніми сторінками самої сотні “Сіроманці”, що в 1946 р. ділилася вже не на чоти і рої, а на ланки і четвірки, трійки, двійки, що опинилися в криївках, позбавлена належних зв'язків та інформації, можливості спілкування з друзями, навіть господарями. До криївки кулеметної ланки рою “Бондаренка”, в якій переховувалися повстанці “Ворон”, “Підкова”, “Макух”, потрапляє і вистун “Цяпка”. І ось настав той день – 19 лютого 1946 р., коли криївку, в якій ховалися “сіроманці” на господарстві зв'язкової Іванни Гроняк, енкаведисти закинули гранатами, розстрілявши перед цим і господарю. Автор книжки був тяжко поранений, потрапив у неволю. Того дня в селах Носівці та Городище Велико-Глубичоцького району на Тернопільщині загинуло 12 повстанців сотні “Сіроманці”. Серед полеглих командир сотні “Косач”, політвиховники “Грім” і “Зірка”, ройовий “Бондаренко”, поручник “Попович”, ст.вистун “Залізник”, вистуни “Бескид”, “Ворон”, “Підкова”, “Макух”, “Шум”, стрілець “Трясило”. Як борець-повстанець загинула зв'язкова підпілля Іванна Гроняк.

Автор споминів вижив, перенісши тортури, перехресні допити слідчих, сирі камери в Заложцях і Тернопільської тюрми. Та найстрашнішим для нього був той день, коли у шерензі енкаведистів-автоматників упізнав повстанця “Амора” (колишнього вояка дивізії “Галичина”, донедавна зв'язківця командира першої чоти “Сіроманців” “Сокири”). Пригадав, що до сотні той приєднався в час переходу фронту... Згодом переконався, що “Амор” був зрадником і за його зрадою загинуло десятки повстанців, а в неволю потрапило багато сільських родин та підпільників терену. Того дня “Амор” видав ще в Носівцях криївку роювого “Бондаренка”. А скільки загинуло тих, хто йшов з ним на зв'язок!? У споминах Б.Допіри часто можна прочитати, що тяжко було для повстанця перенести зиму, важко було стати пораненим, але

найстрашнішим було перебувати в криївці й не знати, що відбувається там, наверху. Тепер автор зрозумів і запевняє читача, що найстрашнішою для повстанців була зрада, відступництво своїх.

Тому повстанець найбільше цинив вірність присязі та святе побратимство, яке збагачувало кожного духовно, радістю дружби, довір'я сердечної відкритості. Завжди з великою повагою говорить про командирів, із прихильністю ставиться до товаришів, з любов'ю до найближчих. Усі були єдині у змаганнях і пориваннях, переповнені високої віри, відданості ідеї. Багато з них платили життям за свободу, навіть тоді, коли, заскочені зрадою в криївках, вирішували свою долю останнім патроном.

10 квітня 1946 р. воєнний трибунал засудив Богдана Допіру за сумнозвісними статтями 54–1“а” і 54–11 терміном на 10,5 років. Заслання відбував у режимному спецтаборі Воркутинського Речлагу, був учасником Воркутинського повстання (серпень 1953 р.). Звільнений з великої зони у 1956 р., на Україну повернувся в 1961 р. Як стверджує у передмові упорядник споминів Іван Губка, за нез'ясованих обставин у березні 1946 р. на Золочівщині Тернопільської області зазнав нападу і загинув майже весь склад уцілілого керівництва “Сіроманців”. Начальник штабу “Джулик” (Іван Матвіїв) був поранений, потрапив у неволю, відбув гулагівські табори (17 років), повернувшись, проживав на Дніпропетровщині. Помер у Кривому Розі в 1979 р. Чотовий “Сокира” (Григорій Базарко) за зрадою особистого зв'язківця “Амора” був захоплений емгебистами в селі Мала Березовиця Збаразького району 29 лютого 1946 р. Після ГУЛАГу проживав на Одещині (помер у 1979 р.). Сам “Амор” дослужився в советів до швейцара львівського готелю “Інтурист” (нині “Жорж”), де його впізнали вихідці з Рогатинщини. Чи діждався кари цей відступник?

Богдан Допіра разом із сотнею “Сіроманці” пройшов бойовими рейдами з вересня 1944 р. – від Пирятинського бою. За допомогою друзів, насамперед побратима ройового “Байрака” (Михайла Пігуля із селища Вигода Долинського району, який вступив до лав сотні з перших днів її створення; нині М.Пігуль – комбатант братства ОУН–УПА Карпатського краю) відновив події до першої половини 1944 р., відтворив хроніку наступних далеких бойових рейдів відділу окремого призначення сотні “Сіроманці”. До книжки додано листи полеглих повстанців, командного складу сотні, який упав у боях, потрапив у неволю. Щиро схилимо голову перед автором, який подарував нам сю книжку споминів.

... Було це на дні мого дитинства. Якось погідної суботньої днини, власне, пополудні мій тато, самі відповідно вбравшись, веліли й мені одягнутися у святкове (головним атрибутом чого була вишивана сорочка, а може й “мазепинока”), бо, мовляв, підемо в гості. Як виявилось, ішли ми не до родини на Клин чи в сусідні села Дички або Виспу, де жили наші родичі, а попрямували до лісу. Сцінка громадська, панська, Кринички, Герасимова Перебіж, Заполінь, Секції, Дунда. Завчасу тато не казали, куди йдемо, хоч по дорозі я вже почав здогадуватися.

Так як малим хлопчиною побував на партизанській Золотій Поліні (саме “Полінь”, то тепер ця назву стали “олітературнювати”). Частина Поліні була нашою, друга належала стрийкові Гринькові: дідуньо розділили її між двома синами, і вона служила сіножаттю (лісовим теребіжем – від теребівля, місця, очищеного від зарості). Тоді в 1943–1945 рр. тут не косили: Золота Полінь,

розташована в закутку лісів, між пагорбами стала місцем таборування повстанців, де вони проходили вишкіл, щоб згодом іти в бойові рейди.

Там малим на Золотій я побачив славний табір: ряд замаскованих землянок для розміщення повстанців, захистків, що служили для постою коней, місця для проведення військових вишкільних занять, куток релігійних обрядів, криничку та інше. Тато вели розмову з трьома повстанцями – двох з них я сприйняв як командирів, зверталися до батька: “пане”, “друзе”, – напевно говорили вони не тільки про бажану косовицю. Я зачудовано роздивлявся на зразково впорядковану руками повстанців територію, і видавалася вона мені дивною лісовою казкою, яку бачив, слухав і запам’ятав на все життя. Загадкову, підпільну, таємну.

Очевидно тато недаремно взяли мене тоді зі собою. Не пам’ятаю, що говорили мені після. Нагадувати, щоб мовчав про побачене, не було потреби і конспірувати не було чого, адже все село (і не тільки наше Яглуш) від старого до малого відало, що там на Золотій Поліні несподівано з’явилися *наші хлопці* з гір (зі села туди також зголошувалися юнаки). Освідомлені знали, що в таборі вишколюється сотня “Сіроманці” і командує нею сотник “Яструб”.

Досі ношу велику вдячність своєму батькові за ту “повстанську науку”. Бо напевно тоді на лісовій поліні в мою дитячу душу влилась ще одна краплина, котра знайшла притулок десь у її глибині; вже відтоді проростала, щоб стати зародком того, що складало мене, формувало саме таким, а не іншим. Кожен мій ровесник на наших землях тоді в сорокових пройшов оту школу партизанського вкраплення, дещо старші були включені в юнацьку підпільну працю, найактивніші згодом поповнювали повстанські загони.

Ніхто не підказував моєму татові-селянину давати такий урок дитині – сам розумів, що хлопцеві таке треба побачити. Бо це було важливо на той час. Адже говорили йому старшини, що Україна не забуде тих, хто боровся за її волю і свободу; пам’ятатиме і тих, хто допомагав і сприяв повстанському рухові. Так *наша полінь* стала військовим табором *наших хлопців*, допомагала їм виконувати підпільні завдання. Згодом пастухами ми, яглушські підлітки, ходили туди “за трофеями”, бавилися “в партизанку”. А вже потім я довідався докладно про повстанський табір на Золотій Поліні, який заснувала сотня “Сіроманці”, прочитав про її командира “Яструбка” (Дмитра Карпенка), про славний Унівський бій, сміливу акцію на Нові Стрілища. Про загибель курінного “Яструба” знали в усіх навколишніх селах, про це ходили легенди.

Ішли роки, і Золота Полінь надовго заховала свою повстанську таємницю. А 29 липня 1991 р. на Золотій у честь таборування тут сотні “Сіроманці” відбулося багатотисячне віче. Правився Молебень, виголошували промови, лунали співи. Було посвячено високий дубовий Хрест і невеличку Каплицю. Будучи присутнім на урочистостях, я переживав усе по-особливому: згадував собі повстанців-сіроманців, якими побачив їх у далекі воєнні роки, їх навідування у село. Пам’ятав той суботній день, отой партизанський табір, що назавжди став для мене виміром упівської організованості, військового вишколу загону, що уособлював наше новітнє військо. То військо, що більше десяти років боролось проти ненависних ворогів – різних завойовників та окупантів, підлих наїзників і займанців, підступних “визволителів”.

Леся ОНИШКО

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ. ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ”

Питання діяльності Української Повстанської Армії досі викликають неоднозначні оцінки в українському суспільстві. Гарячі дискусії на теле- та радіоканалах, публікації в пресі є яскравим свідченням цього. Проте жодні емоційні обговорення проблеми ОУН та УПА не здатні виконати того, що повинна зробити неупереджена наукова оцінка цього явища в нашій історії. Наукове дослідження цієї тематики щойно розпочинається, а тому вкрай важливо, щоб спеціалісти з цієї проблематики не тільки готували чергові розвідки чи збірники документів, а висловлювали свої думки та судження під час дискусій з іншими науковцями.

У рамках відзначення 60-тої річниці УПА було проведено ряд конференцій та круглих столів. Одна з таких міжнародних наукових конференцій відбулася 10 жовтня у Львові. У конференції, організованій Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, взяли участь дослідники з різних кутків України, а також із Польщі, Франції, США. Більшість виголошених доповідей мала узагальнюючий характер, що свідчить про якісно новий рівень досліджень із цієї проблематики. Професор Юрій Сливка у доповіді “У пошуках історичної правди” спробував визначити роль ОУН і УПА в українському та загальноєвропейському історичному процесі. На його думку, поява УПА на історичній арені була закономірним наслідком тих міжнародно-політичних реалій, що склалися напередодні і під час Другої світової війни і спонукали український народ до боротьби за власну державність, спираючись на власні сили та сили інших поневолених імперіями народів. Власне бачення такого важливого аспекту історії ОУН, як еволюції її політичної концепції, подав присутнім гість із Сполучених Штатів, колишній підпільник, учасник похідних груп ОУН Євген Стахів. Анатолій Русначенко запропонував цікаву концепцію оцінки боротьби УПА, він розглядає її як національну революцію, що, незважаючи на поразку в 50-х роках, призвела врешті до перемоги головної ідеї ОУН та УПА – відродження української держави.

У низці доповідей, зокрема професора Володимира Сергійчука, детально йшло про діяльність ОУН і УПА в різних регіонах України, стверджувалося, що повстанський рух був не галицьким чи волинським явищем, а загальноукраїнським процесом, а УПА загальноукраїнською армією.

Дослідник дисидентського руху в Україні Юрій Зайцев у доповіді “Традиції ОУН-УПА в діяльності Українського Національного Фронту (1964–1967)” вказав на ідейну спільність обидвох структур. Науковці Інституту україно-

знавства Любомир Сенік та Петро Шкраб'юк ознайомили присутніх з висвітленням історії повстанського руху в художній літературі.

Прикметна ознака конференції – присутність значної кількості молодих науковців, зокрема студентів та аспірантів зі Львова, Рівного та Києва. Аспірант Інституту українознавства Володимир В'ятрович виголосив доповідь “Міжнародно-політична концепція ОУН”. Олександр Вовк, працівник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, висловив цікаві міркування про першого командира УПА. На основі невідомих дотепер архівних документів він доводив першість Василя Івахіва-“Сома” як Головного командира УПА. Про управління, діловодство, джерела постачання продовольства й амуніції УПА розповів присутнім ще один молодий науковець із Києва Володимир Ковальчук. Питання підготовки до повстанської боротьби висвітлив аспірант Львівського національного університету Тарас Гривула у доповіді “Військові вишколи членів ОУН (1939–1941 рр)”.

Міжнародна наукова конференція засвідчила значний інтерес істориків до проблематики ОУН та УПА, їхнє бажання дати об'єктивну й неупереджену оцінку цьому явищу, визначити його місце в українській та світовій історії, відійти врешті від заскорузлих пропагандистських штампів минулого. Є підстави сподіватися, що ця тема врешті стане предметом жвавих дискусій не лише в політичній, а й насамперед у науковій площині.

Володимир В'ЯТРОВИЧ

ПІДПІЛЬНЕ ВИДАННЯ ОУН “НАШ КЛИЧ “ВОЛЯ НАРОДАМ І ЛЮДИНІ” – НАЙБІЛЬШ ПРОГРЕСИВНИЙ КЛИЧ У СВІТІ”

Стаття невідомого автора “Наш клич “Воля народам і людині” – най-більш прогресивний клич у світі” видана окремою брошурою у підпіллі в 1952 році. Формат видання – 13,5x18,5 см, обсяг брошури – 14 сторінок. Наразі невідомий ані її наклад, ані в якій із підпільних друкарень її надруковано. На обкладинці зазначено, що публікація є передруком із журналу “Революціонер-пропагандист” (число 6, 1949 рік) – видання крайового осередку пропаганди ОУН Подільського краю. Стаття не підписана, ймовірний автор роботи – один із провідних ідеологів, член Проводу ОУН, заступник Голови генерального Секретаріату УГВР, підполковник УПА Осип Дяків-“Горновий”.

Автор висвітлює ключові моменти ідеології українського визвольного руху, зокрема проблему об'єднання антиімперських сил поневолених. В офіційній пропаганді ОУН-Б гасло “Воля народам! Воля людині!” вперше з'явилося ще в грудні 1940 року. “Ми українці, – зазначалося у виданому тоді “Маніфесті”, – підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини”¹. З того часу це гасло стало визначальним в діяльності ОУН, у її програмових документах, зокрема в ухвалах другого та третього збору організації. Із створенням Української Повстанської Армії, а відтак і Української Головної Визвольної Ради воно стає провідним мотивом пропаганди та ідеології цих структур, а у 1946 р., з постановом на еміграції Антибільшовицького блоку народів, головним гаслом і цієї організації. ОУН та УПА видали сотні листівок, в яких роз'яснювалася його суть, насамперед представникам інших народів.

Після Другої світової війни головний напрям боротьби українського визвольного руху був спрямований проти радянської тоталітарної системи. За цих обставин це гасло було підпорядковане згуртуванню поневолених Радянським Союзом народів, зокрема Центрально-Східної Європи, на боротьбу за національне визволення та демократію. Особливий наголос робився на викритті справжньої суті радянського режиму та обґрунтуванні власної концепції антитоталітарної національно-демократичної революції.

Власне особлива значимість пропонованої увазі читачів статті і полягає в тому, що її автор розкриває головні засади ідеології ОУН та УПА, чітко простежує нерозривний зв'язок між національним та соціальним визволенням, стверджує, що гарантією створення міжнародної системи, побудованої

¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. Збірка документів – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 21.

за принципом національного самовизначення, має бути соціально-політичний устрій, опертий на засадах демократії. Український визвольний рух він розглядає як складовий елемент загальної протимперської боротьби поневолених народів. Запоруку успіху його боротьби автор вбачав у здатності поневолених народів до визвольних революційних дій. Пророчість цих слів підтверджено самою історією – друга половина двадцятого століття була добою визволення народів та розвалу імперій. Зрештою після розпаду СРСР здобув державну незалежність й український народ. Викладені у статті невідомого автора концептуальні засади звільнення поневолених народів від чужоземного панування та побудови міжнародних відносин на принципах національного самовизначення та взаємоповаги не втратили свого значення і на початку XXI століття.

Стаття публікується із копії підпільного видання ОУН, яка зберігається в архіві Центру досліджень визвольного руху.

НАШ КЛИЧ “ВОЛЯ НАРОДАМ І ЛЮДИНІ” – НАЙБІЛЬШ ПРОГРЕСИВНИЙ КЛИЧ У СВІТІ

Усе величне, все найкраще, все вимріяне, на висоту чого могла піднятися будь коли людська політична думка, вміщається в передовому гаслі Української Національної Революції: “Воля народам і людині”. В гаслі цьому визначається напрямна нашої революції, її основний зміст, її головна суть. Не розуміючи глибокої суті цього гасла, не можна зрозуміти, в чому саме лежить необхідність в здійсненні і розвитку Української Національної Революції, яка сьогодні відбувається в надрах українського народу, яка щораз сильніше визначає свою печать, свій стиль на його духовності і яка щораз виразніше виходить поза українські національні рамки і стає справою міжнародною.

Основною метою Української Національної Революції сьогодні – це Українська Самостійна Соборна Держава. Цієї мети ніколи і ні за яку ціну ми не підміняємо. Це тому, що, по-перше, УССД являється одною (найважливішою) з цілей, що її визначає наш клич “Воля народам і людині”, і, по-друге, лише наявність незалежної Української Держави може стати надійною передумовою і справжньою гарантією того, що основний клич нашої революції торжествуватиме свою перемогу.

Хоч найважливішою метою нашої теперішньої протибольшевицької боротьби є Українська Самостійна Соборна Держава, то, незважаючи на те, гасло “Воля народам і людині”, видвигнене Українською Національною Революцією, не втрачає свого міжнародного значення.

Що несе людству це гасло, який його справжній зміст?

Відповісти на це запитання – значить доказати, що клич “Воля народам і людині” є кличем, який не має нічого спільного ні з “Декларацією прав людини” великої французької революції, ні з Вільсонівським чи Ленінським гаслами про право націй на самовизначення, ні з принципами статуту т. зв. Організації Об'єднаних Націй, що ніби гарантують свободу людині і право націй на суверенне життя.

Як відомо, велика французька революція (почалася в 1789 році), яка проводилася під мобілізуючими гаслами “вільність, рівність і братерство”,

мала на увазі розв'язати тільки ті питання, що стосувалися прав людини і громадянина. Проблема волі народів, що пригноблювалися, не входила тут в рахунок, бо сама революція мала зразу суто французький внутрі-суспільний характер. Насправді і громадянські свободи декларувалися лише на папері, оскільки французька революція не врахувала того, що замало є звільнити громадян від пут абсолютистичної влади королів і феодалів, не створюючи при цьому такого ладу, який би надовго гарантував здобуті громадянські свободи. Демократичний лібералізм, який в деякий час після французької революції визначав у Франції, як пізніше і в інших країнах, т. зв. громадські свободи, не врятував, проте, більшості громадян перед новим закабаленням з боку капіталістів і поміщиків, які, вміло використовуючи молодий демократичний лад, стали справжніми гробопопателями громадських свобод, здобутих під час революції, стали експлуататорами у відношенні до робітництва і селянства.

Якщо візьмемо до уваги чотирнадцять точок американського президента Вільсона, в яких він декларував національне самовизначення народам світу, то мусимо ствердити, що це був тільки політично-пропагандивний жест представника країни, яка прагнула здобути популярність. Інакшим він і не міг бути, оскільки не було тоді такої сили, яка б і схотіла, і змогла діяти проти несправедливої розв'язки міжнародних проблем в Європі і в других частинах світу. Вільсонівські точки про державно-національне самовизначення народів світу навіть не передбачували, а тим більше не мобілізували відповідної сили, яка б була скерована проти імперіалізму, що виявлявся в загарбуванні та поневоленні народів і в колоніальній системі, встановленій серед нерозвинених і малорозвинених народів Азії і Африки.

Зупиняючись на ленінських тезах про право націй на самовизначення і державне відокремлення, які проголошували большевики напередодні жовтневої революції, нам приходится вказати на ці тези, як на пропагандивно-тактичний маневр. Відомо всім, що внаслідок березневої революції в Петрограді 1917 р. і других районах царської Росії поневолені царизмом народи розпростерли свої крила до вільного льоту. Майже всі неросійські народи, що пригноблювалися царською Росією, – український, білоруський, фінський, литовський, латвійський, естонський, народи Кавказу і Середньої Азії – приступили до будови своїх незалежних національних держав. Прагнення до волі в усіх цих народів було таке велике і таке непохитне, що з ним мусіли числитися російські большевики, які готовилися стати переємниками царської імперії в цілому. Не маючи в даний момент змоги практично виступати проти національних революцій, які стихійно, мов ураган, пронеслися на всіх просторах царської Росії, большевики вжили всіх заходів, усяких прийомів для того, щоб революційний вогонь повсталих народів спрямувати у невласливе русло, щоб революційне кипіння використати у своїх егоїстичних, чисто імперіалістичних цілях. Вони під прикриттям лицемірних ними розголошуваних гасел про право нації на самовизначення аж до віддержавного відокремлення зуміли в значній частини широких мас поневолених царською Росією народів, здобути бажану для себе популярність – популярність поборників національної свободи і викликати враження, що вони прагнуть до перебудови царської тюрми народів у систему вільних народів, але можуть це зробити не шляхом національних, а т. зв. соціалістичних революцій. Це, мовляв, тому, щоб зразу звільнити всіх трудящих від капіталістів та поміщиків,

щоб вони не могли більше експлуатувати трудящих, щоб трудящі мали змогу зажити вільно і щасливо. При цьому більшовики хитро намагалися переконати народи, що національне визволення народів є справою другорядною, що національне питання народів повинно підпорядкуватися загальному планові соціалістичної революції, тобто планам російських більшовиків, які себе проголосили реалізаторами більшовицької революції. Вони намагалися закріпити у свідомості повсталих народів переконання, що імперіялістами є тільки царизм і національна буржуазія, а ніколи російські більшовики. Видвигаючи ленінський клич про право націй на самовизначення, більшовики хотіли, таким чином, послабити чуйність народів, приспати їхнє недовір'я до російських імперіялістів взагалі, які, байдуже, під білим, чи червоним кольором, завжди прагнули і прагнуть до "єдиної невідомої". Свою ціль вони в певній мірі досягнули. Послугуючись брехливою пропагандою і військовою силою, більшовики, за малими виїмками, окупували терени бувшої царської імперії і, таким чином, підтвердили, що їхній клич про національне самовизначення аж до державного відокремлення являється звичайним пропагандивним трюком. Існування нової російської імперії т. зв. ССРСР, її понад тридцятилітня практика нелюдського національного і соціального поневолення багатьох народів і майже двохсот мільйонів працюючих ще більше показують, що згаданий ленінський клич був лише пропагандивним і глибоко протинародним кроком.

Нічого доброго не можуть чекати поневолені і загрожені імперіялізмами народи і від т. зв. Організації Об'єднаних Націй, яку покликали до життя і в якій забезпечили свою перевагу, своє керівне становище великодержави. Одна з них – ССРСР, що поневолює десятки народів і загрожує усім іншим народам світу, являється запеклим поборником права "вето" в Раді Безпеки ООН, яким користуються лише великодержави (США, Англія, ССРСР, Франція, Китай) і яке прекрасно показує, що ця організація збудована за принципом нерівноправності усіх народів, великих і малих, за принципом упривілейованого становища великодержав. Отже, показує, що ця організація не може захищати справедливий життєві інтереси всіх народів і держав, малих і великих, а раз так, то зовсім ясно, що вона не охороняє і не може охороняти природних інтересів людини взагалі, її природні свободи, не дбає і не може дбати про її всесторонній розвиток.

Так, отже, бачимо, що дотепер ідея волі народів і людини не мала справжніх поборників. Справжніми поборниками ідеї волі народів і людини на сьогоднішньому етапі Української Націоналістичної Революції являються українські революціонери – члени Організації Українських Націоналістів (ОУН), керовані Степаном Бандерою, і всі учасники Української Повстанчої Армії (УПА), учасники визвольного підпілля та всі ті, які з ними співпрацюють.

Наш клич "Воля народам і людині", як про це говорить вже сама його природа, звернений проти імперіялістичних усяких мастей. Бо лише тоді, коли внаслідок революційних дій поневолених і загрожених народів будуть знищені всі імперіялісти, коли на їх руїнах заіснує новий справжній лад – система вільних національних держав, лише тоді велика ідея волі народів і людини може справді тріюфувати. Система суверенних держав, побудованих за етнографічним принципом, матиме силу, щоб такий тріумф забезпечити. А цю силу черпатиме вона з дружніх взаємовідносин одних з одними, з щирости

і довір'я між ними, що можливе в час неіснування старих імперіялізмів і при відсутності охоти в кого-небудь з членів системи національних держав до здійснення нових загарбницьких кроків.

Але чи, і якщо так, то що може забезпечити перед можливими новими ворогами дружби і волі народів і людини?

По-перше, те, що народи, виховані в душі ненависти до рабства, насильства й імперіялізму, повинні будуть виявити максимум пильності, щоб всяка імперіялістична кліка, що народжується, ліквідувалася самим народом, серед якого виникає.

По-друге, те, що всі народи, що творитимуть міжнародну систему дружби і міжнародного співробітництва, повинні спільно намагатися не допускати до народження порушників дружби і ворогів свободи, а тоді, коли б ті порушники таки народилися і намагалися здійснити свої протинародні пляни, тоді ті народи повинні бути спроможні своїми спільними силами ліквідувати їх.

Далі, вороги волі народів і людини народжуються, звичайно, лише там, де нема справжньої демократії, такої, яка передбачається нашою програмою (а такої, вважаємо, зараз нема ніде); де при владі є несправжні (в повному значенні того слова) представники і поборники життєвих інтересів цілого народу, які є поборниками інтересів лише деяких суспільних клас чи прошарків, або є виразниками в більшій чи меншій мірі чужих народним масам вузькопартійних ідей і тенденцій та які на практиці тільки те й роблять, що, яким би то не було чином – чи способом використання інших суспільних клас, прошарків, партій, чи шляхом поневолювання чужих народів, чи так і так, – захищають інтереси цих суспільних клас, прошарків, політичних партій. Суспільства, які своїм життєвим гаслом не тільки зроблять гасло “Воля народам і людині”, а й будуть послідовно боротися за його повне здійснення, такі суспільства будуть остаточно позбавлені суспільних клас з їхніми суперечними одні одним інтересами, і народні маси матимуть повну змогу вибрати на своїх керівників справжніх загальнонародних представників – представників праці фізичної і умової, представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції, які (селяни, робітники, інтелігенція) не матимуть різних економічних і політичних інтересів, а інтересом кожного з них буде дбання про добро всіх. І керівники таких суспільств дбатимуть лише про загальнонародні інтереси, про інші (класові) не могтимуть дбати (бо як клас не буде, то й класових інтересів не буде). А раз так, то такі керівники не можуть бути заінтересовані у використанні, в гнобленні будь-яких громадян своїх країн. І саме тому вони не могтимуть перетворитися в кліку і експлуатувати свої та стреміти до поневолення і поневолювати чужі народи. А якщо навіть такі керівники і виявили б в даний час охоту перетворитися в кліку, то вони скоро були б знищені своїми народами, бо вони б були самі й слабкі – серед народів вони не знайшли б для себе ніякої піддержки. Бо ж, зрозуміло, безкласові демократичні суспільства, цілком природно, не могли б дати піддержки тим, що хочуть діяти проти народних інтересів, інакше ці суспільства виступали б проти себе самих, що в цьому ж випадку є природно неможливе. Отже, з цього усього виходить, що імперіялізм є лише там, де суспільство поділяється на класи і де здійснюється експлуатація людини людиною. Але ще візьмімо тут під увагу таке. Дане безкласове демократичне суспільство, яке є одним зі звен системи вільних національних держав, існує

вже певний час. Його керівники, демократичним шляхом вибрані, є справжніми народними представниками. Інших інтересів, як інтереси народу, вони не мають. Вони пристрасно бажають буйного розцвіту свого народу. Вони зі свого боку роблять все можливе, щоб той розцвіт забезпечити. І вони не думають стати клякою. Але в даний час у них, скажімо, народжується переконання про те, що їхній народ може добитися такого розвитку, що може стати провідним народом, "керівною нацією", і, вже само собою розуміється, про те, що це можна досягнути лише єдиним шляхом – шляхом імперіялізму. І ці керівники намагаються переконати свій народ в тому, що він повинен стати на цей шлях. Отже, чи остаточно можуть вони, ці керівники, добитися цього, чи можуть вони повести свій народ цим шляхом на шкоду системі вільних національних держав, отже, на шкоду ідеї волі народів. Ні, для цього вони не повинні мати змоги, бо той народ, хоч би він і бачив, що його керівники не мають на увазі своїх особистих інтересів, народ свідомий того, які він користи має від системи вільних національних держав (це є гарантія його самостійного існування, його розвитку), повинен би боятися стати на рекомендований йому шлях, бо той шлях, як про це свідчить історія людства, є шляхом непевності, багатьох небезпек і можливої національної катастрофи. І цей народ, замість стати на імперіялістичний шлях, повинен би усунути таких своїх керівників.

На цьому місці необхідно підкреслити, отже. Ні. Можемо сміло твердити, що як не може бути мови про повний тріумф ідеї волі всіх народів без знищення усіх імперіялістів, так не може бути мови про справжню волю людини без створення безкласового суспільства, без справжнього внутрі-демократичного устрою цього суспільства. Тому ми віримо, що прийде час, що всі вільні народи не могтимуть не захоплюватися і не завести в себе такого прогресивного внутрідержавного устрою і соціального ладу, який передбачається в програмі ОУН, – ладу, який гарантуватиме відсутність експлуатації людини людиною, ладу безкласового суспільства, ладу справжнього народоправства.

Які ж маємо передумови для того, щоб наш клич "Воля народам і людині" успішно реалізувався?

У сьогоденішньому світі є сили, що поневолюють одних народів, більше або менше узалежнюють від себе інших, загрожують ще іншим. Це сили загарбницькі, імперіялістичні, тобто сили протинародні. Але є й інші сили. Це сили антиімперіялістичні – сили народів, що поневолюються, сили народів, що так або інакше узалежнюються від сил імперіялістичних, сили народів, що так або інакше загрожуються імперіялістами. Між цими рішучо противними собі силами ведеться боротьба. Бо імперіялісти намагаються не тільки закріпити, а й значно поширити свої теперішні позиції, а поневолені, узалежені і загрожені народи прагнуть визволитися, унезалежитися, забезпечити свою суверенність, тобто прагнуть ліквідувати ті позиції імперіялістів. Поки що перевагу в цій боротьбі мають імперіялісти. Але це зовсім не значить, що взагалі сили народів є менші від сил імперіялістів. Ні. Можемо сміло твердити, що антиімперіялістичні сили є далеко більші, ніж сили імперіялістичні. Сьогоднішня їхня слабкість є лише в тому, що вони поки що роз'єднані, не сконсолідовані, що є наслідком тимчасової невідомості значного числа тих народів у тому, що в них є великі сили, але вони поки що дримають, що їх треба і можна розбудити і спільно привести в дію, спрямовану на захист

своїх народних прав і інтересів, і що така дія була би спроможна успішно знищити всякий опір, ставлений імперіялістами. Сили ці в переважаючій своїй більшості в потенції, а не в дії. Для них працює час і вони з часом вповні виявляться, їхній тріумф в майбутньому. Нашу віру в це скріплює народження і існування Антибольшевицького Бльоку Народів (АБН), в якому вже об'єдналося певне число поневолених і загрожених большевицькими хижакками народів. АБН робить заходи для створення широкого фронту боротьби народів проти дикого московсько-большевицького імперіялізму, боротьби, яка б знищила московську імперію СССР, внаслідку чого на її руїнах повстав би союз держав вільних народів, що дало б тим народам змогу створити в себе безкласовий суспільний лад, що єдиний може забезпечити і справжню волю людини. І є та будуть можливості для того, щоб АБН таку боротьбу остаточно зорганізував.

До найбільш сприятливих обставин створення такої боротьби зараховуємо: 1) те, що АБН являється рішучим поборником ідеї волі народів і людини, ідеї, що її у формі клича "Воля народам і людині" видвигала Українська Національна Революція, ідеї, що є найпередовішою в сьогоднішньому світі; 2) те, що завзята визвольно-революційна протибольшевицька боротьба українського народу, очоленого визвольно-революційними організаціями ОУН-УПА-УГВР, якої розголос вже вспів розійтись широко, поза межами України запалює на протибольшевицьку боротьбу інші поневолені СССР народи; 3) те, що велике невдоволення народів і працюючих СССР, яке повстало на ґрунті жахливого національного і соціального гноблення їх большевиками і яке щораз то збільшується (бо збільшується гноблення), переходить вже в різних районах СССР (і поза Україною) в одверті виступи населення проти московсько-большевицьких злочинців.

"1. Наші політичні і суспільно-економічні ідеї – найпередовіші ідеї сучасного світу. Вони формувалися у нас в основному під час зустрічі нашого руху з широкими масами Советського Союзу. Наша програма найкраще відбиває прагнення і потреби як широких працюючих мас, так і окремих народів СССР. Ми боремося проти гноблення і експлуатації большевицькою імперіялістичною клікою неросійських народів СССР – за перебудову СССР на принципі самостійних національних держав усіх народів, за свобідне здійснення кожним народом права на самостійне державне життя. Ми боремося проти упривілейованого становища і вивищування російського народу в системі СССР, за дійсну рівноправність між усіма народами СССР, гарантовану системою вільних національних держав, за справжню, основу на цій рівноправності дружбу і співпрацю між ними. Ми боремося проти соціального гноблення і економічного визиску працюючих мас СССР новою експлуаторською клясою большевицьких вельмож – за побудову справжнього безкласового суспільства, за справжню соціальну рівність, за таку владу в Державі, яка своїм найвищим обов'язком справді вважатиме служіння інтересам якнайширших народних мас, а не своїм імперіялістичним плямам. Ми боремося проти диктатури комуністичної партії, проти тоталітаризму усіх мастей, проти терору МВД і МГБ – за справжню демократію, за справжні громадські свободи, за справжні права людини. Ми боремося проти імперіялістичних воєн, проти імперіялістичних загарбань – за справжній мир і дружбу між народами, оперті на системі вільних національних держав усіх народів світу. Наші найвищі ідейні гасла – "Воля народам!" – "Воля людині!". Наші ідеї – це ідеї

справжньої соціальної волі, ідеї справжньої свободи людини і громадянина, ідеї справжньої рівності і справедливості. Лише здійснивши ці ідеї, народи Східної Європи і підбольшевицької Азії увійдуть в полосу свого справжнього розвитку і вийдуть, нарешті, на світові історичні шляхи.

2. В СРСР існує також загальне соціальне і національне поневолення невдоволених мас большевицьким режимом. Невдоволені большевицькою системою широкі маси працюючих СРСР – мільйони колгоспників, робітників, інтелігенції, в тому числі також і російської національності. Всіх їх большевицька правляча кліка нещадно грабить, замучує непосильними нормами, примушує жити в найнужденніших умовах. Перед усіма ними постійно стоїть марево голодової смерті, марево довговічної тюрми, концтабору, емведівського переслідування, терору. Всі вони падають з ніг від втоми й голоду, всі вони непевні свого завтра. Всі вони бачать, що на їх очах, на їх поті формується нова експлуаторська, паразитарна кляса – кляса большевицьких вельмож, складена з верховодів партії, МВД, адміністрації, армії.

Невдоволені також окремі неросійські народи СРСР. Большевицька правляча кліка відібрала в них усі національні права, т. зв. союзні республіки поставила на становище звичайних губерній колишньої царської імперії, звела до ноля т. зв. суверенітет цих республік. Московсько-большевицькі імперіялісти провадять політику жорстокого колоніального економічного грабежу окремих національних територій і народів, гноблять неросійські народи культурно, ставлять їх у цілком підрядне становище щодо російського народу. Все це мусить викликати обурення навіть у національно малосвідомих народів” (П.Полтава – “Наша основна мета та революції в СРСР як один із шляхів до неї”).

Наприкінці не зашкодить підкреслити, що факт прийняття Антибільшовицьким Бльоком Народів – оцим рішучим противником і ворогом найбільших ворогів національної волі, соціальної рівності та громадської свободи усіх народів і працюючих – російсько-большевицьких гнобителів – нашого клича “Воля народам і людині” як свого головного клича свідчить про те, що наші соціально-політичні ідеї є найпередовіші ідеї сучасного світу – вони мають загальнолюдське значення.

1952 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
<i>Юрій СЛИВКА</i> У ПОШУКАХ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ	5
<i>Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ</i> ПОЛЕМІКА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ СТОСОВНО ОУН ТА УПА	14
<i>Анатолій РУСНАЧЕНКО</i> УКРАЇНСЬКА НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ 40–50-х РОКІВ	27
<i>Юрій КИРИЧУК</i> ОУН І УПА У ЗАГАЛЬНОСВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ: ПАРАЛЕЛІ, ПОРІВНЯННЯ, АНАЛОГІЇ, УРОКИ	32
<i>Євген СТАХІВ</i> РОЛЬ СХІДНОЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ НОВИХ ІДЕЙНО- ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ОУН-Б	51
<i>Олександра СТАСЮК</i> ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ ОУН	56
<i>Володимир В'ЯТРОВИЧ</i> УПА І РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ АНТИТОТАЛІТАРНОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	78
<i>Микола ПОСІВНИЧ</i> ВІЙСЬКОВА ДОКТРИНА ОУН 1929–1939 рр.	92
<i>Володимир КОСИК</i> ОБСТАВИНИ Й ПОЧАТКИ СТВОРЕННЯ УПА. ОГЛЯД НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ (1939–1941)	101
<i>Ігор МАРЧУК</i> ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА УПА–ПІВНІЧ	111
<i>Андрій КУКУРУДЗА</i> УПІВСЬКІ ЗАГОНИ НА БЕРЕСТЕЙЩИНІ ТА ПИНЩИНІ	121
<i>Олександр ВОВК</i> ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УПА	126
<i>Володимир МАКАРЧУК</i> ПОШУК СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРА	132
<i>Юрій СЛИВКА</i> УПА І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ	142
<i>Володимир В'ЯТРОВИЧ</i> УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ	158
<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> БОРІТЬБА УПА ПРОТИ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ. 1943 РІК	164

<i>Юрій ШАПОВАЛ</i> ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ	184
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> АНТИКОЛГОСПНИЙ РУХ І УПА	201
<i>Степан МАКАРЧУК</i> РАДЯНСЬКІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ З ОУН І УПА. 1944–1945 рр.	210
<i>Сергій СТЕПАНИШИН</i> ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ НАЦІОНАЛІСТІВ. ДО 60-РІЧЧЯ КОНФЕРЕНЦІЇ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ	224
<i>Зіновій БУНЬ</i> СВІТОГЛЯДНІ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ІДЕЙНО-ПАТРІОТИЧНІ ЗАСАДИ БУТТЯ ПІДПІЛЬНИКІВ І ПОВСТАНЦІВ	226
<i>Юрій ШУХЕВИЧ: “ПРАВДА ПРО УПА ПРОТОРУЄ СОБІ ШЛЯХ...”</i>	234
<i>Ярослав СТЕХ</i> У 100-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ДОКТОРА МАТВІЯ ЛОТОВИЧА	238
<i>Олександра СТАСЮК</i> ПРЕСОВІ ВИДАННЯ ОУН, УПА, УГВР	242
<i>Любомир СЕНИК</i> УПА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ	260
<i>Петро ШКРАБ'ЮК</i> ПОВСТАНСЬКА МУЗА ВЧОРА І СЬОГОДНІ	265
<i>Василь ГОРИНЬ</i> “СІРОМАНЦІ” – БАТЬКІВЩИНИ ВІРНИЇ ПОВСТАНЦІ (На берегах книжки споминів Богдана Допіри)	276
<i>Леся ОНИШКО</i> МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ. ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ”	285
<i>Володимир В'ЯТРОВИЧ</i> ПІДПІЛЬНЕ ВИДАННЯ ОУН 1952 РОКУ “НАШ КЛИЧ “ВОЛЯ НАРОДАМ І ЛЮДИНІ” – НАЙБІЛЬШ ПРОГРЕСИВНИЙ КЛИЧ У СВІТІ”	287

Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редколегії Я.Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю.Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – 296 с.

Художньо-технічний редактор *О.Рак*. Художник *Ф.Лукавий*

Підписано до друку 19.07.2004. Обл. друк арк. 27,2.
Формат 70x100/16. Наклад 500 прим. Друк офсетний.

